

4 | 2018

český
časopis
historický

The Czech Historical Review

Ročník 116/ Založen 1895

4 | 2018

český
časopis
historický

The Czech Historical Review

Ročník 116 / Založen 1895

OBSAH | CONTENTS

Studie | *Studies*

- DOUBEK Vratislav
Pojetí republikanismu před ustavením
Československé republiky 953
*(The concept of republicanism before the establishment
of the Czechoslovak Republic)*
- VLNAS Vít
Portréty T. G. M. od karikatury k ikoně 967
(Portraits of TGM: From Caricature to Icon)
- NĚMEČEK Jan
Hořký epilog Mnichova 1938 990
(The bitter epilogue of Munich 1938)
- ČTVRTNÍK Mikuláš
Historické prameny v utajovaném režimu 1012
(Historical Sources under the Regime of Security Classification)

Materiály | *Materials*

- NEŠPOR R. Zdeněk
Sto let Českobratrské církve evangelické
a Církve československé (husitské): Náboženské organizace,
společenská poptávka a racionalita řízení 1059
*(Centennial Jubilee of the Protestant Church
of the Czech Brethren and the Czechoslovak (Hussite) Church:
Religious Organisations, Public Demand and Managerial Efficiency)*

RATAJ Jan

Nevyužitá příležitost

aneb mediální politika druhé republiky

1079

Obzory literatury | *Review articles and reviews*

Recenze

Marzena MATŁA

Czeskie wpływy w życiu religijnym i piśmiennictwie

państwa piastowskiego w X–XI wieku

(Marie Bláhová)

1090

Ephraim SHOHAM-STEINER (ed.)

Intricate Interfaith Networks in the Middle Ages.

Quotidien Jewish-Christian Contacts

(Daniel Soukup)

1093

Susanne HÄRTEL

Jüdische Friedhöfe im mittelalterlichen Reich

(Lenka Blechová)

1099

Joachim BAHLCKE – Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ –

Jiří MIKULEC (eds./Hrsg.)

Religious, Violence, Confessional Conflicts and Models

for Violence Prevention in Central Europe (15th – 18th Centuries)

/ Religiöse Gewalt, konfessionelle Konflikte und Modelle

von Gewaltprävention in Mitteleuropa (15. – 18. Jahrhundert)

(Olga Fejtová)

1104

Wolfgang REINHARD

Die Unterwerfung der Welt. Globalgeschichte

der europäischen Expansion 1415-2015

(Jaroslav Pánek)

1109

- Anna MUR i RAURELL
 „La mancha roja“ y „La montaña blanca“.
*Las órdenes militares de Santiago, Calatrava y Alcántara
 en Centroeuropan antes y después de 1620 (s. XVI–XVII)*
 (Pavel Marek) 1114
- Lauric HENNETON – Louis H. ROPER (eds.)
Fear and the Shaping of Early American Societies
 (Svatava Raková) 1118
- Martina NIEDHAMMER
*Nur eine »Geld-Emancipation«? Loayalitäten
 und Lebenswelten des Prager jüdischen Grossbürgertums 1800–1867*
 Martina NIEDHAMMER
Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie
 (Milan Hlavačka) 1123
- Jaroslav KŘÍŽ – Lenka KŘÍŽOVÁ
*Strípky z českého Chicaga. Edice dokumentů k dějinám Čechů
 v americkém Chicagu v letech 1848–1918*
- Martin NEKOLA
České Chicago
 (Josef Opatrný) 1125
- Eva DOLEŽALOVÁ – Robert ŠIMŮNEK –
 Jaroslav BOUBÍN – Josef ŽEMLIČKA
August Sedláček in the Age of Digital Humanities
 (Karel Maráz) 1129
- Michal MACHÁČEK
Gustáv Husák
 (Juraj Marušiak) 1132
- Zprávy o literatuře* 1139

DOLEŽALOVÁ Antonie XVIII. světový kongres hospodářských dějin v Bostonu	1193
--	------

Nekrology

Galina Pavlovna Muraško (3. ledna 1932 – 16. června 2018) (Lukáš Babka)	1201
--	------

Mikuláš Teich (23. července 1918 – 16. srpna 2018) (Antonie Doležalová)	1206
--	------

<i>Knihy a časopisy došlé redakci</i>	1212
---------------------------------------	------

<i>Výtahy z českých časopisů a sborníků</i>	1212
---	------

Obsah 116, 2018 | *Contents 116, 2018*

Studie a materiály	III
--------------------	-----

Diskuse	VI
---------	----

Obzory literatury	VII
Recenzní články	VII
Recenze	VII
Zprávy o literatuře	XIII

Z vědeckého života	XIV
Nekrology	XIV
Knihy a časopisy došlé redakci	XIV
Výtahy z českých časopisů a sborníků	XIV

Rejstřík autorů a editorů recenzovaných prací	XV
Rejstřík autorů recenzí	XVIII
Rejstřík nakladatelů a vydavatelů recenzovaných knih	XX

STUDIE

Pojetí republikanismu před ustavením Československé republiky

VRATISLAV DOUBEK

VRATISLAV DOUBEK: The concept of republicanism before the establishment of the Czechoslovak Republic

The study analyses some aspects of the dynamic development of the end of the First World War, which led to the declaration of an independent Czechoslovakia. In particular, it concentrates on the planting of the republican character of this state as not a matter-of-course, only a gradually adopted part of the political plan and the programme of foreign resistance, headed by the later president T. G. Masaryk. In connection with the controversy over the character of the future state during the world war the text also contemplates the earlier considerations of the Czech political thought of the 19th century on the issue of the republic and the republican form of government.

Key words: Republicanism – Czech political thought – creation of the Czechoslovak Republic – T. G. Masaryk

První republika trvala relativně krátce, i tak za sebou zanechala odkaz sebevědomého státu, postaveného na jasné koncepci. Velká část společnosti byla hrdá na její existenci a význam, věřila v její budoucnost. Její kořeny nicméně byly v řadě

aspektů mělké, vyrůstající v urychleném procesu uplatnění separatistického programu, který před válkou nenacházel v politice určujících proudů významnou oporu. Konec války a vznik republiky byl provázen obrovskými nadějemi, příznačnými pro jakékoli dohledné ukončení dlouhodobého utrpení. Nadějemi nejen na normální, opojně všední život bez zbytečně zmařených životů a hrůzných zpráv o šílenství, kterého jsou lidé schopni, ale také nadějemi na život úplně nový, jiný než lidé znali z doby před válkou. Konec válečného ničení vnášel rovněž do české politické diskuse představu historické zlomové doby, která se odpoutává od minulosti, aby mohla plně žít pro svoji nadějnou budoucnost. Veřejným prostorem hýbaly na sklonku války naléhavé výzvy k docenění a využití této historické možnosti: „Nuže, pánové... splňte svou svatosvatou povinnost a zastáňte se českých práv a českých požadavků v této nejosudnější době světových dějin způsobem nejrozhodnějším a nejobětavějším, neboť nyní rozhoduje se o českém osudu na celá staletí! [...] Evropa demokratická, Evropa národů svéprávných a svobodných jest Evropou zítřka a budoucnosti.“¹

Česká společnost prožije během dvacátého století tento pocit historického zlomu hned několikrát. Opakovaně bude vyhlížet novou éru, aby se oddávala snům o budoucnosti, a tím více vytěšňovala vzpomínky na minulost. Z pohledu formování sociální mentality je snaha odpoutání se od prožitku svých otců vždy škodlivá, minulost je nezbytnou součástí společně sdílené paměti, přijatá minulost je vědomím kontinuity a společné zodpovědnosti za minulé, současné i budoucí, a proto předpokladem pevného základu obecného soužití. Navíc rýsování tlustých čar a rozcházení se s vlastní pamětí jen vytváří podmínky pro hlubší skepsi ve frustrační fázi nenaplněných očekávání.

Ale představa konce války spojená s nadějí na ustavení státní samostatnosti byla příliš opojná, než aby si veřejnost tato nebezpečí uvědomovala. Vznik samostatného československého státu tak byl doprovázen nejen konstruktivními výzvami budovatelelského zájmu, ale též výraznými projevy historické negace. Heslo „odrakouštění“ vyjadřovalo touhu zapomenout a otevřít prostor novému vnímání politické a sociální reality, ale také přehodnotit základní pojmy a pojmání schématu řádu.

Skutečný obsah konstruktivní politiky byl spojen s konkrétními úkony prosazujícími či spíše rozšiřujícími právní opory sociální či menšinové politiky. Ve vyšším plánu se ale převratnost změn potvrzovala obtížněji. Přes svoji systémovou omezenost a těžkopádnost byly základní principy demokratických proměn pevně

1 *Projev českých spisovatelů k českým poslancům na říšské radě*, Praha 17. května 1917, in: Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví 30, Praha 1998, s. 228–229.

zakotveny již v politickém řádu Rakouska. Úhelné kameny konstitucionalismu či parlamentarismu byly položeny před více jak půl stoletím a jejich formát byl postupně modifikován. Prosazení všeobecného volebního práva sice bylo omezeno jen na předlitavskou část říše, pouze na volby do centrální Říšské rady, a to jen do jedné z jejích sněmoven, do dolní komory. Navíc se jeho tvůrci nedokázali odpoutat od tradičního pojetí výlučné role podílu muže-živitele a plátce daní, který si „příplácí na stát“ a jako takový je oprávněn do jeho politiky promlouvat. Jinými slovy „všeobecnost“ byla v ohledu volebního práva nadále uplatněna jen pro mužskou část dospělé populace. Československý právní řád tyto rakouské polovičatosti napravoval a doplňoval. (První návrh volebního řádu ve prospěch žen-voliček byl skupinou poslanců Revolučního Národního shromáždění iniciován již 21. listopadu 1918.)² Ale jednalo se právě o rozšiřování a přizpůsobování starého systému.

Má tím být řečeno, že ani schéma nového parlamentního uspořádání, ani nový ústavní systém samy o sobě nemohly unést a naplnit dobovou potřebu symbolu historického zlomu a počátku nové éry. Ten fakticky nepředstavovala ani státnost jako taková, neboť v duchu dlouhodobého výkladu principu historického státního práva vznik samostatného státu „jen“ navazoval a oživoval někdejší státnost zemí Koruny české a završoval jakoby setrvalý státoprávní nárok. Pokud se tedy budeme ptát po jednotném a nejsilnějším symbolu nové éry po roce 1918, s jistotou výhradou k paradoxu historického vývoje musíme konstatovat, že jím byl republikánský charakter tohoto státu. Byla to republika a její zpředmětnění, prezidentský úřad, které se staly nejvýraznějšími symboly Československa a politického úsilí své generace. Byla to Československá *republika*, která se stala klíčovým pojmem oslav a rovněž s ohledem na pozdější několikanásobný rozpad Československa zůstává právě *republika* tímto poněkud okleštěným, ale stále dominantním spojovacím pojmem kolektivní paměti i z pohledu vzpomínek a témat festivů.

Podstata oné historické paradoxality spočívá v pojetí republikanismu, jak jej můžeme sledovat v českém politickém myšlení před a dokonce ještě v průběhu světové války, tedy v době předcházející prosazení tohoto charakteru státnosti. Počátky formování politického vědomí nově nastupujících středostavovských elit spadaly do období první třetiny 19. století. V té době v sobě republikanismus

2 Návrh poslanců: Belly, Frankého, Kaliny, Meis[s]nera, Udržala a spol. „na vypracování ústavy... jejíž součástí – řády volební do sborů zákonodárných i samosprávných – budiž založena na zásadě všeobecnosti rovného práva hlasovacího pro muže i ženy s poměrným zastoupením“. Tisk č. 26 (26. 11. 1918), citováno dle: Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna, Národní shromáždění československé 1918–1920, Tisky: http://www.psp.cz/eknih/1918ns/ps/tisky/t0026_00.htm#_d (25. 7. 2018).

v obecnější diskusi české společnosti nesl najmě dva obrazy. Jeden byl rozvratnický a představoval vzpomínku na francouzskou revoluci, nejen na povalený monarchismus, ale spolu s ním též na popravu královského páru a nástup krvavého jakobínského teroru, ústícího do podoby lidové diktatury a nakonec i války, která se rozšířila po celém kontinentu. Přes určité projevy sympatie k revolučním událostem ve Francii³ tak představoval tento republikánský motiv najmě konotace rozvratu, chaosu a nestability.

Onen druhý obraz byl časově a rovněž sociálně bližší, ne však pocho-pitelnější. Rozvinula jej radikální část německých měšťanských intelektuálů a studentů, hlasatelů zdvojeného německého a evropského integračního procesu. Německé země byly rozděleny pod autoritou téměř čtyřiceti suverénů, ale osídleny homogenním etnikem. Politická úvaha tak velice snadno sklouzávala k požadavku spojení německých zemí bez ohledu a nad hlavami panovníků, v oněch radikálních interpretacích proto povzbuzovala antimonarchistické hnutí a nabízela republi-kánskou alternativu. Tento již tak masivní projekt v dobové atmosféře pospolnosti a revolučnosti romantizujícího politického hnutí nabýval panevropské obrysy. Když nedlouho před tím založená první německá politická strana Press- und Vater-landsverein zorganizovala v květnu 1832 masové politické shromáždění známé jako Hambašské slavnosti, část ústředních projevů (mj. politika a spisovatele Johanna Georga Augusta Wirtha) a hesel byla nesena právě v duchu německo-evropského sjednocovacího úsilí.⁴ K prvnímu z těchto motivů se většinová česká společnost nehlásila, druhý nechápala.

Vždyť i prosté přiznání se k liberálním, jakožto německým ideálům, jak je hlásal českobudějovický rodák Franz Schuselka, bylo v české společnosti obtížné. Schuselkův všenněmecký liberalismus nebyl formulován s primárně germanizačním cílem, dokonce ani ne nacionálně, přesto takovým byl. Tvářil se a byl vnitřně přesvědčený o své kulturní misi, o přirozené přitažlivosti humanity a pokrokovosti obsažené v samotném němectví. „Slované, kteří žijí v Rakousku mezi Němci a smíšeně s Němci se ocitli uprostřed mocné německé vzdělanosti, a tento proud nutně sjednotí všechny přítoky v jednu jedinou nerozdělitelnou masu. Tito Slované se musí poněmčit, ne proto, že by Německo nutně potřebovalo zvětšit četnost svého národa, nýbrž proto, že je pro ně nemožné vzepřít se německému vzdělání. Sami proti své vůli budou germanizováni prostřednictvím přirozené převahy německého

3 Srov. podrobněji Eduard MAUR, *Ohlas napoleonských válek v českých zemích*, in: Ivan Šedivý – Pavel Bělina – Jan Vilím – Jan Vlk (eds.), *Napoleonské války a české země*, Praha 2001, s. 45–61.

4 Otto KIMMINICH, *Deutschland und Europa. Historische Grundlagen*, Berlin 1992, s. 47n.

ducha, jako jsou již všichni vzdělanci mezi nimi; ale oni to sami chtějí, poněmčují se s nadšením, protože znají občanské a čistě lidské výhody německé vzdělanosti. Je jejich občanskou a morální povinností se poněmčit, protože významněji mohou státu sloužit jen s německým vzděláním, a protože mravní povinností každého člověka je, aby se zušlechtoval a zdokonaloval.⁵ Nicméně podobná představa musela vycházet z nedostatečného sebevědomí neněmeckých elit. Postupem času ale tento předpoklad slábnul. Texty Karla Havlíčka či Františka Palackého z let 1846–1848 dávaly znát narůstající odvahu k pozitivní definici vlastního politického zájmu. Jejím pregnantním vyjádřením byl Palackého Dopis do Frankfurtu z 11. dubna 1848. Ten spojoval suverenitu české ambice s autoritou rakouské říšské státnosti coby symbolu multinacionálního a multikulturního prostoru střední Evropy. Za své tak braly německé nejen integrační, ale též případné republikánské inspirace. Tento sebevědomý program se zříkal německého protekcionismu, protože se již cítil českým. Ale současně nemohl přijmout ani obecné radikální výzvy k evropské integritě, neboť jeho češství bylo zatím nedostatečně prožité, politicky, z pohledu nacionálního liberalismu středního stavu, nedosti využitě, a proto hledalo stabilní základ svého rozvoje a upevnění.

Motivy evropské (republikánské) integrace přejímaly liknavě a nesoustavně jen místní radikálně demokratický proud. Byl slabý, neměl silné programové myšlení, i proto se musel inspirovat v zahraničí. V tomto smyslu byl široce otevřený, nevdal mu revoluční francouzský ohlas a jeho ústředním ideologem se stal ruský radikální šlechtic Michail Alexandrovič Bakunin, tehdy jeden z nejhlasitějších propagátorů evropské republikánské revoluce – „toute L’Europe devient République... vive la République!“⁶ V dobovém revolučním nadšení se tak nechali inspirovat evropským hnutím mladé studentské skupiny kolem Josefa Václava Friče. „Srozuměna jest Evropa a na vás čeká, vy máte být počátek revoluce evropské.“⁷ Jak uvedeno, tento radikální přístup byl v českých zemích okrajový a nenacházel ve společnosti širší podporu, jako ji ostatně nezískávali ani radikální demokraté jako takoví. Samotný republikanismus se pak skrýval v intimních romantických alurách podobných té, kterou ve vzpomínce na setkání s Karlem Sladkovským v roce 1848 uchoval německý novinář O. B. Friedmann: „Muselo by to být přece jen hezké,

5 Franz SCHUSELKA, *Ist Oesterreich Deutsch? Eine statistische und glossirte Beantwortung dieser Frage*, Leipzig 1843, s. 23–24.

6 „Celá Evropa se stává republikou... Ať žije republika!“ – dobové ohlasy revolučního roku 1848, cit. dle Michail A. BAKUNIN, *Zpověď caru Mikuláši I.*, Praha 1996, s. 29.

7 Josef Václav FRIČ, *Soudruhové, bratři moji!*, in: Karel Kosík (ed.), J. V. Frič, básník a revolucionář. Výbor z díla, Praha 1953, s. 81.

státí se prezidentem české republiky. – Zablesknutí tmavě šedých očí mého přítele... a pak polohlasný jeho vzdech pravily mi, že maně prohozené slovo moje nabylo sympatický ohlas v prsou Sladkovského.“⁸

Jestliže vzrůstající se české politické myšlení nemohlo být ani dost německé, ani evropské, zůstala mu důvěra v Rakousko, stabilní, spravedlivé a dostatečně tolerantní k jeho vlastnímu růstu. Pokud si pročítáme příležitostné texty, letáky, písně a provolání i z doby emocionálně vypjatých měsíců roku 1848, je patrné, nakolik zůstávaly stát pevně na pozicích státní a dynasticky loajálních.⁹ Na pozadí těchto postojů a interpretací se dál prohlubovalo odmítání republikanismu. Nejenže nevyhovovaly jeho konotace radikálně revoluční a evropské. K jeho popření vedla ještě jedna interpretační cesta liberálně nacionálního zdůvodnění. Její vytyčení opět nastavil Palacký. Podle něho je třeba vnímat republikanismus v nacionální interpretaci, v níž se obecný zájem, věc veřejná, v moderním pojetí překrývá s věcí národní. Překryv obecného a národního byl pro toto pojetí příznačný a signalizoval zdůraznění, ale také převážení nacionálního nad liberálním zájmem. V Palackého podání tak mohl být – přes veškerou revolučnost – republikanismus přípustným a politicky reálným modelem pouze v případě národně homogenního celku a jeho jednotného zájmu. Tento přístup vycházel z původní představy pozitivního působení nacionalismu jako integračního principu, který reprezentuje jeden etnický útvar a s ním spojený jednotný politický záměr. Pokud tedy byl jednotný německý národ rozptýlen v řadě státních útvarů pod vládou různých suverénů, pak nutně muselo dojít ke střetu autorit „plnovládného národa a polovládných knížat“,¹⁰ na jehož konci byla republikánská (národně jednotící) idea představitelná. Tato interpretace republikánského nacionálního modelu však přirozeně ignorovala nejen širší rámce evropského republikanismu, ale též republikanismu jako alternativy vládního systému multinacionálních států, jakým bylo Rakousko. Pročež od „hranic říše Rakouské ale musím každou myšlenku o republice již napřed odhodlaně i důrazně zamítati. Pomyslete si říši Rakouskou rozdělenou na množství republik a republiček, jaký to milý základ k universální ruské monarchii!“¹¹ Zavedení

8 Cit. dle Josef MATOUŠEK, *Karel Sladkovský a český radikalismus za revoluce a reakce*, Praha 1929, s. 18.

9 Srov. Miloslav NOVOTNÝ (ed.), *Letáky z roku 1848*, Praha 1948.

10 Srov. František PALACKÝ, *Psaní dne 11. dubna 1848 do Frankfurtu*, in: Týž, *Idea státu Rakouského*, Olomouc 2002, s. 79–84, zde s. 83.

11 Tamtéž, s. 84.

republikánského systému by muselo v duchu tohoto argumentačního prizmatu nutně vést k rozkladu celku a státoprávní atomizaci prostoru v liniích etnických hranic, která by dala vzniknout řadě národních „republik a republiček“, snadno uchvatitelných silnou sousední mocností.

Toto byla výchozí pozice českého politického myšlení, jak se formovala v první polovině 19. století a zůstala platnou rovněž v dalších desetiletích. Vycházela z nezbytnosti zachování habsburské monarchie jako integrovaného a integrujícího státního celku a garanta existence a rozvoje českého národa. Jakkoli v pozdějších letech již pojetí česko-rakouské identity nespočívalo na tak optimistických a nadějných předpokladech, vztah české politiky k monarchii a monarchismu zůstával nezměněn. I ve fázích posíleného opozičnictví a nedůvěry nesměřovala její kritika na monarchistický model, ale naopak zdvojnásobila jeho reflexi. Jestliže totiž od padesátých let oslabovaly v českém politickém myšlení koncepce celorožského vnímání ve prospěch důrazu na zemskou autonomii, byla tato proměna akcentu vedena opět pod symbolikou koruny. Argumentace české liberální politiky se snažila podepřít aktuální politický program historickými státoprávními nároky, které nepřímou oživovaly střet titulárních symbolů monarchistických autorit, rakouského císaře a českého krále. Historické státní právo se stalo základním axiomem všech státoprávních diskusí a v tomto smyslu vlastně dál blokovalo jakékoli republikánské motivy i v těch nejostřejší formulovaných předválečných textech.

Výsledkem tohoto zdvojeného argumentačního bloku byla nezpochybnitelnost monarchismu v pojetí české společnosti. Dokonce i v ojedinělých výstřelcích antirakouského programu jejich autoři zůstávali věrni monarchistickému přístupu. Separatistický spisek Antonína Kotíka z roku 1866 volal po odchodu z habsburské říše, odmítl alternativu připojení se k pruské koruně Hohenzollernů, ale jeho vize samostatnosti setrvala v monarchistickém rámci.¹²

Pochopitelně rovněž středoevropská společnost později stále zřetelněji vnímala autoritu francouzského a zejména zvyšující se vliv amerického republikánského systému. V radikálnějších opozičních projevech se právě Francie stávala zástupným pojmem pokrokového civilizačního úsilí,¹³ stejně tak byly v Čechách vítány delegace amerických krajanů, jakožto zástupců „veliké obce pokroku ducha

12 Antonín KOTÍK, *Pláč Koruny české*, Praha 1919, s. 22n (původní vydání Berlín 1866).

13 Srov. slavnostní projev mladočeského poslance Josefa Herolda k delegaci pařížské městské rady v Praze u příležitosti 4. všesokolského sletu v roce 1901. Cit. dle Pavla HORSKÁ, *Sladká Francie*, Praha 1996, s. 114.

i hmoty“.¹⁴ Přesto se tyto odkazy vzorů silných republik prozatím nestaly inspirací vlastního politického programu. Z výše řečeného vyplývá, že česká politická diskuse nebyla před válkou připravena na možnost využití republikánského modelu pro svoji vlastní strategii.

Tomu odpovídal rovněž zdoluhavý a obtížný proces jeho prosazení v době války. Od prvních odbojových programů se diskutovala otázka samostatnosti či připojení se k jiné mocnosti. Domácí odbojová pozice se soustřeďovala najmě na vnější tlak Ruska, které mělo představovat rovněž garanci budoucí české státnosti. Tento výklad formuloval ještě v předvečer války vůdce Národní strany svobodomyšlné Karel Kramář. Podle jeho návrhu z jara 1914 se měly české země stát součástí velké slovanské říše pod žezlem ruského cara z rodu Romanovců, tedy při zachování monarchistického modelu.¹⁵ Jestliže se představa zahraniční odbojové skupiny vedené T. G. Masarykem od počátku soustřeďovala na cíl vymanění českých zemí ze státního svazku Rakousko-Uherska, potom i pro něho řešení systému budoucího státu zůstávalo nesporným. V důvěrných memorandech spojeneckým vládám Masaryk naznačoval i další možnosti praktického řešení, které spatřoval v prosazení česko-srbské unie, samostatnosti pod žezlem zástupců dánské či belgické dynastie a podobně. Především ale všechna řešení zůstávala věrná monarchistické tradici – „nový stát by mohl býti toliko královstvím, nikoli republikou“,¹⁶ neboť „česká republika je zastávána jen několika radikálními politiky“.¹⁷

Důraz na monarchistické řešení měl rovněž svoji propagandistickou váhu. Válka se ukazovala jako výrazně delší, nežli současníci na jejím počátku předpokládali. Rovněž odbojová strategie se tak v jejím průběhu musela měnit a přizpůsobovat. Její prvotní podoba vycházela z ne zcela žádoucích, přesto reálných představ relativně krátkodobého konfliktu, který může jen oslabit Centrální mocnosti a vytvořit tak výhodnou pozici pro diplomatická jednání u zeleného

14 Emanuel Grégr, prokurista Ústřední banky českých spořitelén, na setkání s americkými krajany u příležitosti všesokolského sletu, viz *Zápis o poradě s Čechy americkými o otázkách národohospodářských uspořádaných péčí zahraničního odboru Národní rady české...*, dne 27. června 1912, uloženo in Národní archiv, fond Národní rada česká – 770, karton 13/2, inv. č. 67d, Porady různého charakteru 1910–1914.

15 Srov. [Karel KRAMÁŘ], *Ústava slovanské říše*, in: Milada Paulová, *Dějiny Maffie. Odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914 – 1918*. D. II: Přílohy, Praha 1939, s. 635–640, zde s. 638.

16 Memorandum T. G. Masaryka z listopadu 1914, přetištěno in: Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*. D. III: Dokumenty, Praha 1929, s. 227–237, zde s. 233.

17 Memorandum T. G. Masaryka Independent Bohemia z května 1915, přetištěno in: Tamtéž, s. 237–256, zde s. 255.

stolu. Při tomto vývoji se předpokládala dominantní role zejména Velké Británie. V první fázi zahraniční odboj proto zdůrazňoval nanejvýš propagační práci a své těžiště spatřoval v zemích západních spojenců. Samotný Masaryk se v době před formováním orgánů zahraničního odboje ve svých memorandech obracel právě na britskou vládu a do Londýna soustředil rovněž vlastní působení. Důležitější než samotný systém britské konstituční monarchie byl přitom z pohledu našeho tématu dlouhodobý zájem britské diplomacie na stabilním kontinentálním vývoji, kterému by nemusela věnovat mnoho pozornosti. I v tomto smyslu je třeba vnímat zdůrazňování monarchistické, tedy tradiční formy vlády v budoucím státoprávním řešení české otázky, jako součást propagační strategie. Pokud se v rámci zostřené rétoriky počaly vkrádat do Masarykova dichotomického vidění negativní přívlastky pojmů „dynastismus“ a „monarchismus“, pak výhradně ve spojení s režimy Centrálních mocností.

Na prodlužující se dobu války bylo třeba zareagovat. Podle pozdější interpretace již vývoj směřoval k možnosti jednoznačně vojenského řešení na válečném poli, a tedy silovému rozhodnutí situace ve střední Evropě. Z pohledu českého zájmu tím dál stoupal význam východní fronty a tamního dohodového spojence, Ruska. Navíc právě v Rusku se formovala největší skupina českých a slovenských zajatců, potenciálních dobrovolníků, kteří byli ochotni zasáhnout do vojenského střetu, aktivně se podílet na žádoucím vojenském řešení a demonstrovat tak svoji politickou vůli.

V Rusku panoval výrazně konzervativnější monarchistický režim než v Británii. Na druhé straně Masarykova vůle k rozbití Rakouska již byla tak velká, že relativizovala rovněž tyto okolnosti. V první, „britské“ fázi formuloval možné spojení českých zemí s ruskou korunou opatrně. Opakovaně zdůrazňoval, že v národě sice panují rusofilské nálady a člen ruské dynastie na českém trůnu by byl populární. I s ohledem na německou menšinu a zachování rovnováhy budoucího českého zájmu ale prosazení této varianty tlumil. (Ostatně s odkazem, že tím spíš budou zachovány důvěrné styky s Ruskem.)¹⁸ Později již u Masaryka najdeme otevřenější výroky ve smyslu Kramářovy koncepce spojení českých zemí s carskou říší. V okruhu reprezentace zahraničního odboje ji podporoval nanejvýš Josef Dürich. Ale v době, kdy nazrály podmínky pro onu druhou „ruskou“ fázi a Masaryk chystal svůj přesun na východ, rovněž on uveřejnil v ruském tisku tezi, podle níž český odboj vkládá osud střední Evropy do rukou ruského cara a přijímá pro české země

18 Memorandum T. G. Masaryka z listopadu 1914, přetištěno in: Tamtéž, s. 233–234.

mocenskou autoritu ruské dynastie.¹⁹ Několik týdnů po otištění tohoto textu ale v Rusku padl monarchismus. A byl to tento zlom a zkušenost z ruského revolučního roku 1917, které vytvořily pozadí k zásadní proměně masarykovské argumentace. V jeho textech na počátku toho roku ještě doznívaly teze o monarchistickém uspořádání budoucích Čech, ačkoli již zřetelně relativizované. „Je nutno přiznat,“ napsal Masaryk před odjezdem do Ruska v únorovém čísle *The New Europe*, „že zkušenosti s cizími dynastiemi na Balkáně vedou i konzervativnější politiky k připuštění vhodnosti republikánské ústavy.“²⁰ Do Ruska již přijel po pádu carského režimu a nutnost zhodnotit novou situaci na východě Evropy jej vedla k přehodnocení základního východiska státoprávních úvah, jak je v dalších měsících přednášel československým legionářům.

Právě pro jejich orientaci ve válečné i politické situaci, ale též v plánech užšího československého zájmu se Masaryk rozhodl napsat svoji Novou Evropu. Původně cyklus určený pro exilový tisk začal psát na sklonku léta 1917, ale dynamika vývoje událostí jeho dokončení stále oddalovala. Prvotní verze tak začala vycházet na stránkách Československého denníku[!] až 16. dubna 1918. Pro české a slovenské legionáře v ní zatím Masaryk argumentoval úsporněji na základě evropské reality, která jim byla blízká. Přesto již text obsahoval nově stanovené klíčové teze. Do tradičně polarizovaných konceptů negativního a pozitivního vývoje tak byl včleněn právě „republikanismus“ jako jedno ze zpředmětnění pokrokovosti a modernity, současně jako pojmový antipod již jednoznačně negativně pojímaného „monarchismu“. V době zahájení časopiseckého vydávání své práce již Masaryk v Rusku nebyl (dokonce o samotné realizaci vydání ani nevěděl), ale do Spojených států se vydával s proměněnou argumentací. – „...absolutismus byl držen dynastiemi a aristokracií; když však v 18. století veliká revoluce... organizovala demokratismus a republikanismus, když absolutismus, monarchismus a aristokratismus zeslaben, také národnost a jazyk přišly v státní administraci ku platnosti.“²¹ V tomto smyslu je zajímavé sledovat textové posuny mezi první verzí Nové Evropy psanou pro československé legionáře, a verzí následnou, která již byla formulována pro anglické a francouzské vydání určené čtenářům spojeneckých států. V těchto následných

19 Viz Masarykův rozhovor pro ruský list *Russkaja volja* – Tomáš G. MASARYK, *Delenda est Austria!*, *Russkaja volja*, 1916, 22. 12., s. 2.

20 TÝŽ, *Budoucí stav Čech*, Spisy T. G. Masaryka, sv. 31: Válka a revoluce II. Články – memoranda – přednášky – rozhovory 1917, Praha 2008, s. 42–52, zde s. 44.

21 Tomáš G. MASARYK, *Nová Evropa. Československý denník (1918)*, Spisy T. G. Masaryka, sv. 14: Nová Evropa. Stanovisko slovanské, Praha 2016, s. 177; text vyšel na stránkách Československého denníku 4. 5. 1918.

knižních verzích byl dál posílený pojem republikanismu, jež nyní autor užíval jako plně rovnocenný a souvztažný k demokracii jako takové: „Spojenci jsou státy demokratické a republikánské, odvozuující právo vlády z vůle lidu, jsou státy vzniklé z revoluce;“²² – tato a podobné formulace již nenechávaly na pochybách, jak by se měl profilovat systém budoucího samostatného československého státu. Především byl ale nově patrný důraz, který v nich Masaryk kladl nejen na pozitivní úlohu republikanismu obecně, ale zejména republikanismu amerického, když právě Spojené státy v něm byly charakterizovány jako „prvá veliká demokracie a republika... vzor revoluční Francii a evropské demokracii vůbec“.²³ I z dalších jemných odlišení je patrné, jak tyto válečné texty sloužily nejen k prosté prezentaci programových tezí, ale byly přizpůsobovány konkrétní čtenářské obci a kontextům. Propagační a politická práce Masaryka ve Spojených státech už představovala přirozenou vazbu mezi upraveným politickým záměrem a místní tradicí. Nikoli náhodou proto z jeho jednání se zástupci českých a slovenských krajanských skupin v Americe vzešel první deklarativní text československého republikanismu, Pittsburská dohoda z 31. května 1918.²⁴ A naopak, příznivá reflexe byla potvrzována, když Masaryk po konzultacích s Edvardem Benešem zadal v říjnu toho roku ke zveřejnění text prohlášení československé nezávislosti, místní tisk z ní vyčetl a zdůraznil právě republikánský charakter nového středoevropského státu.²⁵

Podobnou postupnou fázovou proměnu pojetí republikanismu domácí scéna v Čechách nemohla zažít. Zůstávala ve vleku kusých informací a emocionálně nadšených představ, u nichž jen opatrně prověřovala realnost vzhledem k mezinárodně politické konstelaci vývoje. Proto když zástupci domácího Národního výboru vyhlásili 28. října nezávislost – týden po zveřejnění Prohlášení nezávislosti ve Washingtonu, vyhlásili právě jen nezávislost státní, nezávislost samostatného Československa. Republikánská forma této nezávislosti byla doplněna až následně, definitivně pak byla stvrzena v návrhu prozatímní ústavy ze 13. listopadu toho roku.

Téma republikanismu nebylo před válkou součástí české politické diskuse, nemělo výraznou podporu ani napříč českou společností ani v její politické reprezentaci. Tomu odpovídala i jeho prvotní válečná reflexe v řadách politického

22 Tamtéž.

23 TÝŽ, *Nová Evropa. Stanovisko slovanské* (Praha 1920), Spisy T. G. Masaryka, sv. 14, s. 35.

24 Srov. Československá dohoda, uzavřená v Pittsburghu, Pa., dňa 30. mája 1918, přetištěno in: Edvard BENEŠ, *Světová válka a naše revoluce. D. III: Dokumenty*, Praha 1929, s. 365–366.

25 Srov. *Czecho-Slovaks Form a Republic and Denounce Hapsburg's Rule in Declaration of Independence*, The Washington Post 1918, Oct. 19, přetištěná faksimile in George J. KOVTUN, *The Czechoslovak Declaration of Independence*, Washington 1985, s. 36.

exilu. Odbojový přístup pracoval s kombinací faktorů výchozích premis české politické diskuse z doby před světovou konflagrací, svého vlastního programu, představ a zájmů spojenců, jakož i stávající situace mezinárodního vojenského i politického vývoje. Tomuto soukolí se argumentačně přizpůsoboval a aktualizoval své propagandistické teze. Právě pojetí republikanismu prodělalo v jinak konzistentní argumentaci nejvýraznější posun od počátečních k závěrečným formulacím česko-slovenského státoprávního programu. Byla to výrazná proměna hodnocení a stanovisek, která odpovídala rozsahu změny paradigmatu české diskuse v tak klíčové otázce státoprávního charakteru – od ignorance ba odmítání republikánského řádu až po jeho převzetí coby nejvýraznějšího symbolu nové éry českých, nyní československých dějin. Tento posun nejen umožnil, ale podmínil vývoj válečné situace a nárůst sebevědomí zahraničního odboje coby aktivního faktoru politického (a vojenského) dění. Prosadit toto převratné pojetí na domácí scéně již nebylo tak obtížné, nakolik byla nakloněná argumentům, prezentujícím republikánské východisko jako praktické, ale též moderní a progresivní, odpovídající požadavkům „nové doby“, zároveň jej přijímala již jako danost a podmínku státní samostatnosti.

The concept of republicanism before the establishment of the Czechoslovak Republic

VRATISLAV DOUBEK

On 28 October 1918, the independence of the Czechoslovak state was declared. This was a consequence of the rapid development in the Central European space at the end of the war, when newly-formed successor states of a republican character filled the area after the break-up of Austria-Hungary.

Republicanism was not accepted in Czech society as a constructive state political concept, immediately for several reasons. In the first place, there was a lack of progressively developing debate, which would promote its concept as part of a positively viewed political agenda. In the Central European area, there was no experience with this government model that would at least admit its application. Earlier examples of the Republic of the Seven United Netherlands and, above all, the Polish-Lithuanian Commonwealth (Republic of the Two Nations) were tied to a specific regional development. In addition, these systems bore the elements of monarchism, so their reception has seen only some hybrid forms of alternative or weakened monarchies. Similarly, the Swiss Confederation did not represent sufficient inspiration for the Czech society, among other things for the religious context of its republican administration.

In contrast, Czech political thought and perception arose from the tradition of a stable and unifying monarchism – whether this tradition related to the residue of the medieval state of the lands of the Bohemian Crown, the historical justification of the presently applied land administration authority within the Austrian Empire, whether it was directly related to the Habsburg monarchy as its shared broader homeland. The most remarkable reinterpretation of republicanism thus came from the German radical democratic movement and referred to the inspiration of the Great French Revolution. In this sense, republicanism carried the signs of the decay of order and the violent form of seizing power. Such a concept, however, did not leave strong support in the majority Czech society, even at the time of the revolutionary enthusiasm of the late 1840s. Among other things, because also the domestic representatives of the radical democratic stream, the republican model was related to the supranational ideal of the European Democratic Republic. Using the examples of

the rejected or simply ignored alternatives of the republican form of government in the Czech political thought of the second half of the 19th and the beginning of the 20th century, it can be proved that this concept in the time before the outbreak of the war appeared politically unacceptable and undesirable.

The war itself did not change anything in that approach at first. At the time when the foreign resistance formulated and eventually publicly presented its separatist program, this was clearly based on the monarchical basis of the future statehood. In all of Masaryk's main memorandums and political considerations of that time, we find changeable views on the form of an independent Czech (Czechoslovak) state or its federal union within a broader state entity that combined a clear leaning towards the monarchist form of government. Still at the beginning of 1917, Masaryk considered joining the Czech lands to tsarist Russia. It is the fall of tsarism and the experience of the revolutionary Russia and the republican United States that led to the change of the programme of foreign resistance and T. G. Masaryk in adopting the republican character as the optimal state form of the independent Czechoslovakia. Only subsequently does the Czech domestic politics accept this thesis and the majority society is confronted with it. The paradox of this time-conditioned approach is the fact that the republican form of government, presidential office and its personification – President Masaryk – later become the fundamental and strongest attribute of the modern Czechoslovak tradition.

Translated by Sean Miller

STUDIE

Portréty T. G. M. od karikatury k ikoně

VÍT VLNAS

VÍT VLNAS: Portraits of TGM: From Caricature to Icon

The genesis of the official image of Tomáš Garrigue Masaryk started immediately towards the end of 1918, on the day when the first Czechoslovak President returned to his homeland. The “hunger” for the statesman’s portraits was principally based on the fact that the visual images of TGM were primarily fixed in Czech public awareness by spiteful caricatures from the period of the Manuscripts of Dvůr Králové and Zelená Hora’s disputes and the so-called Hilsneriáda. For a number of reasons, the depiction of TGM (especially in portrait painting) was the domain for more conservative artists, starting with Masaryk’s contemporaries from the National Theatre generation. Artists professing their allegiance to the avant garde movements, applied themselves to Masaryk’s portrait rather sporadically, although with striking results.

Key words: Masaryk, Tomáš Garrigue (1850–1937) – Czechoslovakia: history 1918–1938 – history of modern Czechoslovak visual art – portraits of statesmen

Dne 6. března 1930, v předvečer osmdesátých narozenin Tomáše Garrigua Masaryka, pronesl Jan Herben (1857–1936) v nové budově Spolku výtvarných umělců (S.V.U.) Mánes obsáhlý projev na téma „Masaryk – umělecký zjev“.

Podrobně popsal vztah prvního československého prezidenta k literatuře, hudbě a také k výtvarnému umění. Závěrem zdůraznil, že TGM sám o sobě je živoucím uměleckým dílem naplněným harmonií a ušlechtilostí. „Komu bylo dopřáno třeba jen jednou v životě pozorovat Masarykovy ušlechtilé způsoby, prostě jeho přirozenou přítomnost, z níž tryská volně jeho řeč a sonorní hlas, lehce za hovořu zvlňovaný, jeho pohyby bez velikých gest, musil být okouzlen. Takový živý člověk poskytuje vyšší rozkoš nežli jeho obrazy a sochy. Máme několik podobizen Masarykových na plátně i z kovu, dělaných od mistrů svého umění; ony zachovávají potomstvu jeho figuru, ale žádné umění nenahradí potomkům jeho bytost, jak my ji poznáváme, živoucí a jednající. Čeho se dotkne, to oduševňuje.“¹ Herben tak vlastně předem relativizoval možnosti výtvarného umění zachytit autentický obraz TGM a předat jej nezkraslený budoucím generacím. Následující text se pokusí odpovědět na otázku, do jaké míry byl takovýto soud oprávněný a spravedlivý.²

Anonym, Čistý čistě – očišťuje, karikatura, Šípy, č. 50, 25. 11. 1899

- 1 Jan HERBEN, *Masaryk – umělecký zjev*, Volné směry XXVII, 1929/1930, s. 282–289, cit. s. 289.
- 2 Studie se zaměřuje na vybrané příklady podobizen TGM, které od doby svého vzniku až po dnešek významněji formovaly vizuální představu o Masarykovi jakožto „místu paměti“ československých a českých dějin. V žádném případě mi nešlo o encyklopedický výčet. Rovněž problematiku pomníků TGM ponechávám záměrně stranou.

Tomáš Garrigue Masaryk jako model se stal zejména po roce 1918 předmětem pochopitelného zájmu svých uměleckých současníků, počínaje příslušníky generace Národního divadla, přes zakládající členy uměleckého spolku Mánes, až po představitele výtvarné avantgardy. Přestože většina Masarykových „prezidentských“ portrétů má oficiální ráz a podprahově též respektuje státníkovy tradicionalistické a z literárních kategorií odvozené představy o výtvarném umění, nabízejí dochované podobizny pozoruhodně širokou škálu pohledů na Masaryka jako člověka, státníka a inspirátora.

Anonym, Moderní Hus, karikatura, Der Floh, č. 49, 13. 12. 1899

Seriózní portréty z doby před rokem 1918 jsou spíše vzácné. TGM se výrazněji zapsal do vizuálního povědomí české veřejnosti – v kontroverzním smyslu – v době rukopisných bojů a zejména hilsneriády. Bylo právem konstatováno, že na přelomu 19. a 20. století byl Masaryk v tradiční produkci ilustrovaných humoristických listů nejčastěji zobrazovaným českým politikem, což ale v žádném případě nelze pokládat za projev sympatií.³ Masarykova karikatura s náležitě zdůrazněnými „semitskými“

3 Václav FRONK, *Sebereflexe české společnosti. Přelom 19. a 20. století v perspektivě humoristických časopisů*, Bílina – Praha 2011, s. 103.

fyziognomickými rysy vplynula vcelku organicky do formálně i strukturálně uceleného proudu výtvarně artikulovaného antisemitismu.⁴ V této modifikaci se uplatnila nejen v *Humoristických listech*, *Šípech* či *Hromu*, ale též ve vídeňských časopisech *Figaro* a *Kikeriki*. Mladočeské Šípy dovedly tažení proti Masarykovi v údajném židovském žoldu do podoby regulérní kampaně, v níž se uplatnily snad všechny fazety protižidovských stereotypů.⁵ Masaryk se tehdy dočkal ojedinělé obrany pouze v časopise amerických Čechů *Šotek*.⁶ Vídeňský *Der Floh* (1899) ironizoval antisemitský tón kampaně karikaturou „Der moderne Hus“, zpodobňující TGM jako reformátora na hranici.⁷ O oheň se tu starají zejména římskokatoličtí duchovní v roli středověkých tmářů. Přísllovečnou otýpkou dříví přináší též pražská univerzita, zpodobněná jako naivní stařena, jejíž počínání glosuje Hus–Masaryk apokryfním zvoláním „Sancta simplicitas!“. Výtvarně zajímavá litografie neodvozuje, na rozdíl od jiných podobných karikatur, scénu Husova upálení od žádné dobové proslulé kompozice na toto téma. Masaryk si zde mimochodem není vůbec podobný a lze jej identifikovat jen podle vysvětlujícího popisku.⁸

Tvář a celková podoba TGM byly na přelomu devatenáctého a dvacátého století známy široké české veřejnosti především z nenávistných, ponejvíce antisemitských karikatur v satirických ilustrovaných časopisech. Pozdější Prezident Osvoboditel na nich vystupoval jako podplacený spojenec Židů, jako zrádce, který kvůli nim štěpí a oslabuje národní jednotu. To byla skutečnost, s níž se musela vyrovnávat nejprve protirakouská agitace v rámci zahraničního odboje a později též oficiální republikánská propaganda. Povýtce privátní charakter měly například živé kresebné momentky z Masarykových předvolebních vystoupení na Valašsku, které si načrtl v lednu 1910 v Krásnu František Hlavica (1885–1952).⁹ Ani první

4 Tamtéž, s. 73–98; k vývoji obrazu Žida a proměně jeho významů Radim VONDRÁČEK, *Tematický repertoár české karikatury 19. století*, in: Roman PRAHL – Radim Vondráček – Martin Sekera, *Karikatura a její příbuzní. Obrazový humor v českém prostředí 19. století*, Řevnice – Plzeň 2016, s. 192–194.

5 Srov. Stanislav POLÁK, *TGM obrazem a slovem*, Praha 2000, s. 64–65; Ondřej CHROBÁK – Tomáš WINTER (eds.), *V okovech smíchu. Karikatura a české umění 1900–1950*, Praha 2006, s. 99.

6 V. FRONK, *Sebereflexe*, s. 96.

7 Tamtéž, s. 96–97.

8 Srov. využití ikonické kompozice obrazu Hus před hranicí (1850) od Carla Friedricha Lessinga (1808–1880) v aktuální obrazové satíře. Viz R. PRAHL – R. VONDRÁČEK – M. SEKERA, *Karikatura*, s. 27; Zdeněk VYBÍRAL (ed.), *Jan Hus 1415/2015*, Tábor 2015, s. 221, kat. č. G 5. 4. 23.

9 Naposledy Nela VLČKOVÁ, *Život a dílo malíře Františka Hlavici (1885–1952)*, magisterská diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc 2018, s. 90, č. 24, https://theses.cz/id/qjsg0p/Vlcikova_Nela_Tvorba_malire_Frantiska_Hlavici.pdf (15. 7. 2018). Zde jsou podrobně popsány i další Hlavicovy portréty TGM.

„umělecký“ portrét budoucího prezidenta, který vytvořil v roce 1888 jeho přítel a Hlavičův učitel Hanuš (Hans) Schwaiger (1854–1912), nebyl určen širšímu publiku. Malíř o málo později zhotovil též podobizny Masarykových rodičů, přičemž zesnulou matku kreslil podle fotografie a zpodobnění otcovo se dočkalo od Masaryka seniora břitké kritiky.¹⁰ Schwaiger byl vedle Antonína Slavička jediným malířem, jemuž věnoval TGM kritickou pozornost a dovolil tak svým interpretům nahlédnout hlouběji do vlastních představ o výtvarném umění a jeho společenské úloze. Nepřekvapuje, že Masaryka u obrazů zajímá především námět a srozumitelnost jeho podání. K tomuto „literárnímu“ čtení výtvarných děl bez zájmu o formální otázky přistupuje ještě údajný „nizozemský“ ráz Schwaigerova uměleckého naturelu, umožňující kritikovi již v úvodu apostrofovat protikatolický, reformační étos umělcových inspiračních zdrojů.¹¹

První „veřejný“ Masarykův portrét vytvořil z popudu Jana Herbena v roce 1902 pro nakladatele Gustava Dubského (1868–po 1945) Max Švabinský (1873–1962).¹² Tato podobizna zdobila mimo jiné pamětní spis k šedesátým narozeninám TGM¹³ a Dubský, pohybující se i během první světové války v okruhu Masarykových spolupracovníků, ji využil pro obálku jednoho z prvních Masarykových oslavných životopisů vydaných po převratu roku 1918.¹⁴ Životný, bravurně načrtnutý portrét se vyznačuje pochopením psychologie modelu, přesné pozorování individuálních rysů portrétovaného nicméně vyvažuje mistrná charakteristika typu.¹⁵ V rámci jedinečné galerie Švabinského podob významných představitelů českého politického, kulturního i hospodářského života devatenáctého a počátku dvacátého století představuje TGM svým portrétním typem více akademika nežli politika. Využití této jinak vynikající podobizny v rámci popřevratové knižní produkce lze vysvětlit jako výraz nutnosti z nouze. Za oficiální portrét hlavy nového státu se secesně intimní momentka elegantního univerzitního profesora nehodila, nemluvě o tom, že model sám pochopitelně zestárl a změnil podobu. První „prezidentské“ podobizny, umělecky vesměs nevýznamné, vznikaly podle řídce dostupných

10 S. POLÁK, *TGM*, s. 53; Jan HERBEN, *Masaryk osmatřicetiletý (ve Schwaigrově atelieru)*, Praha 1930.

11 Jan SCHWAIGER, *Čas I*, 1887, s. 49–51. Srov. J. HERBEN, *Masaryk – umělecký zjev*, s. 285.

12 Max ŠVABINSKÝ, *Portretoval jsem Masaryka*, in: Josef Hofman – Oskar Odstrčil (eds.), *T. G. M., jak jsme ho viděli* (= Knižnice Cestou Masarykovou, svazek I), Praha 1948, s. 304–305.

13 Edvard BENEŠ – František DRTINA – Jan HERBEN – František KREJČÍ (eds.), *T. G. Masarykovi k šedesátým narozeninám*, Praha 1910.

14 František VESELÝ, *Masaryk, jeho život a dílo*, Praha 1918.

15 Srov. Jana WITTLICHOVÁ, *Grafik Max Švabinský*, in: Jana Orlíková (ed.), *Max Švabinský, ráj a mýtus*, Praha 2001, s. 118–124.

*Max Švabinský, T. G. Masaryk, 1919, dřevoryt, Brno, Moravská galerie, inv. č. C 734.
Foto: Moravská galerie v Brně*

starších fotografií. Sociálně zdatný sochař Bohumil Kafka (1878–1942), který měl původně modelovat sádrovou bystu k Masarykovým šedesátým narozeninám (nakonec se nerealizovala), chtěl vytvořit reprezentativní portrét TGM již v roce 1917. Také on zamýšlel použít dostupné snímky, avšak, jak později napsal, „po informacích u pana dra Herbena jsem viděl, že tehda existovalo fotografií tak málo, a tak nedostatečných pro modelování, že mne to odradilo od započetí práce“.¹⁶

Geneze oficiální podobizny Masaryka jako prezidenta proto začala doslova v den státníkova triumfálního příjezdu do Prahy v prosinci 1918. První studie k ní načrtl opět Max Švabinský, tentokrát snad z iniciativy Josefa Svatopluka Machara, přímo během uvítacích ceremonií v nádražním salonku. Na podkladě těchto skic a během asi měsíc trvajících sezení na Pražském hradě vznikl počátkem května roku 1919 oficiální portrét TGM, objednaný ministerstvem školství a národní osvěty. Švabinský jej provedl bravurně technikou dřevorytu a propůjčil modelu důstojnost a eleganci, jdoucí poněkud na úkor psychologické přesvědčivosti.

¹⁶ Bohumil KAFKA, *Jak jsem modeloval pana presidenta*, in: František Kraus – Richard Radnicer (eds.), *Masaryk mezi svými*. Kniha krásných vzpomínek, Plzeň 1930, s. 409.

Masaryk se zde obrací k divákovi a v ruce drží vavřínovou ratolest, což je údajná reminiscence na jeho přivítání po příjezdu do Prahy; větvičku mu tehdy podala Macharova dcera Jiřina: „snítku tu držel [Masaryk] mechanicky v skloněné ruce a promlouval s dávnými známými, máje pro každého obvyklé staré oslovení a několik srdečných slov vytrysklých z nové situace. Malířskému oku Maxe Švabinského zalíbil se tam onen postoj prezidentův s touto snítkou v skloněné ruce, a když měl provádět první úřední portrét hlavy státu, musila mu Jiřina navlas takovou snítku opatřiti“.¹⁷ Ověncená legionářská přilba spočívající na mapě republiky prý vzbudila u prezidenta okamžitou reakci: „Ale co tomu řeknou Němci?“ Max Švabinský znovu portrétoval Masaryka pro potřeby československých poštovních známek (1920, 1923) a záznam živého modelu dodatečně použil na návrhu stokorunové bankovky.¹⁸

Podle Švabinského svědectví stála na počátku vzájemného vztahu politika a jeho nejvýznamnějšího portrétisty studie stařecké hlavy, kterou mladý malíř uveřejnil v roce 1894 v publikaci *Listy z Palety*. Švabinského profesor Max Pirner (1854–1924) tehdy přišel nadějnému studentovi oznámit, že Masarykovi se tento „realismus znamenitý“ velice líbil a že při pohledu na kresbu prý vzpomínal na ruské malíře. Tato vzpomínka dokonale charakterizuje svět výtvarných představ TGM, v němž vrchol představoval didaktický realismus, ideálně v podání milovaných peredvižníků.¹⁹ Umělecké výboje přelomu století, natož nástup výtvarných avantgard, to byly jevy Masarykovi nesrozumitelné a cizí. Rovněž Švabinského oficiální portrét z let 1918–1919, předurčený pro úřadovny a školní třídy nové republiky, představoval ve své době projev retrospektivní stylové orientace. Před obsahovou vyprázdněností jej vedle vpravdě mistrovského využití techniky dřevorytu zachraňuje živý zájem o vnitřní život modelu. Původní spontánní postoj a gesto, zaznamenané na skice z Macharova majetku, získaly na výsledném grafickém listu monumentální, ale stále přirozenou formu.

Švabinský zde kompozičně i obsahově navázal na vlastní oslavný portrét Josefa Mánesa, který vytvořil roku 1917. Tehdy volil rovněž dřevoryt, ale pracoval s ním jinak. Jak konstatovala Jana Wittlichová, „do Mánesovy podobizny, syntetického vyjádření umělce jako pojmu [...], vložil Švabinský i vědomí sama sebe jako nositele Mánesova odkazu. K Masarykovi přistupoval naopak jako analyzující portrétista a občan k soudobému státníkovi, jehož myšlenky i činy podobizna

17 Josef Svatopluk MACHAR, *Pět roků v kasárnách. Vzpomínky a dokumenty 1925–1926* (= Macharovy spisy, XLV), Praha 1927, s. 82; srov. Milo BURDÁTŠ, *Tajemství prvního presidentského portrétu*, blog iDnes.cz, 7. 3. 2013, <https://burdats.blog.idnes.cz/blog.aspx?c=324983> (16. 7. 2018).

18 M. ŠVABINSKÝ, *Portretoval jsem Masaryka*, s. 306–307.

19 Tamtéž, s. 304.

reprezentuje v přítomném čase. Lineární velkorysý vedení rydla vyjadřuje postoj a gesto v ucelené a významově nadčasové projekci Mánesovy postavy. Podobizna T. G. Masaryka, v plastickém objemu cizelovaná jemnými vrypy spíše tónového dřevorytu, se zvláštní péčí věnovanou tváři a ruce, je definicí živé osobnosti státotvorného významu.²⁰

Odlišné pojetí Masarykovy podobizny při zachování „slavnostní“ techniky dřevorytu přinesl dřevoryt Karla Svolinského (1896–1986) z roku 1935. Zachycuje model z profilu a klade důraz na neokázalost výjevu ve spojení s výrazně individualizovanou psychologickou charakteristikou portrétovaného, který i bez konvenčních atributů přímo vyzařuje důstojnost státníka i filozofa. Vedení rydla je u Svolinského ve srovnání se Švabinským mnohem dynamičtější, pracuje se světelnými kontrasty a s plastickým vyklenutím objemů. Tento vpravdě republikánsky střídmy portrét, jehož prvotním podnětem mělo být pozorování prezidenta jako zaujatého posluchače koncertu, se stal podkladem pro poštovní známku k desátému výročí prezidentova úmrtí (1947, rytec Jindra Schmidt), obecně považovanou za naši nejkrásnější známku s motivem TGM.²¹

Sochař Otakar Španiel (1881–1955) uvádí v neoficiální statistice, že TGM pózoval během svého prezidentského úřadu celkem čtyřiašedesáti malířům, sochařům a grafikům;²² nesčetné další portréty vznikly bez kontaktu s živým modelem, nejčastěji podle fotografií. Rekord v počtu sezení, přesněji řečeno stání, náleží proslulému pedantovi Vojtěchu Hynaisovi (1854–1925), jehož podobizna prezidenta vznikala v letech 1919–1923 během čtyřiašedesáti seancí.²³ Mezi kolegy tím budil žárlivost ba nelibost, neboť zejména počátkem dvacátých let stáli prominentní čeští výtvarníci na Masaryka doslova frontu a zoufale čekali, až jim prezidentská kancelář povolí setkání s živým modelem na Pražském hradě či v Lánech, někdy dokonce přímo v ateliéru. Hugo Boettinger (1880–1934), jeden z účastníků tohoto dlouhého čekání, později vzpomínal, jak si mu věhlasný salonní portrétista Vratislav Nechleba (1885–1965) někdy v zimě 1919/1920 stěžoval, že „stále ještě nemohl ani začít, protože pan prezident stojí prof. Hynaisovi, což,

20 J. WITTLICHOVÁ, *Grafik Max Švabinský*, s. 136.

21 Roman MUSIL – Eduard BURGET (eds.), *Karel Svolinský (1896–1986)*, Praha 2001, s. 67, 232–233.

22 Otakar ŠPANIEL, *T. G. Masaryk a výtvarníci*, in: J. Hofman – O. Odstrčil (eds.), *T. G. M., jak jsme ho viděli*, s. 309.

23 Tamtéž, s. 310.

jak víme, nebralo konce“.²⁴ Hynais, protagonista generace Národního divadla, portrétoval Masaryka z popudu finančníka Emila Roose (1868–1934), tehdejšího generálního ředitele Zemské banky a spolupracovníka Aloise Rašína. Podobu prezidenta pojal zcela v duchu 19. století, neikonicky a bez doprovodných atributů, s realismem takřka fotografickým. Důraz položil na citlivě modelovanou hlavu, podržanou jásavou bělostí límce a náprsenky, a bezprostřední polohu rukou. „Heroizace“ občanského oděvu představovala jeden ze stěžejních problémů dobových oficiálních portrétů a Hynais ji zde zvládl mistrovsky.²⁵

Meze takového retrospektivního formálního pojetí státnické podobizny ukázal současný pokus o alegorii, na níž měla rozvážně rozkročenému stojícímu Masarykovi odzadu klást na hlavu oslavný věnec nahá dívka s frygickou čapkou coby personifikace republiky. V Hynaisově pojetí, tehdy již beznadějně anachronickém, vyznívala kompozice tak, jako by se Mariana chystala o hlavu většího státníka věncem bacit, a stárnoucí umělec nakonec na dokončení díla rezignoval.²⁶ Idealizovaným charakterem a poněkud tuhým výrazem se vyznačují portréty TGM z ruky rutinního autora oslavných podobizen Otto Peterse (1882–1952), z nichž nejrozměrnější byl původně určen pro velkou aulu pražského Karolina (1932). Jsou pojaty ve slavnostním salonním duchu a inspirovány zejména mnichovskou školou (Franz von Lenbach). Na rozdíl od ní však již nezachycují živého člověka, nýbrž spíše efektně nasvícený objekt.²⁷ Obdobně retrospektivní stylovou orientací, ovšem vyšší mírou životnosti se vyznačují bravurní Masarykovy podobizny od Vratislava Nechleby, vycházející zejména z postupů nizozemských malířů 17. století.

Unikátní postavení mezi Masarykovými malířskými portréty představuje obraz od významného představitele rakouského expresionismu Oskara Kokoschky (1886–1980). Prestižní zakázku zprostředkoval známý pražský obchodník s uměním Hugo Feigl (1889–1961); tvorba podobizny dokonce figurovala jako důvod k urychlenému udělení povolení k malířovu pobytu v Československu. Umělec dorazil do Prahy koncem září 1934, poté co ve Vídni zemřela jeho matka a Rakouskem otrásl nezdařený pokus o nacistický puč, při němž byl zavražděn

24 Hugo BOETTINGER, *Jak a kdy došlo k portrétování pana presidenta*, in: F. Kraus – R. Radnicher (eds.), *Masaryk mezi svými*, s. 373.

25 S. POLÁK, *TGM*, s. 94.

26 Marie MŽYKOVÁ, *Vojtěch Hynais*, Praha 1990, s. 90–91, 97–98.

27 Josef PETRÁŇ, *Obrazové soubory v Karolinu*, in: Josef Petrůň (ed.), *Památky Univerzity Karlovy*, Praha 1999, s. 261–262.

spolkový kancléř Dollfuß.²⁸ Později Kokoschka vzpomínal na pražská léta jako na šťastné a produktivní období. Během let 1934–1938 vytvořil celkem pětadvacet obrazů a poznal také svou budoucí ženu Oldu Palkovskou (1915–2004), dceru význačného právníka a uměleckého sběratele Karla B. Palkovského (1888–1978).²⁹ Masarykův portrét vznikl v letech 1935–1936 a předcházelo jej několik kresebných studií pořízených v Lánech, jež se značně vymykají konvenčním podáním prezidentovy fyzické podoby. Na první pohled je patrné, že Kokoschku neovlivňovaly stereotypy, které se mezitím v rámci výtvarného ztvárnění TGM vytvořily.³⁰ Malíř v jednom ze svých tehdejších dopisů kolegovi Carlu Mollovi (1861–1945) líčil, že Masaryk (v německém originálu půvabně označený „der Pane Präsident“) si sezení vyložene užívá.³¹ Své drážďanské přítelkyni Anně Kalin Kokoschka napsal, že maluje „prezidenta, kterému je 86 let, není příliš zdravý, ale je velice [...] trpělivý“.³² Mimořádnou vstřícnost, trpělivost a ochotu spolupracovat si u prezidenta v roli modelu pochvalovali i jiní výtvarníci. „T. G. Masaryk byl modelem vzorným: klidný, trpělivý, ochotný vyhovět a usnadnit umělci práci,“ vzpomínal kupříkladu Otakar Španiel.³³

Výsledná Kokoschkova malba je více politickou alegorií nežli klasickým portrétem; jde de facto o umělcovu první politickou alegorii, otevírající řadu obrazů tohoto zaměření vzniklých v době druhé světové války. Klidně a nevzrušeně sedícího stařeckého Masaryka zde obklopuje souvislá řada motivů upomínajících na české dějiny. Umělcovo oblíbené pražské panorama s Hradem a Karlovým mostem má zastupovat celé demokratické Československo; děti koupající se ve Vltavě pak vyjadřují současně pocit bezpečí i záruku pro budoucnost. Po prezidentově pravici se objevuje snová figura Jana Amose Komenského osvětlená paprsky zapadajícího slunce a třímající spis *Via lucis* (původně *Orbis pictus*) po způsobu, jímž Mojžíš v tradiční křesťanské ikonografii drží desky s božími přikázáními. Láska k velkému pedagogovi a evangelickému mysliteli byla společná malíři i jeho modelu. Kompozici dotváří

28 Gloria SULTANO – Patrick WERKNER, *Oskar Kokoschka: Kunst und Politik 1937–1950*, Wien – Köln – Weimar 2003, s. 121.

29 Srov. Oskar KOKOSCHKA, *Mein Leben*, München 1971, s. 237–242.

30 Régine BONNEFOIT, *Kokoschkovo vyznání Československu*, in: Agnes Tieze (ed.), *Oskar Kokoschka a pražská kulturní scéna*, Praha 2015, s. 9–15. Kresba Masarykovy hlavy je dnes ve sbírce Fondation Oskar Kokoschka ve Vevey, Švýcarsko, viz A[gnes] T[IEZE], *Portrét Tomáše Garrigua Masaryka*, Tamtéž, s. 52–53, kat. č. 13.

31 G. SULTANO – P. WERKNER, *Oskar Kokoschka*, s. 55.

32 Dopis datovaný 11. 7. 1935 v Praze, cit. dle: Oskar KOKOSCHKA, *Briefe III. 1934–1953*, Hrsg. von Olda KOKOSCHKA – Heinz SPIELMANN, Düsseldorf 1986, s. 97.

33 O. ŠPANIEL, *T. G. Masaryk a výtvarníci*, s. 311.

scéna martyria další Masarykovy oblíbené historické postavy, Jana Husa. Kokoschka během práce na obraze v rozhovoru pro *Prager Tagblatt* vysvětloval, že kostnická hranice má být varovnou připomínkou doby, kdy „předsudky se staly silnějšími než všechny argumenty a veškerý smysl byl převrácen v nesmysl“.

Kokoschka chápal Masaryka podle vlastních slov především jako vzdělavatele; pouto mezi TGM a Komenským jako dvěma velkými učiteli považoval bezesporu za důležitější nežli jejich vzájemnou vazbu náboženskou.³⁴ Není náhodné, že v roce 1936, kdy umělec dokončil Masarykův portrét, zahájil současně práci na dramatu *Comenius*, sledu výjevů ze života „učitele národů“.³⁵ Jestliže obsahová struktura obrazu mohla být Masarykovi osobně blízká, o dravé expresionistické formě to v žádném případě neplatilo. Malba nenalezla v tehdejší Československu kupce; ještě v říjnu 1936 ji vystavila a počátkem následujícího roku zakoupila Carnegieho nadace.³⁶ Dnes je proto dílo k vidění v Carnegie Museum of Art v Pittsburghu v Pennsylvanii.³⁷ Kokoschka později zamýšlel vytvořit k portrétu TGM protějšek v podobně alegorizované podobizně Gándhího. Záměr se vzhledem k zavraždění indického politika neuskutečnil.³⁸

Sochařská podobizna Tomáše Garrigua Masaryka se začala rozvíjet až po roce 1918, byť i zde, stejně jako v případě malířských portrétů, drželi prim někteří umělci z řad ruských legionářů, kteří měli možnost vytvářet první podoby TGM coby státníka podle živého modelu.³⁹ Prezidenta postupně modelovali snad všichni významnější sochaři působící v době první republiky. Oficiální portrét

34 Kurt JOHN, *Kokoschka über das Bild*, Prager Tagblatt 57, 1935, č. 210 (8. 9.), s. 1, reprodukováno in: R. BONNEFOIT, *Kokoschkovo vyznání*, s. 11 (zde i snímek rozpracovaného obrazu). Podle recentní interpretace měl vyobrazенý Komenský na Masaryka dokonce symbolicky „dohlížet“, což však zřejmě nebyla Kokoschkova intence (Karel ŠIMA, *Kdo byl československý stát? Re-prezentace státu v rukou lidu*, in: Milena Bartlová – Jindřich Vybíral a kol., Budování státu. Reprezentace Československa v umění, architektuře a designu, Praha 2015, s. 351).

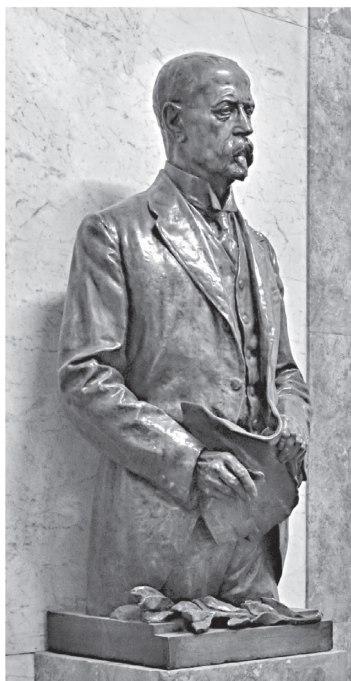
35 Olga WALLÓ, *Jan Amos Komenský očima Oskara Kokoschky*, in: Pocta Univerzity Karlovy J. A. Komenskému, Praha 1991, s. 286–289.

36 A[gnès] T[IEZE], *Portrét Tomáše Garrigua Masaryka*, s. 52, pozn. 4 uvádí, že „zájem o obraz zprvu projevil i pražská Národní galerie“. Národní galerie v Praze v roce 1935 neexistovala; z kontextu a z citovaných zdrojů vyplývá, že se jednalo o německou sekci Moderní galerie, která již v roce 1934 zakoupila prostřednictvím obchodu Huga Feigla Kokoschkův obraz Praha – Karlův most.

37 Srov. G. SULTANO – P. WERKNER, *Oskar Kokoschka*, s. 50, 72. V roce 1944 věnoval umělec 4000 dolarů, které za dílo obdržel, na vlastní fond péče o válečné sirotky v Československu, Oskar Kokoschka – Fund of War Orphans of All Nations United in Liberated Czechoslovakia (Tamtéž, s. 156, 210).

38 Tamtéž, s. 201.

39 Jeden z nich, starodružiník Vlastimil Amort (1880–1950), příslušník rozvětvené sochařské rodiny, nabízel ve dvacátých letech svou bystu TGM, zhotovenou v Rusku roku 1917, k výzdobě auly

*Jan Štursa, T. G. Masaryk, 1920–1921, bronz, Praha, Univerzita Karlova.
Foto: Jaroslav Novotný, Historický ústav AV ČR*

v polopostavě pro Národní shromáždění vytvořil v letech 1920–1921 Jan Štursa (1880–1925). Také zde, stejně jako u Švabinského, doprovází Masaryka atribut vítězné vavříňové ratolesti a v ruce třímá státník listinu, připomínající akt založení nového státu. Opulentně modelovaná plastika kráčí ve stopách monumentálního realismu Štursova učitele Josefa Václava Myslbeka (1848–1921), patrného zvláště v živoucí, oduševnělé tváři, pohybu rukou a zajímavě ztvárněném občanském oděvu. Samotná hlava, posazovaná často na antikizující patku, se dočkala častých reprodukcí a žila posléze samostatným životem bez závislosti na původní soše.⁴⁰ Modelace je cítěna zcela myslbekovsky, tedy v bronz, což poněkud oslabuje přesvědčivost výsledného provedení v bělostném mramoru. V. V. Štech po zásluze docenil živost a plnost promyšleně vystavěného objemu sochy: „Vůbec to není popis – proto asi bývají jiné podobizny považovány za podobnější – ale

Univerzity Karlovy, viz J. PETRÁŇ, *Obrazové soubory*, s. 261. Literaturu k umělci shrnuje Prokop TOMAN, *Nový slovník československých výtvarných umělců I*, Ostrava⁴1994, s. 19.

⁴⁰ Petr WITTLICH, *Jan Štursa*, Praha 2008, s. 159.

skutečná stavba, bez náhodností, úplně domyšlená a dokončená. Impresionistické zajímavosti traktamentu už zmizely, jak v šatech, tak v těle, každý profil jest určitý a vyvážen polohou ke druhému, také vlasy a vousy jsou rozvázně vystupňovány a rostou přirozeně z těla. Proto je celé tělo v pohybu [...]“⁴¹

Klidněji, v sumární modelaci a vyklenutých objemech podal výstižně stylizovanou, od detailů oproštěnou Masarykovu podobu Otto Gutfreund (1889–1927), jehož bysta z let 1925–1926 se stala východiskem několika monumentálních pomníkových realizací. Ve srovnání se Štursovým heroickým pojetím se tato plastika vyznačuje klidným, zcela civilním výrazem.⁴² Gutfreund se plně identifikoval s demokratickou prvorepublikovou společností, do jejíž služeb vědomě postavil svou tvorbu.⁴³ Jako základ pro pomník posloužila též Masarykova podobizna od Vincence Makovského (1900–1966) z roku 1936, apostrofovaná již v době svého vzniku básníkem S. K. Neumannem (1875–1947)

Vincenc Makovský, T. G. Masaryk, 1936, bronz, žula, Nové Město na Moravě, Horácká galerie. Foto: Horácká galerie

41 Václav Vilém ŠTECH, *Štursovy podobizny*, Umění (Štenc) IV, 1931, s. 201–217, cit. s. 212.

42 Jiří ŠETLÍK (ed.), *Otto Gutfreund*, Praha 1995, s. 263–266.

43 Srov. Petr WITTLICH (ed.), *K povaze Gutfreundovy osobnosti*, Tamtéž, s. 85–86.

*Otakar Španiel, T. G. Masaryk, 1922, bronz, Galerie hl. m. Prahy, inv. č. P. 127.
Foto: Galerie hl. města Prahy*

v jinak vyhraněném polemické stati jako „nejkrásnější plastický portrét Masarykův“. ⁴⁴ Sochař buduje plasticitu díla zevnitř a dosahuje pozoruhodné rovnováhy mezi individuálními rysy modelu, k nimž náleží svažité obočí, výrazně vystouplé lícní kosti a vysoko klenuté čelo, a obecnými znaky státníka – myslitele jako nadčasového typu. ⁴⁵ Makovský uplatnil poučení z klasických vzorů, především z helénistických byst řeckých filozofů, a současně využil kontrastního efektu světla a stínu. ⁴⁶

Opakovaně se k portrétu T. G. Masaryka vracel Myslbečův žák Otakar Španiel. ⁴⁷ Umělecky přesvědčivější nežli jeho monumentální plastiky jsou vynikající

⁴⁴ Stanislav Kostka NEUMANN, *Dnešní Mánes*, Tvorba XII, 1937, č. 51 (17. 12.), s. 812.

⁴⁵ Srov. Hana LISÁ, *Vincenc Makovský: Pomník T. G. Masaryka v Humpolci*, bakalářská práce, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno 2014, s. 17–18, kde též kritický přehled literatury; Zdenka CHOCHOLÁČOVÁ, *Názorová orientace Vincence Makovského*, in: 100. výročí narození sochaře Vincence Makovského, sborník z celostátního kolokvia, Nové Město na Moravě 20. října 2000, Nové Město na Moravě 2001, s. 27–29.

⁴⁶ Jiří HLUŠIČKA – Jaroslav MALINA – Jiří ŠEBEK, *Vincenc Makovský*, Brno 2002, s. 48.

⁴⁷ Srov. O. ŠPANIEL, *T. G. Masaryk a výtvarníci*, s. 309–317.

práce medailérské (reliéf pro jubilejní desetikorunovou minci, 1928; medaile k 85. narozeninám TGM, 1935). Sochař zde dokázal udržet vzájemnou rovnováhu mezi dokonale odpozorovaným realistickým detailem a obecnými zákonitostmi portrétního reliéfu, drženého po vzoru renesančních medailí v přísném profilu.⁴⁸

TGM zůstal námětem i pro karikaturisty.⁴⁹ Po roce 1918 kreslíři z pocho-pitelných důvodů postavu prezidenta již neironizovali prostřednictvím zvýraz-něných fyziognomických znaků, ale snažili se především o minimalistické vyjádření jeho „ikonické“ podoby formou grafické zkratky. Na starší tradici navázaly žánrové situační kresby Huga Boettingera (1880–1934), publikujícího pod pseudonymem Dr. Desiderius, jenž současně Masaryka opakovaně zvěčnil na konvenčních malířských portrétech. Nejedná se o karikatury v obvyklém slova smyslu, nýbrž mnohem spíše o obrazové reportážní črty.⁵⁰

Moderní výtvarný názor aplikovali na Masarykovy stylizované podobizny karikaturisté mladší generace. K maximální úspornosti dovedli ikonický vizuální „stenogram“ prezidentovy podoby Fritz Taussig známější jako Bedřich Fritta (1906–1944) a zejména Adolf Hoffmeister (1902–1973), autor kresby Masaryk jedním tahem (1936).⁵¹ Hoffmeister též oslavil Masaryka v roli neformálního vůdce intelektuální elity první republiky. V různých verzích skupinových portrétů členů pražského Penklubu a pátečníků z let 1926 a 1927 zastává TGM vždy centrální postavení jako pevný bod, kolem něhož se pohybují ostatní. Surrealisticky rozmarně prohodil Hoffmeister hlavy a těla Masarykovi a Antonínu Švehlovi v kouzelné sérii portrétních hlavolamů z roku 1928.⁵² Poptávku redakcí ilustrovaných listů po karikaturních podobiznách slavných lidí pak kresebně vyjádřil v obrázku, na němž se k vysokému Masarykovi druží o něco menší George Bernard Shaw a drobný Karel Čapek.⁵³ Naproti tomu v kresbách z doby kolem poloviny třicátých let

48 Václav Vilém ŠTECH, *Dílo Otakara Španiela*, in: Otakar Španiel, Praha 1954, s. 23–24.

49 K výtvarnému charakteru meziválečné české karikatury O. CHROBÁK – T. WINTER (eds.), *V okovech smíchu*, s. 42–81.

50 Viz: Hugo BOETTINGER (Dr. Desiderius), *První národní shromáždění československé. Kresby z let 1919–1920*, s úvodem Františka Žákavce, Praha 1922; srov. H. BOETTINGER, *Jak a kdy došlo k portrétování*, s. 373–383; Ivana JONÁKOVÁ, *Malíř a kreslíř Hugo Boettinger (1880–1934)*, Plzeň – Brno 2016, s. 81–84.

51 K výtvarnému charakteru a stylovému vývoji Hoffmeisterových podobizen Lenka BYDŽOVSKÁ, *Stenogramy osobností*, in: Karel Srp (ed.), Adolf Hoffmeister (1902–1973), Praha 2004, s. 48–82; František ŠMEJKAL, *Hoffmeisterova ironická kronika doby*, Litoměřice 2016, s. 31–80.

52 Adolf HOFFMEISTER, *Vyměněné hlavy (Zmatený sen silvestrovské noci)*, Lidové noviny 37, 1929, č. 1 (1. 1.), s. 1.

53 Srov. Adolf HOFFMEISTER, *Výstava karikatur*, Rozpravy Aventina III, 1927–1928, s. 1.

dokumentoval neúprosný úbytek prezidentových fyzických sil s věcností, jakou si žádný soudobý oficiální portrétista TGM nedovolil.

Z tohoto stručného přehledu, záměrně postihujícího pouze období Masarykova života, zůstává patrná až fyzicky naléhavá potřeba urychleného vytvoření a společenského zakotvení oficiálního portrétního prvku prvního československého prezidenta. Obraz muže, národu do té doby vizuálně známého především ze štvavých, vesměs antisemitských karikatur, měl zaujmout čelné místo mezi všeobecně srozumitelnými symboly nové republiky. Ikona TGM v rámci konstruktivní národní a státní identity měla být nadále svou funkcí srovnatelná například s heraldickými a vexilologickými odkazy, se zpřítomněním charakteristických přírodních a stavebních dominant (Hradčany, Říp, Karlštejn a nově Kriváň), s odkazy na slovanské lidové typy, ideálně krojované (sokol, chodský hraničář, slovácká „děvčica“ aj.) či s obrazovými evokacemi postav národní minulosti (Hus, Žižka, Komenský, Palacký...).⁵⁴ Až na výjimky, vyplývající z nově vytvořených státních symbolů, šlo o tradiční ikonografický instrumentář českého výtvarného umění 19. století, k jehož syntéze a oficiálnímu stvrzení došlo nejpozději v čase generace Národního divadla.⁵⁵

Retrospektivní orientace a ideová vyprázdňenost nově konstruovaného „republikánského“ umění byla od počátku předmětem kritické reflexe. Například Hugo Boettinger už v roce 1919 uveřejnil v časopise *Nebojsa* kreslený vtíp, na němž si dva malíři brousí zuby na tučnou státní zakázku na obraz s národní alegorií, kde se „vznáší Wilson s praporem, Masaryk ve svérázu a sv. Václav si podávají ruce, vzadu je silueta Řípu, Vyšehradu a Hradčan, Smetana a Dvořák zpívají Kde domov můj a Libuše mluví pod slovanskou lípou s Janem Nerudou“.⁵⁶ Teoretik Václav Nebeský (1889–1949) se o několik let později zamýšlel nad dobovou debatou o smyslu výtvarného umění pro soudobou společnost. Stávající situaci charakterizoval slovy: „S různých stran současně ozývají se poslední leta výzvy k revizi poměru umění ke společnosti. V přívalu slov vyšeptalých i ryčně hřmotných zvláště dva hlasy domáhají se sluchu. Jedni volají po dalším národně výchovném a obrodném usměrnění umění, druzí po novém jeho sociálním poslání, kterým by i umění činně zasáhlo v etickou proměnu společnosti, které hospodářský a politický vývoj

54 Viz: Milena BARTLOVÁ, *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní a národní identity*, in: Táž a kol., *Co bylo Československo? Kulturní konstrukce státní identity*, Praha 2017, s. 12–17.

55 Srov. Kaliopi CHAMONIKOLA – Markéta ŽÁČKOVÁ – Terezie PETIŠKOVÁ, *Nové obrazy, nové obrazy*, in: M. Bartlová – J. Vybíral a kol., *Budování státu*, s. 24–32.

56 Hugo BOETTINGER (Dr. Desiderius), *Republikánské umění*, *Nebojsa* II, 1919, č. 22 (29. 5.), s. 178; cit. I. JONÁKOVÁ, *Malíř a kreslíř*, s. 93; srov. Martin FRANC, *Nebojsa. Počátky státu ve světle satirického časopisu*, *Kuděj* I, 1999, č. 1, s. 47–59.

připravil půdu.⁵⁷ V následném textu se postavil za autonomii moderní výtvarné tvorby a proti její nucené instrumentalizaci ve službách národně výchovných či sociálních ideálů. Což byl, mimochodem, pravý opak názorů Masarykových.

TGM si byl významu nových, republikánských symbolů pro budování národa a státu jistě vědom, zřejmě i proto se nebránil masové exploataci svého portrétu. „Musela se vytvořit tradice,“ řekl v rozhovoru s Karlem Čapkem (1890–1938). „Přál bych si, aby si naši lidé lépe než posud uvědomili nutnost symbolů; nejen život náboženský, také život politický se smyslově a ideově vyjadřuje symboly.“⁵⁸ Když Max Švabinský vytvářel Masarykův portrét pro stokorunovou bankovku a vycházel přitom ze starších studií, vytkl mu prý prezident, že jej malíř nepožádal o nové sedění.⁵⁹ Sami výtvarníci zastávali přesvědčení, že požadované „republikánské“ vzorce mohou vytěžit z tradice českého umění 19. století, která byla narychlo a účelově, bez hlubší historické a teoretické reflexe, prohlášena za tradici navýsost demokratickou, a tudíž i protirakouskou. „Dnes jde všechna moc z lidu. Kéž jde z něho i všechna velikost!“, hlásal manifest spolku Mánes vydaný ve dnech říjnového převratu. „Český umělec je svým původem i sociálním postavením zjev demokratický. Josef Mánes v r. 1848, Mikuláš Aleš v r. 1868 a český výtvarník jásající s lidem na ulicích pražských r. 1918, náležejí k sobě: spjali svůj umělecký sen s vítězstvím demokracie. Věří pevně, že lid rozpozná se v své potřebě krásy a porozumí oněm bratřím svým, kterým osud přiznal umělecké nadání.“⁶⁰

V praxi to bylo podstatně složitější, jak dokládají právě příklady oficiálních portrétů Masarykových. Ideologové nového československého státu se při konstrukci prezidentova „republikánského“ a „demokratického“ obrazu museli vyrovnat se skutečností, že ve společnosti zůstávala coby symbol dlouho přítomná ikonická podoba jiného státníka, vizuálně Masarykovi nepříliš vzdáleného, totiž obraz „staříčkého mocnáře“ Františka Josefa I. (1830–1916). Pod záramovaným portrétem císaře, zdobícím školní učebny, úřadovny, veřejné budovy, ale též hostince a soukromé příbytky, prožilo svůj život několik generací obyvatel pozdního rakouského impéria. Podobizna monarchy zdobila platidla a poštovní známky, takže snad každý z poddaných občanů Rakouska–Uherska se s ní mimoděk setkával několikrát denně. Pravidelně se opakující panovnická jubilea doslova zaplavovala říši podobenkami mocnářovými na všech možných a nemožných

57 Václav NEBESKÝ, *Umění a společnost*, Volné směry XXII, 1923–1924, s. 9.

58 Karel ČAPEK, *Hovory s T. G. Masarykem*, Praha 1969, s. 153.

59 M. ŠVABINSKÝ, *Portretoval jsem Masaryka*, s. 307.

60 *České výtvarnictví do nových poměrů*, Volné směry XX, 1919–1920, s. 52.

médiích od skleniček, talířů a hrnků až po kapesníky, tabatěrky, pouzdra na brýle či násadky per. Císařův portrét představoval znamení jistoty v nejistém světě. V jazyce symbolů navíc představoval i císaře samotného, neboť od časů raného novověku respektoval evropský dvorní ceremoniál zásadu, že portrét vládce přímo nahrazuje portrétovaného všude tam, kde panovník nemůže být v dané chvíli fyzicky přítomen. Proto také měla být podobizně veřejně prokazována stejná úcta jako jejímu živému modelu.⁶¹

Vzájemné srovnávání portrétů předposledního rakouského císaře a prvního československého prezidenta (vrcholem jsou v tomto ohledu portréty jezdecké!), stejně jako oslavných životopisů obou státníků pro poučení školních dětí, může jistě vyvolat řadu úvah na téma hluboce zakořeněného monarchistického dědictví v české společnosti.⁶² Částečně vysvětluje, proč se spektakulární hněv prvního odboje v zahraničí v rovině propagandistických výtvarných děl často a programově obracel právě proti obrazu Františka Josefa I., v čemž jej posléze následovala obrazová politická satira mladé republiky.⁶³ Příčiny vzájemné podobnosti, ale i rozdílů „monarchistických“ a „republikánských“ portrétních vzorců tkví nicméně hlouběji nežli v pouhé setrvačnosti kultů velkých otců.

Když měl Max Švabinský, nepochybně nejbravurnější a nejzkušenější český portrétista své doby, vytvořit oficiální obraz TGM, nebyl to ani pro něj úkol snadný. Nikdo to v době vzniku dřevorytu výslovně nenapsal, avšak funkce portrétní zůstávala, přes změnu státní formy, stejná jako za Rakouska. Podoba hlavy státu substituovala *in efígie* fyzickou nepřítomnost „demokratického vladaře“⁶⁴ ve školních třídách, úřadech, kasárnách a veřejných místnostech. Masaryk, stejně jako před ním císař, se měl „dívat“, zda se dodržuje jím ztělesněný řád. Povinné modlitby školní mládeže před obrazy prezidenta sice odpadly, ale věncení státníkových podobizen o slavnostních dnech pokračovalo. Koneckonců, dokladem významu, jaký příslušní činovníci dodnes přisuzují fyzické přítomnosti prezidentova obrazu

61 Srov. naposledy Lenka STOLÁROVÁ, *Panovník*, in: Zuzana Macurová – Lenka Stolárová – Vít Vlnas (eds.), *Tváří v tvář. Barokní portrét v zemích Koruny české*, Brno 2017, s. 17–18, kde citována příslušná literatura.

62 Srov. Matěj KOTALÍK, *Panovnícký kult a kontinuita monarchismu v období první Československé republiky*, in: M. Řepa (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 286–292; Jiří RAK, *Stáří mocnář a tatiček Masaryk*, in: Tamtéž, s. 267–273; TÝŽ, *Zachovej nám, Hospodine. Češi v Rakouském císařství 1804–1918*, Praha 2013, s. 414–418.

63 Viz Miloslav NOVOTNÝ (ed.), *Naše umění v odboji*, Praha 1938, s. 125.

64 Tuto charakteristiku použil Max Švabinský v proslovu při oslavě stého výročí narození Josefa Mánesa roku 1920. „Náš demokratický vladař věncí věncem vděku bystu Mánesovu,“ pravil doslova. Viz M. ŠVABINSKÝ, *Portretoval jsem Masaryka*, s. 308.

v „dílnách lidskosti“, bylo i nedávné zástupné „trestání“ Václava Klause a Miloše Zemana, jejichž podobizny se dodatečně odstraňovaly ze školních tříd (výraz protestu proti Klausově amnestii), případně se do nich ani nezavěšovaly (jako projev nesouhlasu se Zemanovou volbou).⁶⁵ Šlo o kulturně přiměřenou formu klasického obrazoborectví, směřujícího prostřednictvím eliminace obrazu k anihilaci zobrazeného. Tento proces vždy vychází z předpokladu, že ničitel obrazů přikládá „modlám“ v poměru k jejich tvůrci stejný, ne-li větší význam jako jejich tvůrce.⁶⁶

Historik umění Antonín Matějček (1889–1950) nad Švabinského grafickým listem právem konstatoval, že umělci „bylo třeba sloučit dva nesourodé předpoklady: vtisknouti podobizně reprezentující ráz a vyhověti výrazem demokratickému poslání prezidentovu“.⁶⁷ Demokratická či republikánská tradice se přitom podle Matějčka jako podnět ke tvorbě obdobných portrétů „nedostala se nad podobiznu všední, věcnou, prostou všeho slavnostního rázu“.⁶⁸ V praxi to jasně ukazoval nezdar Hynaisovy malby, která se přes úpornou umělcovu snahu nikdy nestala oficiálním portrétem TGM, neboť se nedokázala povznést nad konvenci rutinního měšťanského portréту 19. století. Švabinský naopak uspěl, neboť jeho ikona „demokratického vladaře“ využila formálních i obsahových podnětů především španělské a francouzské barokní dvorské podobizny.⁶⁹ Nepřihlédla tudíž ani k „republikánské“ tradici portréту holandského, ani k „reformačnímu“

65 Např. Helena ŠULCOVÁ – Věra MASOPUSTOVÁ – Andrea FRYDRYCHOVÁ – Andrea KRATINOVÁ – Vojtěch KOUŘIMSKÝ, *Klausův portrét na protest proti amnestii sundávají úřady i školy*, iRozhlas.cz, 7. 1. 2013, https://www.irozhlas.cz/regiony/klausuv-portret-na-protest-proti-amnestii-sundavaji-urady-i-skoly-_201301072209_vkourimsky (19. 7. 2018); Ivan HOLAS – Simona BARTOŠOVÁ, *Některé školy si Zemana na zdi učeben nevyvěsí. Zákon jim to ani nenařizuje*, iRozhlas.cz, 3. 2. 2013, https://www.irozhlas.cz/regiony/klausuv-portret-na-protest-proti-amnestii-sundavaji-urady-i-skoly-_201301072209_vkourimsky (19. 7. 2018); Michal KOLARÍK – Jaroslav PACLÍK, *Škola ve Veselí Zemana do tříd nedá. Na Hrad se prolhal, říká ředitel*, iDnes.cz, 3. 5. 2013, https://zpravy.idnes.cz/zemanuv-portret-odmita-zakladni-skola-v-novem-veseli-kde-zeman-zije-11e-/domaci.aspx?c=A130503_1924410_jihlava-zpravy_mkk (19. 7. 2018).

66 Klasické dílo k tématu: Martin WARNKE (ed.), *Bildersturm: die Zerstörung des Kunstwerks* (= Kunstwissenschaftliche Untersuchungen des Ulmer Vereins für Kunstwissenschaft 1), München 1973.

67 [Antonín] M[ATĚJČEK], *Švabinského podobizna presidenta Československé republiky T. G. Masaryka*, Umění (Štenc) I, 1918–1921, s. 262.

68 Tamtéž, s. 265.

69 K její sociální funkci např. Jutta HELD – Norbert SCHNEIDER, *Sozialgeschichte der Malerei vom Spätmittelalter bis ins 20. Jahrhundert*, Köln 1993, s. 282–301; Thomas KIRCHNER, *Bilder im Konflikt. Positionen der französischen Porträtmalerei im 17. Jahrhundert*, in: Eva-Bettina Krems – Sigrid Ruby (eds.), *Das Porträt als kulturelle Praxis* (= Transformationen des Visuellen, Band 4), Berlin – München 2016, s. 19–31.

dědictví německé renesance 16. století. Masarykova podobizna náleží k typu označovanému starou literaturou německy „kniestück“, neboť zachycuje model od výše kolen nahoru; hierarchicky se řadily takovéto portréty hned za vyobrazení celé figury. Reminiscence na elegantní podobizny dvorského střihu se u Švabinského grafiky pojí s obsahovým motivem tzv. audienčního portrétu, na němž se zobrazený symbolicky setkává s divákem jako svědkem přijetí u hlavy státu. Audienční portrét, jehož charakteristickým znakem je navázání přímého kontaktu s pozorovatelem při dodržení veškerých společenských distinkcí, se formoval již v renesanci především na římském papežském dvoře. V baroku se pak stal oblíbeným i v prostředí světském.⁷⁰ Švabinského Masaryk, stejně jako renesanční papežové a barokní státníci, zpřímá hledí na diváka – účastníka audience. Jeho levice se opírá o obligátní stůl (názna pracovního prostředí, a tedy neutuchající péče republikánského monarchy o blaho státu), pravice si pohrává se snítkou vavřínu. Vítězný vavřík, nikoliv oliva míru, dominuje i výzdobě iluzivního rámu, který se stejně jako sokl s nápisem v dolní části výjevu otevřeně hlásí k tradici reprezentativních grafických portrétů 17. století.

„Švabinský dobře pochopil, že nutno podobiznou vydati nejen svědectví velkému člověku, nýbrž oslaviti otce legií a osvoboditele vlasti, dáti národu podobiznu symbolické velikosti,“ napsal dále Matějček. „Jak skromně uplatňují se přilbice, mapa rozložená na stole a snítky vavřínu, jež symbolizují bojovné a diplomatické poslání vůdce, vítězstvím korunovaného!“⁷¹ O skromnosti zde ve skutečnosti nemůže být řeči. Mapa jako tradiční prvek politické ikonografie byla vždy spíše atributem vojevůdců nežli panovníků.⁷² Přilbu si pak na tradičních portrétech klade (vítězný) vládce do své blízkosti, když ne přímo na hlavu, vždy, pokud táhne do (spravedlivé) války.⁷³ Anticko-křesťanské atributy akcentují státníka jako velitele vítězné armády.

Pokud byla vizuální reprezentační strategie symbolu nového státu od počátku artikulována pomocí takovýchto atributů, lze pochopit Masarykovu spontánně pronesenou obavu nad Švabinského dřevorytem, „co tomu řeknou Němci?“. Konstrukt českého historického příběhu boje a vítězství nemuseli nutně sdílet, a ovšem také nesdíleli, příslušníci jiných národností obývajících novou republiku. Prezident však

70 Recentně Zuzana MACUROVÁ, *Katolický klérus*, in: Z. Macurová – L. Stolárová – V. Vlnas (eds.), *Tváří v tvář*, s. 153–156, kde odkazy na další literaturu.

71 [A.] M[ATĚJČEK], *Švabinského podobizna*, s. 265.

72 Srov. Martin WARNKE, *Political Landscape. The Art History of Nature*, Cambridge, MA, 1994, s. 57–59.

73 Jak hezky ukazuje na příkladu obrazové reprezentace Ludvíka XIV. Peter BURKE, *Ludwig XIV. Die Inszenierung des Sonnenkönigs*, Frankfurt am Main ²1995, s. 104–119.

věděl, že s jeho portrétem jako sjednocujícím symbolem by se měli ztotožnit všichni. Vavřín nalézáme i na dalších oficiálních podobiznách TGM, zejména na Štursově soše pro Národní shromáždění. Zde se přímo nabízí srovnání s pomníkem Svatopluka Čecha pro Prahu od téhož tvůrce, z něhož se v roce 1921 osamostatnila jako svébytná postava alegorie Vítězství, jinoch s vavřínovým věncem na hlavě a lipovou ratolestí v pravici.⁷⁴ Samozřejmě pak nelze přehlédnout fakt, že vavřín zdobil skráně staříckého mocnáře na zlatkových a později korunových mincích staré monarchie.

Otakar Španiel zachytil pro budoucnost podrobný, takřka anatomicky přesný popis Masarykovy podoby a jejích proměn během posledních dvou desetiletí prezidentova života: „Bohatě formovaná hlava s mnohými výdutěmi, vytvořenými mozkem velikého myslitele, živé oči poněkud odlišných ohnisek, jemný nos s jasně ohraničeným kořenem, dominovaný třemi kolmými rýhami, které vytvářely dva silné kolmé nábory kůže čela, jimž myšlenkové soustředění přidávalo několik jemnějších. Toto místo ve spojení s očima, které se živěji otvíraly nebo jemně přivíraly a utvořovaly v koutcích vějířovité vrásky, bylo zevním fyzickým projevem myšlenek. Nehustý, ale dlouhý knír, jehož konce splývaly dolů a který během let prezident dával zkracovati tak, že v posledních letech tvořil již skoro kartáček s malými svíslými konci. Brada s vousem, vybíhajícím do špičky, dříve z profilu zakrytá knírem, málo vystupovala, později, asi v posledních třech letech života, nabyla zmenšením kníru na markantnosti. Tato tvarově bohatá, výrazná hlava, posazená na štíhlém krku, byla v poměru k dlouhému, kostnatému a svalnatému tělu malá, a tak přesto, že T. G. Masaryk měl celkové výšky 174,6 cm, působil dojmem člověka mnohem vyššího.“⁷⁵

Navzdory takto naturalisticky exaktnímu studiu modelu výtvarníci přiznávali, že ve svých dílech samozřejmě nepodávali doslovný popis viděného, ale snažili se o ideální obraz TGM, který se od prezidentovy skutečné fyziognomie mnohdy odlišoval. Hugo Boettinger se zamýšlel nad úspěchem vlastní litografie s prezidentovým portrétem z roku 1922 následovně: „Při portrétování osoby takového významu a popularity náleží na přesné, řekněme fotografické podobě. Tou se nevyznačává jistě tato moje – zcela nazpaměť – kreslená litografie. Záleží na pojetí, interpretaci, která ‚dělá lidem dobře‘, abych tak řekl. Bylo mi mnoho a mnohokrát řečeno, vzkázáno i napsáno, že tohle je pan prezident. Tak ho tedy publikum chce viděti, trefil jsem bezděčně na něco, k čemu se kdekdo hlásil.“⁷⁶

74 M. BARTLOVÁ – J. VYBÍRAL a kol., *Budování státu*, s. 53, kat. č. 1/15.

75 O. ŠPANIEL, *T. G. Masaryk a výtvarníci*, s. 310–311.

76 H. BOETTINGER, *Jak a kdy došlo k portrétování*, s. 375–376.

V této souvislosti lze znovu připomenout Štechovu charakteristiku Štursovy sochy Masaryka: „Vůbec to není popis – proto asi bývají jiné podobizny považovány za podobnější“. ⁷⁷ Důvody, proč umělci tváří v tvář modelu upouštěli od realistického popisu a snažili se zachytit především vlastní dojem z ohromujícího zjevu prvního československého prezidenta, sugestivně shrnul Oskar Kokoschka: „Masaryk nenosí korunu a žezlo, ale ani jakobínskou čapku. Nesedí na trůně a vyhlíží jako vysoký úředník staré monarchie, gentleman, štíhlá postava, vznešená povaha, aristokratický, přestože by to měl být syn panského kočího.“ ⁷⁸ Jistě i tato poznámka vysvětluje, proč se hledání podoby Masarykova oficiálního portréту od počátku ubíralo jinými cestami, než jaké předepisovalo deklarované republikánství a demokratismus. „Masarykovi není nikdo z vrstevníků podoben – a proto na něm utkívají naše oči,“ napsal vzletně Jan Herben. ⁷⁹ Vojtěch Hynais, který se jako jeden z mála pokusil TGM zpodobnit opravdu „republikánskou“ formou, odvozenou ovšem ze salonních forem třetí republiky francouzské, si vysloužil nálepku beznadějně anachronického průkopníka slepých uliček.

Ikona Tomáše Garrigua Masaryka se skutečně záhy stala symbolem nové republiky, neboť nepochybně „dělala lidem dobře“. Novinář Ivan Herben (1900–1968) v reportáži o darech k prezidentovým osmdesátinám podal následující obraz: „Podél stěn stojí nesčetně obrazů a plastických podobizen prezidentových. Jsou to vesměs výrobky amatérů a všelijakých primitivních samouků. Na jednom, malovaném prostém dělníkem, stojí pan prezident a drží na ramenou svého vnoučka – přesně podle známé fotografie z Topolčianek. Ale za prezidentem nestojí topolčianský zámek, nýbrž ohromné alpské hory. A pod ním symbolický nápis: Velikán mezi velikány. Holíč s výtvarnými sklony poslal zdařilý portrét prezidentův, složený z vlasů všech barev. Autorem jednoho portréту je Maďar, jiného Ital, žijící léta u nás.“ ⁸⁰ Místy bizarní líčení názorně ukazuje, jak hluboce vrostl oficiální obraz TGM během jednoho desetiletí do povědomí společnosti, v němž úspěšně nahradil tradiční ikonu Františka Josefa. Funkce takto traktované podoby „staříčkého mocnáře“ však zůstala za republiky víceméně stejná jako za monarchie. ⁸¹

⁷⁷ V. V. ŠTECH, *Štursovy podobizny*, s. 212.

⁷⁸ Oskar KOKOSCHKA, *Mein Leben*, München 1971, s. 242.

⁷⁹ Jan HERBEN, *Masaryk – umělecký zjev*, s. 289.

⁸⁰ Ivan HERBEN, *Dary z lásky*, in: F. Kraus – R. Radnicher (eds.), *Masaryk mezi svými*, s. 370.

⁸¹ Text vznikl za finanční podpory Ministerstva kultury v rámci institucionálního financování dlouhodobého koncepčního rozvoje organizace Moravské zemské muzeum (DKRVO, MK 000094862).

Portraits of TGM: From Caricature to Icon

VÍT VLNAS

The first Czechoslovak President, as a representative sort of model, became the subject of intense interest for a number of his artistic contemporaries, starting with the protagonists of the National Theatre generation, the founding members of the Mánes Union of Fine Artists up to the representatives of the fine art avant garde. Although the majority of Masaryk's portraits created after 1918 are of an official nature and usually also respect the President's traditionalist notions on fine art, derived from literary categories, the preserved works offer a remarkably broad range of views of Masaryk as a man, statesman and inspirator. However, the first "portraits" of TGM were caricatures which emerged in connection with the disputes surrounding the Manuscripts and the so-called Hilsneriada. As a consequence, the visual appearance of the President Elect had not been sufficiently fixated in the eyes of the Czech public in 1918. The first response to topical social demand came first from "official" portrait painters who had already secured their standing in the period of the late Habsburg Empire (e.g. Max Švabinský and Vojtěch Hynais – from amongst the earlier artists). In the 1920s the image of TGM gradually took shape in sculpture, which in the end provided a greater range of interpretive variants of the President's image than contemporary painting. The fine art avant garde resorted to Masaryk as a subject only sporadically, yet usually with remarkable results. The truest depiction of Masaryk – the man, was presented in caricatures from the 1930s. These, in contrast to the earlier caricatures from the end of the 19th century, did not emerge with dishonest intent.

Translated by Alena Linhartová

STUDIE

Hořký epilog Mnichova 1938

JAN NĚMEČEK

JAN NĚMEČEK: The bitter epilogue of Munich 1938

Nazi Germany consciously and consistently sought to absorb Czechoslovakia. The instrument of breaking the Czechoslovak state became the German national minority headed by the dominating Sudeten-German party, working in the intentions of Hitler. Nazi diplomacy in 1938 set up the problem of the German national minority as an international one and launched a policy of direct coercion thanks to the appeasement of the Western powers. Following Berlin's direction, it culminated in the adoption of the Munich Agreement of the Four Great Powers, Germany, Italy, Great Britain and France, and the truncation of the Czechoslovak state as the first step towards its destruction. The other was the definitive liquidation of the Czecho-Slovakia in March 1939.

Key words: Munich Agreement – Czechoslovakia – appeasement – Sudeten Germans

Téma mnichovské dohody a jejích důsledků patří k těm, které i po osmdesáti letech od jejího podepsání stále „hýbou“ historiografií, a to nejenom tou českou. Byla jistým modelovým příkladem postupu velmocí vůči malému státu, způsobem,

jak mu nadiktovat velmocenská přání. Také proto se setkáváme i v dnešní době s mnoha reminiscencemi na toto téma, týká se to např. minských dohod o situaci na východní Ukrajině,¹ ale i dalších, uznání Kosova, které rozpoutalo často vášnivé diskuse na české politické scéně v roce 2008, a další příklady velmocenské svévole. Bohužel většinou reminiscencemi, které kulhají na obě nohy.

Proč? Protože podobná srovnávání málokdy respektují historickou zkušenost a vynášejí soudy pouze na základě povrchních shodných znaků. Když však jdeme do důsledků, nacházíme diametrální rozdíly. V případě druhé minské dohody, týkající se zastavení bojů na východní Ukrajině, je to již letmý pohled na podpisy pod tímto aktem, kde vedle v konfliktu přímo zainteresovaných stran (Ruské federace, Ukrajiny a zástupců vzbouřeckých provincií) figuruje podpis zástupkyně Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě Heidi Tagliaviniové.² Podpisy dalších klíčových hráčů na minském summitu – francouzského prezidenta či německé kancléřky – pod tímto dokumentem chybí. Tedy základní odlišnost? V Minsku se pod dozorem velmocí sešli u kulatého stolu všichni v konfliktu zainteresovaní, na rozdíl od Mnichova, kde se sešli pouze zástupci velmocí, aby svým rozhodnutím nadiktovali Československu jeho další osud. A tak bychom v analýze odlišností mohli pokračovat dále.

Agresivní politika nacistického Německa vůči Československu byla definována v Hitlerových pokynech jak diplomacii (tehdy ještě zosobněné ministrem zahraničních věcí Konstantinem von Neurathem), tak armádě, kde se 5. listopadu 1937 uskutečnila v budově říšského kancléřství v Berlíně známá porada kancléře se špičkami armádního velení a ministrem zahraničních věcí, věnovaná původně otázkám surovinového zásobení zbrojního průmyslu. Hitler však vedle toho v několikahodinovém expoé naznačil i program německé válečné expanze. Jako první cíle byly zmíněny Československo a Rakousko.³

1 Ve francouzském listu L'Express se objevilo přirovnání francouzského prezidenta Françoise Hollanda, který se zúčastnil jednání v Minsku, k bývalému francouzskému premiérovi Édouardu Daladierovi, jenž v roce 1938 podepsal mnichovskou dohodu. Hollande s německou kancléřkou Angelou Merkelovou podle komentáře získali „klamný odklad“, alespoň na papíře, že „už nepotече krev“. Jean-Michel DEMETZ, *Hollande à Minsk, Daladier ou Carter?*, L'Express 2015, 12. února. <http://blogs.lexpress.fr/circumnavigatio/2015/02/12/hollande-a-minsk-daladier-ou-carter/> (22. 10. 2018).

2 Комплекс мер по выполнению Минских соглашений з 15. únора 2015, <https://www.osce.org/gu/cio/140221?download=true> (22. 10. 2018).

3 Z této porady byl pořízen zápis, jehož autorem byl plk. Friedrich Hoßbach. Lars LÜDICKE, *Constantin von Neurath: eine politische Biographie*, Paderborn 2014, s. 479–505.

Záminkou pro nacistickou agresi proti Československu se stala německá menšina v ČSR, když již v únoru 1938 deklaroval svůj úmysl „ochraňovat“ 10 milionů Němců, kteří v důsledku mírových smluv zůstali mimo hranice Německé říše.⁴ Bezprostředně nato přicházející anšlus Rakouska na počátku března pak znamenal zaměření pozornosti německého kancléře na další obět v podobě Československa. Anšlus přinesl podstatnou proměnu v geopolitickém postavení československého státu.

Nástrojem se německému kancléři Adolfu Hitlerovi stala německá národnostní menšina v Československu. Nikoliv poprvé a nikoliv naposledy se menšinová otázka stala záminkou pro řešení velmocenských nároků. Bez ohledu na pokusy československé vlády řešit národnostní otázku v Československu zejména prostřednictvím tzv. národnostního statutu, který měl proměnit postavení národnostních menšin v ČSR, rozhodujícím se v tomto směru stalo setkání mezi představitelem německé menšiny v Československu Konradem Henleinem, předsedou Sudetoněmecké strany, jež reprezentovala zhruba devět desetin českých Němců, a A. Hitlerem v Berlíně na konci března 1938.

Ironií osudu právě v den, kdy československý premiér Milan Hodža v rozhlasu vyhlásil přípravu národnostního statutu,⁵ Henlein přijal od říšskoněmeckého vedení zcela jasné pokyny: „Musíme tedy vždy požadovat tolik, abychom nemohli být nikdy uspokojeni.“⁶ Z pohledu následujících událostí a s jistou mírou nadsázky je možno říci, že se tohoto osudného dne, 28. března 1938, rozhodlo o osudu Československa.

Všechno, co následovalo, týdny a měsíce vyjednávání československé vlády i prezidenta o stále narůstajících německých menšinových požadavcích ve stínu britské politiky appeasementu, to vše byla jen hra, úspěšně rozehraná v Berlíně s jediným cílem: rozbít československý stát. Hra, do které byly zataženy i další národnostní menšiny v Československu, které však Henleinovi hrály roli pouhého sparringpartnera.

4 Max DOMARUS, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945. Kommentiert von einem Zeitgenossen*, Leonberg 1988, s. 801–802.

5 Viz Hodžův projev v rozhlasu in: Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Od národního státu ke státu národnosti? Národnostní statut a snahy o řešení menšinové otázky v Československu v roce 1938*, Praha 2013, dok. č. 1, s. 283–288.

6 Bořivoj ČELOVSKÝ, *So oder so. Řešení české otázky podle německých dokumentů 1933–1945*, Ostrava 1995, s. 145; Wenzel JAKSCH, *Cesta Evropy do Postupimi*, Praha 2000, s. 171. Srov. Goebelsovo vyjádření z 15. dubna 1938: „Henleinova taktika: žádat vždycky víc, než mu vláda může dát. Tak dosáhneme cíle.“ Joseph GOEBBELS, *Deníky 1938*, Liberec 1992, s. 94.

Z tohoto pohledu pak musíme posuzovat následující vývoj událostí, předložení tzv. karlovarských požadavků Sudetoněmeckou stranou (SdP) v dubnu 1938, odmítnutých československou vládou. Ta stála od jara 1938 pod narůstajícím tlakem britské diplomacie na uspokojení požadavků německé menšiny v Československu, která tím chtěla dosáhnout uvolnění ve vztazích s Německem.

Pro československý stát byla však mnohem závažnější postupná změna francouzského postoje, který se dostával v důsledku vnitropolitického vývoje stále zřetelněji do vleku britské diplomacie. To se projevilo zejména po nástupu vlády premiéra É. Daladiera v dubnu 1938. Příznačná byla v této souvislosti otázka, položená francouzským profesorem Josephem Barthélemyem v listu Temps 11. dubna 1938: „Je skutečně nutné, aby kvůli zachování této formy československého státu, tohoto politického agregátu několika národů, byl rozpoután světový konflikt? Je skutečně nutné, aby kvůli tomu, že tři miliony sudetských Němců zůstanou pod pražskou vládou, zahynuly tři miliony Francouzů, mých synů, vašich synů, mladých lidí – univerzitních studentů, učedníků, prodavačů, dělníků?“⁷

Eskalace mezinárodního napětí, jež přišla po československé částečné mobilizaci v květnu 1938, dále posunula československé záležitosti do mezinárodního prostředí. Výsledky květnových komunálních voleb však nevyzněly v pohraničních oblastech ani pro republiku, ani pro demokracii příznivě. Zhruba 90 % německých voličů totiž volilo Henleinovu SdP, zatímco na platformě československého státu z celého německého spektra setrval jen zbytek sociálních demokratů a komunistů. Ve svých důsledcích pak tato krize neprosperla ani zahraničněpolitické pověsti ČSR.

Historikové interpretují částečnou mobilizaci spíše jako výsledek hry zpravodajských služeb.⁸ Mobilizace však ukázala, že ČSR je připravena k obraně a opakování rakouského modelu anšlusu nebude možné. Hitler pak 30. května podepsal finální verzi *Fall Grün*, kde jasně formuloval rozhodnutí zničit Československo: „Došel jsem k nezměnitelnému rozhodnutí Československo v dohledné době rozbít vojenským zákrokem.“⁹ Němečtí představitelé však před berlínskou diplomatickou obcí jakékoliv přesuny vojsk k hranicím ČSR popřeli a rozpoutali úspěšnou kampaň proti Československu. To jen posílilo tlak západních mocností na vstřícnost československé vlády vůči požadavkům SdP. Krize odhalila další

7 Cit. dle Antoine MARÈS, *Mnichov a Francie*, in: Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě, usp. Jan Němeček, Praha 2004, s. 70.

8 Jaroslav a Stanislav KOKOŠKOVI, *Spor o agenta A-54, Kapitoly z dějin československé zpravodajské služby*, Praha 1994, s. 82–86.

9 B. ČELOVSKÝ, *So oder so*, s. 149.

problémy mezinárodního postavení republiky včetně oslabení spojeneckých vazeb. Z malodohodových spojenců se aktivněji projevilo jen Rumunsko. Polsko naopak protestovalo proti údajnému posílení československých vojsk u hranic s Polskem a podobně reagovalo na jisté posílení posádek na Slovensku i Maďarsko.

Ani přes pokračující ústupky v otázce národnostních menšin vláda nedocházela ke kýženému kompromisu, Henlein pokračoval v linii nesplnitelných požadavků tak, jak mu přikázal Hitler v březnu 1938.

K dalšímu posunu národnostního problému v Československu do roviny zahraničněpolitické došlo vysláním britského prostředníka do Československa, kam se britský Foreign Office rozhodl již v polovině července vyslat lorda Waltera Runcimana.¹⁰ Návrh znamenal pro československou stranu vážný zásah do státní suverenity. Aby si Československo na mezinárodním poli zachovalo tvář a zároveň úplně nepohřbilo naděje vložené do připravených národnostních návrhů, požádala československá vláda ústy premiéra sama o vyslání britského prostředníka.

Ani převzetí role vyjednavče prezidentem republiky v srpnu 1938 nepřineslo posun do jednání se Sudetoněmeckou stranou, byt československé návrhy šly až na samý kraj toho, jaké možnosti dávala ústava.

Naopak: situace v první polovině září vygradovala díky negativistickému postupu Sudetoněmecké strany a také přímému vstupu Hitlera na stranickém sjezdu NSDAP 12. září, kde zaútočil proti ČSR a žádal pro sudetské Němce právo na sebeurčení.¹¹ To byl signál k puči v pohraničních oblastech, kde nacisty posléze vyzbrojené jednotky Sudetendeutsches Freikorps útočily na státní úřady, především celnice a policejní stanice. Československá vláda vyhlásila v řadě pohraničních okresů stanné právo.¹² A to byl také konec vnitropolitických jednání o národnostních otázkách.

Jednání se zcela přesunulo do roviny zahraničněpolitické. Britský premiér se vydal 15. září za Hitlerem do Berchtesgadenu a zde po krátké diskusi přistoupil na jeho požadavek, aby území obývaná nadpolovičním podílem německého obyvatelstva byla co nejdříve odstoupena Říši. Podobné úvahy se ostatně v britských vládních kruzích vyskytly již dříve.

Myšlenku zaboru části českého pohraničí podpořil prakticky současně i z Prahy odvolaný Runciman. Všichni měli ale na mysli případné odstoupení

10 Paul VYSNY, *The Runciman Mission to Czechoslovakia. Prelude to Munich*, Basingstoke 2003; Robert KVAČEK, *Osudná mise*, Praha 1958.

11 M. DOMARUS, *Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945*, s. 900–902.

12 Otto NOVÁK, *Henleinovci proti Československu*, Praha 1987, s. 209.

části území s absolutní německou majoritou. Chamberlain celkem bez problémů přesvědčil o nutnosti dalekosáhlejší územní koncese nejprve britskou vládu a 18. září na summitu v Londýně i francouzské partnery v čele s premiérem E. Daladierem. Zde také zkoncipovali tzv. anglo-francouzský plán, předložený ČSR zástupci obou velmocí již 19. září.¹³ Ten v duchu Hitlerových požadavků kategoricky „doporučoval“ československé reprezentaci odstoupení území s nadpoloviční německou populací. Výměnou měla být okleštěné republice přislíbena mezinárodní garance obou západních mocností.

Československé vedení 20. září anglo-francouzské návrhy odmítlo. Bylo jejich obsahem ohromeno – bez jakékoliv diskuse se tu požadovalo nejen odstoupení rozsáhlých území s podstatnou částí obranných zařízení (a také ekonomického potenciálu státu), ale navíc její urychlené provedení, znamenající porušení ústavního řádu republiky a jeho demokratických institucí. Plán také znamenal jednostranné vypovězení francouzsko-československého spojení, jež mělo dalekosáhlé důsledky i pro další zahraničněpolitické postavení ČSR, mj. i pro spojenecké závazky Sovětského svazu, vázané podle smluv z r. 1935 na pomoc Francie.

Jenže Západ, především Velká Británie, zamýšlel – také pro svůj záměr dosáhnout pevnější politické dohody s Německem – „vyřešit“ československý problém za každou cenu. Britská i francouzská diplomacie si proto ultimátem vynutily změnu původního stanoviska československé vlády. V noci na 21. září sdělil francouzský vyslanec Benešovi, že dojde-li v důsledku postojů československé vlády k válce, „bude za ni zodpovědné Československo a Francie se k této válce nepřipojí“. Po tomto ultimátu, jehož odmítnutí by znamenalo okamžitou německou agresi proti ČSR, prezident a většina ministrů v čele s premiérem rozhodli o přijetí návrhů.¹⁴

S tím se smířila i generalita, jejíž špičky si uvědomovaly bezvýchodnost případného izolovaného konfliktu s nacistickou velmocí, jehož evidentně hodlali využít i dva další sousedé ČSR – Polsko ještě 21. září požadovalo odstoupení Těšínska, Maďarsko se připojilo s vlastními nároky příštího dne.

Přijetí anglo-francouzského plánu vyvolalo značný odpor doma a přivodilo pád vlády, situaci v mezinárodněpolitickém ohledu však změnit nemohlo. Hodžova vláda vědoma si zodpovědnosti za předcházející vývoj odstoupila a byla nahrazena úřednickým kabinetem, do jehož čela byl symbolicky dosazen zborovský hrdina armádní generál Jan Syrový. Prezident stále doufal, že se podaří minimálně

13 *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. A/20/2, Praha 2001, dok. č. 627 a 628, s. 323–326.

14 Jindřich DEJMEK, *Historik v čele diplomacie. Kamil Krofta*, Praha 1998, s. 319–320.

dosáhnout jistého zmírnění územních ambicí, aby byla umožněna další byt komplikovaná existence státu.

Druhá schůzka Chamberlaina s Hitlerem 22.–23. září v Godesbergu přinesla zvrat.¹⁵ Říšský kancléř vystupňoval své požadavky a nadto žádal možnost okamžitého záboru části nárokových území. Britský premiér se tentokrát zavázal jen k předání německých požadavků v podobě tzv. godesberského memoranda československé vládě a ani na Západě již nevyklučovali možnost širší evropské války.¹⁶ Československá vláda pak ještě 23. září vyhlásila všeobecnou mobilizaci, jež znamenala podstatné zvýšení obranných možností státu pro případ válečného konfliktu.

Zmobilizování těchto sil zmařilo jeden ze základních předpokladů nacistického útočného plánu proti ČSR, který předpokládal neočekávaný úder. Československé ozbrojené síly měly řadu nedostatků, ani opevňovací práce na pohraničním opevnění nebyly ještě zdaleka dokončeny. Armáda ale byla s to klást agresorovi přinejmenším několik týdnů houževnatý odpor, jak to předpokládaly její vojenské obranné plány.

Československá vláda 25. září Hitlerovy godesberské požadavky odmítla. Československý vyslanec ve Velké Británii Jan Masaryk k nim britskému premiérovi N. Chamberlainovi napsal, že je to ultimátum, které „se dává poraženému národu, a nikoli návrh suverénnímu státu, který dokázal největší možnou pohotovost pro oběti v zájmu evropského míru“.¹⁷

Avšak západní politika appeasementu pokračovala misí Chamberlainova poradce Horace Wilsona za Hitlerem. Československá vláda se mezitím intenzivně připravovala na možný německý útok.

Časový harmonogram dalšího německého postupu předložený Hitlerem nutil britskou vládu k horečnému úsilí nalézt východisko, které by zabránilo válce. Opět se schylovalo k řešení v podobě dalšího plánu, který měl určit časový harmonogram obsazení těch československých území, která byla již dříve odsouhlasena v rámci anglo-francouzského plánu. Chamberlain připravil a do Berlína 27. září odeslal tzv. time-table, časový plán k odstoupení pohraničních československých území Německu. Time-table pak britský premiér doprovodil svým rozhlasovým projevem, v němž zazněla ona proslulá věta, která se více než

15 B. ČELOVSKÝ, *Mnichovská dohoda 1938*. Ostrava 1999, s. 319–322.

16 Originál memoranda je včetně mapy, na níž byla červeným šrafováním vyznačena území k předání Německu a zeleně území k provedení plebiscitu, uložen v The National Archives (TNA), Londýn, Foreign Office (FO) 925, 20107.

17 *Československá zahraniční politika v roce 1938. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv A/20/2, Praha 2001, dok. č. 712, s. 390–392.

co jiného stala symbolem britského appeasementu: „Jak hrozné, nepředstavitelné, neuvěřitelné je, že bychom tu měli kopat zákopy a zkoušet si plynové masky kvůli jakémusi sporu ve vzdálené zemi mezi lidmi, o nichž nic nevíme. O to více se zdá být nemožné, že spor, který byl již v zásadě vyřešen, by se měl stát předmětem války.“¹⁸

Mírové iniciativy tak pokračovaly a dostalo se jim podpory i z dalších stran, jako bylo mírové poselství amerického prezidenta Franklina Delano Roosevelta či papeže Pia XI. Na Západě pak s ulehčením přijali vyžádanou iniciativu italského diktátora Benita Mussoliniho na velmocenský summit Velké Británie, Francie, Německa a Itálie.¹⁹ Jeho součástí ale nemělo být Československo, jehož zájmy se verbálně zavázali obhajovat Britové a Francouzi.

Mnichovská dohoda uzavřená v noci z 29. na 30. září 1938 stanovila čtyři pásma území odstoupeného Německu. Konečný rozsah územní ztráty Československa nebyl však plně určen, protože o podobě posledního, pátého pásma záboru (v jehož částech se původně předpokládalo provedení plebiscitu) měl v následujících týdnech rozhodnout mezinárodní výbor pod předsednictvím německého státního sekretáře zahraničního úřadu Ernsta von Weizsäckera. Podporu však ČSR v Mnichově nenalezla ani v britské, ani ve francouzské delegaci, jejíž šéf, premiér formálně stále ještě spojenecké velmoci, naopak před Hitlerem a Mussolinim deklaroval, že „že v žádném případě nestrpí ve věci odstoupení průtahy“. Českoslovenští delegáti v čele s vyslancem ČSR v Německu Vojtěchem Mastným tak museli čekat na rozhodnutí v hotelu Regina a dohoda jim byla prostě předána s dodatkem, že odpověď československé vlády se neočekává.²⁰ Přišlo i upozornění, že nepřijetí by znamenalo izolovanou válku Československa s Německem, do které se Velká Británie a Francie nezapojí.²¹

Hrozba bezprostřední německé agrese, podporované navíc dvěma sousedy republiky, Polskem (jež se vzápětí začalo znovu domáhat anexe české části Těšínska) a Maďarskem, podminila v následujících hodinách také rozhodování prezidenta, vlády i části generality. V prezidentových úvahách, rozvíjených na základě dobré znalosti mezinárodní situace, jasně převažovala tendence zachránit přijetím

18 David VAUGHAN, *Battle for the Airwaves. Radio and the 1938 Munich Crisis*, Prague 2008, s. 71–72.

19 Jindřich DEJMEK, *Nenaplněné naděje: politické a diplomatické vztahy Československa a Velké Británie od zrodu První republiky po konferenci v Mnichově (1918–1938)*, Praha 2003, s. 437–439.

20 Vojtěch MASTNÝ, *Vzpomínky diplomata*, ed. Eduard Kubů – Petr Luňák – Otto Novák, Praha 1997, s. 241.

21 Hubert MASAŘÍK, *V proměnách Evropy. Paměti československého diplomata*, Praha – Litomyšl 2002, s. 242.

dohody jako celku (tedy včetně slibovaných garancí) alespoň podstatu státu, byť okleštěného. Beneš ostatně oprávněně předpokládal, že další nacistické výbojné kroky brzy vyprovokují v Evropě širší konflikt, který může výsledky Mnichova revidovat. Obava, že by případná „čestná válka“ vedla k rozdrčení státu a fyzické nivelizaci národa, pak jasně dominovala i při rozhodování vlády a politických špiček, z nichž jen menší část (především mladší politická garnitura) se vyslovovala pro odmítnutí kapitulace. Racionální úvaha o minimálních vyhlídkách v konfliktu bez spojenců (ČSR nemohlo v danou chvíli počítat ani s případnou podporou SSSR) pak ovlivnila i postoje velké části generality. Tendence k akceptování mnichovské dohody mezi nejvyššími důstojníky převážila definitivně po protičeskoslovenském vystoupení Polska 30. září, provázeném koncentrací polských jednotek na hranicích.²²

Po poledni 30. září československá reprezentace přijala mnichovskou dohodu a příští den akceptovala i polské ultimátum ohledně odstoupení Těšínska. Dne 5. října odstoupil ze své funkce (do značné míry pod tlakem z Berlína) i prezident Beneš.

Československo v této velmocenské hře sehrálo roli oběti, která se (když nechtěla riskovat izolovaný konflikt s Německem s fatálními následky) musela sklonit před požadavky velmocí, definovanými mnichovskou dohodou i následnými jednáními v Berlíně. Řečeno slovy ministra Hugo Vavrečky na zasedání vlády 30. září 1938: „Bylo by povinností riskovat boj, ale při desetinásobné převaze je možno čestně se vzdát. Jsme už poraženi bez války. Máme volbu mezi vyvražděním a zmračením s možností dalšího života...“²³

Hořkým faktem také zůstává, že pro další osud československého státu ještě závažnější, než vlastní podpis dohody, se stalo definitivní určení československých hranic na následné berlínské konferenci velvyslanců signatářských zemí mnichovské dohody. Ačkoliv zde již mohl být přítomen československý zástupce, německé územní požadavky na Československo prošly bez odporu západních diplomatů. Francouzský zástupce André François-Poncet to později označil „za čtvrcení chroptící oběti“.²⁴

Zatímco československá strana předpokládala, že v Berlíně stanovené tzv. 5. pásmo bude stanoveno na základě výsledků sčítání lidu z roku 1930 a zahrne území se 75 % německou majoritou, Němci, podporovaní zástupcem Velké

22 Pavel ŠRÁMEK, *Odhodlání versus loajalita. Názory a postoje velení československé armády v roce 1938*, Soudobé dějiny 11, 2004, č. 1–2, s. 74.

23 *Protifašistický a národně osvobozenecký boj českého a slovenského lidu 1938–1945*, sv. I/2/2, Praha 1982, dok. č. 641, protokol o mimořádné schůzi vlády 30. září 1938, s. 101.

24 André FRANÇOIS-PONCET, *Vyslancem na Hitlerově dvoře*, Praha 2004, s. 373.

Británie a Itálie, prosazovali odtržení území s 51 % německé populace podle sčítání z roku 1910. To ovšem znamenalo nejen zábor rozsáhlých území hluboko ve vnitrozemí Čech a Moravy, ale také ponechání zhruba 700 tisíc Čechů v těchto územích. Čili situace na těchto odstoupených územích se dostala do opačného gardu a Češi se na nich stali menšinou. Československý stát byl ve všech oblastech své existence ochromen. Československý vyslanec v Berlíně Vojtěch Mastný komentoval výsledky berlínských jednání slovy: „Německý vliv v berlínském jednání mezinárodní komise byl tak veliký, že Česko-Slovensku nezbylo než bráti na vědomí usnesení o hranicích a obětovati i úseky, které nejenže nebyly převážně německé, nýbrž někde i čistě české.“²⁵

Opakovaně se setkáváme zejména v médiích, ale i v české historiografii s diskusemi týkajícími se oblíbené otázky: Měli jsme se bránit? Mělo Československo podstoupit izolovaný konflikt s Německem? Když odhlédnu od hypotetické podstaty těchto otázek, je možno si představit scénáře, které by v případě odmítnutí mnichovských ujednání nastaly za dané mezinárodněpolitické konstelace.

Nezapomínejme v této souvislosti na jednu důležitou okolnost: podívejme se na československý zápas za likvidaci mnichovské dohody a jejích následků. V situaci, kdy britská vláda si byla vědoma svého podílu na mnichovských rozhodnutích, přesto dodnes zůstává aktuální její stanovisko, formulované premiérem Winstonem S. Churchillem koncem září 1940. V něm prohlásil mnichovskou dohodu za mrtvou, zničenou po šesti měsících muži bez skrupulí. Nicméně Britové bez ohledu na svá další vyjádření v průběhu druhé světové války i po ní nikdy nepřistoupili k odůznání této dohody od samého počátku, když ještě v dopise z r. 2010 mi sekretář britského velvyslanectví v Praze na dotaz stran britského postoje k mnichovské dohodě sdělil, že „současný britský postoj odpovídá postoji vyjádřenému v předchozích prohlášeních počínaje Churchillovým prohlášením z roku 1940 a následnou výměnou diplomatických nót v roce 1942 mezi vládou Jeho Veličenstva a československou vládou...“.²⁶ Británie tedy považuje mnichovskou dohodu za platně vzniklou mezinárodní smlouvu, která byla teprve následně porušena německým postupem po 15. březnu 1939.

Ani vyjednávání s Francií a Itálií nebyla prosta komplikací, nicméně obě země přistoupily k odůznání Mnichova v roce 1942, resp. 1944 radikálně –

25 Archiv ministerstva zahraničních věcí, Praha, Politické zprávy Berlín 1938, IV. periodická zpráva za období 1. 10. – 31. 12. 1938.

26 Dopis politického sekretáře Velvyslanectví Velké Británie Alexe Pyketta z 6. května 2010 autorovi studie.

k oduznutí dohody od samého počátku. Z hlediska výkladu je nekomplikovanější otázka německého podpisu, založeného na interpretaci termínu nulity mnichovské dohody, obsaženém v československo-německé smlouvě z roku 1973. Zde ani signatáři této smlouvy se nedohodli na její interpretaci, když německá strana odmítla československý výklad nulity jako neplatnosti Mnichova od samého počátku. A nikoliv náhodou britská strana bedlivě sledovala celý průběh československo-německých vyjednávání a postoj k mnichovské dohodě tvořil po celá sedmdesátá léta nedílnou součást britské přípravy k československo-britským jednáním na nejrůznějších úrovních.²⁷

Když tedy sledujeme tvrdou diplomatickou bitvu za odčinění Mnichova, probíhající na různých kolbištích po mnoho desetiletí a v mnoha ohledech dodnes neukončenou, jak by asi vypadala tato bitva v okamžiku, kdyby Československo nerespektovalo usnesení signatářů Mnichova a vstoupilo osamoceně do válečného konfliktu? Nesmyslná je představa, že by Československo zastavilo Hitlerovu agresivní politiku, jen by nepatrně oddálilo světový válečný konflikt, ke kterému by stejně došlo. Otázkou je jen na jak dlouho.

Ale Československo by zde figurovalo jako stát, který svou neústupnou politikou přispěl ke vzniku této války. Jak by potom vypadal náš národně-osvobozenecký zápas za obnovení československého státu? Bylo by Československo obnoveno? A pokud ano, v jakých hranicích? To vše bychom měli mít na paměti v okamžiku, kdy kritizujeme rozhodnutí prezidenta a československé vlády poddat se mnichovským ujednáním.

Chamberlainova dnes už legendární slova po návratu z Mnichova do Anglie 30. září 1938 („I believe it is peace for our time.“) se ukázala býti zbožným přáním, které bylo zcela v rozporu s nacistickými plány na řešení dalšího osudu Československa. Jak obrazně prohlásil britský labouristický politik Hugh Dalton, byl papír, jímž mával britský premiér po návratu do Londýna (tedy britsko-německá deklarace, podle které měly být všechny společné britsko-německé otázky řešeny formou konzultací) jen „stránkou vytrženou z Hitlerova Mein Kampfu“.²⁸ Také známý fyzik Albert Einstein napsal 10. října 1938 ve svém dopise Michele Bessovi²⁹

27 Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011, s. 135–353.

28 Frank McDONOUGH, *Neville Chamberlain, appeasement and the British road to war*, Manchester 1998, s. 106–107.

29 David E. ROWE – Robert SCHULMANN, *Einstein On Politics. His Private Thoughts and Public Stands on Nationalism, Zionism, War, Peace, and the Bombs*, Princeton 2007, s. 31.

sžíravou kritiku Chamberlainovy politiky vůči Československu, která jen povzbudí Hitlerovu expanzivní politiku, se závěrem: „Nedělám si naděje o budoucnosti Evropy.“

Nicméně nelze nepřipomenout, že mnichovskou dohodu široká veřejnost na Západě převážně přivítala. Trauma lidských i materiálních obětí první světové války nebylo zapomenuto a lidé netoužili po opakování hrůz, které museli v jejím důsledku zažít. Západní představitelé se tak vraceli domů nadšeně oslavováni veřejností, že udrželi mír a zabránili válce. Britský premiér byl po návratu na letišti v anglickém Hestonu i před Buckinghamským palácem nadšeně uvítán. Francouzského premiéra, jenž očekával kritickou reakci veřejnosti (při přistávání v Paříži a pohledu na davy na přistávací ploše údajně řekl: „Tyto tisíce lidí mně přicházejí plivnout do tváře. Nařídte pilotovi, aby ještě chvíli kroužil nad letištěm. Nemohl jsem si ještě rozmyslet krutý proslov, který bych měl pronést po přistání.“³⁰), čekalo neméně okázalé přivítání na letišti Bourget a poté na půl miliónu jásajících lidí mezi letištěm a ulicí Rivoli, kde sídlilo ministerstvo války. Britský velvyslanec v Německu Neville Henderson napsal premiéru Chamberlainovi po podpisu mnichovské dohody: „Miliony matek budou žehnat vašemu jménu dnes večer, že jejich synové byli ušetřeni hrůz války.“³¹ Rok poté tato slova již vyvolávala jen hořký úsměv. Opak byl pravdou – ustupování agresorovi v podobě nacistického Německa přineslo světu největší válečný konflikt všech dob.

Stejně tak ovšem zůstává faktem, že podpisem mnichovské dohody nacistické Německo získalo nemalý zbrojní potenciál. Ministr zahraničních věcí Kamil Krofta upozornil francouzské a britské představitele, že mnichovským rozhodnutím přinutí Československo vydat pohraniční pevnosti neporušené a vyzbrojené: „Upozorníte,“ sděloval vyslancům ČSR v Paříži a v Londýně, „že se svým rozhodnutím postarali o další vyzbrojení Hitlera proti sobě, neboť v pevnostech, které jsme přinuceni vydat do 10. října, je za dvě miliardy kanonů, kulometů a munice.“³² K tomu pak po okupaci českých zemí v březnu 1939 připadl i zbytek československého zbrojního arzenálu, se kterým se západní spojenci následně setkávali na všech frontách při dalším Hitlerově tažení na západ.

Obdobně se to týkalo i hospodářského potenciálu, který pohraniční oblasti měly. Mnichovským rozhodnutím (a navazujícím odstoupením československého území Polsku a Maďarsku) Československo z dosavadní plochy 140 508 km² ztratilo 41 596 km², počet obyvatel, který podle sčítání lidu v roce 1930 činil 14 729 536,

30 Geneviève TABOUIISOVÁ, *Předehra k tragédii*, Praha 1967, s. 334.

31 Neville HENDERSON, *Failure of a Mission*, Londýn 1940, s. 168.

32 *Československá zahraniční politika v roce 1938*, sv. A/20/2, Praha 2001, dok. č. 781, s. 460.

se snížil o 4 922 440.³³ Ztráta 40 % průmyslové kapacity první republiky byla velmi bolestivá, navíc k ní nově přistupovala i závislost na Německu v oblasti dovozu hnědého uhlí. Berlínské stanovení 5. pásma tvrdě postihlo i dopravní systém, kde jedna z páteřních tratí z Prahy na Českou Třebovou byla hranicí na několik místech přerušena. K tomu přistupovaly i další požadavky nacistického Německa v různých oblastech hospodářství, které ve svých důsledcích vedly k plné závislosti pomnichovského Československa na Německé říši.

Československu nebyla dána příležitost, aby se mohlo vojensky postavit na obranu před požadavky nacistického Německa. Dne 30. září 1938 zůstalo stát před hradbou sjednoceného mínění demokratických i totalitních velmocí, Velké Británie a Francie na jedné straně a Německa a Itálie na straně druhé.

Jaký význam však mnichovská dohoda pro Německo měla, ukázaly Hitlerovy následné kroky: 21. října 1938 vydal rozkaz říšskoněmecké branné moci, podle něhož armáda musí být připravena na následující případy: „1) Zajištění hranic Německé říše a obrana proti leteckým útokům, 2) Likvidace zbytku Česka... Musí být zajištěno, abychom kdykoliv mohli rozbít zbytek Česka, například kdyby vedlo protiněmeckou politiku... Organizace, rozvrh a stupeň pohotovosti jednotlivých vojenských svazů musí být již v míru zaměřeny na přepad, aby se tím Česku vzala jakákoliv možnost organizované obrany. Cílem je rychlé obsazení Česka a jeho izolování od Slovenska.“ Tento bod rozkazu doplnil o dva měsíce později, 17. prosince, dodatkem: „Navenek se musí přesvědčivě vzbudit dojem, že jde o akci v zájmu míru a nikoliv o válečné tažení. Proto celá akce musí být provedena stávajícími jednotkami armády bez mobilizace.“³⁴

Již při říjnové návštěvě v Berlíně nenechal Hitler nového československého ministra zahraničí Františka Chvalkovského na pochybách, kdo bude určovat budoucí běh československého státu. Útočně mu vysvětloval, jak nebezpečné by bylo pokusit se o návrat ke „staré politice“, které zamezí „všemi prostředky“ a nezastaví se ani před žádnou katastrofou našeho státu. Chvalkovskému sdělil: „... jste vklíněni do těla velkého Německa a musíte se prostě podle toho zařídít a chovat...“³⁵ Garance nových československých hranic, zaručená dodatkem

33 *Hospodářské následky Mnichova*, Londýn, Československý studijní ústav 1942, s. 9.

34 B. ČELOVSKÝ, *So oder so*, s. 190.

35 Ladislav DEÁK, *Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty I. (20. september – 2. november 1938)*, Martin 2002, dok. č. 86, záznam F. Chvalkovského o rozhovorech v Berlíně 13.–14. října 1938, s. 133.

mnichovské dohody ze strany Velké Británie a Francie, se tak ukázala být jenom zbožným přáním, které nikdy nebylo naplněno.³⁶

Naopak Hitlerovy přípravy k definitivní likvidaci Česko-Slovenské republiky pokračovaly. K vyvolání rozkladu se snažil využít především slovenské radikálně separatistické síly, které se měly v jeho scénáři stát trojským koněm. Prostředkem se k tomu stala nejprve propaganda, kde se využívaly zprávy slovenských separatistů z vídeňského rozhlasového vysílače. Na propagandu navazoval nátlak politický, kdy německá strana na přelomu února a března 1939 dala delegaci ministrů slovenské autonomní vlády zřetelně najevo, že očekává rozhodné kroky směrem ke slovenské samostatnosti. Ujistila je, že Německá říše převezme okamžitě garanci slovenských hranic, ovšem za předpokladu, že bude slovenská samostatnost vyhlášena podle Hitlerových představ.³⁷

Tendence k vytvoření samostatného slovenského státu se odrazily již v oficiálním prohlášení Tisovy autonomní vlády, předneseném na prvním zasedání Slovenského sněmu 21. února 1939, slovenské požadavky se stupňovaly: snaha o snížení příspěvku do státního rozpočtu, ale naopak zvýšení pravomocí slovenských státních sekretářů v ministerstvu zahraničních věcí, národní obrany a financí, vytvoření slovenských vojenských jednotek pod slovenským velením.³⁸ Vývoj na Slovensku vedl až k roztržce mezi Prahou a Bratislavou a k eskalaci krize kolem Česko-Slovenska.

Když však slovenská autonomní vláda odmítla revoluční řešení nastalé situace, Německo opět přitvrdilo. Z Vídně rázně zasáhl říšský ministr Arthur Seyss-Inquart a další nacističtí emisari,³⁹ když přijeli 7. března do Bratislavy a představitelům autonomistického režimu jasně sdělili, že Třetí říše „provede v nejkratší době své záměry proti Praze, a pokud chtějí dosáhnout nezávislosti, musí okamžitě vyhlásit samostatnost“. Atak na urychlené rozbití Česko-Slovenska zevnitř za pomoci slovenských radikálních separatistů přímo souvisel a byl synchronizován s přípravami na okupaci zbytku českých zemí.

36 Vít SMETANA, *Zatracené závazky. Britové, Francouzi a problém garance pomnichovského Česko-slovenska*, Soudobé dějiny 11, 2004, č. 1–2, s. 88–109.

37 Valerián BYSTRICKÝ – Róbert LETZ – Ondrej PODOLEC, *Vznik Slovenského štátu. 14. marec 1939. Spomienky aktérov historických udalostí*, sv. 1, Bratislava 2007, Informácia o vy počúvaní Wilhelma Kepplera, s. 124.

38 Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Velké dějiny zemí Koruny české*, sv. XVa, Praha – Litomyšl 2006, s. 159.

39 Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Slovensko v druhej republike (autonomistické snahy slovenskej politickej reprezentácie)*, in: Antonín Klimek a kol., *Z druhé republiky*, Praha 1983, s. 315.

Když představitelé ústřední vlády v Praze seznali, že další vyjednávání se slovenskou reprezentací ztratilo smysl, rozhodli se upevnit státní svazek česko-slovenský přímým mocenským zásahem.⁴⁰ Premiér Rudolf Beran navrhl prezidentu Emilu Háchovi, aby v noci z 9. na 10. března odvolal autonomní Tisovu vládu a zavedl prozatímní vládu na Slovensku do doby, než bude ustaven nový kabinet. Na rozkaz ministerstva národní obrany pak 10. března vyhlásil velitel 7. sboru v Banské Bystrici divizní generál Bedřich Homola stanné právo.⁴¹

Nově jmenovaná slovenská autonomní vláda se ale po dobu dvou dnů, kdy byla oficiálně ve funkci, ani nestačila ujmout svých pravomocí. Vůdčí osobnosti radikálních separatistů – Vojtech Tuka, Alexandr Mach, Matúš Černák a další – byli zatčeni, nad jinými z řad vedoucích funkcionářů HSLS zavedli policejní dozor. Ferdinand Ďurčanský a náčelník politického štábu Hlinkových gard Karol Murgaš uprchli ke svým ochráncům do Vídně.

V pozadí konfliktu stála dlouhou dobu zrající roztržka mezi ústřední vládou v Praze a autonomní reprezentací v Bratislavě, jejíž aktivity však probíhaly v té době již pod dohledem a v režii Berlína. Dne 11. března byla jmenována vláda v čele s premiérem Karolem Sidorem, ale vývoj událostí již pod vlivem Berlína neovlivnila. Samotná vojenská akce československých ozbrojených sil proběhla po technické stránce úspěšně, ve změněných podmínkách však ztratila politický smysl.

Hitlerova hra se slovenskou kartou tak vrcholila. Když nacističtí emisáři z Vídně neuspěli u premiéra autonomní vlády Karola Sidora, který odmítl okamžité vyhlášení samostatného Slovenska,⁴² vystoupil do popředí Jozef Tiso, se kterým navázali 12. března z iniciativy nacistů kontakty zástupci separatistického křídla Hlinkovy slovenské ľudové strany (HSLS). Tiso pak navštívil na Hitlerovo pozvání Berlín.

Ještě před jeho odjezdem, dopoledne 13. března 1939, projednaly toto pozvání do Berlína Sidorova vláda a vedení HSLS. Vyslovili souhlas s Tisovým odjezdem s doporučením, aby přezkoumal situaci, ale bez souhlasu Slovenského sněmu se k ničemu neměl zavazovat. V Berlíně byl Tiso uvítán se všemi poctami, náležejícími hlavě státu. Jeho rozhovor s říšským kancléřem vyústil k bodu, kdy Hitler předestřel dvě alternativy: buď bude okamžitě vyhlášen slovenský stát, který současně požádá Třetí říši o ochranu, anebo v opačném případě „ponechá

40 Jaroslav ROKOSKÝ, *Rudolf Beran a jeho doba. Vzestup a pád agrární strany*. Praha 2012, s. 414nn.

41 Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Výnimočný stav na Slovensku v marci 1939 a „Homolov puč“*, in: Valerián Bystrický – Miroslav Michela – Michal Schvarc a kol., *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie zániku Česko-Slovenska*, Bratislava 2010, s. 384–391.

42 Jörg K. HOENSCH, *Slovensko a Hitlerova východná politika*, Bratislava 2001, s. 165–166.

Slovensko svému osudu“ a pak bude pravděpodobně okupováno Maďary.⁴³ Tiso v reakci zatelefonoval do Bratislavy a žádal Sidora, aby zařídil svolání slovenského sněmu. Na slovenskou žádost pak prezident Hácha po domluvě s premiérem Beranem svolal slovenský sněm na dopolední hodiny 14. března 1939.

Sidorova vláda vzala ultimativní požadavek Berlína – vyhlásit slovenskou samostatnost – bez velké diskuse na vědomí a v očekávání výsledku rozhodnutí sněmu podala demisi. Hlasování o odtržení Slovenska a vytvoření samostatného státu dopadlo ve slovenském sněmu jednoznačně. Hlasovalo se „manifestačním povstáním“ každého poslance, aby se veřejnost dozvěděla o existenci „jednotné národní vůle“. Předseda sněmu Sokol pak přečetl narychlo sestavený zákon o samostatném slovenském státě a zároveň oznámil složení nové vlády.⁴⁴ Rozbití Česko-Slovenské republiky tím bylo dokonáno.

V souvislosti se změnami na Slovensku kulminovala také krize na Podkarpatské Rusi (Karpatské Ukrajině),⁴⁵ kde dostalo Maďarsko od Němců volnou ruku. 14. března 1939 zasedala ministerská rada autonomní vlády pod předsednictvím Msgre Augustina Vološina a přijala rozhodnutí vyhlásit samostatný stát. Vološin a ministr zahraničních věcí Julian Révay telegrafovali Hitlerovi a žádali, aby přiměl maďarskou vládu dodržovat usnesení vídeňské arbitráže. Na dotazy ale nikdo nereagoval.

Faktická odpověď však přišla: maďarská vojska vzápětí překročila u Mukačeva hranice a zahájila okupaci zbývajících území nejvýchodnější části Česko-Slovenska.⁴⁶ Ministr autonomní vlády armádní generál Lev Prchala, velitel československých vojsk na tomto území, dostal z Prahy rozkaz, na jehož základě začalo československé vojsko vyklízet své pozice. Na četných místech Karpatské Ukrajiny došlo k potyčkám, ale celkový postup maďarské okupační armády již neměl kdo zastavit. Těsně před půlnocí 14. března poslal Vološin telegram ministrovi zahraničí Ribbentropovi do Berlína, v němž dával „samostatnost Karpatské Ukrajiny pod ochranu Německé říše“. Avšak o osudu země se již rozhodlo, existence samostatné Karpatské Ukrajiny netrvala déle než jeden den.

Vološinovi nakonec nezbylo nic jiného, než emigrace do Rumunska, části československého vojska i státní administrativy ustoupily pak z tohoto teritoria do Polska, Rumunska či na Slovensko. Do večera 16. března 1939 obsadila maďarská

43 Valerián BYSTRICKÝ, *Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939*, Bratislava 2014, s. 391–402.

44 Pavol ČARNOGURSKÝ, *14. marec 1939*, Bratislava 1992, s. 240n.

45 Peter ŠVORC, *Zakliata krajina*, Prešov 1996, s. 97–98.

46 Henryk BATOWSKI, *Europa zmierza ku przepaści*, Poznań 1989, s. 242–246.

armáda přes odpor části tamních československých jednotek téměř celé území, které se stalo dokonce základnou pro další útoky s cílem rozšířit okupovanou oblast také na východní Slovensko. Po vojenském konfliktu (nazývaném také „malá vojna“) a následných jednáních slovenské a maďarské vlády na přelomu března a dubna 1939 se podařilo Maďarsku dobýt další nemalou část východoslovenského území.⁴⁷

Pod dojmem těchto událostí bylo prezidentovi i pražské ústřední vládě zřejmé, že o dalším vývoji bude třeba jednat v Berlíně. Ministr zahraničních věcí F. Chvalkovský požádal 14. března prostřednictvím německého chargé d'affaires v Praze Andora Henckeho o přijetí své a prezidenta E. Háchy v Berlíně.⁴⁸ Českoslovenští představitelé se domnívali, že dojednájí nový modus vivendi ve vztahu k Německé říši s předpokladem, že se úprava česko-německého poměru dopadne podobně jako ve slovenském případě. Ale již během cesty je zastihla zpráva, která tento předpoklad narušovala: německé jednotky překročily na severní Moravě hranice druhé republiky.⁴⁹

Osudové rozhovory v budově říšského kancléřství započaly v časných ranních hodinách 15. března. Podle dobového zápisu o průběhu schůzky zahájil Hácha své expozé ujištěním, že si již dlouho přál poznat říšského kancléře osobně, protože jeho myšlenky často četl a chápal. Ujistil Hitlera, že si jako bývalý vysoký byrokrat císařství položil otázku, zda bylo pro Československo štěstím, že se stalo v roce 1918 nezávislým státem. Jeho pochyby byly překonány a k převzetí prezidentské funkce koncem listopadu 1938 se odhodlal teprve tehdy, když výzvu k tomuto kroku pojal jako jeho vlasteneckou povinnost. Dále uvedl, že „osud Česko-Slovenska leží ve vůdcových rukou a věří, že v jeho rukou je o národ dobře postaráno. Nemá příčin, aby si stěžoval do nedávných událostí na Slovensku. Byl již dávno přesvědčen, že různé skupiny obyvatelstva tohoto státního tělesa nemohou žít společně...Věří, že vůdce nebude mít příliš příznivé zkušenosti se Slováky. Vůdce možná slyšel pověsti o tom, že Praha se dopustila porušení ústavy... Ale jako právník ví, že rozpuštění vlády bylo provedeno na přísně legálním podkladě, neboť ústava sama nebyla zachována částí vlády. V souvislosti s tím, bohužel, udály se případy, jichž lituje, které však byly způsobeny opatřeními provedenými za účelem provedení pořádku. Neudály se úmyslně. Jinak však neprolévá slz nad Slovenskem.“ Závěrem své promluvy Hácha ujistil Hitlera, že ho nejvíce dojíímá osud vlastního

47 Ladislav DEÁK, *Malá vojna*, Bratislava 1993.

48 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlín, fond Unterstaatssekretär, R29934, A. Hencke do Berlína 14. března 1939.

49 František MOULIS, *Osudný 15. březen*. Praha: Mladá fronta 1979.

národa a vyslovil naději, že Hitler bude mít porozumění pro jeho názor, aby si Česko-Slovensko uchovalo právo na samostatný národní život a to vzhledem k jeho zeměpisné poloze a s nejlepším vztahem k Německu.⁵⁰

Hitler, aniž by bezprostředně reagoval na předchozí slova, předložil Háchovi předem připravenou alternativu dvou možných následujících řešení vztahu Česko-Slovenska a Německa. Německá armáda tak či onak v šest hodin ráno vstoupí na československé území a německé letectvo obsadí česká letiště. Vstup německých vojsk by mohl, podle Hitlerova názoru, vést k boji. Případný odpor ovšem bude zlomen „všemi prostředky fyzické síly“. Druhou možnost představoval klidný průběh vstupu německých vojsk. V tomto případě „bude vůdci snadné dát Československu v nové organizaci českého života ušlechtilý vlastní život, autonomii a jistou národní volnost“. Ovšem Hitler zvyšoval nátlak na přijetí navrženého řešení a přímo hrozil: „Tlak by vzbudil protitlak, jeden by ničil druhého a nebylo by mu již možno poskytovat slíbené úlevy. Do dvou dnů by česká armáda přestala existovat. Němci by samozřejmě měli také mrtvé a to by vzbudilo nenávist, která by ho z důvodů sebezáchrany donutila neposkytnout vůbec autonomii českému národu. Svět by nehnul ani prstem...“ Hácha prohlásil jakýkoli odpor proti německým požadavkům za nemožný a jediný problém viděl v jejich realizaci. Tedy, jak během několika hodin zařídít, aby se československá armáda nepostavila okupačním vojskům na odpor.

Proto se Chvalkovský s Háchou spojili s Prahou, aby informovali o situaci vládu, zasedající na nočním zasedání. Chvalkovský oznámil vládě, jejíž ministerský předseda Beran do Berlína ujišťoval, že její členové mají plnou důvěru k prezidentovi, aby ministerské radě a všem vládním činitelům tlumočila toto oficiální sdělení: „Vůdce Německé říše Adolf Hitler v přítomnosti ministra zahraničí Německé říše přijal prezidenta republiky a zahraničního ministra československého na jejich přání. Při schůzce byly projednány s veškerou otevřeností všechny události posledních týdnů na území československého státu. Obě strany daly shodně výraz svému přesvědčení, že cílem všeho jejich snažení je udržení pokoje, míru a pořádku v této části střední Evropy. Československý prezident prohlásil, aby tomuto cíli vyhověl a docílil konečného usmíření, že osud českého národa a země skládá v důvěře v ruce vůdce Německé říše. Vůdce toto prohlášení přijal a vyjádřil své rozhodnutí, že český národ vezme v ochranu Německé říše a že se mu zaručí autonomní vývoj jeho národního života tak, jak je jeho svérázu

50 *Československo a norimberský proces*, Praha 1946, s. 326–329.

přiměřený...“⁵¹ Identické prohlášení museli Hácha i Chvalkovský podepsat na závěr svých berlínských jednání.⁵²

V daném okamžiku si nikdo z odpovědných ústavních a vládních činitelů Česko-Slovenska nedovedl představit jinou alternativu. Faktem ovšem zůstává, že ústavní listina z roku 1920 nepřipouštěla, aby se hlava státu vzdala státní suverenity a takový krok znamenal ve svých důsledcích překročení pravomocí prezidenta. Hácha jako znalec ústavního a správního práva si tyto souvislosti zřejmě uvědomoval, a proto pokládal za nutné se k nim vyjádřit už 23. března 1939. Řekl tehdy: „O mé cestě do Berlína mohou býti a jistě budou vyslovována nejrozumnější mínění. Pro mne je nepochybný jeden její klad: To jest, že jsme se dozvěděli o zcela již hotovém a nezvratném rozhodnutí vůdce německého národa o několik hodin dříve, nežli bychom se o něm dověděli jinak. Bylo to nedlouho po půlnoci na 15. března a nám tím byla dána možnost zabrániti činům, které by zcela jistě měly vzápětí strašné krveprolití a žalostnou záhubu našich měst. Netvrdím s jistotou, ale jsou závažné náznaky, že moje cesta způsobila jisté zmírnění obsahových dispozic výnosu, takže přese všechno zbyly některé znaky státnosti, zůstala nám možnost národního bytí a budoucího našeho rozvoje... Výnosem vůdcovým z 16. března, a teprve tímto aktem, stali jsme se součástíkou Německé říše.“⁵³ Hácha si dohodu uzavřenou v Berlíně vykládal tak, aby připouštěla samostatnost českých zemí pod ochranou Německa, nikoli ale jejich přímé vtělení do Německé říše. Jeho domněnky, představy a interpretace ovšem neodpovídaly realitě.

O přípravách okupace českomoravského území druhé republiky pronikaly informace do československých kruhů politických, diplomatických a vojenských z různých stran a zdrojů. Všechny neměly stejnou věrohodnost, ale ani těm nejpřesvědčivějším nevěnovali vládní činitelé potřebnou pozornost. Reakce ministrů česko-slovenské vlády na hrozbu německé okupace byly odmítavé, také s poukazem na podobnou situaci v květnu 1938, kde na podkladě nepodložených zpráv byla vyhlášena částečná mobilizace československé armády. Ministři tak nedospěli ke konkrétním závěrům ani opatřením.⁵⁴

51 *Protifašistický a národněosvobozenecký boj českého a slovenského lidu 1938–1945*, díl I/3/4, Praha 1988, dok. č. 1238, s. 163, protokol o nočním zasedání vlády 15. března 1939.

52 Archiv Kanceláře prezidenta republiky, Praha, sign. L 771/39, protokol z jednání E. Háchy v Berlíně z 15. března 1939.

53 Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*, Praha – Litomyšl 2004, s. 242.

54 Tamtéž, s. 243–244.

Okupace českomoravského území druhé republiky začala pod krycím názvem Březnový vír (*Märzwirbel*) již v odpoledních hodinách 14. března (na severní Moravě) a dokončena byla během 15. března. V celé „pacifikační akci“ sehrála hlavní roli armáda. Pod velením gen. Walthera von Brauchitsche postupovaly německé jednotky ze severu směrem na Pardubice a Prahu, od západu na Písek a České Budějovice, na Moravu postupovala okupační vojska na Moravskou Ostravu, přičemž jedno křídlo zamířilo na Olomouc a druhé dospělo až k Malým Karpatům. Wehrmacht pronikal do moravského prostoru i z jihu a to přes Brno na Jihlavu. Vojenským okupačním jednotkám velel v Čechách gen. Johannes Blaskowitz a na Moravě gen. Wilhelm List. Začala šestiletá okupace českých zemí.

Německá branná moc tak ke svým ziskům z mnichovského rozhodnutí přidala výzbroj pro nejméně tři desítky divizí a výrazně posílila obrněnou techniku i dělostřelectvo, nemluvě o ohromném potenciálu českých zbrojovek. Československé tanky pak úspěšně bojovaly v německých jednotkách takřka na všech evropských frontách druhé světové války.

Česko-Slovensko tak muselo v důsledku německé agrese – řečeno slovy odstupujícího prezidenta Beneše – sestoupit ke kořenům, aby po dlouhých šesti letech válečného konfliktu a československého osvobozenického boje doma i v zahraničí jeho koruna znovu vyrazila novými ratolestmi.⁵⁵

Mnichovská dohoda se tak stala pouhým mezistupněm na cestě Hitlerovy agresivní politiky vůči Evropě i světu, ústící do druhé světové války. Mezistupněm, který Hitlerovi usnadnil přípravy na další postup za minimální cenu, když mu – nejprve v podobě odstoupených území a poté likvidací zmrazeného československého státu – padla bez boje do náruče země, která se měla v září 1939 stát pro Německo dalším východiskem k útoku na Polsko.

Dohoda nepřinesla ve svých důsledcích štěstí nikomu, přinesla jen utrpení. I nadšené tváře těch, kteří v odstoupených oblastech vítali německého vůdce na podzim 1938, záhy vystřídal smutek nad padlými na frontách druhé světové války a poté nucený poválečný odchod z jejich domovů. Není nutné Mnichov demonizovat, není však možno na něj zapomínat. Zůstává trvalým ponaučením pro nás i pro budoucí generace.

55 Edvard BENEŠ, *Paměti. Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství*, Praha: Orbis 1947, s. 435–436.

The bitter epilogue of Munich 1938

JAN NĚMEČEK

The Munich Agreement as a textbook example of the great-power interference in the internal affairs of a small state remains alive. However, the analogy with Munich does not always correspond to historical experience. Nazi Germany, following the accession of Adolf Hitler, consciously and consistently sought to absorb Czechoslovakia. The instrument of breaking the Czechoslovak state became the German national minority, which, after the break-up of the German activist camp, was dominated in the intents of Hitler by the working Sudeten German Party. Nazi diplomacy in 1938 set up the problem of the German national minority as an international one and launched a policy of direct coercion thanks to the appeasement of the Western powers. Following Berlin's direction, it culminated in the adoption of the Munich Agreement of the Four Great Powers, Germany, Italy, Great Britain and France, and the truncation of the Czechoslovak state.

The agreement provided for the withdrawal of four zones of the Czechoslovak so-called Sudeten German territory of Germany. On 30 September, the Czechoslovak representation accepted the agreement, when the only alternative was the war of isolated Czechoslovakia against the Nazi superpower, supported moreover by Hungary, and probably also by Poland, in the factual disinterest of the Western powers. Munich was caused by external influences (though using internal forces), which the leadership of the Czechoslovak state could hardly withstand. Czechoslovakia did not have a chance in the collapse of the collective security system and became just an object in the game of the Great Powers.

The Second Republic, whose capabilities for sovereign and independent development were eliminated by the Munich Agreement, Vienna Arbitration Award, and other aggressive acts, became a state entirely dependent on the policy of its German neighbour. The definitive break-up of Czecho-Slovakia in March 1939 was again the result of external aggression, led first by diplomatic and then military means. The emergence of the Slovak state cannot be understood as a result of the emancipation process of Slovakia but as a result of Germany's foreign-policy pressure on the Slovak autonomist representation in Berlin, which resulted in the declaration of the Slovak state on 14 March. The subsequent occupation

of the Czech lands showed that the Munich Agreement had become a mere intermediate stage on the path of Hitler's aggressive policies towards Europe and the world, a path leading to the Second World War.

Translated by Sean Miller

STUDIE

Historické prameny v utajovaném režimu

MIKULÁŠ ČTVRTNÍK

MIKULÁŠ ČTVRTNÍK: Historical Sources under the Regime of Security Classification

Records classified under the regime of security classification at its very origins represent an important part of future historical resource materials. Their information contents and evidential value in terms of quality are in many cases over and above the standard even for the historical science. For this reason, the historical science should pursue most diligently the fortunes of records under the regime of classification, including currently emerging documents. The phenomenon of classified records and access to them is, however, crucially relevant for the civic society and, in general, for the maintenance of fundamental democratic orders. In the Czech Republic there has not practically been held any discussion about the institution of classified documents. How do the secret services, for example, handle their records? Are they destroyed willfully? Are these records kept classified for a long time and unnecessarily? The Czech legal system does not exert any real pressure to have the materials, which were once classified, released. Does this state of affairs represent a potential threat to a democratic and free society? The following study will focus on the subject matter of the institution of records security classification and their declassification in

some countries with developed democratic orders and advanced archival systems, in particular in the USA and United Kingdom, and to some extent in France and Germany also, while simultaneously addressing the historical development of this institution in the second half of the 20th century. It will also pay attention to some frapant and well documented examples of unauthorised destruction of classified records.

Key words: historical sources, classified information – classified records – the disclosure of information – archival science – archival theory – archival studies – management of documents – history of the USA in the 20th century – history of Great Britain in the 20th century

Představuje aktový materiál, který byl kdysi zařazen do utajovaného režimu a eventuálně stále disponuje určitým stupněm či režimem utajení, také pramen s vypovídací hodnotou pro historickou vědu? Velmi pravděpodobně by většina historiků stále ještě odpověděla na tuto otázku pozitivně. Přesto, tradiční základy historické vědy se chvějí i na této rovině. Rainer Hering při příležitosti 49. německého sjezdu historiků v roce 2012 poukázal s odkazem na předčasně zesnulou německou právní historičku a teoretičku médií Cornelií Vismannovou a její velmi oceňovanou knihu *Akten, Medientechnik und Recht* na to, jak byl Heinrichu Sybelovi již roku 1848 zamítnut přístup do archivu francouzského ministerstva zahraničních věcí s tím, že historici náleží spíše rodu literátů a že úřední spisy pro ně nemají prakticky žádnou hodnotu.¹ Spíše než tato anekdotická zkazka je závažnější Heringův poukaz, že se dnes mezi historiky začíná pomalu otevírat debata nad tím, do jaké míry je aktový materiál pro psaní soudobých dějin stále ještě nezbytný.

Přestože některé indicie právě v německé historické vědě by mohly vést k vážnému zamýšlení nad tím, jak se budou soudobé dějiny stavět k historickým pramenům úřední provenience, zejména spisové kategorie, předpokládá následující studie, že tato nejobjemnější skupina archiválií nepozbude pro historickou vědu orientující se na nejnovější dějiny relevanci. Dokumenty zařazené při svém vzniku do utajovaného režimu přitom představují významnou část pramenné produkce a jejich informační obsah a vypovídací hodnota i pro historickou vědu je v mnoha případech po kvalitativní stránce nadstandardní. V takovém případě by však měla

1 Rainer HERING, *Schlusskomentar. Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz*, in: Rainer Hering – Robert Kretzschmar (eds.), *Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz. Beiträge einer Sektion auf dem 49. Deutschen Historikertag 2012 in Mainz*, Stuttgart 2013, s. 50–56, zde s. 51. Citovaná kniha Cornelia VISMANN, *Akten. Medientechnik und Recht*, Frankfurt am Main 2000, vyšla také v anglickém překladu jako C. VISMANN, *Files. Law and Media Technology*, Stanford (California) 2008.

také historická věda s největší bedlivostí sledovat osudy dokumentů v utajovaném režimu, a to včetně aktuálně vznikajících písemností.

V České republice nebyla dosud nastolena prakticky žádná debata nad institutem utajování dokumentů. Jak nakládají například zpravodajské služby se svými dokumenty? Nedochází k jejich svévolnému ničení? Nejsou písemnosti příliš dlouho a zbytečně utajovány? Český právní řád dnes nevyvíjí žádný reálný tlak na odtajňování jednou utajených materiálů. Neznamená tento stav potenciální hrozbu pro demokratickou a svobodnou společnost?

Zamezí-li se přístup k dokumentům, obvykle se tím znemožní téměř veškerá informace o činnosti a fungování instituce a spolu s tím i možnost její kontroly. Tedy nemáme-li po ruce speciální nástroje, jimiž disponují některé ze subjektů, které obvykle utajované dokumenty vytvářejí. Obecně přitom platí, že dohled a kontrola nad zacházením s dokumenty zařazenými do utajovaného režimu – nejmarkantněji z provenience tajných zpravodajských služeb a bezpečnostních složek – je mizivá. Veřejnost má povětšinou velmi málo možností „vidět do kuchyně“ těchto služeb, které si obvykle zřizují své vlastní archivy, zvenku prakticky nepřístupné. Nevíme, jak probíhají skartační řízení dokumentů těchto složek. Nevíme, jak je uplatňován institut odtajňování. Česká společnost zatím nevnímá tento problém jako hodný zřetele. Přitom například ve Spojených státech amerických nebo Velké Británii veřejný prostor, politická reprezentace i odborné kruhy již několik desetiletí vážně řeší téma utajování informací, jeho nutné existence i latentních rizik pro demokratické zřízení.² Stejně tak v Německu se před několika málo lety otevřela

2 Nejintenzivněji se tímto tématem zabývá americký historik Athan G. Theoharis, kterému se stalo celoživotním tématem, k němuž publikoval již od konce 70. let 20. století. Srov. zejména Athan G. THEOHARIS (ed.), *A Culture of Secrecy. The Government Versus the People's Right to Know*, Lawrence (Kansas) 1998; TÝŽ, *The Quest for Absolute Security. The Failed Relations Among U.S. intelligence agencies*, Chicago 2007; TÝŽ, *Secrecy and Power. Unanticipated Problems in Researching FBI Files*, *Political Science Quarterly* 119, Summer 2004, č. 2, s. 271–290; TÝŽ, *The FBI and the FOIA. Problems of Access and Destruction*, *The Midwestern Archivist* 5, 1981, č. 2, s. 61–74. Výzkumy na tomto poli provádí v USA také Frederick A. O SCHWARZ, *Democracy in the Dark. The Seduction of Government Secrecy*, New York 2015. Dále srov. také Mark J. ROZELL, *Executive privilege. Presidential power, secrecy, and accountability*, Lawrence (Kansas) 2002; Michael P. COLARESI, *Democracy Declassified. The Secrecy Dilemma in National Security*, Oxford 2014. Viz také Susan MARET, *Government secrecy*, Bingley (UK) 2011. Ve Spojeném království se fenoménu utajování věnuje více z pozice investigativního žurnalisty Ian COBAIN, *The History Thieves*, London 2016. Utajované archivní dokumenty ve Francii monograficky pojednává kniha Sébastien LAURENT (ed.), *Archives „secrètes“, secrets d'archives? Historiens et archivistes face aux archives sensibles*, Paris 2003. K utajovaným písemnostem a archiváliím v Německu srov. nejnověji a nejlépe Rainer HERING – Robert KRETZSCHMAR (eds.), *Zeit-*

debata nad utajováním dokumentů. Na výše již jmenovaném Sjezdu německých historiků v Mohuči v roce 2012 byla ustavena samostatná sekce „Soudobé dějiny, archivy a ochrana tajemství – Zdroje a konflikty při využívání pramenů“.³ Jeden z garantů sekce, Rainer Hering, šéf severoněmeckého Zemského archivu Schleswig-Holstein, v navazujícím rozhovoru pro německou Die Welt poukázal explicitně na to, že je přístupnost utajovaných dokumentů důležitá, a to zejména jako nástroj pro kontrolovatelnost jednání exekutivy a že je v tomto smyslu práce historické vědy, která s těmito materiály pracuje a vytěžuje je, důležitá pro uchování demokratického zřízení.⁴ Vedle archivářů by si tohoto momentu měla být vědoma zejména i samotná veřejná správa a další původci produkuje dokumenty v režimu utajení. Významový dosah a dopad utajovaných dokumentů ve jmenovaných zemích je přitom v celosvětovém měřítku přirozeně nesrovnatelně větší než v České republice.

Institut utajování s sebou přitom přináší závažná rizika nejen pro fungování demokratických společností, ale má vážné dopady i do práce historické vědy, která jím dostává velmi často nepřekonatelné mantinely přístupu k materiálům velmi důležitým pro základní historický výzkum. Zásadní důsledky to má přitom nikoliv pouze pro výzkum orientovaný v úzkém smyslu na činnost institucí produkuje dokumenty ve větší či menší míře utajované dokumenty, nýbrž vůbec na poznání dějin státu v širokém slova smyslu. Pregnantně na to nedávno upozornil německý historik Josef Foscemoth v rámci svých výzkumů dějin sledování občanů západního Německa v období rozděleného Německa, v nichž mimochodem jako první prokázal existenci a do té doby netušenou míru dohledu a sledování západoněmeckých občanů, nejprve ze strany okupačních mocností, posléze vlastních státních orgánů.⁵ Foscemoth se pokusil odhadnout souhrnná čísla a došel k závěrům ukazujícím na ohromný rozsah utajovaných a dodnes nepřístupných písemností

geschichte, Archive und Geheimschutz. Beiträge einer Sektion auf dem 49. Deutschen Historikertag 2012 in Mainz, Stuttgart 2013 a Jens NIEDERHUT – Uwe ZUBER (eds.), *Geheimschutz transparent? Verschlusssachen in staatlichen Archiven*, Essen 2010.

3 Sekce „Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz – Ressourcen und Konflikte bei der Nutzung von Quellen“, 49. Deutscher Historikertag, 25. – 28. 9. 2012, Mainz.

4 Sven Felix KELLERHOF, *Mehrere Kilometer Geheimakten in deutschen Archiven. Ein Gespräch mit dem Historiker Rainer Hering*, Die Welt, 21. 9. 2012, přetištěno in: R. Hering – R. Kretzschmar (eds.), *Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz*, s. 57–60, zde s. 59.

5 Velmi důležitým výstupem Foscemothova výzkumu byla mezitím již v pátém přepracovaném vydání publikovaná monografie Josef FOSCEPOTH, *Überwachtes Deutschland. Post- und Telefonüberwachung in der alten Bundesrepublik*, Göttingen 2017. Viz také Josef FOSCEPOTH, *Geheimes Deutschland. Ist die Geschichte der Bundesrepublik schon geschrieben?*, in: R. Hering – R. Kretzschmar (eds.), *Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz*, s. 10–19.

uložených v německých meziarchivech, případně bezpečnostních archivech.⁶ Jen u německého Ministerstva vnitra se dopočítal přibližně 1,5 milionu utajovaných dokumentů z období Spolkové republiky Německo před sjednocením. Německé Ministerstvo obrany disponuje přibližně 5 běžnými kilometry utajovaných dokumentů! Na zemské úrovni obhospodařují zemské archivy celkem přibližně 1,3 běžného kilometru archiválií v utajovaném režimu.⁷ Přitom objem nově vznikajících utajovaných dokumentů nepřístupných veřejnosti včetně vědeckého výzkumu neustále a horentně stoupá. Bez přístupu k těmto dokumentům je však velmi obtížné, ba téměř vyloučené napsat kompletní a dostatečně pramenně založené dějiny Západního Německa v poválečném období. Nepřístupnost této kategorie archiválií má za následek, jak upozorňuje Foscchepoth, že se dějiny poválečné Spolkové republiky Německo zaměřují na hospodářství, společnost, kulturní dějiny, ale ze zřetelů pustily klíčového aktéra – stát samotný.⁸ Přestože v této věci nepadají mezi německými historiky a archiváři shoda, již samotné rozhoření intenzivních diskuzí na toto téma na Sjezdu německých historiků v roce 2012⁹ poukazuje na to, že se jedná pro soudobé dějiny o velmi závažné téma.

Podívejme se v následujícím textu blíže na fenomén utajování písemností a dějinný vývoj tohoto režimu v některých zemích s vyspělými demokratickými režimy, a to předně ve Spojených státech amerických od 50. let 20. století do současnosti, stručněji pak ve Velké Británii, Německu, Francii, Švédsku a u institucí Evropské unie a v neposlední řadě bude proveden rozbor situace v České republice.

Zničení jako nevratný způsob utajení utajovaných dokumentů

Nejjednodušší možností, jak utajit materiál, a to definitivně – včetně písemností zařazených do utajovaného režimu –, je prostě jej zničit. I přes velmi omezenou

6 J. FOSCHEPOTH, *Geheimes Deutschland*, s. 11–12.

7 K samotným utajovaným dokumentům uloženým v jednom ze zemských archivů, konkrétně v Landesarchiv Baden-Württemberg, a k režimu nakládání s nimi srov. Clemens REHM – Martin C. HÄUSSERMANN, *Zugang zu VS-Unterlagen im Landesarchiv Baden-Württemberg. Rechtlicher Rahmen und aktuelle Praxis*, in: R. Hering – R. Kretzschmar (eds.), *Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz*, s. 32–39.

8 J. FOSCHEPOTH, *Geheimes Deutschland*, s. 13.

9 Viz reference ze zasedání příslušné sekce z pera jejího moderátora a – spolu s Angelikou Menne-Haritz – nejpłodnějšího německého archiváře a archivního teoretika Roberta KRETZSCHMARA, *Zur Einführung: Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz*, in: R. Hering – R. Kretzschmar (eds.), *Zeitgeschichte, Archive und Geheimschutz*, s. 5–9, zde s. 6–7.

dostupnost informací v této oblasti byly v USA veřejně poodhaleny kauzy, jejichž předmětem bylo neoprávněné ničení dokumentů ze strany tajných služeb. Od poloviny 70. let 20. století začal Federální úřad pro vyšetřování (FBI) ve své režii ničit množství dokumentů včetně složek obsahujících jména občanů sledovaných ze strany FBI, a to zčásti za tichého svolení Národního archivu USA, zčásti i bez jeho souhlasu.¹⁰ Přitom od roku 1950 na základě tamního zákona zvaného jako Federal Records Act¹¹ byly veškeré federální úřady USA povinny před zničením dokumentů získat k tomu souhlas Národního archivu.

V momentě, kdy se informace o těchto destrukcích dostaly na veřejnost, postavili se proti nim různá historická sdružení i jednotliví historikové a vyvinuli tlak na to, aby Národní archiv odvolal svůj souhlas s fakticky nekontrolovaným ničením písemností FBI. Tento tlak nakonec vyústil do rozhodnutí federálního soudce Harolda Greena z roku 1980 a příkazu k zastavení mezitím masivně probíhajících destrukcí dokumentů s tím, že má FBI vytvořit ve spolupráci s historiky a archiváři spisové plány, v nichž bude deklarováno, jaké dokumenty hodlá uchovat a jaké ničit.¹² K tomuto nakonec došlo a nové spisové plány byly soudcem Greenem schváleny roku 1985. Tento případ však platí spíše jako potvrzení patrně jen velmi obtížně změnitelné praxe, kdy FBI stejně jako i další tajné služby, přirozeně nikoliv jen v USA, velmi ochotně využívají situace nutnosti utajovat naprosto valnou část svých standardních aktivit, s čímž se „svezou“ i obtížně kontrolovatelné postupy (ne)uchovávání vlastní dokumentace, která však fakticky jako jediná může sloužit jako důkazní materiál a spolu s tím také efektivní nástroj veřejné kontroly těchto služeb.¹³

Jak upozorňuje Antoon de Baets, významný původem belgický a v Nizozemí působící historik, jehož celoživotním polem výzkumu je téma cenzury, a to nejen v oblasti archivních dokumentů, obdobná kauza se rozhořela i v Nizozemí v 90. letech 20. století. Parlamentní komise na konci vyšetřování v roce 1998 konstatovala, že nizozemská tajná služba s vnitřní působností (Binnenlandse Veiligheidsdienst, BVD)

10 Dobové reflexe této kauzy přinášel Athan G. Theoharis v různých textech včetně žurnalistických. Z historicko-archivní perspektivy srov. zejména A. G. THEOHARIS, *The FBI and the FOIA*, s. 70n. Později reflexi zpřístupňování a uchovávání dokumentů FBI rozvinul a syntetizoval ve studii A. G. THEOHARIS, *Secrecy and Power*, s. 282–288.

11 Federal Records Act kodifikovaný v rámci United States Code, Title 44 (Public printing and documents), kapitoly 21, 29, 31, 33.

12 Detailně k vývoji kauzy včetně dalších bibliografických odkazů viz A. G. THEOHARIS, *Secrecy and Power*, s. 283, další literatura v poznámce pod čarou č. 26.

13 K dalším případům ničení dokumentů ze strany FBI, ale také CIA a Národní bezpečnostní rady USA (National Security Council) srov. A. G. THEOHARIS, *Secrecy and Power*, s. 271–290.

protizákonně zničila v letech 1959–1990 více než 500 věcných skupin dokumentů.¹⁴ K podobným závěrům pak došla i v případě vnější a vojenské zpravodajské služby. Dodejme, že v případě českých zpravodajských služeb disponujících vlastními bezpečnostními archivy veřejnost nemá vůbec žádné informace o tom, jaké dokumenty se ničí, jaké metody výběru dokumentů jsou uplatňovány, jak vypadají procesy skartačního řízení a podobně, čemuž se budeme věnovat v závěru textu.

Nekontrolované ničení utajovaných dokumentů z produkce zpravodajských služeb bylo prokázáno rovněž ve Velké Británii, jak se snažil nedávno rekonstruovat Ian Cobain. Jedny z nejstarších písemností britské zahraniční rozvědky MI6 byly zničeny již ve 20. letech 20. století.¹⁵ Mnoho bylo „ztraceno“, když se rozvědka stěhovala v 60. letech. Množství materiálů zpravodajské služby s vnitřní působností MI5 (Security Service) bylo destruováno nejen během dvou světových válek, ale i později. Přesná čísla odkryl – vycházejí z údajů poskytnutých ředitelem MI5 – koncem 20. století tehdejší britský ministr vnitra labourista Jack Straw.¹⁶ K roku 1998 disponovala MI5 celkem přibližně 440 000 složkami s datem vzniku od založení jejího přímého předchůdce v roce 1909. Z toho je přibližně 290 000 složek, které se vztahují k jednotlivcům, jež byli v určitém momentu předmětem vyšetřování ve zkoumaném devadesátiletém období. Toto číslo však naprosto nekoresponduje s celkovým počtem dokumentů vznikajících u MI5. Dle čísel poskytnutých Strawem MI5 zničila v letech 1909–1970 přes 175 000 složek. V následujícím období od 70. let 20. století byly destrukce písemností pozastaveny z důvodu obav nemožnosti odhalovat případy špionáže. Situace se opět změnila po pádu železné opony a od 90. let byly opět započaty „skartace“ písemností. Do roku 1998 pak bylo zničeno či předběžně určeno ke zničení přibližně 110 000 složek.

Až roku 1998 se poradní orgán lorda kancléře pro veřejnoprávní dokumenty (Advisory Council on Public Records) začal systematicky zabývat otázkou, jaké dokumenty uchovávat z produkce zpravodajských služeb. Výsledkem byl za významné účasti renomovaných historiků metodický návod vypracovaný v poslední redakci ze strany britského Národního archivu a vydaný roku 2001, novelizovaný poté o čtyři léta později. Metodika strukturuje jednotlivé věcné skupiny dokumentů a dosti detailně specifikuje, jaké části dokumentace by měly být

14 Antoon DE BAETS, *Archives* (heslo), in: Derek Jones (ed.), *Censorship. A World Encyclopedia*, London – Chicago 2001, s. 76–82, zde s. 77.

15 I. COBAIN, *The History Thieves*, s. 243.

16 Written Answers to Questions, 29 July 1998, Home Department, Security Service, column 251–254. Písemná odpověď Jacka Strawa na dotaz Christine Russellové.

trvale uchovány (nerovná se zpřístupněny) a neměly by být ze strany MI5 ničeny, a doporučuje také, jaké konkrétní metody výběru dokumentů by měly být voleny.¹⁷

Teprve v roce 2000 byly předány první spisy MI5 do britského Národního archivu v Kew. Ke konci roku 2017 MI5 uváděla, že do Národního archivu předala necelé 4000 spisů za celou svoji historii, což je přirozeně naprostý zlomek jejích materiálů.¹⁸ MI5 přitom dnes předává do Národního archivu zpřístupnitelnou část (dle svého rozhodnutí) svých dokumentů, a to obvykle dvakrát za rok. Tyto spisy jsou posléze volně přístupné pro uživatele Národního archivu. Často je v nich však anonymizována část údajů a jedná se podle dostupných údajů přibližně o 1 % z dochované – a ovšem nutno zdůraznit předtím již důkladně proskartované – dokumentace.

Historický výzkum ve Velké Británii se zejména v posledních dvou dekadách začíná důkladněji zabývat tématem ztrát, nezpřístupňování a dokonce i ničení dokumentů, včetně původně utajovaných, se vztahem k britské koloniální nadvládě a procesu dekolonizace. Spolu s dalšími historiky i politickými reprezentanty upozorňovala také Caroline Elkinsová, renomovaná britská historička zabývající se zejména oblastí Keni, na chybějící materiály britského Ministerstva zahraničních věcí (Foreign and Commonwealth Office), přibližně celkem 170 kartonů obsahujících přísně tajné dokumenty.¹⁹ A to poté, co nedlouho předtím vyšla najevo informace, že totéž ministerstvo disponovalo tajným a výslovně zapíraným archivem obsahujícím koloniální archiválie a situovaným v Hanslope Parku.²⁰ Mezitím začala postupně vycházet najevo existence dalších koloniálních archiválií jmenovaného ministerstva nově „nacházených“ v Hanslope Parku, patrně však nezahrnující zmíněné chybějící *top-secret* materiály.²¹

Podívejme se ilustrativně ještě na jeden z nedemokratických režimů v poválečné době v Evropě a tamní situaci ničení utajovaných dokumentů. Prvotní úvahy budou přirozeně vycházet z očekávání, že se v těchto zemích utajovalo velmi výrazně. Vezmeme-li v potaz východoněmeckou NDR, máme k dispozici

17 *Operational Selection Policy. The Security Service*, The National Archives 2005. Dostupné na webu: <http://www.nationalarchives.gov.uk/documents/information-management/osp8.pdf> (21. 6. 2018).

18 Srov. oficiální údaje na stránkách MI5, dostupné na webu: <https://www.mi5.gov.uk/mi5-at-the-national-archives> (21. 6. 2018).

19 Srov. například Caroline ELKINS, *Looking beyond Mau Mau. Archiving Violence in the Era of Decolonization*, *The American Historical Review* 120, June 2015, Issue 3, s. 852–868, zde s. 857–858. V poznámce pod čarou č. 21 viz další bibliografické údaje včetně projednávání ve Sněmovně lordů.

20 Srov. vedle jiných ohlasů Caroline ELKINS, *Sins of colonialists lay concealed for decades in secret archive*, *The Guardian*, 18. 4. 2012.

21 Srov. Caroline ELKINS, *Looking beyond Mau Mau*, s. 857–858; Caroline ELKINS, *Listening to the voices from Kenya's colonial past*, *The Guardian*, 21. 10. 2013.

i některá souhrnná čísla. K 30. září 1989, tedy datu nedlouho před zhroutilím komunistického režimu a spojení se SRN, existovalo u východoněmeckých centrálních úřadů státu a regionálních exekutivních orgánů, po vzniku NDR nově vytvořených „Bezirků“ celkem cca 2,1 milionu utajovaných dokumentů („Verschlußsachen-Dokumente“).²² Navíc přitom došlo v předchozím roce k první razantní redukci objemu utajovaných dokumentů u těchto orgánů, a to přibližně o 11–16 %. Jedná se o obrovské číslo, přesto se státní správa s tímto problémem vypořádávala jen velmi obtížně. První potíž spočívala v tom, že orgány vytvářející, respektive spravující utajované dokumenty jen velmi nerady předávaly utajované písemnosti do státních archivů a v té souvislosti rovněž na legislativní úrovni byla stanovena výrazná omezení pro předávání této kategorie dokumentů do státních archivů. V Nařízení o státním archivnictví z roku 1965 se omezovala příslušnost obecných státních archivů,²³ ovšem některé úseky východoněmeckého Ministerstva vnitra se „zbavily“ příslušnosti a dohledu státního archivu již v roce 1950.²⁴ V Nařízení o státním archivnictví z roku 1976 se pak již přímo praví, že si ozbrojené složky spravují své archivy samy ve své režii,²⁵ praxe uplatňovaná v České republice dodnes. Navíc nařízení více méně přímo převádí kompetenci pro utajované dokumenty na jiné zvláštní předpisy a vyjímá je tak z působnosti obecného archivního nařízení.²⁶

Reálně tedy byl během celé existence NDR předán do východoněmeckého centrálního archivu (Deutsches Zentralarchiv, od roku 1973 Zentrales Staatsarchiv der DDR) jen naprostý zlomek z celku vznikajících utajovaných dokumentů. V 50. a 60. letech tak byly do ústředního archivu předány jako depozitum v zapečetěných krabicích mimo jiné tajné písemnosti Státní plánovací komise, Ministerstva financí, ministerstev obchodu, státních podniků a některých dalších úřadů v rozsahu přibližně půl běžného kilometru dokumentů.²⁷ Z nich pak archiv během 70. let učinil jistý archivní výběr a provedl určité legální destrukce těchto

22 Údaj čerpám dle Evelyn GRÜNSPEK – Gisel HAKER, *Alle Verschlußsachen vernichtet? Versuch einer Bestandsaufnahme für die Überlieferung des zentralen Staatsapparates der DDR*, in: Dagmar Unverhau (ed.), *Hatte „Janus“ eine Chance?*, Münster 2003, s. 113–129, zde s. 119.

23 Verordnung über das staatliche Archivwesen ze 17. 6. 1965, in: Gesetzblatt der deutschen demokratischen Republik, Teil II, s. 567n, § 5 (7).

24 E. GRÜNSPEK – G. HAKER, *Alle Verschlußsachen vernichtet?*, s. 120.

25 Verordnung über das staatliche Archivwesen z 11. 3. 1976, § 9. Text předpisu byl přetištěn v Dagmar UNVERHAU (ed.), *Das Stasi-Unterlagen-Gesetz im Lichte von Datenschutz und Archivgesetzgebung. Referate der Tagung des BStU vom 26. – 28. 11. 1997*, Bd. 2, Münster 2003, s. 235.

26 Verordnung über das staatliche Archivwesen, § 9.

27 E. GRÜNSPEK – G. HAKER, *Alle Verschlußsachen vernichtet?*, s. 120.

písemností. Jednalo se ovšem o dobu, kdy byl komunistický režim po období tání z 60. let velmi upevněn a kdy zdaleka necítil vlastní existenční ohrožení.

Toto se radikálně změnilo v období končících 80. let 20. století, zejména v době rozpadu sovětského bloku, průběhu sametové revoluce v sousedním Československu a dalších událostí v sousedním regionu, tedy v přechodovém období mezi listopadem 1989 a říjnem 1990, které vyústilo do sjednocení Německa. Momenty umírajících totalitárních režimů představují extrémně rizikové situace pro písemnou dokumentaci a je očividné, proč právě utajované materiály jsou ohroženy masivním ničením za účelem zametání stop nejvíce. Stojí ovšem za povšimnutí, že tento jinak sám o sobě nepřilíš překvapující fenomén budil obavy archivářů již v inkriminované přelomové době a že pro to existují konkrétní listinné doklady! 8. listopadu 1989 adresovala tehdejší ředitelka Centrálního státního archivu NDR dopis generálu Wolfgangu Schwanitzovi coby vedoucímu Úřadu pro národní bezpečnost, nástupnické organizaci předešlého Ministerstva pro státní bezpečnost, v němž jej otevřeně vyzývala k tomu, aby nebyly ničeny žádné písemnosti z provenience těchto úřadů:

„Se zřetelem na Vaše stanovisko během tiskové konference dne 7. 12. tohoto roku ohledně realizovaných destrukcí spisů ve Vaší působnosti se cítím povinována poukázat na zvláštní odpovědnost Centrálního státního archivu při zajištění právních a dalších zájmů Německé demokratické republiky a jejích občanů stejně jako při ochraně pramenných základů pro zjišťování údajů a rešerše jakéhokoli druhu a pro pozdější vylíčení skutečných dějin DDR. Tento celostátní úkol, který má jít proti „politice skartovaček“, může Centrální státní archiv vyřešit jen tehdy, pokud přitom bude podporován centrálními státními orgány včetně Vašeho Úřadu pro národní bezpečnost. Zachovávání existujících právních předpisů je přitom požadavek, který by měli poslouchat všichni státní funkcionáři. Zejména je třeba zarazit všechna nezákonná ničení spisů.“²⁸

Tento apel však zůstal v základu nevyslyšen a netýkalo se to pouze dokumentů bývalého Ministerstva pro státní bezpečnost NDR. Zatímco obecné neутajované dokumenty ústředních státních orgánů byly v mezidobí postupného zániku NDR zejména v době Modrowovy vlády do centrálního archivu předávány vcelku bez problémů, v případě utajovaných dokumentů a institucí, kde tyto dokumenty vznikaly, to rozhodně neplatilo.²⁹ Kompletně tak byly zničeny veškeré

28 Převzato z: Peter BUSSE – Dagmar UNVERHAU, *Die Rolle der Archive in der politischen Auseinandersetzung um die „Aufarbeitung der Vergangenheit“*, Studien und Quellen 27, 2001 (tematické číslo: Archive und Geschichtsschreibung), s. 203–231, zde s. 219–220.

29 E. GRÜNSPEK – G. HAKER, *Alle Verschlusssachen vernichtet?*, s. 122.

utajované dokumenty původně uložené v registraturách ministerstev spravedlnosti, stavebnictví, pošt a telekomunikací, zdravotnictví, kultury, těžby a metalurgie, dále pak Nejvyššího soudu, Státního sekretariátu pro práci a mzdy a Úřadu pro ochranu práv vlastnictví NDR.³⁰ Celkově však dnes není možné přesně určit, jaké množství utajovaných dokumentů bylo během převratu a přechodové periody úhrnem zničeno a nelze ani usuzovat na kvalitativní míru ztrát dokumentace a negativních dopadů pro možnost historického poznání dějin NDR.³¹

Přirozeně procentuálně nejvíce utajovaných materiálů vznikalo v době existence NDR v rámci Ministerstva pro státní bezpečnost (Ministerium für Staatssicherheit), mocné bezpečnostní a tajné služby východoněmeckého režimu nechvalně známé spíše pod kratším označením jako Stasi. Nám však nyní nejde primárně o analýzu dochovaných historických pramenů v režimu utajení, nýbrž naším cílem je naopak sledovat jejich ztráty.³² Jak si tu stojí obávaný „štit a meč strany“?

K markantním destrukcím materiálů Stasi, z největší části vztahujících se ke sledování osob, docházelo již průběžně během její existence. Souviselo to se specifickým způsobem úřadování, kdy – obdobně jako v případech soudů a obvyklého postupu „priorování“ spisů – byly materiály ukládány do spisovny, respektive „archivu“ (v rámci oddělení XII – Zentrale Auskunft/Speicher), ovšem nikoliv s cílem jejich trvalého „archivování“. Naopak, písemnosti byly průběžně opět „aktivovány“ a takové části spisů, které byly použitelné pro aktuální operativu Stasi, byly přejímány do dalších nově zakládaných složek.³³ Následně pak nepřevzatý „přebytečný“ zbytek z toho, co zůstalo z takto nově priorovaných částí spisů do nově vznikající dokumentace, byl ničen. Odhaduje se, že tímto způsobem došlo ke zničení přibližně 40 % dokumentace předané do jejich (ne)„archivu“. Celkem přitom bylo takto do centrálního „archivu“ Ministerstva pro státní bezpečnost v letech 1950–1989 předáno 672 840 případů (tyto ovšem mohly sestávat z vícero

30 Tamtéž, s. 126.

31 Tamtéž, s. 126–127.

32 Dějinám materiálů východoněmeckého Ministerstva pro státní bezpečnost v závěrečném období jeho existence a poté v 90. letech 20. století se synteticky věnoval mj. Matthias WAGNER, *Das Stasi-Syndrom. Über den Umgang mit den Akten des MfS in den 90er Jahren*, Berlin 2001. Ke klíčovému období přechodu k demokratickému zřízení a událostem spojeným s (ne)uchováním dokumentů Stasi srov. tamtéž zejména od s. 73.

33 Srov. Roland LUCHT, „*Ablagen liquidieren – ‚spezifische‘ Vorgänge tragfähig gestalten*“. *Schriftgutvernichtungen des MfS während der ‚Wende‘ und der Auflösungsphase der Staatssicherheit*, in: Dagmar Unverhau (ed.), *Hatte „Janus“ eine Chance? Das Ende der DDR und die Sicherung einer Zukunft der Vergangenheit*, Münster 2003, s. 81–97, zde s. 81.

spisů).³⁴ K tomu je třeba připočíst materiály ukládané ve speciálním útvaru XII/01 vážící se k obecné kriminalitě. Dohromady to dává neuvěřitelný počet 1 389 993 případů. Přitom jeden případ mohl sestávat z vícero spisů a tvořit i několik balíků.

Vedle tohoto způsobu destrukce dokumentů z většiny v režimu utajení během nerušené existence Ministerstva pro státní bezpečnost posléze přistoupil v posledních křechách totalitního režimu záměr jeho představitelů ničit systematicky určitou část dokumentace. Je pozoruhodné, že právě tento moment vzbudil u tehdejších občanů NDR velkou vlnu nevole a odporu, zejména tehdy, když viděli, jak z úřadoven Stasi odjíždějí auta napěchovaná písemnostmi.³⁵ V konečném důsledku začali občané od 4. prosince 1989 postupně obsazovat jednotlivé úřadovny Stasi včetně centrály, mimo jiné se záměrem zabránit svévolnému ničení materiálů po čtyři desetiletí shromažďovaných všemocným bezpečnostním aparátem. Nato sice následoval rozkaz generála Schwanitze, aby byly zastaveny veškeré skartace písemností, ale vývoj situace to již zvrátit nedokázalo.

Nadále pokračovaly protizákonné destrukce dokumentů. Roland Lucht se pokusil dobrat k některým konkrétním číslům. V případě oddělení M v rámci Ministerstva pro státní bezpečnost, do jehož kompetence náležela kontrola pošty, zrekonstruoval, že v období mezi prosincem 1989 a začátkem února 1990 muselo dojít k nepovolenému zničení přibližně 400 běžných metrů dokumentů.³⁶ Kromě toho došlo k masivnímu ničení materiálů tohoto oddělení (více než 1 běžný kilometr písemností) i pod dohledem mezitím se ustavivšího občanského výboru, který v té době již začal působit při Úřadu pro národní bezpečnost. Výsledná statistická čísla jsou dechberoucí. V období po začátku obsazování úřadoven Stasi a postupného přebírání jejich kontroly ze strany protestující občanské společnosti došlo během několika měsíců do doby sjednocení Německa ke zničení minimálně 3 800 běžných metrů dokumentů, což představuje přibližně 85 % z celku původně existující dokumentace! Podobné procento platí pro další enormně důležité pracoviště zruďného ministerstva, oddělení 26 pověřené agendou telefonních odposlechů. V tomtéž období zde došlo k destrukci odhadem téměř 500 běžných

34 Zweiter Tätigkeitsbericht des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – 1995. Unterrichtung durch den Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, Deutscher Bundestag, 13. Wahlperiode, Drucksache 13/1750, 29. 6. 1995, s. 63.

35 R. LUCHT, „Ablagen liquidieren – ‚spezifische‘ Vorgänge tragfähig gestalten“, s. 82–83. Srov. též M. WAGNER, *Das Stasi-Syndrom*, s. 86.

36 R. LUCHT, „Ablagen liquidieren – ‚spezifische‘ Vorgänge tragfähig gestalten“, s. 87–90.

metrů písemností. Během několika měsíců tak bylo zničeno cca 78 % procent listinných materiálů.³⁷ Oba útvary však v této neblahé statistice výrazně překonává hlavní oddělení pro radiový odposlech. V jeho útrokách se k roku 1989 nacházelo – a to již po provedené významné skartaci v předchozím roce – neuvěřitelných 18 běžných kilometrů dokumentů. Stačilo několik měsíců a vidina blízkého vynuceného vydávání počtu ze svých skutků, aby k roku 1993, respektive 1995 úřad Spolkového pověřence pro dokumentaci státní bezpečnosti bývalé NDR konstatoval dochování pouze cca 640 běžných metrů. Zničeno tedy bylo celých 96 % materiálů tohoto útvaru.³⁸

Je zcela zřejmé, že naprosto největší část případů ničení utajovaných dokumentů nikdy nebude veřejně odhalena. Některé z kauz, na které jsme upozornili výše, představují příslovečnou výjimku potvrzující pravidlo, které jsme vpsledku nuceni často jen předpokládat, tušit a nepřímou na ně poukazovat bez možnosti konkrétních důkazů. Reálná moc společnosti, domáhá-li se alespoň minimální možné kontroly a dohledu nad ničením a uchováváním materiálů v režimu utajení, je nepatrná. V dílčích případech se podaří aktivovat moc soudní, jak jsme to mohli pozorovat v USA v 80. letech, kdy soudce nařídil zastavení svévolného ničení vlastních dokumentů v režii FBI. Soudní moc tak za jistých okolností může vstoupit do výsostných vod subjektů s právem utajovat dokumenty a tyto také ničit a – věřme – rovněž je přimět k nastavení alespoň základních mantinelů a pravidel, jak s dokumenty nakládat, které z nich vybírat k trvalému archivování a jaké určovat k nevratnému zničení. V jiných případech se vloží určitá část politické moci, které se podaří zamezit více méně svévolnému nakládání s „vlastními“ dokumenty ze strany institucí oprávněných utajovat, jak se stalo na přelomu 20. a 21. století ve Velké Británii. V takových momentech jsou ideálně zaangažováni historici společně s archiváři, aby poskytl odborné zázemí a platformu, jež připraví pro politickou moc potřebné věcné podklady, na nichž je dále hledán politický konsens. Byť reálný dopad ještě stále relativně čerstvé britské

37 Tamtéž, s. 90–93.

38 Erster Tätigkeitsbericht des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik – 1993. Unterrichtung durch den Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. Deutscher Bundestag, 12. Wahlperiode. Drucksache 12/5100, 11. 6. 1993, s. 42; Zweiter Tätigkeitsbericht des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik, s. 114; R. LUCHT, „*Ablagen liquidieren – ‚spezifische‘ Vorgänge tragfähig gestalten*“, s. 93–96.

metodiky pro způsob výběru utajovaných materiálů z provenience zpravodajských služeb a jejich trvalé uchování není možné v současné době prověřit a zhodnotit, jedná se alespoň o první pokus, navíc odborně fundovaný, jak stanovit určitá pravidla a jednou věrme i umožnit překontrolovatelnost a dohled veřejnosti nad nakládáním zpravodajských služeb se „svými“ dokumenty včetně jejich ničení.

Utajení dokumentů namísto jejich zničení

V některých případech však hodlá tvůrce či příjemce dokumentů znepřístupnit materiály, aniž by je přitom zničil. Z jistého důvodu – jako zdroj informací, často potenciálně kompromitujících, jako případné důkazy, doklady o právních pořízeních a podobně – potřebuje takové písemnosti dlouhodobě či dokonce trvale uchovat. Pro takové účely je nejvhodnější využít, je-li dotčený subjekt oprávněn, institut utajení příslušných materiálů.

Utajení informace představuje zvláštní bezpečnostní režim, kdy přístup k ní má pouze přesně nadefinovaná skupina osob za stanovených podmínek, nikoliv občanská společnost, veřejnost jako celek. Současně jde o institut, který v sobě skrývá velmi nebezpečné riziko pro fungování vyspělé demokracie. Na jedné straně totiž i svobodné demokratické společnosti musejí nezbytně určité informace utajovat (například takové, které se zásadně dotýkají národní bezpečnosti, typicky třeba se vztahem k jaderným elektrárnám). To však s sebou současně a nevyhnutelně přináší nemalé nebezpečí zneužití institutu utajování s potenciálně zásadními dopady do podoby demokratického zřízení i samotné jeho podstaty, a to zejména z toho důvodu, že se tímto institutem zamezuje účinným kontrolním mechanismům v oblastech, které jej urgentně potřebují. Nejčastěji je přitom institut utajování zneužíván dvěma, respektive třemi způsoby. Odmyslíme-li samotné nekontrolovatelné ničení dokumentů v režimu utajení, jedná se zaprvé o fenomén tzv. „nadutajování“, tedy zařazování příliš velikého množství písemností do utajeného režimu. Zadruhé se využívalo i zneužívalo možnosti utajované písemnosti neodtajňovat, obvykle z toho důvodu, že neexistoval legislativní předpis, který by stanovoval přesné lhůty pro odtajňování. Popřípadě platily příliš dlouhé lhůty, po nichž docházelo k odtajňování materiálů. Přitom přirozeně platí, že naprosto převažující část případů takového zneužívání nebude nikdy odhalena právě z důvodu utajovaného režimu nejen na rovině samotného přístupu k těmto dokumentům, ale současně i co se týče nakládání s nimi ze strany jejich původců či držitelů.

Podívejme se v následujícím textu na dějiny a složitý vývoj institutu utajování nejprve v USA v období po roce 1945 až do počátku 21. století, jak se odrážel primárně na rovině transformací právního rámce určujícího tento sporný i nezbytný nástroj státní moci, dále pak ve Spojeném království a stručněji také v Německu a Francii. Na závěr pak provedeme komparaci s institutem utajování dokumentů v České republice.

Vývoj institutu utajování dokumentů v USA po druhé světové válce

Spojené státy americké přinášejí pozoruhodný příklad složitého vztahu společnosti k institutu utajování informací. Procesy spojené s utajováním dokumentů zde byly nejčastěji stanovovány na úrovni prezidentských nařízeních, a to počínaje prezidentem Rooseveltem a konče Barackem Obamou.

Prvotní prostor, jenž umožnil postupné konstituování fenoménu nadutajování a neodtajňování dokumentů, ustavili – docela pochopitelně – v období tuhé studené války v první polovině 50. let nejprve Harry Truman³⁹ a po něm z počátku své administrativy Dwight Eisenhower.⁴⁰ Příčinou byla primárně obecnost a vágnost nařízeních regulujících proces utajování. Jako důvod pro utajení byla stanovena obecně národní bezpečnost, přičemž zřetel k ní byl odstupňován a s ohledem na to pak stanoven také stupeň utajení. Je přitom pozoruhodné i příznačné, že již v Trumanově nařízení z roku 1951 si prezident uvědomuje riziko nadutajování informací, tehdy ovšem primárně z toho důvodu, že v důsledku vede ke snižování váhy a hodnoty dokumentů utajovaných (příslušným stupněm utajení na škále Top Secret – Secret – Confidential – Restricted) oprávněně.⁴¹ Také Eisenhowerovo nařízení proklamuje záměr eliminovat zbytečné nadutajování informací.⁴²

39 Zejména Executive Order 10290 (Prescribing Regulations Establishing Minimum Standards for the Classification, Transmission, and Handling, by Department and Agencies of the Executive Branch, of Official Information Which Requires Safeguarding in the Interest of the Security of the United States) z 24. 9. 1951. Zčásti také dříve vydané nařízení Executive Order 10104 (Defining certain vital military and naval installations and equipment as requiring protection against the general dissemination of information relative thereto) z 1. 2. 1950.

40 Executive Order 10501 (Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States) z 5. 11. 1953.

41 „To avoid overclassification and depreciation of the importance of properly classified security information and to avoid unnecessary delay in the handling and transmission of documents and other material...“ Executive Order č. 10290, čl. 25 „General Classification Principles“, písm. b).

42 „Unnecessary classification and over-classification shall be scrupulously avoided.“ Executive Order 10501, Sec. 3 „Classification“.

Byl to pak Eisenhower jako první, kdo vypustil první vlašťovku intence otevírat a zpřístupňovat utajované dokumenty, když roku 1959 v dodatku svého původního nařízení z roku 1953 povolil přístup k utajovaným informacím také osobám mimo samotnou administrativu.⁴³ Zpřístupnění bylo umožněno pro historický výzkum, a to za podmínky, že by nebyly narušeny národní obranné zájmy a že je žadatel důvěryhodnou osobou. Přitom samozřejmě platilo, že takto zpřístupněné utajované informace nesměly být zveřejněny či předány dále. Na zpřístupnění utajovaných dokumentů však nebyl nárok, rozhodoval vedoucí příslušného úřadu.

Celkově došlo v 50. a 60. letech v USA k výraznému zesílení institutu utajování dokumentů. Lze přitom v jistém smyslu hovořit až o nadutajování dokumentů. K jejich odtajňování docházelo skutečně jen velmi zřídka. Na jednání Americké historické asociace v roce 1972 byla prezentována zajímavá čísla.⁴⁴ Americký Národní archiv disponoval k roku 1972 celkem 160 miliony stran utajovaných písemností s datem vzniku do roku 1946. Z let 1946–1954 to bylo již 300 milionů stran a z období po roce 1954 již 500 milionů stran, ovšem zde bylo třeba počítat ještě s dalšími přírůstky „klasifikovaných“ písemností předávaných ze strany jejich původců do archivu. To ovšem neznamená, jak upozorňoval již v 80. letech Steven Mitchel, že by na tomto základě docházelo z pohledu zákona ke zneužívání institutu utajování,⁴⁵ alespoň pokud je známo. Důvodem byla zejména vágnost příslušných právních předpisů.

Strategii utajování informací z 50. a 60. let 20. století reflektovala a podstatněji změnila až prezidentská administrativa Richarda Nixona (prezidentem USA v letech 1969–1974) a Jimmyho Cartera (prezidentské funkční období 1977–1981). Nixon svým prezidentským nařízením z roku 1972 zavedl již administrativní postihy

43 „Historical Research. As an exception to the standard for access prescribed in the first sentence of section 7, but subject to all other provisions of this order, the head of an agency may permit persons outside the executive branch performing functions in connection with historical research projects to have access to classified defense information originated within his agency if he determines that: (a) access to the information will be clearly consistent with the interests of national defense, and (b) the person to be granted access is trustworthy: Provided, that the head of the agency shall take appropriate steps to assure that classified information is not published or otherwise compromised.“ Executive Order 10816 (Amendment of Executive Order No. 10501 of November 5, 1953, Relating to Safeguarding Official Information in the Interests of the Defense of the United States) ze 7. 5. 1959.

44 *Access to Government Documents. Papers Presented to a Session of the American Historical Association*, December 1972, Manhattan (Kansas) 1974, s. 4.

45 Steven MITCHEL, *Classified information and historical research*, Government Publications Review 10, September–October 1983, Issue 5, s. 427–440, zde s. 428.

za zneužívání institutu utajování dokumentů⁴⁶ a také ustavil velmi důležité nové pravidlo, totiž obecnou lhůtu automatického odtajňování materiálů, která činila 30 let po momentu utajení dokumentu.⁴⁷ Prodloužení této lhůty bylo u jednotlivých dokumentů možné, ovšem muselo být vždy zdůvodněno. Jimmy Carter, v souladu se svým slibem politiky otevřené vlády, v této oblasti posléze kráčel dále, když výrazně zkrátil tuto obecnou třicetiletou lhůtu pro utajování dokumentů na maximálně šestiletou periodu, po níž je materiál automaticky odtajněn.⁴⁸ Tuto lhůtu mohly překročit pouze dokumenty disponující nejvyšším stupněm utajení „top-secret“.

Zásadní obrat v nastoupené liberálnější politice utajování dokumentů však znamenal prezidentský úřad Ronalda Reagana (prezidentské funkční období 1981–1989). Nástupce Jimmyho Cartera vydal roku 1982, tedy hned zkraje svého prezidentského funkčního období, nařízení, které razantně opustilo politiku otevírání a liberalizace přístupu k původně utajovaným informacím.⁴⁹ Reagan jednak zcela eliminoval maximální lhůty pro utajování dokumentů, jak je stanovil nejprve Nixon a posléze ve výrazně kratší podobě Carter. Informace mají být utajovány „tak dlouho, jak je třeba pro účely národní bezpečnosti“.⁵⁰ Pokud zároveň existuje pochybnost („reasonable doubt“) u neutajované informace, že by měla být utajována, přikazuje Reagan z pozice amerického prezidenta, aby se s takovým materiálem zacházelo, jako by utajován byl do doby, než bude o jeho utajení rozhodnuto příslušným původcem dokumentu udělujícím mu status utajení.⁵¹ Reagan také poprvé umožnil přehodnotit původně utajované a jednou již odtajněné informace a opět je zařadit do utajovaného režimu.⁵² V tomto kontextu

46 „Any officer or employee of the United States who unnecessarily classifies or overclassifies information or material shall be notified that his actions are in violation of the terms of this order or of a directive of the President issued through the National Security Council. Repeated abuse of the classification process shall be grounds for an administrative reprimand.“ Executive Order 11652 (Classification and Declassification of National Security Information and Material) z 8. 3. 1972, Sec. 13, písm. (A).

47 Executive Order 11652, Sec. 5, písm. (E), odst. 1 a 2.

48 Executive Order 12065 (National Security Information) z 28. 6. 1978, čl. 1–401 a 1–402.

49 Executive Order 12356 (National Security Information) z 2. 4. 1982.

50 „Information shall be classified as long as required by national security considerations. When it can be determined, a specific date or event for declassification shall be set by the original classification authority at the time the information is originally classified.“ Executive Order 12356, Sec. 1.4, písm. (a).

51 „If there is reasonable doubt about the need to classify information, it shall be safeguarded as if it were classified pending a determination by an original classification authority, [...]“ Executive Order 12356, Sec. 1.1, písm. (c).

52 Executive Order 12356, Sec. 1.6, písm. (c).

je však vhodné dodat, že se Reagan během svého funkčního období na druhé straně usilovně snažil prosazovat striktnější pravidla pro nakládání s utajovanými informacemi, jejich bezpečnost a ochranu před zneužitím, samozřejmě primárně s ohledem na důvody národní bezpečnosti. V roce 1983 vydal jako jakýsi pendant ke svému dekretu č. 12356 direktivu, v níž ukládal mimo jiné možnost využívání celoživotních cenzurních a sledovacích nástrojů u osob, které někdy během svého života získaly oprávnění nakládat s utajovanými informacemi, využívání detektorů lži při podezření z vyzrazení utajované informace a podobně.⁵³ Přestože na nátlak Kongresu prezident některá ustanovení odložil, v určité, byť omezenější podobě byly později uvedené nástroje uplatněny.

Zajímavé je podívat se již na řeč samotných preambulí prezidentských nařízení. Zatímco v Trumanově nařízení ještě zcela dominuje zřetel národní bezpečnosti a utajování informací a upozaděn je ohled na přístupnost dokumentů veřejnosti, v Eisenhowerově dekretu je informovanost občanů o aktivitách jejich vlády explicitně definována jako základní moment a samostatný bod preambule. Na verbální rovině tento zřetel rozvinul dále Richard Nixon, když v úvodu svého nařízení deklaruje, že „zájmům Spojených států a jejich občanů přináší největší užitek, jsou-li informace vztahující se k vládním záležitostem snadno dostupné veřejnosti.“⁵⁴ Bohužel, jak se ukázalo později, vlastní Nixonovo jednání – minimálně během aféry Watergate – bylo v příkrém rozporu právě s touto proklamací. Carter posléze v preambuli svého nařízení vyzdvihl obecně platné napětí, v němž se nachází samotný institut utajování informací, když zdůraznil nutnost vyrovnávat na jedné straně veřejný zájem na přístupnosti vládních informací, na druhé straně pak ohled na ochranu národní bezpečnosti svázanou s nutností utajovat některé informace.⁵⁵ Takto podtrhnutou nezbytnost vyrovnávání zmíněných dvou principů Reagan v preambuli svého exekutivního příkazu vypustil a použil formulace kladoucí větší váhu již na stranu ochrany informací před jejich veřejnou přístupností: „Nařízení uznává, že je zásadní, aby veřejnost byla informována ohledně aktivit její vlády, ale je v zájmu Spojených států a jejich občanů požadovat, aby určité informace vztahující se k národní bezpečnosti a zahraničním vztahům byly chráněny

53 National Security Decision Directive 84 (Safeguarding National Security Information) z 11. 3. 1983. K tomu srov. také M. J. ROZELL, *Executive privilege*, s. 96.

54 Executive Order 11652.

55 „[...] in order to balance the public's interest in access to Government information with the need to protect certain national security information from disclosure, [...] Executive Order 12065.

před neoprávněným prozračením.⁵⁶ Vedle národní bezpečnosti se navíc jako další z důvodů utajování uvádějí zahraniční vztahy. Za využití těchto obecných formulací a s ohledem na konkrétní rozvedení velmi rozsáhle koncipovaných důvodů zařazení do utajovaného režimu v dalším textu zákona (oddíl 1.3) tedy Reagan vychýlil váhy výrazněji na stranu ochrany a utajování informací před jejich zpřístupňováním a otevíráním.

Razantní obrat v politice utajování informací znamenala vláda Billa Clintona (prezidentem USA v letech 1993–2001). Během svého prvního prezidentského mandátu vydal Clinton dekret měnící podstatně pravidla utajování dokumentů. Již z preambule nařízení je více než patrný – při srovnání s intencemi Reaganovy politiky – opačný liberálně laděný akcent vyzdvížení důležitosti přístupnosti informací na úkor oslabení významu jejich utajování: „Naše demokratické principy vyžadují, aby američtí občané byli informováni o aktivitách své vlády. Rovněž rozvoj našeho národa závisí na volném toku informací. Nicméně během našich dějin národní zájem vyžadoval, aby určité informace byly uchovávány v důvěrném režimu v souladu s ochranou našich občanů, našich demokratických institucí a naší účasti ve společenství národů. Ochrana kritických informací pro naši národní bezpečnost zůstává prioritou. Avšak v posledních letech dramatické změny posunuly, třebaže neeliminovaly, hrozby pro národní bezpečnost, jimž čelíme. Tyto proměny poskytují větší příležitost pro zdůraznění našeho závazku otevřené vlády.“⁵⁷

Nežůstalo pouze u této obecné proklamace. Clinton opět zavedl Reaganem zrušenou maximální lhůtu pro utajovaný režim záznamů, a to 10 let, přičemž ji bylo možné v přesně stanovených výjimkách překročit (ochrana zdrojů zpravodajských služeb, ochrana informací, které by mohly přispět k vývoji zbraní hromadného ničení a v některých dalších případech).⁵⁸ Současně automaticky zrušil utajovaný režim u dokumentů starších 25 let, opět až na tytéž výjimky. V této souvislosti vytvořil Bill Clinton zcela nový výbor pojmenovaný jako Interagency Security Classification Appeals Panel.⁵⁹ Od nynějška každá instituce, jež zamýšlela vyjmout určité kategorie dokumentů z režimu automatického odtajnění a prodloužit lhůty

56 „It recognizes that it is essential that the public be informed concerning the activities of its Government, but that the interests of the United States and its citizens require that certain information concerning the national defense and foreign relations be protected against unauthorized disclosure. Information may not be classified under this Order unless its disclosure reasonably could be expected to cause damage to the national security.“ *Executive Order 12356*.

57 *Executive Order 12958 (Classified National Security Information)* ze 17. 4. 1995.

58 Tamtéž, Sec. 1. 6.

59 Tamtéž, Sec. 5. 4.

pro jejich utajení, nemohla takové vyjmutí provést sama, nýbrž potřebovala k tomu nezbytný souhlas zmíněného výboru složeného ze zástupců ministerstev obrany, zahraničních věcí a spravedlnosti, CIA, prezidentské administrativy a také – osoby pověřené „archivářem Spojených států“ (tzn. ředitelem Národního archivu USA)! Tento Clintonem ustavený výbor a princip přezkoumávání a kontroly prodlužování odtajňovacích lhůt se ujal a udržel se i v době administrativy prezidenta George W. Bushe a Baracka Obamy.

Clintonovo nařízení také stanovuje, aby instituce, která hodlá předat do Národního archivu USA materiály v utajovaném režimu, v maximální možné míře tyto dokumenty před předáním odtajnila a dokonce prikazuje, aby každá organizace vytvářející utajované dokumenty vytvořila a zavedla program přezkoumávání historicky cenných dokumentů za účelem jejich systematického odtajňování.⁶⁰ Obdobný systematický plán odtajňování byl povinen zavést také Národní archiv. Clinton rovněž nařídil řediteli Národního archivu, aby vytvořil databázi veškerých odtajněných informací produkovaných vládními úřady. A nakonec také obrátil naruby Reaganem nastolenou zásadu utajení v případě existence pochybnosti o nutnosti utajit. Po příštích osm let platilo v USA prezidentské rozhodnutí: v případě pochybností příslušnou informaci neutajit.⁶¹

Clintonovo nařízení se nestalo prázdnou nerealizovanou normou. Během šesti let, které následovaly po vydání dekretu, se zvýšil průměrný počet odtajňovaných dokumentů více než desetkrát.⁶² Současně se více než pětkrát zvýšil počet odtajněných dokumentů z období let 1980–1994.

Následující administrativa George W. Bushe (prezidentský mandát 2001–2009) očekávatelně opět pootočila kormidlo režimu utajování Reaganovým směrem.⁶³ Zrušila Clintonem nastavenou zásadu neutajování v případě pochybnosti. Ustoupila z Clintonova požadavku, aby Národní archiv vytvořil kompletní databázi odtajněných informací. Fakticky posunula odtajňovací lhůtu z 10 na 25 let. Umožnila též opětovné utajení předtím odtajněné a zveřejněné informace,⁶⁴ což Clintonovo nařízení zapovídalo. Bush také významně okleštil pravomoci Clintonem ustavené

60 Tamtéž, Sec. 3.3, písm. (d) a Sec. 3. 5.

61 „If there is significant doubt about the need to classify information, it shall not be classified.“ Tamtéž, Sec. 1.2, písm. (b).

62 Srov. *Secrecy in the Bush Administration*, United States House of Representatives 2004, s. 44.

63 Executive Order 13292 (Further Amendment to Executive Order 12958, as Amended, Classified National Security Information) z 25. 3. 2003. Rozbor Bushova předpisu srov. *Secrecy in the Bush Administration*, s. 45–48.

64 Executive Order 13292, Sec. 1.7, písm. (c) a (d).

Interagency Security Classification Appeals, když zavedl možnost odvolání – jež do té doby fakticky nebylo možné – ze strany utajujících institucí proti jejímu rozhodnutí ve věci prodlužování odtajňovacích lhůt a stanovování výjimek z režimu automatického odtajňování. O odvolání, a tedy také o definitivním odtajnění přitom rozhoduje v poslední instanci sám prezident USA.⁶⁵ Postavení samotného výboru pak Bush výslovně ponížil na pouhý poradní orgán prezidenta.⁶⁶ Za Bushovy administrativy také výrazně poklesla míra finančních prostředků věnovaná procesu odtajňování dokumentů.⁶⁷

Na úrovni prezidentských nařízení je zatím posledním aktem Obamův předpis z roku 2009.⁶⁸ Obama tímto nařízením zřídil Národní centrum pro odtajňování (National Declassification Center) jako součást Národního archivu USA⁶⁹ a dal mu za úkol v první řadě zefektivnit proces včasného odtajňování dokumentů. Centrum – které si jako své motto zvolilo „Releasing All We Can, Protecting What We Must“ – je rovněž pověřeno koordinováním procesů odtajňování napříč úřady a obecně dohlížením na naplňování legislativních požadavků spojených s odtajňováním informací včetně zajišťování školení a metodické podpory úřadům produkujícím utajované informace. Obamovo nařízení v soulase s celkovým obratem jeho politiky opouští směr nastolený Georgem W. Bushem, ovšem k natolik liberálně postavenému Clintonovu předpisu se již nevrací. Umožňuje opětovné utajení předtím odtajněné a zveřejněné informace, přestože usiluje o takové zkomplikování tohoto procesu, aby od něj příslušné autority raději ustoupily, když zavádí kromě jiného povinnost konkrétního přesného zdůvodnění u každého jednotlivého dokumentu, proč má být opět utajen.⁷⁰ Sice se snaží zamezit fenoménu nadutajování, ale zaváděná opatření nedosahují Clintonovy razance. Přestože Obama stanovuje obecnou desetiletou lhůtu pro automatické odtajňování, umožňuje za vágní podmínky „citlivosti“ informace vyšší lhůtu 25 let.⁷¹ Přitom povoluje – stejně jako to před ním učinili Bush mladší i Clinton – překročit i tuto obecnou automatickou odtajňovací lhůtu za obdobných podmínek (obligátní ochrana zpravodajských zdrojů, rizika pro vývoj zbraní hromadného ničení,

65 Tamtéž, Sec. 5.3, písm. (d).

66 Tamtéž, Sec. 5.3, písm. (e).

67 *Secrecy in the Bush Administration*, s. 46.

68 Executive Order 13526 (Classified National Security Information) z 29. 12. 2009.

69 Tamtéž, Sec. 3. 7. Centrum zřídilo také vlastní webové stránky, dostupné zde: <https://www.archives.gov/declassification/ndc> (21. 6. 2018).

70 Executive Order 13526, Sec. 1.7, písm. (c).

71 Executive Order 13526, Sec. 1.5, písm. (b).

nebezpečí odhalení kryptologických systémů, válečných plánů a některé další důvody).⁷² Obama se také nevrátil k původnímu Clintonovu rozhodnutí nedávajícímu možnost odvolání se proti rozhodnutí výboru posuzujícímu tyto výjimky (Interagency Security Classification Appeals Panel), nýbrž uchovává Bushem zavedené právo odvolat se k prezidentu USA. Výslovně nakonec ale přikazuje, že žádná informace nesmí být utajena na nekonečnou dobu.⁷³ (Další opatření povinného školení každé dva roky pro osoby oprávněné utajovat jsou pak spíše marginálního rázu).

Téma nadutajování informací nabylo v USA na aktuálnosti po útocích z 11. září 2001, kdy se s určitým odstupem ukázalo, že jednou z příčin úspěšné realizace těchto teroristických útoků byla nekomunikace mezi jednotlivými vládními a bezpečnostními složkami. Z tohoto důvodu byla vydána během Obamovy administrativy prozatím poslední legislativní norma, tentokrát již na úrovni zákonného předpisu – samostatný zákon o snižování nadutajování vtělující v sobě mimo jiné intenci umožnit a nastolit efektivnější sdílení informací mezi různými složkami veřejné správy.⁷⁴ Zákon navazuje na Obamovo prezidentské nařízení, které v některých momentech rozvádí dále. Zřizuje se jím úřad poradce pro utajované informace (Classified Information Advisory Officer) při Ministerstvu pro vnitřní bezpečnost USA. Mezi jeho úkoly spadá zejména příprava edukačních materiálů ve věci utajování informací, organizace školicích programů pro instituce oprávněné utajovat, zajišťování tentokrát již každoročního školení konkrétních osob s oprávněním utajovat a obecně participace na dohledu nad správností postupů při utajování informací napříč vládními útvary.

Jak si stojí institut utajování v některých dalších státech s rozvinutým demokratickým zřízením? A jaké kontury nabývá v českých zemích?

Zpřístupňování a odtajňování utajovaných dokumentů ve Spojeném království, Německu a Francii

Ze strany původců utajovaných dokumentů panuje obvykle – a docela pochopitelně – obecná nechuť odtajňovat a zpřístupňovat tyto materiály. Pro české

⁷² Executive Order 13526, Sec. 3.3, písm. (b).

⁷³ Executive Order 13526, Sec. 1.5, písm. (d).

⁷⁴ Reducing Over-Classification Act, kodifikovaný jako Public Law 111–258, oct. 7, 2010, 124 Stat. 2648. Srov. k tomu též informaci z úst prezidentského úřadu dostupnou na webu zde: <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2010/10/07/president-signs-hr-553-reducing-over-classification-act> (21. 6. 2018).

subjekty nemáme žádná exaktní čísla k dispozici. Ian Cobain se během svých investigativních žurnalistických prací dopátral některých zajímavých údajů za Velkou Británií.

GCHQ (Government Communications Headquarters), jedna z hlavních britských zpravodajských služeb pověřená primárně oblastí tzv. SIGINT, tedy „signální inteligence“ (na rozdíl od tzv. HUMINT orientovanou na vytěžování „lidských zdrojů“ v rámci klasického členění domén zpravodajských služeb), kryptografií, datovými toky a obdobnými oblastmi, doposud nepředala do Národního archivu žádné dokumenty s datem vzniku po roce 1948, zpřístupňuje pak jen torzasvé materiály. MI6 nepřístupňuje již vůbec nic ze své dokumentace.⁷⁵ Jak upozorňuje Cobain, MI6 využívá jinak standardní a zcela plausibilní argument ochrany zdrojů informací a činností služby rovněž jako důvod pro nezveřejnění dokumentů již z období před první světovou válkou (oficiálně uznávané datum založení MI6 je rok 1909), kdy již oprávněnost takového zdůvodnění povážlivě slábne. Dodejme však, jak již Cobain dále detailněji nerozvádí, že ani MI6, ani MI5 a další „obdobné orgány“ nejsou ve Velké Británii zákonem nuceny k hledání takové či jakékoli jiné argumentace pro nepřístupnění svých materiálů. Oprávnění získávají hned ve dvou ohledech.

Nejprve se potřebují vypořádat s legislativou, která na obecné rovině reglementuje právo na informace. Britský zákon o svobodném přístupu k informacím (Freedom of Information Act 2000, dále jen FOIA), který opravňuje občana žádat informace u veřejných institucí a těmto pak ukládá žádané informace – disponuje-li jimi – občanovi poskytnout,⁷⁶ odnímá jho této povinnosti mimo jiné právě zpravodajským službám.⁷⁷

Ovšem za druhé se musejí vyrovnat se zákonem o veřejných dokumentech, tzv. Public Records Act, platným ve Velké Británii k roku 2018 již rovných 60 let, jenž určuje základní pravidla nakládání s „veřejnými dokumenty“ („public records“). Zákon stanovuje obecnou povinnost navrhovat veřejné dokumenty k uložení v archivu a předávat takové z nich, které byly určeny k trvalému

75 I. COBAIN, *The History Thieves*, s. 244.

76 Freedom of Information Act 2000, chapter 36, Section 1 (1).

77 Freedom of Information Act 2000, chapter 36, Section 23 (3). Detailní výklad této výjimky podal úřad Information Commissioner's Office, britský nezávislý regulační úřad pověřený oblastí svobodného přístupu k informacím a ochranou dat. Viz INFORMATION COMMISSIONER'S OFFICE, *Security bodies (section 23). Freedom of Information Act*, version 2.0, dostupné na webu zde: https://ico.org.uk/media/for-organisations/documents/1182/security_bodies_section_23_foi.pdf (7. 9. 2018).

uchování.⁷⁸ V Británii, podobně jako ve Francii, se přitom sice na jedné straně alespoň zčásti daří uvolňovat přístup k dokumentům z provenience veřejné správy obdobně otevírání přístupu k informacím téhož původu, když se podařilo v roce 2010 dvojit. Zaprvé byly z 30 na 20 let sníženy lhůty na zpřístupňování informací obsažených v historických dokumentech, jak je předpokládá britský zákon o svobodném přístupu k informacím.⁷⁹ Zadruhé byla toutéž konstituční reformou zkrácena obecná lhůta stanovená v Public Records Act z týchž 30 na 20 let, po níž by měly být navrhovány k uchování a předávány – standardně do některého z archivů – veřejné dokumenty (public records).⁸⁰

Podle tohoto zákona by tedy také zpravodajské služby měly předávat své dokumenty po uplynutí lhůty 20 let do archivu. Tuto povinnost z nich však snímají zvláštní „instrumenty lorda kancléře“ (*Lord Chancellor's Instruments*) vydávané průběžně již od roku 1967 a postupně novelizované, opravňující zpravodajské služby ponechat si své dokumenty ve lhůtě delší.⁸¹ Jako důvod tohoto oprávnění je uvedena obecně formulovaná národní bezpečnost, přičemž není stanovena žádná další časová specifikace. Platnost aktuálního předpisu je sice omezena ke konci roku 2021, je však zřejmé, že instrument bude včas opět novelizován. Slabé místo těchto instrumentů, či tzv. „blanket retensions“, jak jim říkají ve Spojeném království, je, že nereferují ke konkrétním věcným skupinám dokumentů, neku-li k jednotlivým spisům, odkazují pouze na obecné rovině k určité tematice.⁸² Kromě jiných i této slabiny si všimla již na přelomu 70. a 80. let 20. století speciální odborná Komise k moderním veřejným dokumentům, ustavená ve Spojeném království roku 1978.

78 Public Records Act 1958, chapter 51, 6 and 7 Eliz 2, section 3.

79 A to na základě Constitutional Reform and Governance Act z roku 2010, chapter 25, kterým se změnila lhůty v článku 62–1 britského zákona o svobodném přístupu k informacím, tzv. *Freedom of Information Act* z roku 2000, chapter 36, section 62 (1) definujícím tzv. „historické dokumenty“ („historical records“). Aktuální text zní následovně: „For the purposes of this Part, a record becomes a ‚historical record‘ at the end of the period of twenty years beginning with the year following that in which it was created.“ Přitom je třeba zohlednit následující sekci 63 ukládající obecnou povinnost poskytovat informace z „historických dokumentů“.

80 Public Records Act 1958, chapter 51 6 and 7 Eliz 2, section 3 (1) – (4). Uvedená novelizace se projevila v sec. 3 (4).

81 The Lord Chancellor's Security and Intelligence Instrument: Retention of Public Records under Section 3(4) of the Public Records Act 1958. Dále viz také Lord Chancellor's Code of Practice on the management of records issued under section 46 of the Freedom of Information Act 2000, článek 17. 1.

82 Poslední tvrzení stavím na informaci uvedené v Gill BENNETT, *Declassification and release policies of the UK's intelligence agencies*, Intelligence and National Security 17, 2002, Issue 1, s. 21–32, zde s. 22.

Působení Wilson Committee, jak byla také nazývána, nebylo neúspěšné, když se jí podařilo ve vládě prosadit mnohé ze svých závěrů. V bílé knize vycházející z doporučení komise a pojmenované jako *Modern Public Records*⁸³ pak vláda roku 1982 vyhlásila, že je třeba kromě jiného přesněji specifikovat dokumenty, které nejsou předávány do archivu ve stanovené lhůtě, tehdy 30 let. Komise rovněž konstatovala, že některé skupiny písemností nebyly předány do archivu (tehdejší Public Record Office) „nikdy“ a že takové „nikdy“ – jak se tu projevil britský smysl pro humor – se však nesmí „nikdy“ objevovat v souvislosti se zpřístupňováním veřejných dokumentů.⁸⁴ Rovněž konstatuje, že by měl být režim utajovaných dokumentů přezkoumáván vždy po 10 letech.

Významný posun ve zvýšení míry předávání utajovaných písemností do britského centrálního archivu představovalo úsilí lorda Williama Waldegravea, v té době ve funkci kancléře vévodství Lancaster, tedy svým způsobem ministra bez portfeje, (ve spolupráci s Douglasem Hurdem, tehdejším ministrem zahraničí) z počátku 90. let 20. století, které vešlo do dějin britských utajovaných dokumentů jako tzv. *Waldegravova iniciativa*. Jejím výsledkem bylo vydání bílé knihy *Open Government* v roce 1993.⁸⁵ Deklaruje se v ní na obecné rovině snaha o větší otevřenost vlády, a to včetně roviny transparentnějšího nakládání s materiály v režimu utajení. Její dopad byl přirozeně omezený. Již samotné formulace vztahující se k nakládání s dokumenty disponujícími – dle zmíněných „blanket retensions“ lorda kancléře – výjimkou z obecného požadavku předávat „veřejné dokumenty“ do archivu dle tehdejší legislativy nejpozději po 30 letech byly velmi obecné. Kategorie těchto materiálů byly definovány na extrémně široké rovině. Písemnosti zpravodajských služeb fakticky kompletně spadly do skupiny „bezpečnostní a zpravodajský materiál“, případně do další kategorie „materiál civilní a vnitřní obrany“.⁸⁶ Stejně tak jsou velmi obecně formulovány důvody pro to, že dokumenty nejsou zbaveny utajení, případně nejsou předány do 30 let do archivu, opět na úrovni „národní bezpečnost“, „mezinárodní vztahy/obrana/hospodářství“ a podobně.⁸⁷ Ovšem na druhé straně přeci jen usiluje Waldegravova bílá kniha vyvíjet reálný a konkrétnější

83 *Modern Public Records. Selection and Access. Report of a Committee Appointed by the Lord Chancellor. Chairman Sir Duncan Wilson*, London 1981.

84 Tamtéž. Cit. dle G. BENNETT, *Declassification and release policies of the UK's intelligence agencies*, s. 23.

85 *Open Government, Cm 2290, Presented to Parliament by the Chancellor of the Duchy of Lancaster by Command of Her Majesty, July 1993, London 1993.*

86 *Open Government*, bod 9.23, s. 68.

87 Tamtéž, bod 9.26, s. 69.

tlak na původce a správce utajovaných dokumentů, který byl do té doby ve Spojeném království prakticky nulový a ústil někdy až do poloh téměř absurdních, když ještě v 80. letech 20. století britská vláda neodtajňovala některé dokumenty z 18. století s odkazem na jejich citlivost.⁸⁸ Projevuje se v několika ohledech.

Waldegravova iniciativa požaduje, aby při zdůvodňování delších předávacích lhůt, respektive neodtajňování, pokud to materiál dovolí, příslušný úřad přeci jen podal doplňující informaci k jinak velmi obecně stanoveným příčinám.⁸⁹ Dále vyzývá, aby veškeré materiály, které přesáhly tehdy platnou magickou hranici 30 let pro nabízení archivu k trvalému uchování, byly – dovolí-li to finanční situace – všemi příslušnými úřady opět prověřeny a pokud již pozbyly citlivosti, aby byly předány do archivu.⁹⁰ Kromě toho požaduje, aby se pokud možno využíval nástroj anonymizace citlivých údajů na kopiích originálů a tyto kopie se zpřístupnily v anonymizované podobě. Nakonec také apeluje na uvolnění některých konkrétních skupin materiálů, které vytipovala skupina historiků zaangažovaných Waldegravem, jež do té doby disponovaly výjimkou lorda kancléře. V neposlední řadě bílá kniha posiluje pravomoci Poradní rady lorda kancléře pro oblast veřejných dokumentů („Advisory Council on Public Records“),⁹¹ ustavené již v roce 1958 a definované v britském Zákonu o veřejných dokumentech (později přiřazené k ministrovi pro kulturu, média a sport a dnes nesoucí název „Advisory Council on National Records and Archives“).⁹² Zdánlivě nenápadná formulace odkazující pouze na čísla paragrafů představovala nikoli nepodstatnou změnu. Do té doby měl jmenovaný poradní sbor pravomoc posuzovat pouze žádosti úřadů o prodloužení zpřístupňovací lhůty, než jakou ukládal zákon (tehdy 30 let), u archiválií již předaných do Národního archivu. Napříště tento orgán získal oprávnění nahlížet do soupisů dokumentů, které ještě nebyly předány do archivu a u nichž žádaly úřady lorda kancléře o získání výjimky z povinnosti vůbec předat „své“ materiály po 30 letech do archivu. Navíc měl poskytovat odborné posudky v situacích, kdy původce dokumentů odmítl po lhůtě 30 let předat materiály, jejichž uvolnění

88 Srov. k tomu například Richard J. ALDRICH, *Did Waldegrave Work? The Impact of Open Government upon British History*, Twentieth Century British History 9, January 1998, Issue 1, s. 111–126.

89 *Open Government*, bod 9.26, s. 69.

90 Tamtéž, bod 9.28, s. 69–70.

91 Tamtéž, body 9.29 a 9.30, s. 70.

92 „There shall be an Advisory Council on Public Records to advise the Lord Chancellor on matters concerning public records in general and, in particular, on those aspects of the work of the Public Record Office which affect members of the public who make use of the facilities provided by the Public Record Office.“ Public Records Act 1958, chapter 51, Section 1 (2).

požadovali historikové či veřejnost. Přestože bylo zdůrazněno, že tento poradní orgán je skutečně jen „poradní“ a nikoliv rozhodující instancí,⁹³ byl to významný posun v navyšování tlaku na vládu, veřejnou správu i bezpečnostní složky na alespoň určitou kontrolu, dohled a mantinely režimu nakládání s „jejich“ dokumenty.

Celkově lze hodnotit *Waldegravovu iniciativu* jako významný posun ve snaze o větší otevřenost vlády a administrativy. Stala se oporou pro vládní úřady při snahách o transparentnější výkon moci a ve výsledku vedla i k výraznějšímu předávání materiálů v režimu utajení rovněž z produkce zpravodajských služeb, které se ocitly ve vládním aparátu.⁹⁴ Přestože legislativní úprava fungování zpravodajských služeb ve Velké Británii tyto opravňuje k přezkoumávání veškerých utajovaných dokumentů z jejich produkce uložených ve vládních úřadech, případně dalších institucích a k případnému zakázání jejich předávání do centrálního britského archivu (Public Record Office), přesto byl zejména po nástupu labouristické vlády Tonyho Blaira v roce 1997 patrný zájem ze strany zpravodajských služeb i centrální exekutivy na realizaci politiky otevřené vlády včetně snahy o markantnější předávání utajovaných dokumentů do centrálního archivu.⁹⁵

Shrňme na závěr k vývoji režimu utajování ve Velké Británii. Na jedné straně sice pokračuje instituce tzv. instrumentů lorda kancléře, jak o nich byla řeč výše. Tyto vyjímají zpravodajské služby z povinnosti předávat dokumenty do centrálního veřejného archivu po 20 letech, jak na obecné rovině stanovuje aktuální znění Public Records Act, a opravňují je ponechat si své materiály ve lhůtě delší. Na druhé straně i přes tuto skutečnost lze pozorovat v posledních desetiletích – jak jsme se snažili demonstrovat – zřetelnou snahu o větší otevřenost a přístupnost dokumentů z produkce britské veřejné správy včetně původně utajovaných.

Podíváme-li se ještě alespoň stručně na evropský kontinent, v západním Německu vzápětí po ustavení současné tamní vnější zpravodajské služby Bundesnachrichtendienst (dále jen BND) v roce 1956 bylo rozhodnuto o tom, že bude třeba zřídit její vlastní centrální archiv. Ovšem na právně-institucionální rovině došlo k první dohodě mezi BND a německým Spolkovým archivem (Bundesarchiv) až v roce 1982 a následně roku 1993 bylo nakonec stanoveno, že si BND bude ve vlastní režii uchovávat dokumenty jen do té doby, dokud

93 „The role of the Advisory Council, as its name implies, will however remain advisory; the final responsibility for the release or otherwise of departmental records rests with Ministers.“ *Open Government*, bod 9.30, s. 70.

94 Srov. G. BENNETT, *Declassification and release policies of the UK's intelligence agencies*, s. 24.

95 Tamtéž, s. 24–25.

disponují určitým stupněm utajení.⁹⁶ Pouze odtajněné materiály jsou předávány do Spolkového archivu, kde při svém zpřístupnění podléhají klasickému režimu danému spolkovým archivním zákonem.⁹⁷ Na jedné straně tak došlo v rámci tohoto modelu uspořádání k uznání dosahu citovaného zákona i na BND, na druhé straně však byl Spolkový archiv nucen akceptovat, že mu nebudou předávány neodtajněné dokumenty a takové materiály, u nichž to vyžadují „nutné důvody ochrany zpravodajských zdrojů a metod a ochrana zpravodajců“.⁹⁸

Co se týče vypořádání se s institutem svobodného přístupu k informacím, německé zpravodajské služby disponují výjimkou z obecné působnosti německého spolkového zákona o svobodném přístupu k informacím odkazujícího na obsahově velmi vágně formulované činnosti dle zákona zkráceně označovaného jako Sicherheitsüberprüfungsgesetz.⁹⁹

Jsou obecně německé úřady tlačeny do odtajňování utajovaných dokumentů, jak se o to snaží například americká společnost? Zde je klíčové Obecné správní nařízení německého Spolkového ministerstva vnitra pro materiální a organizační zabezpečení utajovaných skutečností.¹⁰⁰ Toto nařízení, platné pro všechny spolkové a jim podřízené úřady, specifikuje obecnou lhůtu 30 let, po níž dochází k odtajnění materiálu. Ovšem umožňuje prodloužit (případně i zkrátit) tuto lhůtu, a to nanejvýše o dalších 30 let.¹⁰¹ Každé prodloužení je třeba zdůvodnit, je možné však takto zdvojnásobovat (a zdůvodňovat) odtajňovací lhůty nejen v případě každého

96 K nakládání s dokumenty BND srov. Bodo HECHELHAMMER, *Möglichkeiten und Grenzen des Zugangs zu Unterlagen der Nachrichtendienste. Geschichtsaufarbeitung des Bundesnachrichtendienstes im Spannungsfeld zwischen Geheimhaltung und Transparenz*, Mitteilungen aus dem Bundesarchiv 21, 2013, Heft 1, s. 51–59, zde s. 52.

97 Bundesarchivgesetz. Gesetz über die Nutzung und Sicherung von Archivgut des Bundes (Bundesarchivgesetz – BArchG) z 10. 3. 2017.

98 Bundesarchivgesetz, § 6, odst. 1.

99 Gesetz zur Regelung des Zugangs zu Informationen des Bundes z 5. 9. 2005. Výjimka je stanovena v § 3, odst. 8: „Der Anspruch auf Informationszugang besteht nicht... gegenüber den Nachrichtendiensten sowie den Behörden und sonstigen öffentlichen Stellen des Bundes, soweit sie Aufgaben im Sinne des § 10 Nr. 3 des Sicherheitsüberprüfungsgesetzes wahrnehmen.“ Odkazuje se tu na zákon s celým názvem Gesetz über die Voraussetzungen und das Verfahren von Sicherheitsüberprüfungen des Bundes und den Schutz von Verschlusssachen z 20. 4. 1994. K přístupnosti materiálů zpravodajských služeb srov. také nedávný rozsudek německého Spolkového správního soudu, tedy nejvyššího správního soudu, z 25. 2. 2016, BVerwG 7 C 18.14 (Zugang zu von den Nachrichtendiensten stammenden Informationen bei anderen Behörden).

100 Allgemeine Verwaltungsvorschrift des Bundesministeriums des Innern zum materiellen und organisatorischen Schutz von Verschlusssachen (VS-Anweisung – VSA) z 31. 3. 2006. Klíčový je § 9 „Změny a zrušení stupně utajení“.

101 Tamtéž, § 9, odst. 3 (1).

konkrétního spisu, nýbrž tento postup lze aplikovat i na celé kategorie dokumentů, respektive agendy. Němci neaplikovali americký model, kdy se specifikují konkrétní důvody, pro něž lze odtajňovací lhůty prodlužovat. Uvádí se pouze velmi vágně formulovaná obecná potřeba a povinnost uvést nějaké zdůvodnění. Takové prodloužení schvaluje pak šéf příslušného spolkového úřadu, do jehož kompetence spadá utajující orgán.¹⁰²

Již jen velmi stručně se podívejme na francouzský model. Jak vypadá proces nakládání s dokumenty v režimu utajení ve Francii, zarámovaný zde termínem „secret de la Défense nationale“,¹⁰³ datovaným již do konce 30. let 20. století a s kořeny sahajícími až do časů Francouzské revoluce?

Prvně je třeba zdůraznit, že roku 2008 byly ve Francii zrušeny obecné ochranné lhůty na zpřístupňování dokumentů („délai de communicabilité“) z produkce veřejnoprávních původců, které do té doby činily 30 let. Samozřejmě však byly stanoveny výjimky pro určité skupiny materiálů, jejichž citlivost neumožňuje okamžité zpřístupnění.¹⁰⁴ Zvláštní režim tak obdržely kromě jiných dokumenty zařazené do utajovaného režimu. Zpřístupňovací lhůty pro materiály v režimu utajení činí ve Francii obvykle velmi dlouhých 50 let, za jistých okolností se však může jednat až o 100 let po momentu jejich vzniku, v situacích, kdy se v záznamech objevují identifikovatelné osoby (nemusí se nutně jednat o ochranu zpravodajských zdrojů).¹⁰⁵ Za jistých okolností je sice možné odtajnit a potažmo zpřístupnit utajovanou informaci na žádost. V takovém případě se nejdříve vyjadřuje Poradní komise pro utajované informace pro účely národní obrany, ale rozhodující slovo má příslušný ministr, do jehož resortu spadá organizace, která dotčenou informaci utajila.¹⁰⁶ Obecně však platí postup, že ještě předtím, než

102 Tamtéž, § 9, odst. 3 (2).

103 Tuto kategorii definují ve Francii Code de la défense z 20. 12. 2004 (čl. 2311 až 2313–4) a Code pénal z 22. 7. 1992 (čl. 413–9 až 413–13) v platných zněních.

104 Čl. 213–1 v původním textu Code du patrimoine z 20. 2. 2004 byl v novelizaci zákonem č. 2008–696 z 15. 7. 2008 změněn a třicetiletá obecná ochranná lhůta odstraněna. V následujícím čl. 213–2 jsou stanovovány výjimky pro některé skupiny materiálů disponujících ochrannými lhůtami pro zpřístupňování.

105 Nakládání s utajovanými dokumenty legislativně určuje Arrêté du 30 novembre 2011 portant approbation de l'instruction générale interministérielle n° 1300 sur la protection du secret de la défense nationale. Zpřístupňovací lhůta 50 let je stanovena v čl. 46 a 63. Tyto lhůty také reflektuje aktuální znění Code du patrimoine v čl. 213–2. Detailnější informace k dokumentům a archiváliím v režimu utajení ve stavu k roku 2003 viz S. LAURENT (ed.), *Archives „secrètes“, secrets d'archives?*.

106 L'instruction générale interministérielle n° 1300 sur la protection du secret de la défense nationale, čl. 69.

uplyne lhůta pro zpřístupnění příslušného utajeného materiálu, musí být tento povinně formálně přezkoumán, přičemž je rozhodnuto o tom, zdali bude zbaven stupně utajení či nikoliv. Nařízení o ochraně utajovaných informací pro účely národní obrany pak explicitně stanovuje, že pokud nebude dokument odtajněn, nemůže být zpřístupněn, a to i navzdory tomu, že již proběhla původně stanovená zpřístupňovací lhůta. Fakticky tedy mohou být tyto lhůty opět prodlouženy.¹⁰⁷ V principu by neměly přesáhnout 100 let, ovšem za určitých podmínek lze překročit i tento stoletý mezník a zamezit odtajnění dokumentů prakticky trvale.

Na okraj se letmo podívejme i na sever Evropy. Nejliberálnější pozici a navíc s nejdelší tradicí v novověkých dějinách ve věci obecné přístupnosti informací a dokumentů z produkce veřejné správy z demokratických zemí uplatňují Švédové. Tito již v roce 1766 zavedli princip otevřeného přístupu k většině úředních dokumentů veřejné provenience. Učinili tak zákonem o svobodě tisku (*Tryckfrihetsförordningen*), dnes jedním z ústavních zákonů.¹⁰⁸ Jeho záběr je ovšem mnohem širší, než je vlastní svoboda tisku. Zákon stanovuje povinné zpřístupňování většiny dokumentů veřejnoprávní provenience, a to – je-li podána žádost – prakticky ihned po jejich vzniku! Přitom Švédové navíc i prolomili obecnou zásadu mlčenlivosti státních úředníků, když jim uložili, že v případě žádosti občana jsou povinni sdělit požadovanou informaci ve věci, pro niž jsou kompetentní. Ovšem ani proslulá švédská liberálnost v této oblasti není bezbřehá. Také Švédové stanovují určitý okruh výjimek, kdy se neuplatňuje otevřený přístup k informacím a dokumentům. Sem spadá zejména právě ochrana bezpečnosti země, fiskální a měnové záležitosti, ekonomické zájmy státu a některé další oblasti,

107 „Un document classifié versé aux archives publiques est en principe, à la condition expresse d'avoir été préalablement déclassifié, communicable de plein droit à l'expiration du délai de cinquante ans à compter de sa date d'émission ou de celle du document classifié le plus récent inclus dans le dossier. Ce délai est, en certaines circonstances, porté à soixante-quinze ans ou à cent ans. Un document peut être incommunicable quel que soit le délai écoulé. Ainsi ne peut en aucun cas être consultée une archive dont la communication présente le risque de diffuser des informations relatives aux armes de destruction massive. Quelle que soit la durée d'incommunicabilité affectée au document classifié, sa communication n'est possible qu'après déclassification du document.“ L'instruction générale interministérielle n° 1300 sur la protection du secret de la défense nationale, čl. 63.

108 Tryckfrihetsförordningen, SFS 1949:105. Původní verze zákona v překladu do anglického jazyka je dostupná in: *The World's First Freedom of Information Act. Anders Chydenius' Legacy Today*, Kokkola 2006, s. 8–17. Ke svobodnému přístupu k informacím ve Švédsku v kontextu správy dokumentů a archivnictví srov. Anki STEEN, *A & RM in Sweden. The Amazing Right to View Public Records*, *Records Management Bulletin* 96 (19), s. 3–8. Srov. též Oliver GAVUZZI, *Public access to documents in Sweden and the EU: An examination and comparison of applicable law*. Diplomová práce, Umeå University, Faculty of Social Sciences, Department of Law, Umeå 2016.

obvykle chráněné formou zařazení příslušných dokumentů do utajovaného režimu.¹⁰⁹ Jde tedy více méně o obvyklý okruh tematik, respektive státních zájmů, které se vymaňují z obecného režimu, který se jinak ve švédském případě snaží o maximální otevřenost veřejné správy směrem k občanské společnosti.

Nakonec samotná Evropská unie vydala formou rozhodnutí Rady Evropské unie předpis o nakládání s utajovanými informacemi EU. Nestanovují se v něm konkrétní maximální lhůty pro utajení dokumentů, pouze se ukládá generálnímu sekretariátu Rady EU průběžně přezkoumávat utajované informace EU, které má k dispozici, a tento přezkum provádět nejméně jednou za pět let.¹¹⁰

Alespoň co se týče délky standardních lhůt pro utajení dokumentů, srovnáme-li francouzskou a britskou právní úpravu, vystupuje zde Velká Británie jako země snažící se zpřístupnit tuto kategorii dokumentace v kratším časovém horizontu. Přidáme-li do komparace navíc režim utajování a odtajňování informací v USA, pak se jeví americký model stále jako nejliberálnější a s největším tlakem na alespoň jakési reálně uchopitelné a sledovatelné procesy odtajňování, vzpomene-li si na Obamou zřízené Národní centrum pro odtajňování a celý tamní vývoj institutu odtajňování dokumentů ve druhé polovině 20. století, jenž prozatím vyústil do obecné desetileté lhůty a v případech citlivějších informací dvacetileté lhůty, po níž by měly být materiály odtajňovány. Přestože reálná praxe utajování a odtajňování se nemusí zcela kryt s příslušným legislativním rámcem a s ním souvisejícím procesním i institucionálním vývojem, zrcadlí se v nich určitým způsobem akcenty a požadavky, které společnost klade na své reprezentanty.

Utajované dokumenty v České republice

V případě českého státu nastal v mnoha ohledech období uvolnění – korespondující určitým způsobem s tendencemi Clintonovy administrativy v USA – nejnověji po roce 1989 a doznívá až do dnešní doby i na rovině otázky přístupnosti (nejen) archivních dokumentů. Porevoluční euforie se odrazila v rozhodnutí o odtajnění – až na případné výjimky – všech utajovaných dokumentů vzniklých do roku

109 Srov. oficiální informaci na webu švédské vlády: <https://www.government.se/how-sweden-is-governed/the-principle-of-public-access-to-official-documents/> (21. 6. 2018).

110 Rozhodnutí Rady ze dne 23. 9. 2013 o bezpečnostních pravidlech na ochranu utajovaných informací EU (2013/488/EU), Příloha III, čl. 16.

1992 včetně.¹¹¹ Stále ještě pak v českých zemích převažuje společenské přesvědčení o potřebě velmi liberálního a otevřeného přístupu k informacím. Ve specifické oblasti archivních pramenů se to projevuje v relativně liberálně nastavených mechanismech v oblasti přístupu k archiváliím zejména z období totalitních režimů 20. století. Toto společenské naladění potvrdil nejnověji také český Ústavní soud ve svém rozsudku týkajícím se zpřístupňování pramenů primárně z období diktatorních režimů 20. století na našem území.¹¹²

Ovšem obecně deklamovaný – ze strany archivů i dalších subjektů – český liberální postoj v otázce přístupnosti archivních dokumentů není zdaleka tak jednoznačně otevřený, jak by se mohlo zdát! Budeme-li hovořit o dokumentech bez zvláštního režimu utajení, platí pro ně v českém archivnictví doposud obecná ochranná třicetiletá lhůta,¹¹³ která navíc začíná být ze strany archivů striktně dodržována. Z její působnosti jsou sice vyňaty některé skupiny archivních fondů z období komunismu a nacistické okupace, ovšem s ohledem na to, že se v současné chvíli nacházíme již téměř třicet let od doby konce komunistického režimu, význam této lhůty bude mizet (dopad si tato výjimka uchová ovšem na rovině jiného režimu nakládání s osobními údaji v archiváliích).

Platí tedy, že – nejedná-li se o úřední potřebu či specifickou a oprávněnou žádost soukromé osoby o informace podle zákona č. 106/1999 Sb., o svobodném přístupu k informacím – má občan České republiky přístup k dokumentům veřejné provenience až po třiceti letech! Je přitom zjevné, že naprostá většina informační či dokumentární potřeby je směřována k dokumentům nejmladším, tedy nejbližším naší přítomnosti. Dodejme přitom, že obdobné lhůty byly zavedeny i v dalších vyspělých demokratických zemích, které je však postupně začínají eliminovat, jak jsme naznačili již výše. Francie zrušila obecnou ochrannou archivní třicetiletou lhůtu v roce 2008.¹¹⁴ Ve Spojeném království nejprve platila od roku 1958 – poté, co byl poprvé uzákoněn předpis reglementující nakládání s veřejnými dokumenty, již citovaný Public Records Act – velmi dlouhá ochranná archivní zpřístupňovací lhůta pro materiály veřejné provenience, a to – stejně jako v tehdejší Československu –

111 § 157, odst. 3 zákona č. 412/2005 Sb., o ochraně utajovaných informací a o bezpečnostní způsobilosti.

112 Nález Ústavního soudu Pl. ÚS 3/14 ze dne 20. 12. 2016.

113 Dle § 37, odst. 1 zákona č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů.

114 Článek č. 213–1 v Code du patrimoine z 20. 2. 2004 ve znění novely z roku 2008 ruší obecné ochranné zpřístupňovací lhůty.

celých 50 let!¹¹⁵ Ještě předtím zůstávaly veřejné písemnosti u svých původců dokonce ještě mnohem déle, přičemž jejich přístupnost přitom dosti variovala. O necelých deset let později v roce 1967 (s účinností od následujícího roku) byla ochranná archivní perioda zákonem zkrácena z 50 na 30 let. Přelom v režimu přístupnosti dokumentů pak znamenalo vydání zákona o svobodném přístupu k informacím v roce 2005, který převzal kompetenci normovat obecně oblast přístupu k informacím. Tento zákon, jak bylo již řečeno, nejprve stanovil lhůtu pro zpřístupňování informací z historických dokumentů na 30 let, kterou posléze o pět let později v roce 2010 snížil na 20 let. Tato je platná ve Spojeném království dodnes.¹¹⁶

Dotkněme se v této souvislosti na okraj a jen velmi stručně výše naznačeného a komplikovaného vztahu práva na svobodný přístup k informacím a ochranných zpřístupňovacích lhůt archivních pramenů veřejnoprávní provenience. Právo svobodného přístupu k informacím či přesněji vyjádřeno k veřejným informacím vstupuje vedle dalších předpisů chránících veřejné dokumenty, ale také například specificky osobní údaje, bankovní tajemství, utajované informace a podobně do komplikovaného a mnohvrstevnatého pole přístupnosti historických pramenů. Právo, označované někdy také jako *právo vědět* (*right to know*), patří mezi základní práva a obvykle bývá v určité podobě garantováno přímo na ústavní rovině. Není námětem ani v možnostech této studie detailně se věnovat tomuto právu a v posledních letech velmi diskutovanému tématu. Pohlédneme na ně z perspektivy vztahu k přístupnosti historických pramenů z okruhu veřejných dokumentů.

Právní řády standardních demokracií začaly zejména po druhé světové válce zavádět právo občanů na přístupnost informací vznikajících u veřejných subjektů. Vůbec nejstarším předpisem, který v moderních dějinách stanovoval povinnost přístupnosti veřejných informací, byl výše již citovaný švédský zákon o svobodě tisku z roku 1766 přicházející s principem svobodného přístupu k většině úředních dokumentů veřejné provenience. Hlavní vlna zavádění legislativních úprav v této oblasti však nastala až ve druhé polovině 20. století. Velký vliv mělo schválení zákona o svobodě informací ve Spojených státech amerických na federální úrovni v roce 1966 (s účinností od roku 1967). Přístupnost veřejných dokumentů se však

115 Původní znění Public Records Act z roku 1958, Section 5 (1): „Public records in the Public Record Office, other than those to which members of the public had access before their transfer to the Public Record Office, shall not be available for public inspection until they have been in existence for fifty years...“

116 Freedom of Information Act z roku 2000, chapter 36, section 62 (1) společně se section 63 ukládající obecnou povinnost poskytovat informace z „historických dokumentů“. Srov. také poznámku pod čarou č. 77.

americká legislativa snažila, byť ve velmi omezené míře, definovat již ve 40. letech 20. století.¹¹⁷ Spojené státy americké zde šly vzorem i pro tehdejší svobodnou část Evropy. Velký vliv zde měla britská labouristická vláda pod vedením Harolda Wilsona, který upozorňoval přímo na tendence ve vývoji vztahu americké společnosti směrem k větší přístupnosti veřejných dokumentů a informací a kladl je Spojenému království za vzor.¹¹⁸ Zkrácení ochranných lhůt ve Spojeném království k roku 1968 téměř o polovinu, o němž jsme hovořili výše, je přitom právě jedním z projevů Wilsonových snah otevírat veřejné informace také ve Velké Británii.

Dosah působnosti povinnosti zpřístupňovat veřejné informace je přirozeně omezen celou řadou výjimek lišícími se stát od státu. Vymykají se jí mimo jiné právě informace zařazené do utajovaného režimu, osobní údaje fyzických osob, informace obsahující bankovní a další tajemství a chráněné údaje a podobně. Přejdeme však již k poměru práva na svobodný přístup k informacím a na druhé straně ochrany a přístupnosti veřejných dokumentů a historických pramenů. Jejich složitý vztah můžeme ilustrovat právě také na příkladu situace v českých zemích.

V České republice, chce-li se dnes domoci občan informace, případně veřejného dokumentu od veřejného orgánu, pak bude vycházet ve své žádosti obvykle ze zákona o svobodném přístupu k informacím. Tento, velmi stručně řečeno, zavádí povinnost veřejnoprávním subjektům poskytovat, popřípadě zveřejňovat určitý balík informací, případně veřejných dokumentů jako jejich nosičů. První možnost je, že žádaná informace/dokument se stále ještě nachází u svého původce, v „živé“ veřejné správě. Zde se pak celý proces zpřístupnění řídí pravidly, jak je nastavuje zmíněný zákon o svobodném přístupu k informacím. Poskytnout žadateli informace pak v některých případech znamená či by mělo znamenat, že jsou žadateli předány příslušné materiály obsahující hledanou informaci.¹¹⁹

117 A to v sekci 3 v rámci Administrative Procedure Act, 5 United States Code, chapter 5, subch. I § 500.

118 „Uznávám, že existují dobré argumenty ve prospěch návrhu /umožnit historikům liberálnější přístup k dokumentům spadajícím ještě do režimu ochranných lhůt – pozn. aut./ [...] některé země, obzvláště Spojené státy, jsou výrazně velkorysejší v umožňování přístupu k jejich dokumentům, než jsme my k našim.“ Memorandum Harolda Wilsona z 27. července 1965 /CAB 129/122, C.(65) 114/ „The Fifty-Year Rule“, bod 5, otištěno in: Keith WILSON (ed.), *Forging the Collective Memory: Government and International Historians Through Two World Wars*, Providence 1996, s. 290–293, zde s. 291.

119 Ke vztahu přístupnosti informací a veřejných dokumentů v českém právu a vztahu zákona o svobodném přístupu k informacím a zákona o archivnictví na tomto poli srov. Rozsudek Nejvyššího správního soudu ze dne 27. listopadu 2015, č. j. 5 As 112/2013 – 30 v řízení o kasační stížnosti Krajského úřadu Plzeňského kraje proti rozsudku Krajského soudu v Plzni. Na tomto místě je důležitá zejména následující pasáž: „Ačkoli krajský soud dospěl k závěru, že pro posouzení věci nebyl relevantní zákon o archivnictví, neboť ‚archivní předpisy jsou orientovány poněkud jinak‘

V momentě, kdy však příslušnému materiálu uplynuly skartační lhůty, je předán do veřejného archivu a začíná se na něj okamžitě uplatňovat zákon o archivnictví (jako *lex specialis* ve vztahu k zákonu o svobodném přístupu k informacím jako pro tuto oblast obecnému předpisu), tedy také třicetileté archivní ochranné zpřístupňovací lhůty. Přičemž úřad, na který míří hypotetická žádost o informaci, žadateli v tomto případě obvykle odpoví, že příslušnou informaci již nedisponuje, a tudíž mu ji nemůže ani poskytnout. To by pak mohlo znamenat, že materiály, kdysi – když ještě „ležely“ v „živé“ administrativě – přístupné podle režimu zákona o svobodném přístupu k informacím, tuto dostupnost pozbyly. Konkrétně: Zápisy z porad ministra, přístupné po deset let po svém vzniku, poté budou na 30 let „uzavřeny“.

V praxi českých archivů nedochází k mnoha žádostem podle zákona o svobodném přístupu k informacím mívajícím do archivních fondů. Materiály již mezitím totiž pozbydou své největší žhavosti a aktuálnosti. Pokud tak ovšem nastane a jde-li o materiál spadající do ochranné třicetileté lhůty, postupují některé z českých archivů tak, že s odkazem na možnost, kterou jim dává archivní zákon, totiž předložit archiválii žadateli pro úřední potřebu, zašlou kopie příslušných materiálů původci dokumentu,¹²⁰ který je posléze poskytne žadateli o informace. Tento postup však není univerzální a zákon zde neurčuje konkrétní pravidla. Je přitom otázka, jestli by takováto zpřístupnitelnost byla právně vymahatelná a jak by se k ní postavily správní soudy.

Výše analyzovaný britský model v tomto ohledu nabízí podstatně jednodušší a logičtější řešení, a totiž přenést ochranné zpřístupňovací lhůty přímo do zákona o svobodném přístupu k informacím. Vyřešili to jednoduše tak, že v tomto zákoně nadefinovali tzv. *historické dokumenty* (*historical records*). Jakýkoli veřejný

a nelze v nich údajně nalézt odpověď na povinnost uchovávat příslušné písemnosti jakožto předpoklad jejich dalšího poskytnutí dle zákona o svobodném přístupu k informacím. Nejvyšší správní soud tento názor nesdílí. Zdejší soud je naopak toho názoru, že právě zákon o archivnictví je jedním z právních předpisů, z nichž povinnost „mít“ dotčené informace vyplývala...“ Srov. také Rozsudek Nejvyššího správního soudu ze dne 7. 4. 2015, č. j. 6 As 136/2014 – 41, v řízení o kasační stížnosti Úřadu pro ochranu hospodářské soutěže proti rozsudku Krajského soudu v Brně, zejména odstavce 32. Zde zaslouží pozornosti zejména následující právní věta: „Skutečnost, zda měl povinný subjekt zákonem stanovenou povinnost danými údaji disponovat (například podle zákona č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě, nebo podle správního řádu z roku 2004), je relevantní, zjistí-li povinný subjekt, že požadované informace již nemá, jelikož byly vymazány nebo odstraněny. V takovém případě musí informace, kterými byl povinen disponovat, opět vytvořit.“

120 Dle § 38, odst. 5 zákona o archivnictví.

dokument se stává „historickým“ dvacet let po svém vzniku, nezávisle na tom – a to je podstatné – zda se nachází v živé administrativě nebo byl již předán do archivu k trvalému uchování jako archiválii. Tudíž platí, že bez ohledu na to, jak dlouhé jsou skartační lhůty příslušného materiálu, otevírá se tento veřejnosti – až na některé malé výjimky – po dvaceti letech.

Francie tentýž problém vyřešila jinak, a co se týče neutajované dokumentace ve výsledku ještě mnohem liberálněji. Přístupnost veřejných dokumentů a informací v jakémkoliv stádiu jejich existence nadefinovala na obecné rovině v rámci archivní legislativy na místě, kde stanovovala pravidla přístupnosti archiválií. Může to znít na první pohled překvapivě. Mohla si to dovolit z toho důvodu, že ve francouzském právním řádu platí velmi specifické pojetí *archiválií* (*archives*). Každý dokument se zde stává archiválií hned v okamžiku svého vzniku a nikoliv až v momentě převzetí do archivu. Proto ve chvíli, kdy francouzský kodex národního kulturního dědictví eliminuje obecné zpřístupňovací lhůty archiválií,¹²¹ zároveň tím otevírá občanům veřejnou dokumentaci (samozřejmě až na jisté, více méně obvyklé výjimky) již v období, kdy se nachází v živé administrativě.

Vrátíme-li se k otázce charakteru přístupnosti utajovaných dokumentů v českých zemích, lze konkrétně demonstrovat, že zde Česká republika rozhodně nekráčí cestou liberálních tendencí pozorovatelných v některých ze západních demokracií. Zatímco americký právní řád i společenská reflexe se institutem utajování i odtajňování a fenoménem nadutajování, jak jsme viděli výše, vážně a detailně zabývá již po několik desetiletí, hladina českých vod zde zůstává až mrtvolně klidná. To přirozeně konvenuje potřebě zejména tajných služeb zůstat co nejvíce v skrytu, ovšem prakticky úplná absence serióznější diskuze na toto téma rozhodně nesvědčí péči o uchování, rozvíjení a prohlubování demokratického zřízení a zejména myšlení v českých zemích.

Institut utajování dokumentů v českém právním řádu reglementuje v základu zákon č. 412/2005 Sb., o ochraně utajovaných informací a o bezpečnostní způsobilosti.¹²² Vedle něj pak v případě velmi specifické skupiny dokumentů provenienčně vycházejících z Organizace Severoatlantické smlouvy (NATO) nebo Evropské unie

121 Jde o již citovaný článek 213–1 v rámci Code du patrimoine, z něhož byly odstraněny ochranné lhůty v jeho novelizaci zákonem č. 2008–696 z 15. 7. 2008.

122 Vyhláška č. 529/2005, o administrativní bezpečnosti a o registrech utajovaných informací řeší v § 6 pouze technicko-evidenční postupy při změně nebo zrušení stupně utajení a nestanovuje žádné požadavky na odtajňování dokumentů.

a označených jako „NATO UNCLASSIFIED“ nebo „LIMITE“ určuje pravidla nakládání s nimi zákon o archivnictví č. 499/2004 Sb. v novelizaci z roku 2008.¹²³

Zmíněná ustanovení vztahující se provenienčně k části dokumentů vzešlých z NATO a EU a přijatých českými orgány však postihují zlomek z celku utajovaných dokumentů vznikajících v České republice. Klíčovým tak zůstává prve uvedený zákon o ochraně utajovaných informací. Co se týče lhůt, přináší tento předpis zaprvé na obecné rovině marginální normativ, že „vyznačení stupně utajení na utajované informaci musí být zachováno po celou dobu trvání důvodů utajení“ (§ 22, odst. 2). Důležitější mělo být následující ustanovení, v němž se praví, že „stupeň utajení původce neprodleně zruší nebo změní po zjištění, že pominul důvod pro utajení informace, důvody pro utajení neodpovídají stanovenému stupni utajení nebo byl-li stupeň utajení stanoven neoprávněně, a na utajované informaci toto zrušení nebo změnu jejího stupně utajení vyznačí.“ (§ 22, odst. 4). Poslední opět vágně, bez jakýchkoli kontrolních mechanismů a sankcí formulovaná povinnost pak zní, že „původce je povinen prověřit, zda důvod pro utajení informace trvá, a to nejméně jednou za pět let ode dne jejího vzniku.“ (§ 22, odst. 5). V České republice neexistuje zákonem daný žádný konkrétnější tlak na odtajňování dokumentů. Přirozeně to znamená, že je naprosto minimalizována možnost ze strany společnosti kontrolovat zejména činnost zpravodajských služeb. Zůstává pouze parlamentní kontrola prostřednictvím zvláštních parlamentních komisí, která navíc – přirozeně pouze v omezené míře – platí pouze pro činnost Bezpečnostní informační služby a Vojenského zpravodajství. Úřad pro zahraniční styky a informace (ÚZSI) – zahraniční civilní rozvědka – není parlamentem kontrolován prakticky vůbec a dohled nad ním zůstává pouze v rukou ministra vnitra, tedy reprezentanta exekutivy.

123 „Dokument poskytnutý Organizací Severoatlantické smlouvy nebo Evropskou unií je v zájmu bezpečnosti státu, veřejné bezpečnosti nebo ochrany práv třetích osob chráněn uvedenými původci označením ‚NATO UNCLASSIFIED‘ nebo ‚LIMITE‘. V České republice je toto označení respektováno z důvodů plnění povinností vyplývajících pro Českou republiku z jejího členství v Organizaci Severoatlantické smlouvy nebo Evropské unii; s takovým dokumentem se může seznamovat osoba, která jej nezbytně potřebuje k výkonu své funkce, k pracovní nebo jiné obdobné činnosti. Jiné osobě může být takový dokument poskytnut se souhlasem původce a za jím stanovených podmínek.“ S těmito dokumenty, jak ukládá tento zákon, se nesmí seznamovat neoprávněná osoba a orgány české veřejné správy a moci nesmí označovat své dokumenty těmito tituly. Viz § 64a zákona o archivnictví ve znění novelizovaném zákonem č. 32/2008 Sb., kterým se mění zákon č. 412/2005 Sb., o ochraně utajovaných informací a o bezpečnostní způsobilosti, ve znění pozdějších předpisů, zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů, a zákon č. 106/1999 Sb., o svobodném přístupu k informacím, ve znění pozdějších předpisů.

Minimalizace kontroly nakládání s dokumenty českých zpravodajských služeb je navíc umocněna nastavením celkového životního cyklu dokumentů z jejich produkce, jak jej definuje český archivní zákon. Ani jedna ze tří našich zpravodajských služeb není povinna předávat „své“ dokumenty do Národního archivu či jakéhokoli jiného archivu mimo jejich vlastní. Celý systém správy spisů funguje tím způsobem, že české zpravodajské služby zřizují ve své režii vlastní, tzv. bezpečnostní archivy akreditované Ministerstvem vnitra a uznané českým státem jako zvláštní kategorie archivů. Po uzavření spisů a uběhnutí příslušných tzv. skartačních lhůt jsou to právě tyto archivy, které provádějí tzv. archivní výběr. Během něj určí u dokumentů utajovaných i neutajovaných – dle svého uvážení a bez žádné další kontroly (sic!) – jistou část materiálů k nevratnému zničení, ostatní spisy pak archivují. Jako jediné z bezpečnostních archivů pak nejsou povinny předávat dokumenty do Národního archivu, nýbrž samy archivují veškeré – utajované i odtajněné písemnosti. Bezpečnostní archivy zpravodajských služeb navíc disponují zvláštním oprávněním odepřít přístup k dokumentům již odtajněným, a to za podmínky, pokud „obsahují informace i nadále důležité pro ochranu ústavního zřízení, významných ekonomických zájmů, bezpečnost a obranu České republiky“.¹²⁴ Neúspěšný žadatel o zpřístupnění se sice může odvolat, ale o jeho podání rozhoduje opět příslušná zpravodajská služba, konkrétně její ředitel. Důsledkem takto nastaveného procesu z(ne)přístupňování je pak přirozeně prakticky nulová kontrola tajných služeb „zvenčí“.

Zpravodajské služby přitom v českých zemích nabývají postupně stále více pravomocí. Novelou č. 219/2015 Sb. zákona č. 153/1994 Sb., o zpravodajských službách České republiky získaly trojí novou pravomoc, když došlo k (1) prolovení daňového tajemství. Tajné služby mohou požadovat informace ze správy daní od Generálního finančního ředitelství; (2) rozšíření přístupu k bankovním tajemstvím: díky dalšímu omezení bankovního tajemství se zpravodajské služby nově dostanou i k některým informacím od bank, které byly doposud chráněny. Povinnost mít povolení soudce zůstala zachována, ale ze zákona zmizelo omezení, které umožňovalo prolomit bankovní tajemství výhradně v případech týkajících se financování terorismu (informace přitom budou muset nově poskytnout i spořitelní a úvěrní družstva); (3) rozšíření kompetencí ve věci získávání informací o telefonních hovorech, kdy jsou zpravodajské služby nově oprávněny získat od telefonních operátorů údaje o klientech, majiteli telefonní stanice nebo telefonní

¹²⁴ § 53, odst. 4 zákona č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů (dále jen zákon o archivnictví).

číslo účastníka (do té doby měla tajná služba v případě nasazení odposlechu k dispozici obsah hovoru a telefonní číslo volaného).

Nakonec byl v roce 2016 připraven a do mezirezortního řízení poslán ze strany Ministerstva vnitra (z období ještě předcházející vlády) návrh nového zákona o ÚZSI, jehož přesné znění nebylo zveřejněno. Jeho cílem dle skoupých dostupných informací však je rozšíření pravomocí ÚZSI, a to i ve směru, který by mohl vést k porušení tzv. oddělovacího imperativu, na němž dosud zpravodajské služby staví, a který vyjadřuje důsledné oddělení zpravodajského získávání informací od exekutivní (policejní) pravomoci. Oddělovací imperativ formuluje zásadu oddělení informační funkce od výkonné (policejně represivní) funkce.¹²⁵ České zpravodajské služby v dnešním pojetí nejsou orgánem typu „law enforcement“, tedy orgánem prosazujícím (vymáhajícím) právo. K takovému pojetí nakonec vyzývá i Doporučení Parlamentního shromáždění Rady Evropy č. 1402 z roku 1999.¹²⁶

Je otázka, jakým směrem se vydá právní rámec reglementující činnost českých zpravodajských služeb v rukou nové exekutivy a legislativy po parlamentních volbách z roku 2017. Předcházející vláda premiéra Bohuslava Sobotky zamýšlela ustavit nový dvoustupňový model kontroly českých zpravodajských služeb. První stupeň stávající kontroly BIS a Vojenského zpravodajství měl být doplněn o nově vytvořený kontrolní orgán Poslanecké sněmovny pro kontrolu činnosti ÚZSI. Navíc pak měl být vytvořen druhý stupeň kontroly, již měla vykonávat nezávislá odborná komise, o jejímž složení se začaly vést prozatím neuzavřené debaty (například bývalí soudci obecných soudů či Ústavního soudu). Tento druhý stupeň by pak měl pravomoc nahlížet i do živých spisů. Uvažované nové kontrolní mechanismy zpravodajských služeb by přitom měly vyvažovat jejich postupně rostoucí kompetence.

125 Srov. například Ladislav POKORNÝ, *Aktuální otázky postavení a kompetencí zpravodajských služeb České republiky*, in: Barbora Vegrichtová a kol., *Bezpečnostní hrozby současnosti*, Praha 2016, s. 133–140, zde s. 138–139.

126 Recommendation 1402 (1999) Control of internal security services in council of Europe member states. Viz zejména odst. 5: „The risk of abuse of powers by internal security services, and thus the risk of serious human rights violations, rises when internal security services are organised in a specific fashion, when they wield certain powers such as preventive and enforcement methods which involve forcible means (for example the power to search private property, run criminal investigations, arrest and detain), when they are inadequately controlled (by the executive, legislative and the judiciary), and also when there are too many of them.“ K tomu srov. také Ladislav POKORNÝ, *K otázce právní regulace existence a činnosti zpravodajských služeb*, *Časopis pro právní vědu a praxi* 2013, č. 3, s. 380–388.

V kontextu kontinuálního nárůstu pravomocí zpravodajských služeb v České republice v posledních letech se dosavadní stav jejich velmi omezené kontroly a prakticky neexistujícího tlaku na odtajňování utajovaných materiálů a jejich zpřístupňování a tedy na alespoň minimální únosnou přístupnost dokumentů z jejich produkce stává pro demokratické zřízení stále rizikovější až alarmující.

Závěr

Dovolíme-li si závěrem nejprve jedno alegorické vyjádření řeči geometrie, vývoj vztahu k utajování informací, jak jsme krystalicky mohli pozorovat na příkladu USA, probíhá na pomyslné sinusoidě, kdy se na jedné straně myšlené osy y rozkládá ohled na právo i potřebu demokratické společnosti na přístupnost informací, a tudíž pro demokracii životně důležitá možnost dohledu a kontroly výkonu vlády a správy věcí veřejných, na druhé straně ovšem nevyhnutelnost téže demokratické společnosti otevřeně nezveřejňovat určité informace, jež vyžaduje ke své obraně a sebezáchově. Takto je v obecném smyslu postavené napětí, v němž se pohybuje fenomén utajování informací v moderních společnostech. Správné fungování vyzrálé demokracie se přitom vyjadřuje na tom, jaké jsou mezní hodnoty představované sinusoidy na ose y a jak je tato sinusoida zakřivená. Osa x přitom vyjadřuje pohyb a vývoj v čase a nulová hodnota osy y pak pomyslný ideální stav, pouze myslitelný, ovšem nikdy nedosažitelný ideální průměr, kolem něhož kmitá křivka mezi dvěma mezními hodnotami. Dokud bude společnost určitým způsobem žít dále, není možné, aby tento rozkmit ustal. A pokud by se zastavil, ustrnula by ve svém dějinném pohybu také společnost samotná.

Vychylování na ose y , tedy – řeči goniometrie – vlastně úhel, jehož mezní limity jsou v námi sledovaném případě ohraničeny na jedné straně zcela otevřenými informacemi a neexistencí jakékoli prohibice přístupu k nim a jejich utajování, na druhé straně pak kompletním utajením, zamezením přístupu veřejnosti k materiálům, je přitom dáno různými faktory. V základu jsou empirického charakteru, protože přicházejí zvenku, z reálné skutečnosti. V období diktatorních či autoritativních vlád, ale také v situaci vnějšího ohrožení se úhel výrazněji otevírá jedním, respektive v anarchických údobích druhým směrem, průběh sinusoidy je ostřejší. Jako se společnost vychyluje ze svého běžného pohybu, obdobně k takovému vychýlení dochází také ve vztahu k potřebě omezovat či naopak otevírat přístup k informacím. V periodách zvýšeného ohrožení státu stejně jako

v autoritativních a diktatorních režimech nabývají na síle bezpečnostní složky včetně utajovaných a stejně tak i nabývá na síle přesvědčení o potřebě omezovat veřejný přístup k informacím. Někdy za tím stojí skutečně dobře míněné intence ochrany státu, jindy však výhradně utilitární záměr zvyšování a udržení moci. Naopak v příslovečných dobách tání, zejména následují-li po období pevného sevření či dokonce útlaču společnost chce (po)pustit otěže, což se projevuje také v tlaku na maximální možné otevření přístupu k informacím a jejich svobodné vytěžování.

Podobné uvolnění, jaké nastalo v Československu po roce 1989, jehož výsledkem bylo – v návaznosti na revoluční přelom – nakonec radikální rozhodnutí o odtajnění všech utajovaných dokumentů vzniklých do roku 1992 včetně, i když jemnější, přesto znatelné se odehrálo také v USA. Nastalo v období přicházející úlevy po odeznění studené války v éře prezidentského úřadu Billa Clintona a korespondovalo s britskými snahami uvolňovat alespoň v určité míře striktní režim utajování dokumentů po nástupu Tonyho Blaira v roce 1997 do premiérského křesla. V této době zaznamenala v americké politice vztahu k utajovaným materiálům pomyslná křivka své mezní hodnoty na straně volného přístupu k informacím. Naopak opačné mezní hodnoty – směrem až k neobvykle silnému utajování a omezování přístupu k informacím – dosahovala sinusoida v poválečných dějinách USA, jak jsme mohli výše pozorovat, v obdobích zvýšeného ohrožení státu, respektive v době prezidentského úřadu Ronalda Reagana. Nebylo vůbec náhodou, že se tak dělo již od počátku 50. let v době tuhé studené války. Příznačné přitom je, že na to neměla vliv stranická příslušnost tehdejšího prezidenta, demokrata Harryho S. Trumana.

Znamení silné a vyzrálé demokracie se výsostným způsobem zračí na její schopnosti být otevřená, přístupná kritice a přehodnocování zaběhlých mechanismů a procesů, podobně jako to platí pro mezilidské vztahy. Fungující občanská společnost a demokratické zřízení s pevnými kořeny jsou schopny vypořádat se s podstatnou mírou otevřenosti a transparentnosti jednání jejich představitelů. Síla k otevřenosti se přitom krystalicky demonstruje na přístupnosti (či naopak nepřístupnosti) dokladů, které veřejná moc v nejširším slova smyslu vytváří. Těmito doklady je pak výsostně písemná i další dokumentární produkce, z níž část se jednou dostane mezi korpus kanonizovaných historických pramenů. Toto se nakonec týká také oné skupiny materiálů, které byly z důvodů ochrany informací zařazeny do utajovaného režimu.

Bylo by nesprávné a velmi ošidné domnívat se, že o kategorii utajovaných dokumentů nemáme mít zájem, ať již jako historikové za účelem vědeckého

výzkumu, investigativní žurnalisté nebo občané zájímající se o výkon veřejné moci. Je zcela zřejmé, že některé informace a jejich nosiče musejí být chráněny a přístup k nim určitým způsobem reskribován. Stejně tak je však třeba ve fungující demokracii mít nastavena jistá a opět transparentní, srozumitelná a současně nikoli vágní pravidla, jak se má zacházet s utajovanými dokumenty, v první řadě co se týče jejich odtajňování a následného předávání do veřejných archivů a na tom založené otevření možnosti jejich zpřístupnění veřejnosti.

Obecně je velmi obtížné dobrat se v tomto specifickém případě utajovaných materiálů k empirickým datům a statistickým přehledům. Přesto je i tak možné sledovat určitý vývoj institutu utajování dokumentů a jejich přístupnosti. Právní stránka věci, respektive právně historický pohled byl pouze jednou z perspektiv, byť velmi důležitou, z níž pohlížela tato studie na zkoumaný institut. V rámci možností a dostupných informací se pokusila sledovat, jakým způsobem se k němu staví společnost a její političtí reprezentanti, případně také justice. Nakonec vývoj právního řádu v sobě zrcadlí – či by zrcadlit měl – společnost samotnou, proměny jejích akcentů, přání a očekávání v čase.

Nesmíme se přestat ptát, do jaké míry se skutečně daří naplňovat v reálné praxi snahy po transparentnosti, otevřeném vládnutí a spolu s tím i demokraticky motivované kontrole a kontrolovatelnosti i těch složek veřejné moci, které se snaží takové kontrole již ze své podstaty v maximální možné míře vyhybat. Česká republika, přestože na rovině přístupnosti obecné dokumentace z produkce veřejné správy na tom v porovnání s jinými zeměmi evropského i mimoevropského prostoru není nejhůře, v případě utajovaných dokumentů je netransparentní a uzavřená zcela. Nevíme zhola nic o tom, co se děje s utajovanými dokumenty z produkce zpravodajských služeb zřizujících své vlastní bezpečnostní archivy, které bez jakéhokoli dohledu a kontroly zvenčí mají oprávnění ničit cokoli z produkce těchto bezpečnostních složek, o přístupnosti jejich materiálů ani nemluvě. Přestože rozvinuté západní demokracie přirozeně také reskribují přístup k dokumentům v režimu utajení, nejedná se o absolutní právní vakuum. Snaží se stanovit alespoň nějaká bazální pravidla a kontrolní mechanismy pro nakládání s tímto specifickým citlivým materiálem včetně režimu jejich odtajňování a zpřístupňování. Nejrozvinutější systém vypracovali během posledních přibližně pěti dekad Spojené státy americké, byť to byl a je proces velmi komplikovaný a nikoli lineární. Vyústil dokonce do stavu, kdy byl ustaven speciální výbor, který rozhoduje v případech, kdy utajující složky chtějí prodloužit obecnou deseti, respektive pětadvaceti letou automatickou odtajňovací lhůtu. Pro takové prodloužení přitom musí být závažné

důvody. Spojené státy následuje Velká Británie, byť se v jejím případě nejedná o takto propracovaný systém.

Studie zamýšlela poukázat na to, že i v této velmi specifické domněně utajovaných dokumentů vystupují veřejné archivy jako klíčová demokratická a kontrolní instance. Tuto roli mohou plnit zaprvé tehdy, když dostanou oprávnění přejímat do svých útrob rovněž materiály v režimu utajení a nikoliv až po jejich odtajnění. Současně by mělo platit pravidlo, aby dokumenty rovněž z produkce zpravodajských složek, případně dalších zvláštních útvarů vytvářejících utajované materiály, byly v posledním kroku předávány do obecných státních veřejných archivů a nezůstávaly v archivech příslušných bezpečnostních složek, jejichž zřizovatelů a chlebedárců. Opačný model – uplatňovaný aktuálně právě mimo jiné také v České republice (zahrnující i oprávnění zpravodajských služeb odepřít přístup rovněž k dokumentům již odtajněným) – totiž eliminuje možnost jakékoli účinné kontroly nikoliv pouze nad dokumentací tajných služeb, nýbrž v důsledku nad nimi samotnými. Byť se zpravodajské služby tomuto vždy bránily a snaží bránit dodnes, společnost by zde neměla ustoupit a měla by požadovat právo alespoň minimální únosné míry jejich kontroly a rozumným způsobem čelit riziku jejich hypertrofování.

Zadruhé by archivy a spolu s nimi historikové měli být aktivní součástí procesů spojených s odtajňováním původně utajovaných dokumentů. Americký model s tím počítá, když členem výboru bdícího nad prodlužováním lhůt pro utajení (Interagency Security Classification Appeals Panel) je rovněž reprezentant Národního archivu Spojených států. Ve Spojeném království je slovo archivářů, ale také historiků ještě silnější, když orgán s obdobnou funkcí, Poradní rada pro národní dokumenty a archiválie (Advisory Council on National Records and Archives), je tvořena vedle některých politických reprezentantů rovnou několika odborníky z řad archivářů a historiků.¹²⁷ Naopak v České republice – s ohledem na fakt, že se u nás prakticky neodtajňuje, a pokud ano, tak nesystémově a jen zcela vzácně, a zpravodajské služby i silová ministerstva si vytvářejí své vlastní bezpečnostní archivy – o tomto nemůže být vůbec řeči!

Archivy a historikové se na tomto základě ukazují jako velmi významná „pojistka“ demokracie! Jejich postavení – sice pochopitelně nikoliv primárně jako rozhodujícího, nýbrž převážně poradního činitele – v britském či americkém modelu práce s utajovanými dokumenty a jejich odtajňováním jim však nespadlo samo z nebe. Stály za tím některé kauzy neoprávněného ničení utajovaných

¹²⁷ Složení Rady je v aktualizované podobě dostupné na webu zde: <http://www.nationalarchives.gov.uk/about/our-role/advisory-council/membership/> (21. 6. 2018).

dokumentů, jako tomu bylo v případě destrukcí vlastních dokumentů prováděných ze strany FBI v 70. letech 20. století, případně iniciativy typu akce lorda Williama Waldegravea z počátku 90. let ve Spojeném království.

Nesmíme jako historikové, archiváři i občané přestat usilovat o to, abychom zůstali touto demokratickou pojistkou, demokratickým a kontrolním mechanismem, respektive abychom napříště posílili tuto svoji roli!

Historical Sources under the Regime of Security Classification

MIKULÁŠ ČTVRTNÍK

Records classified under the regime of security classification from its very origins represent an important part of future historical resource materials. Their information contents and evidential value in terms of quality are in many cases over and above the standard even for the historical science. For this reason, the historical science should pursue most diligently the fortunes of records under the regime of security classification, including currently emerging documents. The phenomenon of classified records and access to them is, however, crucially relevant for the civic society and, in general, for the maintenance of fundamental democratic orders. In the Czech Republic there has not practically been held any discussion about the institution of classified documents. How do the secret services, for example, handle their records? Are they destroyed willfully? Are these documents kept classified for a long time and unnecessarily? The Czech legal system does not exert any real pressure to have the materials, which were once classified, released. Does this state of affairs represent a potential threat to a democratic and free society? The study submitted here deals with the subject matter of the institution of records classification and their release in some countries with developed democratic orders and advanced archival systems, in particular in the USA and the United Kingdom, and to some extent in France and Germany also, while simultaneously addressing the historical development of this institution in the second half of the 20th century. It also pays attention to some frapant and well documented examples of unauthorised destruction of classified records.

In the first part the study focuses upon several documented cases of the destruction of documents classified under the regime of security classification in the second half of the 20th century. It is evident that the extent of their destruction has been significantly greater than what is known from publicly available sources. The study pays attention to the matter of the unauthorised destruction of documents from the American Federal Bureau of Investigation in the 1970s and to similar cases in the Netherlands and United Kingdom. In more detail, it looks at the fortunes of classified records from the production of the central organs in

the former East Germany (DDR), in particular the Ministry for State Security in the transitional period of 1989/1990 until the re-unification of Germany. At its conclusion, the study draws attention to the fact that merely a small percentage of the original volume of classified documents has been preserved.

In the second part, the study deals with the main theme, which is the institution of records classification. At first its historical development in the USA in the period after 1945 is comprehensively researched. Through the course of detailed argumentation the study arrives at final conclusions, namely that the phenomenon of over-classification and non disclosure of classified documents in the USA emerged and took roots in the early 1950s. This reinforced institution of data classification was then – rather surprisingly – weakened during the administration of Richard Nixon and consequently that of Jimmy Carter. This more liberal trend was then radically abandoned during the Presidency of Ronald Reagan. The situation changed when Bill Clinton introduced the policy of openness not merely in the case of the institution of classification of information. This development is here scrutinized up to the period of Barack Obama's administration, which brought a certain, yet rather less important relaxation of processes related to the regime of data classification.

Following that, the study investigates the development of the institution of classification, declassification and release of formerly classified documents in the United Kingdom following the issue of the Public Records Act, 1958, up until the present day. A particular attention is paid to the so-called Waldegrave Initiative from the early 1990s, which resulted in the publication of the White Paper on Open Government. This study analyses the contribution of Lord William Waldegrave's Initiative to increase access to documents classified under the regime of security classification and a more transparent handling of them. Some attention is also paid to the institution of classification and declassification in Germany, France and at the level of the European Union nowadays.

In conclusion, the study deals with the institution of classification and declassification of documents in the Czech Republic and the procedural regulation of their preservation. While the Czech archival policy is generally thought to be liberal, the reverse is true with regard to classified records. The definition of the handling of classified records is absolutely vague in the Czech legal system. Based on comprehensive research, the study shows that there is practically no public control and supervision over the handling of records under the regime of security classification in the Czech Republic. Indeed, there are no signs of any transparency

in the processes related to the release of „classified“ materials. This problem has so far failed to become a political, social or a mass media issue. Thus, nothing is practically being released in the Czech Republic, and if it is, this happens rarely and not systematically. In addition, the secret services and powerful ministries create their own security archives, where there is practically no „outside“ control. Compared to legal regulations and procedural settings in the USA or the United Kingdom, the Czech model appears to be non-transparent in general and contrary to what is understood under the term open government.

In addition to the historical perspective of the topic under research, this study also aims, through a comparative analysis of selected foreign regulations, to point out how the processes of dealing with classified records, including their declassification, could or should be set out. Firstly, the study considers it important for classified records, still under the regime of security classification, i.e. before their actual declassification, to be transferred in the largest possible numbers into national archives, which are not subject to the originators of respective classified materials. Secondly, it is of key importance that public power is subject to continuous pressure to release classified records gradually according to certain and transparent regulations, ideally in such a way that specialist advisers, historians and archivists among others are involved in this process, as happens in the British and American models.

This study aims to establish that the archives and historians serve as a very important “safety valve” of democracy. Their involvement in the British and American models of work with classified records and their declassification – though understandably primarily in their advisory capacity not as decision-makers – did not come down from heaven as manna. It happened as a consequence of some cases of unauthorised destruction of classified documents, such as the case of the destruction of their own documents, which the FBI carried out in the 1970s, or possibly initiatives such as that of Lord William Waldegrave in the early 1990s in the United Kingdom. We, historians, archivists and citizens must strive to serve as that democratic safety valve, democratic control mechanisms, or more precisely seek to further strengthen this role of ours in the future.

Translation by Alena Linhartová

MATERIÁLY

Sto let Českobratrské církve evangelické
a Církve československé (husitské):
Náboženské organizace,
společenská poptávka a racionalita řízení*

ZDENĚK R. NEŠPOR

ZDENĚK R. NEŠPOR: Centennial Jubilee of the Protestant Church of the Czech Brethren and the Czechoslovak (Hussite) Church: Religious Organisations, Public Demand and Managerial Efficiency

The article analyses organisational development of two main established non-Catholic churches in the Czech Lands, i.e. the Protestant Church of the Czech Brethren (Českobratrská církev evangelická) and the Czechoslovak (Hussite) Church (Církev československá /husitská/), since their establishment in 1918 and 1920 to the present. Author shows that particular congregations were established more or less according to public demand in the first decades, but the structure of the churches remained in large degree stable, with just a little reaction to growing secularization and religious differentiation (including spatial) in the second half of the 20th and early 21st centuries. The path dependency was even deeper in case of higher organization entities, Protestant seniorates and Hussite dioceses, that hardly respond to regional differences in religiosity. The two “modern” denominations starting with distinct flexibility in comparison with the Roman Catholic Church (mostly at expenses of the very church), have become quite

* Článek vznikl v rámci projektu GA ČR č. 17-02917S; autor za tuto podporu děkuje.

conservative in their organisations in few decades, and as such they are not able to compete with smaller, nonconformist denominations nowadays.

Key words: Czech Lands – church – religion – religious geography – religious organisations – Protestantism

Círky bývají tradičně považovány za jedny z nejvíc konzervativních společenských organizací, neochotné k přizpůsobení se „potřebám doby“, nebo se přizpůsobující velmi pomalu. Toto interpretační klišé bývá používáno jak při výkladu (nedostatečných) teologických a spirituálních posunů (tedy záležitostí, odpovídajících kanonickoprávnímu vymezení *potestas ordinationis*), tak v souvislosti s řízením církve jakožto společenské organizace (*potestas regiminis*). Ve druhém případě, jemuž výlučně se budeme věnovat v tomto článku, je častým příkladem nízké flexibility řízení a „manažerských selhání“ pomalá až nulová reakce církevní organizace na „poptávku“ (údajně) vyplývající ze společenských změn, typicky se to týká změn teritoriálních. Křesťanské církve, přinejmenším ty tradiční, jejichž organizace je zjevně budována právě na teritoriálním principu,¹ jsou obviňovány z toho, že nereflktují měnící se lokální a regionální strukturu společnosti, hranice státních a dalších územních celků, ani změny v hustotě a konfesním složení populace. V případě českých zemí se tyto kritiky vzhledem k římskokatolické církvi uplatňují nejpозději od 18. století,² ve 20. století může být příkladem úprava diecézních hranic, dohodnutá v tzv. Modu vivendi v roce 1928, ale dokončená až o půl století později,³ nebo dlouho odkládaná reorganizace farní sítě pražského arcibiskupství.⁴

1 Kanonickoprávně vymezený teritoriální charakter „partikulárních církví“ (= organizačních jednotek uvnitř církve, diecézí a jejich součástí) je nejzřetelněji vymezen v Římskokatolické církvi, srov. *Kodex kanonického práva* (CIC), kánon 368n., pozůstatkem jeho důsledné aplikace je rovněž institut tzv. titulárních biskupů; toto členění však ponechaly v platnosti i reformační církve, třebaže kladou menší důraz na hierarchickou organizaci (srov. *Církevní zřízení Českobratrské církve evangelické*, § 4). K udržení principu teritoriální organizace přispěla raněnovověká konfesionalizace uplatňováním zásady *cuius regio, eius religio*, a třebaže řada menších, nonkonformistických církví právě tuto zásadu odmítá, v kongregacionistickém duchu jsou i tyto církve vesměs budovány na teritoriálním principu, srov. Zdeněk R. NEŠPOR – Zdeněk VOJTÍŠEK, *Encyklopedie menších křesťanských církví v České republice*, Praha 2015, passim.

2 Eduard WINTER, *Josefinismus a jeho dějiny. Příspěvky k duchovním dějinám Čech a Moravy 1740–1848*, Praha 1945, s. 133–135; srov. Eduard MAUR, *Problémy farní organizace pobělohorských Čech*, in: *Traditio et cultus. Miscellanea historica Bohemica*, Praha 1993, s. 163–176.

3 Jiří KONÍČEK, *Modus vivendi v historii vztahů Svatého stolce a Československa. Církevně-politický vývoj v letech 1918–1993*, Olomouc 2005, zejm. s. 231–235.

4 Radek TICHÝ, *Slabá církev? Jeden pokus o obnovu katolických farností v Čechách*. Nepublikovaná disertační práce obhájená na FSV UK, Praha 2011. Dostupné na <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/108554> (31. 1. 2018).

„Tradiční neflexibilitu“ římskokatolické církve však na tomto místě ponecháme stranou. Jako příkladů použijeme druhé a třetí největší české církve (během své existence si tyto církve relativní pořadí „prohodily“) – Českobratrskou církev evangelickou (ČCE) a Církev československou (husitskou) (CČS(H))⁵ –, jejichž stoleté výročí existence dává už dostatečný prostor pro analýzu. Výběr přitom vychází nejen ze skutečnosti, že jde o menší a tudíž potenciálně organizačně pružnější společenství, přičemž však stále ještě jde o etablované církve s celostátní působností,⁶ ale rovněž o náboženské skupiny – v této organizační podobě – nové a přinejmenším při svém vzniku deklarativně „moderní“, odmítající „katolickou zatuchlost“. Obě církve se zrodily v přímé souvislosti se vznikem Československa, v případě ČCE spojením českých sborů dosavadní luterské (a.v.) a reformované (h.v.) církve již v prosinci 1918,⁷ v případě CČS(H) odchodem menší části kléru a věřících z Římskokatolické církve v lednu 1920.⁸ Sto let jejich organizačního vývoje přitom dává možnost zhodnotit míru této „modernosti“, s Weberem řečeno účelově racionálního charakteru a proměn jejich církevní organizace, které mohou být budoucně kontrastovány s (domnělou?) římskokatolickou „stabilitou“. Byly a jsou menší a modernější církve skutečně organizačně flexibilnější? Reagují jakožto organizace na změněné podmínky a společenské potřeby?

5 Přídomek „husitská“ do svého názvu přijala Církev československá v roce 1971; v letech 1940–45 byla nuceně přejmenována na Církev českomoravskou.

6 Vedle uvedených tří jedinou další českou církví, která má charakter etablované („lidové“) křesťanské církve (srov. Grace DAVIE, *The Sociology of Religion*, London 2007, s. 137–147), je Slezská církev evangelická a.v., která však působí jen regionálně v oblasti Těšínska. Historicky měla tento charakter i Německá evangelická církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, ta však byla zrušena v roce 1948 se zpětnou platností k roku 1945. Analýza je přitom ve všech případech omezena na oblast současné České republiky: ČCE i CČS(H) sice marginálně působily či dokonce působí také na Slovensku, jde však o okrajovou záležitost jak co se týká tamní religiozity, tak organizace a vnitřního života obou sledovaných církví.

7 Jiří OTTER, Josef VESELÝ, *První sjednocená církev v srdci Evropy: Českobratrská církev evangelická*, Praha 1992.

8 Pavel MAREK, *Církevní krize na počátku první Československé republiky (1918–1924)*, Brno 2005; TÝŽ, *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920–1924*, Olomouc 2015.

Vznik sborů a náboženských obcí

Nejmenší samostatnou organizační jednotkou spojenou s výkonem duchovní správy je v ČCE (farní) sbor,⁹ respektive náboženská obec v CČS(H). Ačkoli první uvedená církev se na podzim 1918 ustavila jako nové společenství, nevznikla „na zelené louce“. ČCE vytvořilo celkem 117 dříve existujících sborů luterské (28) a reformované (89) církve, primárně na nacionálním základě.¹⁰ Zdůrazňuje svůj český charakter a návaznost na tradice české reformace, nová církev opustila dosavadní evangelická vyznání a přihlásila se k historickým českým konfesím. Z těchto důvodů se k ČCE nepřipojilo 58 německojazyčných a šest převážně polskojazyčných sborů,¹¹ které později vytvořily Německou evangelickou církev, respektive Augsburskou církev evangelickou ve východním Slezsku v Československu (dnešní Slezskou církev evangelickou a.v.).

ČCE byla při svém vzniku prakticky výhradně českojazyčnou církví – další národnosti v ní zastupovali jednotlivci, neměla žádný samostatný sbor odlišného jazyka –, což z geografického hlediska znamenalo omezení na vnitrozemí české části nového státu. Významný byl rovněž její převážně venkovský charakter, jen 31 sborů (26 %) sídlilo v obcích nad 2 tis. obyvatel, a i některé z nich měly většinu členů v okolních menších obcích.

V následujících padesáti letech ČCE trvale rostla jak počtem svých sborů, tak věřících (viz Tabulka č. 1). Nešlo ovšem o růst kontinuální, k výraznému rozšíření členské základny došlo zejména v prvních letech československé samostatnosti kvůli výstupovému hnutí z Římskokatolické církve, které v menší míře pokračovalo až do počátku třicátých let, a opětovně záhy po druhé světové válce kvůli přestupovému hnutí a reemigracím Čechů ze zahraničí. Mezi léty 1921 a 1950 se počet členů ČCE zvýšil o 170 tisíc, což představuje více než čtyřicetiprocentní nárůst (tento nárůst by byl ještě vyšší, kdybychom mohli započítat statisticky nezachycené přestupy

9 V ČCE existovaly rovněž tzv. filiální sbory s určitými delegovanými pravomocemi, avšak sdílející se svými mateřskými sbory duchovního a vystupující jako jejich autonomní části; instituce filiálních sborů byla zrušena na počátku padesátých let 20. století. Naopak tzv. kazatelské stanice nemají jakoukoli duchovní či organizační samostatnost, jde o místa konání bohoslužeb odlišná od sídla sboru, která jsou jemu plně podřízenými součástmi.

10 František M. DOBIÁŠ, *Sociologická struktura našich sborů*, in: *Církev v proměnách času. Sborník k 50. výročí spojení československé církve evangelické*, Praha 1969, s. 45–52; Zdeněk R. NEŠPOR, *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*, Praha 2009, s. 23–27.

11 Počet je uveden pro území ČSR po rozdělení Těšínska v roce 1920, dalších 9 luterských sborů na Těšínsku tehdy připadlo Polsku.

v letech 1918–21). Početnímu vzrůstu církve odpovídalo zřizování nových sborů: z počátečních 114 sborů (kvůli sloučení církví a.v. a h.v. tři původní sbory zanikly) ČCE do roku 1950 vzrostla na 247 sborů, byť došlo k mírnému snížení jejich průměrné velikosti (1626 osob v roce 1950 oproti 1864 osobám v roce 1920). Po odstoupení pohraničí po Mnichovu 1938 došlo k dočasnému zániku čtyř sborů, jež se ocitly na německém či polském území (dalších 7 zůstalo zachováno), zároveň však vznikly dva nové sbory na území protektorátu. Větší změny přinesl až poválečný odsun českých Němců.

Tabulka č. 1:

Věřící a sbory ČCE, 1921–1950.¹²

	počet věřících	počet sborů
1921	231 199	124 ¹³
1930	290 994	161
1940	--	172
1950	401 729	247

Můžeme-li zřizování nových evangelických sborů v meziválečném období, respektive i v průběhu druhé světové války, považovat za víceméně odpovídající růstu členské základny, rozhodně se nejednalo o prostorově homogenní proces. Výrazný byl především urbánní charakter nových sborů, neboť z 53 sborů zřízených v letech 1919–38 byly jen čtyři venkovské. Odpovídalo to postupující urbanizaci české společnosti, stejně jako skutečnosti, že výstupové hnutí z Římskokatolické církve mělo na venkově menší ohlas. Přestože nemůžeme přehlížet migraci do vzdálenějších měst, typicky do (hlavního města) Prahy, druhý důvod byl zřejmě významnější než první; jenom minimum nových sborů totiž vzniklo ve městech blízkých venkovským oblastem s tradičně vysokým zastoupením evangelíků (Polabí, Českomoravská vrchovina, jižní Morava, Valašsko). Přestupové hnutí vedlo ke vzniku 11 nových sborů v jihozápadních Čechách, kde předtím evangelíci prakticky nebyli zastoupeni, a zjevná byla i snaha ustavit sbory ČCE v oblastech s menšinovým českým obyvatelstvem (7 případů). Rozložení sborů ČCE v české

12 Zdroje: *Náboženské vyznání obyvatelstva podle výsledků sčítání lidu v letech 1921–1991*, Praha 1995, s. 12, 50, 80–81; *Schematismus českobratrské církve evangelické*, Kalich. Kalendář českobratrský na rok 1921, Praha 1929, s. 85–89; Z. R. NEŠPOR, *Encyklopedie*.

13 Stav v říjnu 1920.

části Československa však mělo stále daleko k rovnoměrnosti a zejména oblast severozápadního pohraničí, severozápadní Moravy a přilehlého českého Slezska zůstala prakticky výlučně doménou Německé evangelické církve, která zase nebyla zastoupena v jiných částech země (s výjimkou velkých měst).

Tyto oblasti ČCE obsadila až v důsledku poválečné výměny obyvatelstva, jistý podíl na tom mělo i převzetí části majetku zrušené Německé evangelické církve.¹⁴ Z větší části se přitom opět jednalo o městské sbory, zatímco venkovské sbory opuštěné českými Němci většinou zanikly. V letech 1945–54 bylo zřízeno celkem 36 nových sborů ČCE, polovina z nich právě v oblasti pohraničí, a dalších 23 sborů v roce 1956, jednak opět v pohraničí (6), jednak přeměnou některých dosavadních filiálních sborů na sbory farní (z ostatních filiálek se staly kazatelské stanice). Růst počtu evangelických sborů v menší míře pokračoval až do šedesátých let, v jejichž polovině se ustálil na 272. I když zůstal patrný vyšší podíl evangelických sborů ve výše zmíněných tradičních evangelických oblastech českého venkova, způsobený trváním venkovských sborů (žádný z nich nebyl zrušen), sbory ČCE pokryly celé území českých krajů a existovaly prakticky ve všech městech nad 10 tis. obyvatel. Přesto ze 179 okresních měst podle správního členění z roku 1949 nebyly přítomné v plných 51 (28 %) a situaci opticky zlepšilo teprve zmenšení počtu okresů v roce 1960, kdy evangelický sbor nebyl přítomen jenom v osmi okresních městech (10 %).

Formování náboženských obcí CČS(H) bylo oproti popsanému procesu zejména v počátcích daleko bouřlivější. Církev totiž vznikla z nacionálního a modernistického hnutí některých římskokatolických duchovních, jejichž část (140 osob) po neuspokojení svých reformistických požadavků národním i římským vedením Římskokatolické církve dospěla k rozhodnutí tuto církev opustit.¹⁵ Duchovní s sebou obvykle strhli přinejmenším část svých farníků, v extrémních případech přitom docházelo k nezákonným záborům církevního majetku a veřejným potyčkám.¹⁶ Třebaže nově vznikající církev neměla velkou oporu mezi

14 Jiří PIŠKULA, *Boj o majetek Německé evangelické církve v Čechách, na Moravě a ve Slezsku mezi Českobratrskou církví evangelickou a Církví československou*, in: Cesta církve I., Praha 2009, s. 4–17; Z. R. NEŠPOR, *Mizení náboženství z veřejného prostoru. Kostely, kaple, modlitebny a fary Německé evangelické církve*, Lidé města 13, 2011, č. 3, s. 397–441.

15 P. MAREK, *Církevní krize*; Martin SCHULZE WESSEL, *Revolution und religiöser Dissens. Der römisch-katholische und der russisch-orthodoxe Klerus als Träger religiösen Wandels in den böhmischen Ländern und in Russland 1848–1922*, München 2011, s. 117–176. K organizačnímu vývoji srov. Milan SALAJKA, *Proces ustavování a duchovní správy náboženských obcí Církve československé husitské 1920 až 2000*, Praha 2003.

16 Dagmar ŠKRAMOVSKÁ, *Náboženské blouznění ve východních Čechách*, Náboženská revue CČS 34, 1963, č. 3, s. 98–109; P. MAREK, *Česká reformace 20. století?*, s. 104–132.

českými intelektuálními elitami, které od ní vesměs odrazovaly, liberálně pojatým a nacionálně citlivým „lidovým katolicismem“ na svou stranu dokázala strhnout zhruba polovinu aktuálně vystupujících z Římskokatolické církve. Ferdinand Peroutka mohl sice uštěpačně prohlašovat, že jejím heslem nebylo než „Buď v církvi a mysl si, co chceš!“,¹⁷ nemohl však zastířit skutečnost, že při sčítání lidu v roce 1921 se k nové církvi přihlásilo přes půl milionu osob, činíce ji tak druhou nejpočetnější náboženskou organizací českých zemí. Bouřlivé počátky CČS(H) doplnil ještě boj o teologickou orientaci i o věřící mezi liberály a pravoslavně orientovanými církevními vůdci, končící v roce 1924 odchodem Matěje Pavlíka (Gorazda) a jeho skupiny do Pravoslavné církve. Zatímco v Čechách přestupové hnutí k CČS(H) v průběhu dvacátých let ustávalo, na Moravě trvalo až do následující dekády.¹⁸ K nové vlně přestupů k CČS(H) došlo po druhé světové válce.

Tabulka č. 2:

Věřící a náboženské obce CČS(H), 1921–1950.¹⁹

	počet věřících	počet náboženských obcí
1921	523 232	312 ²⁰
1930	779 672	247
1940	--	245
1950	946 813	323

Použitím údajů o počtu věřících ze sčítání lidu (Tabulka č. 2) se vzhledem k jejich desetileté periodicitě bouřlivost raného vývoje CČS(H) poněkud ztrácí, přetrvává jen kontinuální růst, téměř zdvojnásobení počtu věřících během dvaceti let. I zde přitom můžeme sledovat výrazné regionální rozdíly a jejich postupnou nivelizaci. První československý census (1921) dokumentoval přítomnost církve převážně ve středních a východních Čechách, v části západních Čech a na střední

17 Ferdinand PEROUTKA, *Budování státu*, Praha 1991, s. 901.

18 Vladimír SRB, *Statistická příručka Církve československé*, Praha 1949, s. 19.

19 Zdroje: *Náboženské vyznání obyvatelstva*, s. 12, 50, 80–81; Adolf PROCHÁZKA, *Statistický přehled CČS v Čechách a na Moravě*, in: Český zápas. Rodinný kalendář CČS na obyčejný rok 1924, Praha 1923, s. 95–112; *Přehled o církvi československé*, in: Český zápas 1930. Rodinný kalendář CČS, Praha 1930, s. 123–125; Vladimír SRB, *Statistická příručka; Adresář náboženských obcí československé církve*, in: Blahoslav. Rodinný kalendář Československé církve na rok 1951, Praha 1951, s. 155–158.

20 Stav k 1. květnu 1922.

Moravě; nadpoloviční podíl věřících měla církev pouze v okrese Louny. Naopak v oblastech s německojazyčným osídlením a ve většině moravských a slezských okresů nebyla přítomná vůbec. Tyto rozdíly se v následujících dekádách stíraly, byť ani poválečné osidlování pohraničí nedokázalo CČS(H) rozšířit do všech novoosídlených oblastí a stále zůstávaly signifikantní regiony bez přítomnosti této církve (část Českomoravské vrchoviny, jihovýchodní Morava). Důvodem bylo i to, že „Československá církev měla od svého založení největší oporu ve městech“²¹ a potřeba konsolidace vznikajících náboženských obcí a jejich zajištění bohoslužebnými prostory tento trend posílila neméně než probíhající urbanizace. Z tehdejších okresních měst náboženská obec CČS(H) nesídlila v 55 (31 %) v roce 1949 a v 10 (13 %) v roce 1960.

Zatímco v případě ČCE vývoj počtu sborů v zásadě kopíroval růst počtu věřících, u CČS(H) tomu tak nebylo. Řadu z počátečních obcí se nepodařilo udržet, respektive ani obsadit duchovními, jichž měla církev nedostatek (než si zajistila vzdělání a formaci vlastního kléru), v průběhu třicátých let rostl počet náboženských obcí jen zvolna, mírně se jej dotklo odstoupení pohraničí po Mnichovu a opět se zrychlil po druhé světové válce. V prvních poválečných letech v přímé souvislosti s bojem mezi ČCE a CČS(H) o majetek zrušené Německé evangelické církve, kdy druhá církev zřejmě některé náboženské obce v pohraničí zakládala z čistě účelových důvodů,²² později kvůli podpoře ze strany komunistických orgánů.²³ Počet náboženských obcí CČS(H) dosáhl vrcholu (368) v roce 1959,²⁴ v následující dekádě se již snižoval. Průměrný počet členů obce byl 3157 v roce 1930 a 2931 o dvacet let později, mezi jednotlivými obcemi však byly výrazné rozdíly. V delší časové perspektivě tak i v případě CČS(H) můžeme prohlásit, že ustavování nových náboženských obcí odpovídalo potřebám duchovní správy věřících, i když časové peripetie a regionální rozdíly hrály větší roli než v případě ČCE.

21 V. SRB, *Statistická příručka*, s. 11.

22 J. PIŠKULA, *Boj o majetek Německé evangelické církve*, s. 10–15.

23 Srov. Jaroslav HRDLÍČKA, *Patriarcha Dr. Miroslav Novák. Život mezi svastikou a rudou hvězdou*, Brno 2010.

24 *Schematismus náboženských obcí CČS podle diecézí*, in: Blahoslav 1960. Rodinný kalendář CČS, Praha 1960, s. 166–173.

Obě největší české nekatolické církve v prvních dekádách po svém vzniku rychle rostly, především v důsledku přestupového hnutí, částečně i kvůli reemigracím Čechů ze zahraničí a z dalších důvodů.²⁵ V podmínkách svobodné společnosti v období první republiky a bezprostředně po druhé světové válce, ale do jisté míry i v jejím průběhu, proto docházelo ke konstituci nových sborů/náboženských obcí těchto církví. Komunistický převrat zřizování nekatolických církevních společenství nejen neomezil, ale naopak urychlil: z maximálních 272 sborů ČCE jich plných 66 (24 %) vzniklo v roce 1948 a později, v případě náboženských obcí ČČS(H) to bylo 77 (21 %) z 368. Důvodem byl zpočátku nikoli jednoznačně negativní vztah komunistů k nekatolickým církvím a jejich podpora v boji proti „společnému nepříteli“, Římskokatolické církvi, stejně jako aplikace církevních zákonů z roku 1949, v nichž se stát zavazoval ekonomicky zajišťovat povolené církve, aby tak mohl lépe kontrolovat a usměrňovat jejich činnost.²⁶ Tato podpora nicméně nebyla věčná. Snižovala se již kolem poloviny padesátých let a ještě výrazněji v období tzv. normalizace, kdy jakákoli privilegia vůči nekatolickým církvím vzala za své. Stát postupně začal ekonomických a správních nástrojů využívat k potlačování organizované religiozity,²⁷ bránil náboženské výchově a socializaci a podporoval již dříve nastartované sekularizační trendy.²⁸

Pro období vlády komunistického režimu po roce 1950 sice neexistují statistická data dokumentující církevní příslušnost či religiozitu obyvatelstva a z metodologických důvodů nelze ani srovnávat údaje ze sčítání lidu z roku 1950 a starší s těmi získanými od roku 1991, dostupné sociologické výzkumy a data shromážděná pracovníky státního církevního dozoru nicméně jednoznačně ukazují

25 Rychlý růst počtu členů byl přesto menší, než v jaký představitelé těchto církví doufali (srov. P. MAREK, *Česká reformace 20. století?*), a navíc se ve třicátých a čtyřicátých letech podstatně zpomalil. Srbův předpoklad kontinuálního, nebo dokonce akcelerujícího růstu na úkor Římskokatolické církve (Vladimír SRB, *Náboženský obraz českých zemí*, Kruh 2, 1947–48, č. 5, s. 2–4) se nepotvrdil.

26 Karel KAPLAN, *Stát a církev v Československu, 1948–1953*. Brno, Praha 1993; Ondřej MATĚJKA, *Jsou to berani, ale můžeme je využít. Čeští evangelíci a komunistický režim v 50. letech*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 2–3, s. 305–340.

27 Jaroslav CUHRA, *KSČ, stát a římskokatolická církev (1948–1989)*, Soudobé dějiny 8, 2001, č. 2–3, s. 267–293.

28 Dana HAMPLOVÁ, *Institucionalizované a neinstitucionalizované náboženství v českém poválečném vývoji*, Soudobé dějiny 8, 2001, č. 2–3, s. 294–311.

rychlý, generačně podmíněný pokles měřitelné církevní religiozity.²⁹ I když je třeba tyto údaje brát se značnou rezervou a zohlednit skutečnost, že nezachycují všechny existující formy religiozity, nýbrž jen její církevně organizovanou a „viditelnou“ část, během čtyř dekad vlády komunistického režimu došlo k odklonu velké části české společnosti od církvi a tento trend v devadesátých letech 20. století a později dále pokračoval. Snižující se počet věřících sledovaných církví ukazuje Tabulka č. 3.

Tabulka č. 3:

Věřící a sbory/náboženské obce ČCE a CČS(H), 1960–2011.³⁰

	ČCE		CČS(H)	
	počet věřících	počet sborů	počet věřících	počet náb. obcí
1960	--	271	--	368 ³¹
1970	--	272	--	351 ³²
1980	--	272	--	336
1991	203 996	264	178 036	314
2001	117 212	263	99 103	300
2011	51 858	250	39 229	288

Z tabulky je na první pohled patrný mnohem pomalejší pokles počtu místních sborů/obcí, takže zatímco ještě v roce 1991 na jeden sbor průměrně připadalo 773 věřících ČCE a na jednu náboženskou obec 567 věřících CČSH, o dvacet let

29 Tamtéž; Z. R. NEŠPOR, *Empirické výzkumy (současného) náboženství v letech 1946–89. Prolegomena k vývoji české sociologie náboženství v období marxistické dominance*, Soudobé dějiny 14, 2007, č. 2–3, s. 399–438.

30 Zdroje: *Náboženské vyznání obyvatelstva*, s. 135; Údaje Českého statistického úřadu, výsledky SLDB 2001 a 2011, www.czso.cz (31. 1. 2018); Z. R. NEŠPOR, *Encyklopedie; Schematismus náboženských obcí CČS podle diecézí*, in: Blahoslav 1960. Rodinný kalendář CČS, Praha 1960, s. 166–173; *Stručný schematismus CČS*, in: Blahoslav 1967. Rodinný kalendář CČS, Praha 1967, s. 130–144; *Stručný schematismus Církve československé*, in: Blahoslav 1972. Rodinný kalendář CČS, Praha 1972, s. 135–143; *Malý schematismus Církve československé husitské*, in: Blahoslav 1982. Rodinný kalendář CČSH, Praha 1982, s. 135–142; *Malý schematismus*, in: Blahoslav 1992. Ročenka CČSH, Praha 1992, s. 136–144; *Církev československá husitská. Schematismus*, in: Blahoslav 2002, Praha 2002, s. 119–136; *Schematismus CČSH*, in: Blahoslav 2012. Kalendář CČSH, Praha 2012, s. 153–195.

31 Údaj za rok 1959.

32 Údaj za rok 1971.

později to bylo jen 207, respektive 106 věřících. Evangelická církev reagovala na pokles počtu věřících snižováním počtu sborů³³ jen o málo flexibilněji než Církev československá husitská, a tyto údaje nijak zvlášť nemění – v oficiálních datech nezastoupené – faktické spojování dvou či více sousedních sborů pod správou jednoho duchovního či pouhá administrace neobsazených sborů farářem jiného sboru.³⁴ Faráři (relativně) velkých nekatolických církví se zjevně starají o stále méně věřících, byť to může být kompenzováno snižováním jejich úvazků, větší intenzitou duchovní práce, nebo také „zástupnou“ službou etablovaných církví pro nečleny a celou společnost.³⁵

Pomalá reakce na úbytek farníků zřejmě má několik příčin: konzervatismus církví jakožto sociálních organizací, naděje na dočasný charakter tohoto úpadku, který bude záhy zvrácen, a v neposlední řadě asi i snahu o maximální využití dostupných zdrojů. V období vlády komunistického režimu, který církve a věřící systematicky potlačoval (přinejmenším v období tzv. normalizace to plně platilo i pro zde sledované církve) nepochybně žily naděje na obnovu v důsledku politické změny. Ke zvýšení (církevní) religiozity po pádu komunistického režimu sice nedošlo, naděje na obnovu církevního života však mohou trvat dál, třeba v souvislosti s hledáním kulturních kořenů, změnami státně-církevních vztahů nebo i působení konkurenčního tlaku v duchu teorie racionální volby.³⁶ Pokud by k něčemu takovému došlo, stejně jako kvůli „zástupné“ funkci církví, je třeba mít v záloze fungující církevněsprávní infrastrukturu, tedy udržovat co nejvíc sborů alespoň v lokálních a regionálních centrech.

Komunistický režim tyto naděje v podstatě toleroval, i když nejspíš z přesvědčení o jejich lichosti – nefunkční sbory a náboženské obce byly formálně nadále podporovány, protože to mnoho nestálo a aby režim nebyl obviňován z omezování církevního a náboženského života.³⁷ Odstranění státního dozoru nad církevním provozem v devadesátých letech 20. století tuto situaci v podstatě

33 Kromě níže uvedeného (marginálního) vzniku nových sborů je třeba uvést, že počet sborů narostl (o devět) rovněž inkorporací části rozdělené Jednoty bratrské jakožto tzv. Ochranovského seniorátu v roce 1999; Z. R. NEŠPOR – Z. VOJTÍŠEK, *Encyklopedie*, s. 485–490.

34 Např. v roce 2018 bylo 41 (16 %) z 251 sborů ČCE neobsazených, z části ovšem šlo o případy fungujících sborů, které jen v danou chvíli hledaly nového duchovního. Údaje podle www.evangelnet.cz/cce/sbory (31. 1. 2018).

35 G. DAVIE, *Sociology of Religion*, s. 140–142.

36 Z. R. NEŠPOR, *Z centra na periferii a zase zpátky? Vývoj sociologie náboženství a proměny její pozice v sociologickém uvažování druhé poloviny 20. století*, Sociológia 41, 2009, č. 2, s. 121–148.

37 Srov. K. HRŮZA – J. KOTLAN, *Socialismus a náboženství*, Nová mysl 40, 1986, č. 7–8, s. 35–43; V. JANKŮ, *Československá socialistická republika a církve*, Nová mysl 43, 1989, č. 7–8, s. 55–65.

prolongovalo. Stát se sice vzdal zásahů do organizace a vnitřního života jednotlivých církví, nadále však ekonomicky podporoval jejich provoz a přispíval na platy duchovních. Výše tohoto příspěvku byla sice zprvu určována počtem věřících v rámci censu, záhy však přešla na interní jednání církevního odboru ministerstva kultury s jednotlivými církvemi a jejich svazy. Snižování počtu sborů/náboženských obcí a systemizovaných míst duchovních by přitom přirozeně vedlo přinejmenším k diskusi o úpravách výše státního příspěvku a církve by byly samy proti sobě, kdyby něco takového iniciovaly. Tuto situaci mění teprve současné nové uspořádání státně-církevních vztahů, kdy zákon o tzv. církevních restitucích z roku 2012 zahrnuje postupné snižování státního příspěvku na provoz církví až na nulu v roce 2030. Církevní samofinancování s sebou nejspíš přinese racionální zhodnocení efektivity jednotlivých místních společenství, respektive udržování příslušných budov a systemizovaných míst duchovních; motivy čistě ekonomické únosnosti však nelze ani v tomto případě přeceňovat, protože právě ČCE a CČS(H) si již vytvořily mechanismy na vydržování (některých) sborů i v případě jejich ekonomické nesoběstačnosti.

Dosavadní snižování počtu sborů/obcí nekatolických církví, k němuž v omezené míře začalo docházet již v období tzv. normalizace a zrychlilo se od devadesátých let 20. století, přitom zřetelně souvisí s postupující urbanizací.³⁸ V případě ČCE byly zrušeny, respektive na kazatelské stanice poklesly i některé původní toleranční sbory na venkově, stejně jako venkovské sbory vzniklé v meziválečném období a později; naopak několik městských sborů bylo nově zřízeno. V případě CČSH se úbytek nejvíce dotkl náboženských obcí v bývalém pohraničí, ustavených po druhé světové válce, i zde přitom dominantně v případě menších obcí. Církve naopak nereagovaly na suburbanizaci a počítají s dojíždkou věřících do sborů ve (větších) městech, fungujících jako lokální centra.³⁹ Úbytek počtu sborů/náboženských obcí je přitom podmíněný i regionálně. Příkladem může být oblast jihozápadních Čech, kde na některé regiony církve v podstatě rezig-

38 Nemám zde na mysli (jen) aktuální proces urbanizace, který se v tomto období naopak zpomalil nebo v některých oblastech dokonce zastavil (vliv suburbanizace, změn v organizační struktuře obcí atd.) – jde rovněž o dozívání dřívějších urbanizačních procesů (vymírání nejstarších osob, které – téměř – jediné zbyly ve venkovských sborech).

39 Z. R. NEŠPOR, *Město a současná religiozita v pohledu sociologie náboženství*, MKR Communio 2016, č. 3, s. 78–91; Tomáš HAVLÍČEK – Kamila KLINGOROVÁ – Jakub LYSÁK et al., *Atlas náboženství Česka*, Praha 2017, s. 38, 44, 76, 82.

novaly.⁴⁰ Vedle strukturálních změn to však přinejmenším v některých případech může souviset i s mezicírkevními pohyby, s přestupy zejména směrem k menším náboženským společenstvím.⁴¹ Kromě urbanizace a regionální diferenciaci, zahrnující i specifické postavení hlavního města, nejsou zjevné další důvody, jež by vedly k systematické redukci počtu evangelických sborů či „husitských“ náboženských obcí – primárně z toho důvodu, že k výraznějšímu snižování jejich počtu (prozatím) nedochází, ačkoli úbytek věřících by jej vyžadoval.

Vyšší organizační jednotky: senioráty a diecéze

Absence dat za jednotlivé sbory/náboženské obce neumožňuje přesnější analýzu regionálního rozložení ČCE a CČS(H), než byla provedena na předchozích stranách. Jistou kompenzací tohoto nedostatku však může přinést pohled na vyšší církevní organizační jednotky, senioráty, respektive diecéze, který zároveň ukazuje charakter organizace/řízení církevních společenství a jejich flexibilitu.

Přestože zřízení evangelické církve bylo od počátku presbyterně–synodní,⁴² stanovující značnou autonomii jednotlivých sborů a řídicí pravomoc celocírkevního synodu, významná praktická úloha připadla seniorátům, tedy regionálním sdružením (představitelů) jednotlivých sborů: duchovní a laičtí pracovníci seniorátu se často scházejí a společně řeší organizační i náboženské otázky, představitelé seniorátu jsou „převodní pákou“ mezi církevním vedením a sbory. Tak tomu bylo již v obou evangelických církvích před vznikem Československa a jejich spojením, nové církevní zřízení z roku 1922 k tomu přidalo územní charakter jednotlivých seniorátů. Zatímco dříve byly senioráty pouhými společenstvími určitého počtu sborů, jejich reorganizace spojená se zvýšením počtu z 8 na 12 uplatnila územní princip: každému seniorátu připadly všechny sbory a všichni věřící v příslušné oblasti. Přestupové hnutí v jihozápadních Čechách, o kterém již byla řeč výše, vedlo o tři roky později ke zřízení nového Plzeňského seniorátu a rozšíření církve do pohraničí v roce 1953 ke zřízení Libereckého seniorátu, čímž se počet seniorátů

40 Srov. Jan VÁNĚ – Jiří STOČES, *The Tachov Region and its Religious Memory. New Sudetenland or a Home of Failure?*, Pantheon 11, 2016, č. 1, s. 49–76.

41 Srov. Z. R. NEŠPOR – Z. VOJTÍŠEK, *Encyklopedie*, s. 622–641.

42 ČCE tím nahradila presbyterně–konsistoriální zřízení rakousko-uherských církví a.v. a h.v.; podrobnější specifikace viz Pavel FILIPI a kol., *Malá encyklopedie evangelických církví*, Praha 2008, s. 112.

v ČCE nadlouho ustálil (současně došlo ke zrušení Čáslavského seniorátu).⁴³ Regionální charakter seniorátů podtrhlo v témže roce přizpůsobení jejich hranic tehdejšími krajským hranicím (z roku 1949), které zůstává v platnosti dodnes. Početní rozložení evangelických sborů do seniorátů ukazuje Tabulka č. 4.

Tabulka č. 4

Vývoj počtu sborů v seniorátech ČCE, 1922–2018.⁴⁴

seniorát	1922	1945	1956	1998	2018
Pražský	12	20	31	33	31
Poděbradský	9	10	28	27	21
Jihočeský	13	15	10	8	7
Západočeský	--	10	25	25	23
Ústecký	10	16	16	16	14
Liberecký	--	--	13	11	9
Královéhradecký	11	16	19	17	15
Chrudimský	10	13	25	25	24
Čáslavský	14	14	--	--	--
Poličský	7	8	12	11	9
Horácký	9	9	14	15	15
Brněnský	12	16	22	23	22
Východomoravský	12	13	27	27	27
Moravskoslezský	9	15	27	27	25
Ochranovský	(sborů byly součástí Jednoty bratrské)				9

⁴³ Jedinou další změnu představovala inkorporace Ochranovského seniorátu v roce 1999, uvedená v pozn. č. 33.

⁴⁴ Zdroje: *Církev v proměnách času 1969–1999. Sborník Českobratrské církve evangelické*, Praha 2002, s. 79–96; www.evangelnet.cz/cce/senioraty (31. 1. 2018). Změny názvů: Jihočeský seniorát se nazýval Německobrodský (1922–27) a Tábořský (1927–52), Západočeský byl Plzeňský (1925–52), Ústecký byl Podřípský (1922–52), Horácký byl Novoměstský (1922–52), Východomoravský byl Vsetínský (1922–52) a Gottwaldovský (1952–63); tyto změny neměly vliv na územní rozložení. Jedinou podstatnou výjimkou byl v roce 1952/53 zánik Čáslavského seniorátu a vytvoření Libereckého, k územním změnám přitom tehdy došlo i mezi dalšími senioráty.

Považujeme-li za znak organizační racionality existenci srovnatelně velkých seniorátů, v ČCE od počátku nic takového neplatilo a další organizační vývoj tyto rozdíly ještě zvýraznil, a to i přes výše naznačený značný konzervatismus pokud jde o existenci sborů (uplatňující se zejména ve druhé polovině 20. století). První moderní senioráty z roku 1922 totiž vycházely ze staršího organizačního členění dosavadních církví a.v. a h.v.⁴⁵ a s výjimkou nově vytvořeného Plzeňského (dnes Západočeského) seniorátu v meziválečném období, během druhé světové války a krátce po ní nedošlo k žádným změnám. Nové uspořádání církve z roku 1953 pak vyšlo ze sekulárního územněsprávního členění, které velikostní rozdíly mezi jednotlivými senioráty dále zvýraznilo, a tento stav vydržel až do současnosti: jednotlivé senioráty se co do počtu sborů liší více než trojnásobně. Původní státní požadavek na úpravu seniorátních hranic tak, aby usnadnily státní dozor nad církví (prostřednictvím krajských církevních tajemníků), ČCE internalizovala a dále udržovala, nehledě na novější změny krajských hranic. Rozdíly jsou přitom ještě markantnější, vezmeme-li do úvahy počet věřících v jednotlivých seniorátech:⁴⁶ zatímco ve 14 sborech Ústeckého seniorátu je podle vnitrocírkevních statistik pouhých 1230 členů (88/sbor), ve 27 sborech Východomoravského seniorátu je to 15297 osob (567/sbor).⁴⁷

Ještě větší význam než v ČCE senioráty mají v Církvi československé (husitské) diecéze. Důvodem je skutečnost, že tato církev po secesi z Římskokatolické církve biskupské zřízení pouze oslabilo a doplnilo o presbyterní prvky, v zásadě je však zachovala jak v učitelské, tak v organizační rovině. Náboženské obce tvořící se CČS(H) byly proto záhy organizovány do diecézí na regionálním základě: ke třem diecézím (Západočeské/Pražské, Východočeské/Kutnohorské⁴⁸ a Moravsko-slezské/Olomoucké), zřízeným v roce 1921, o dva roky později přibyla čtvrtá – Slezská/Ostravská. V roce 1950 se církev podřídila požadavku státní správy upravit hranice diecézí podle krajských hranic, rozdělením dosavadních diecézí přitom vznikly dvě nové – Brněnská a Plzeňská.⁴⁹ Jedinou další změnou bylo zrušení Olomoucké diecéze a její připojení k diecézi Ostravské v roce 1962, hned

⁴⁵ *Církev v proměnách času 1969–1999*, s. 79.

⁴⁶ Pro jeho zvláštní postavení ponecháváme stranou početně úplně nejmenší Ochranovský seniorát (604 osob).

⁴⁷ Stav v roce 2018; www.evangelnet.cz/cce/senioraty (31. 1. 2018).

⁴⁸ Později Královéhradecká diecéze.

⁴⁹ *Výprávění o našich diecézích*, in: Blahoslav 1957, Praha 1957, s. 124–133; *Po druhé našimi diecézemi*, in: Blahoslav 1958, Praha 1958, s. 151–162; *Po třetí našimi diecézemi*, in: Blahoslav 1959, Praha 1959, s. 173–183.

následujícího roku však bylo sídlo diecése přeneseno zpět do Olomouce. Při vědomí, že i v případě CČS(H) byly existující náboženské obce dosti stabilní a jejich počet jenom dílčí měrou odráží vývoj členské základny církve, lze sledovat vývoj diecézní organizace v Tabulce č. 5.

Tabulka č. 5

Vývoj počtu náboženských obcí v diecézích CČS(H), 1922–2018.⁵⁰

diecéze	1922	1950	1966	2018
Pražská	40	111	111	119
Královéhradecká	39	84	83	62
Olomoucká	28	44	54	43
Ostravská	--	26	--	--
Brněnská	--	41	57	39
Plzeňská	--	48	50	37

Státní zásah do diecézní organizace na počátku padesátých let byl motivován jinými důvody než zefektivněním církevní správy, v následující dekádě byl sice podniknut ojedinělý pokus o racionálnější členění (sloučení Ostravské a Olomoucké diecéze), další kroky tímto směrem však už nenásledovaly. I v šedesátých letech tak v CČS(H) zůstaly více než dvojnásobné rozdíly v počtu náboženských obcí mezi diecézemi, v současnosti jsou tyto rozdíly víc než trojnásobné. Můžeme přitom předpokládat, že ještě výrazněji to bude platit v případě počtu věřících, církev však interní informace o počtu členů jednotlivých náboženských obcí/diecézí neposkytuje. Diecézní organizace CČS(H) každopádně vykazuje obdobně konzervativní rysy jako senioráty ČCE, nehledě na ještě výraznější úbytek počtu věřících této církve.

⁵⁰ Zdroje: viz pozn. 49; dále A. PROCHÁZKA, *Statistický přehled CČS; Stručný schematismus* (1967); <http://www.ccs.cz/kontakty.php> (31. 1. 2018).

V tomto článku jsme sledovali „nejviditelnější část“ organizačního vývoje druhé a třetí největší české církve,⁵¹ Českobratrské církve evangelické a Církve československé (husitské), v období od jejich vzniku, přímo souvisejícím se vznikem Československa, až do současnosti. Obě církve v prvních dekadách své existence výrazně početně rostly, čemuž odpovídalo zřizování nových sborů a náboženských obcí, respektive seniorátů a diecézí; tyto pohyby a změny byly plynulejší v případě ČCE a bouřlivější či nárazovější v případě ČČS(H). V obou případech nicméně organizační vývoj reflektoval skutečnost, že početní nárůst členské základny nebyl kontinuální a prostorově homogenní, i když se uplatnily tendence ke snižování uvedených rozdílů, a obě „nové“ církve si alespoň v případě vyšších organizačních jednotek nesly určitou *path dependency* po svých předchůdkyních. Lze nicméně konstatovat, že „rozvojová“ fáze církevního organizačního vývoje odrážela aktuální či předpokládanou sociální poptávku po církevních službách.

Masivní sekularizace českých zemí ve druhé polovině 20. století, která se nezastavila s pádem komunistického režimu, se mohla stát výzvou k flexibilizaci církevního provozu a organizačním změnám. K tomu však prakticky nedošlo. Z vnějších (politických, sociálních, ekonomických) i vnitřních důvodů (organizační konzervatismus, naděje na opětovný vzestup) obě velké nekatolické církve na změny v počtu věřících prakticky nereagovaly. Počet sborů/náboženských obcí začal klesat jen pomalu a zjevně se značným zpožděním za úbytkem počtu (aktivních) věřících. O málo flexibilnější byla v tomto směru ČCE, zatímco její „konkurentka“ byla rychlejší s časovým nástupem redukce počtu náboženských obcí i v případě (započaté, ale nedokončené) organizační racionalizace vyšších církevních jednotek – diecézí. Flexibilita církevní organizace je však celkově velice nízká, v případě diecézí a seniorátů ještě výrazněji než v případě menších organizačních jednotek. Ačkoli je intenzita sekularizace českých zemí značně prostorově odlišná, ke změnám v již zavedené seniorátní/diecézní struktuře – která byla nadto na počátku padesátých let dotvořena vnějším, státním zásahem v intencích tehdy platného územněsprávního členění, bez ohledu na vnitřní potřeby organizace a řízení příslušných církví – prakticky nedochází, takže rozdíly mezi jednotlivými územními celky jsou obrovské a stále se zvětšují.

51 Je třeba připomenout, že církve (nejen ty analyzované) disponují celou řadou dalších formálních i neformálních struktur, které sledovány nebyly: od různých zájmových, generačních či liturgických společenství na jedné straně, až po para-, nad- a mezicírkevní organizace na straně druhé.

Sto let samostatného organizačního vývoje ČCE a CČS(H) ukazuje obě etablované nekatolické církve jako organizačně velice konzervativní společenství, jenom minimálně reagující na společenské změny. Svou roli zde jistě hrají omezení způsobená vládou komunistického režimu, který v rámci kontroly povolených církví snižoval efektivitu jejich řízení, a snad i konzervatismus jako „obranný mechanismus“ vůči tomuto režimu, jenž se udržuje i po jeho pádu – pozorovaný dosud v případě Římskokatolické církve.⁵² Cílem tohoto článku nicméně nebylo určit příčiny, nýbrž ukázat zásadní *path dependency* jejich organizačního vývoje, která se zřetelně projevuje právě v rostoucí divergenci církevních organizačních struktur na jedné straně a „poptávky“ ze strany věřících na straně druhé. Stoletý vývoj dvou (relativně) velkých českých církví ukazuje, jak dalece jejich dosavadní řízení indikované organizační strukturou nedokázalo zohlednit lokálně a regionálně výrazně diferencovanou míru religiozity ve společnosti, ačkoli zpočátku tyto církve pružně reagovaly právě na nábožensko-společenské změny. Není vyloučeno, že se k vyšší organizační flexibilitě vrátí v souvislosti s novým nastavením státně-církevních vztahů a samofinancováním, prozatím se však zdá, že jim část (zbývajících) věřících „vyfouknou“ organizačně i nábožensky flexibilnější menší církevní společenství.⁵³

52 Jiří HANUŠ, *Tradice českého katolicismu ve 20. století*, Brno 2005.

53 Srov. Z. R. NEŠPOR – Z. VOJTÍŠEK, *Encyklopedie*; T. HAVLÍČEK – K. KLINGOROVÁ – J. LYSÁK et al., *Atlas náboženství Česka*, s. 76, 82.

Centennial Jubilee of the Protestant Church of the Czech Brethren and the Czechoslovak (Hussite) Church: Religious Organisations, Public Demand and Managerial Efficiency

ZDENĚK R. NEŠPOR

On the occasion of the centennial jubilee, the article summarizes and analyses the organizational development of the two largest non-Catholic churches, the Protestant Church of the Czech Brethren, created by the union of the Czech-language Protestants in 1918, and the Czechoslovak (Hussite) Church, created by its secession from the Roman Catholic Church in 1920.

In the first decades of their existence, both churches grew considerably in number, corresponding to the establishment of new churches and religious communities, or seniorates and dioceses. Because of the different origins and traditions, these changes were smoother in the case of the Protestant Church, and stormier or more spasmodic in the case of the Czechoslovak Church. The growth of non-Catholic churches stopped with the accession of the Communist regime and other secularization trends after the Second World War, while, in the 1950s, the organizational structure of the church was completed and preserved. Although the intensity of secularization of the Czech lands was markedly different spatially, the (sub)urbanization and other movements of the population were applied to varying degrees, the changes in the already established congregational structure were only slow and insufficient.

The higher level of ecclesiastical organization proved to be even more conservative – the seniorates, or dioceses. Although at the beginning of the 1950s these units were completed by an external, state intervention in the intentions of the then valid territorial administrative division, regardless of the internal needs of the organizations and governance of the relevant churches, they remained stable, even if the differences between the various territorial units are enormous and are still increasing. At the time of the reign of the communist regime, this conservatism might have been partially motivated by defensive mechanisms against state interventions, but not even the post-communist period brought much greater flexibility. The

churches, which formerly managed to react promptly to the changing “demand” and presented themselves as “modern”, in all ways more effective competition to the Roman Catholic Church, proved to be bastions of organizational and governing conservatism after one hundred years of their existence. Adaptation to the newly established state-church relations and competition on the part of smaller Christian societies of an evangelical stamp can bring a change, unless the established churches have reached the stage of the ossified defence of la Rivage des Syrtes.

Translated by Sean Miller

DISKUSE

Nevyužitá příležitost
aneb mediální politika druhé republiky

JAN RATAJ

Jan JIRÁK – Petr BEDNAŘÍK – Barbara KÖPPLOVÁ a kol.

*Druhá republika: 167 obyčejných dnů.**Politické a mediální klima a jeho reflexe*

Praha, Karolinum 2016, 198 s., ISBN 978-80-246-3586-6.

Publikace představuje badatelský výstup mediálních odborníků Metropolitní univerzity Praha a Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy. Jeho výsledky byly prezentovány na dvoudenním semináři, který proběhl 19.–20. října 2015 na půdě německého Goethova institutu v Praze.

Druhá republika bývá označována za třináctou komnatu českých moderních dějin či za problematický výron „neznámého češství“, které raději nechceme připomínat. Přesto, že se v posledních desetiletích posunul historický a politologický výzkum režimu druhé republiky výrazněji vpřed,¹ povědomí ši-

1 Z různých úhlů a pojetí se problematice druhé republiky věnovali badatelé Jan Gebhart, Miloš Hájek, Vilém Hejl, Peter Heumos, Jan Holzer, Jan Kuklík st., František Lukeš, Pavel Mates, Jaroslav Med, Jan Rataj, Blanka Soukupová, Dušan Tomášek, Jan Boris Uhlíř, Adolf Zeman, Zlatica

roké české veřejnosti o existenci a projevech jediného československého krajně pravicového protidemokratického režimu v našich dějinách je velmi slabé. Tisk, film a televize se nepříjemnému a kontroverznímu tématu vyhýbají. Projevuje se střet vědeckých a účelově politických přístupů. Některé současné konzervativní proudy, střezící svůj demokratický mýtus a vnášející prostřednictvím novinářů své politické představy do minulosti, se snaží kompromitující autoritářský režim bagatelizovat či vytěsnit z českého povědomí do politického zapomnění. Jiní ho naopak posuzují s nepatřičnou empatií a snaží se vyvinutí jeho české konstruktéry z odpovědnosti.² Antisystémoví tradicionalističtí konzervativci a fašisté 21. století se navracejí k odkazu druhé republiky vědomě. Oslavují její protidemokratické principy ve jménu fašizujícího stavovského státu jako vzorového společenského modelu, hodného následování i v dnešních politických poměrech.³

Téma druhé republiky představuje, a to bez ohledu, zda chceme či nechceme, stále živé politikum. Právě z tohoto důvodu pokládal historik Robert Kvaček ve svém úvodním slově k recenzovanému sborníku za nutné zdůvodňovat takovou zdánlivou samozřejmost, jakou je samotná oprávněnost výzkumu druhé republiky. Výzkum případně nazval „vládním do uzavřených dveří“ a konstatoval: „...minulost dědíme celou, i když nechceme. Toho dědictví se mnozí rádi zřeknou, ale ono tady prostě je. A je celistvé. Z dědictví minulosti nemůžeme nic vynechat.“⁴

Zudová-Lešková a další. Z nejnovějších publikací je možno uvést Marcela ZOUFALÁ – Jiří HOLÝ (ed.), *Rozpad židovského života. 167 dní druhé republiky*, Praha 2016.

- 2 K důvodům přetrvávání mytologické interpretace druhé republiky a přehlížení vědeckých poznatků viz blíže Jan RATAJ, *Návrat a nástup. Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*, Politologická revue 12, 2006, č. 1, s. 54–80. K posledním mediálním pokusům interpretovat druhou republiku jako pasivní oběť Adolfa Hitlera a její autoritářské konstruktéry očišťovat jako „odborně zdatné, slušné a zodpovědné muže“ viz názorovou koláž novináře Petra ZÍDKA z debaty historiků: *Malá, ale naše: dědictví II. republiky*, Lidové noviny, 9. 11. 2013, Orientace. Autocenzurní přístup je patrný v jinak hodnotné publikaci Ivo PEJČOCHA *Fašismus v českých zemích 1922–1945*, Praha 2011. Důležité období druhé republiky, kdy český fašismus zbytněl a dosáhl vyšších pater české politiky, je zpracováno velmi torzovitě.

- 3 „V historické paměti slovenského národa je živá vzpomínka na první svobodný, samostatný stát pod vedením novodobého slovenského mučedníka Mons. Jozefa Tisy. Čest jeho památce! Češi bohužel v moderních dějinách nemají žádnou historickou vzpomínku na svou vlastní svěbytnost, nemají na co navázat; takzvaná první republika byl židozедnářský konstrukt, a taky tak dopadla. Období druhé republiky, kdy byla naděje na vytvoření spravedlivějšího společenského a národního uspořádání, nám záhy poslala okupace nacistického Německa“. Ladislav MALÝ, Projev na demonstraci DSSS v Praze na Můstku 17. 11. 2017, <http://www.facebook.com/groups/295203270559333/permalink/1522518184494496/>.

- 4 Jan JIRÁK – Petr BEDNÁŘÍK – Barbara KÖPPLOVÁ a kol., *Druhá republika: 167 obyčejných dnů. Politické a mediální klima a jeho reflexe*. Praha 2016, s. 17.

V historických a literárních přehledových příručkách pro veřejnost a středoškolských učebnicích chybí stále faktografie o dění a politických či kulturních programech druhé republiky, na rozdíl od do detailů rozpracovaných příběhů Mnichova a okupace 15. března 1939. Podobný neuspokojivý stav je přítomen v publikacích, věnovaným dějinám médií, včetně *Dějiny českých médií* z roku 2011 stejných editorů jako recenzovaného sborníku.⁵ Pro čtenáře listujícího novým sborníkem bude zajímavé zjistit, nakolik se autorům podařilo neuspokojivý stav překlenout či nikoli.

Nejasný záměr editorů si protiřečí. V podtitulku sborníku se dočteme, že jeho cílem je analyzovat „politické a mediální klima“, slovy Jana Jiráka „postihnout atmosféru druhé republiky skrze dobovou publicistiku... a naznačit, které problémy a otázky mediálního provozu a veřejného života druhé republiky byly určující a významnou měrou se podílely na utváření dobového politického, kulturního a mediálního klimatu“.⁶ Jinde se píše, že cíl práce usiluje zmapovat „praktické každodenní problémy“ mimo rovinu politických dějin. Úplnou záhadou je nedomyšlený podtitulek „167 obyčejných dnů“, protože na dramatické změny a rozvrat v různých oblastech života bohaté dny druhé republiky (i pro řadového občana) byly vše možné – jenom ne obyčejné. Koncepti sborníku obsahově nepochybně ovlivnil právě probíhající politický žurnalistický spor okolo Ferdinanda Peroutky, narušující či bránící jeho žulový liberálně demokratický mýtus.

Objevná analytická studie Detlefa BRANDESE konfrontuje diametrálně odlišné postavení, cíle i perspektivy znacizované německé menšiny a německých antifašistů a židovských uprchlíků v druhorepublikovém Česko-Slovensku.

Barbora KÖPPOVÁ popisuje organizační proměny a zeštíhlování německojazyčného tisku ve zbytkovém Česko-Slovensku a na počátku protektorátu za podmínek protiliberálních a protižidovských ataků. Výpovědní hodnota studie by byla zvýrazněna, kdyby byla doplněna o rozbor obsahových proměn zpravodajství tradičních ústředních německých listů z českého vnitrozemí. Studie informuje rovněž o zglajchšaltování a redukci titulů německého regionálního tisku

5 Petr BEDNAŘÍK – Jan JIRÁK – Barbara KÖPPOVÁ, *Dějiny českých médií. Od počátku do současnosti*. Praha 2011. Podobně viz např. studie Zdeňka KUKÁNOVÁ, *Fenomén rozhlasového vysílání v předválečném Československu a za okupace*, in: Jan Němeček (ed.), *Mnichovská dohoda. Cesta k destrukci demokracie v Evropě*, Praha 2004, s. 294–302, která fakta o změnách mediální politiky za druhé republiky vůbec nereflektuje. Z publikace Jakub KONČELÍK – Pavel VEČEŘA – Petr ORSÁG, *Dějiny českých médií 20. století*, Praha 2010, s. 75–82, rovněž nevyčteme nic konkrétního a podstatného o institucionálním a ideologickém „usměrnění“ sdělovacích prostředků za druhé republiky.

6 J. JIRÁK – P. BEDNAŘÍK – B. KÖPPOVÁ a kol., *Druhá republika*, s. 8.

v odtrženém českém pohraničí. Nacistická říšská propagandistická uniformita v Sudetoněmecké župě pohltila místní specifika německého menšinového tisku.

Dva příspěvky vnášejí do tematiky druhé republiky postavu Emanuela Moravce. Ten však do druhé republiky nepatří. Neangažoval se v ní a tehdejší konzervativní a fašistickou mocenskou elitou byl jako prvorepublikový „benešovec“ odmítnut. Moravcovo bezkonkurenční politické selhání z jiných období, bylo využito komparativně pro umenšení váhy politických zvratů Ferdinanda Peroutky a Jana Stránského (Petra Bílého). Jiří PERNES na základě výběru některých Peroutkových článků informuje o jeho fikci možnosti loajálního soužití s nacistickým Německem, o podpoře Beranova autoritářského režimu, výzvě k české protektorátní totalitizaci, o antisemitském podbízění se a o odrazování Čechů od odboje a odporu.

Pernesova interpretace Peroutkova „realistického vidění světa“ je více než empatická. Pernesův zkrat spočívá již v titulku studie, který označuje Peroutku v období druhé republiky za důsledného bojovníka proti Mnichovu. Ve skutečnosti Peroutka po vzniku druhé republiky akceptoval základní tezi stoupenců appeasementu, na níž byl Mnichov založen, totiž že nacistické Německo je v zásadě důvěryhodný partner, s nímž je možné vytvářet trvalé konstruktivní dohody. Nadto zdůrazňoval, že třetí říše nebude zasahovat do československých vnitřních poměrů či omezovat český národní rozvoj.⁷ Peroutkovo germanofilské hlásání jednostranné české viny za Mnichov a zhoubné přesvědčování české společnosti o možnosti dobrých a harmonických vztahů s nacistickým Německem nebylo mezi demokraty samozřejmé a vzbudilo u jeho věrných čtenářů znechucení. Proti podobnému defetistickému namlouvání nacistického Německa ze strany britského premiéra Nevilla Chamberlaina vystoupil například ihned po podpisu Mnichova a britsko-německé smlouvy Winston Churchill, který varoval před nebezpečnými následky podobných úvah.⁸

7 Přítomnost 15, 30. 11. 1938, č. 48; F. PEROUTKA, *Nový poměr k Německu*, Přítomnost 15, 29. 12. 1938, č. 52.

8 Např. W. Churchill se pozastavil nad výrokem premiéra Chamberlaina o vytvoření „srdečných vztahů“ mezi Velkou Británií a Německem, který pronesl po mnichovské amputaci Československa. Připomenul mu, že „nemůže být přátelství mezi britskou demokracií a nacistickou mocí... Za zvlášť nesnesitelné pokládám, že duch naší země by mohl upadnout do moci, okruhu a vlivu nacistického Německa a že by se naše existence stala závislou na jeho dobré vůli a rozmaru... Nechceme být vedeni po cestě směřující k služebnictví nacistickému Německu a jeho systému nadvlády nad Evropou“. Winston s. CHURCHILL, *Do boje*, Praha 1946, s. 81–82.

Jiří Pernes dále ve svém příspěvku soudí, že Peroutka „zavrhoval a otevřeně odmítal všechny protidemokratické tendence, které se od září 1938 v životě československé společnosti začaly projevovat... za nesmírně důležité pokládal, aby si Česko-Slovenská republika udržela demokratické zřízení“.⁹ Ve skutečnosti Peroutka nebránil Beranově demontáži demokratického systému a transformaci Česko-Slovenska v autoritářský nedemokratický systém, podporoval vládní propagandu proti demokracii a Hradu první republiky; varoval však před brachiálním fašistickým přímým řezem a odstraněním kamuflující fasády „autoritativní demokracie“ otevřenou likvidací druhé, politicky bezmocné Národní strany práce. Místo toho navrhl průkopnický zavedení jednotné kandidátky pod vedením Strany národní jednoty v případných volbách v českých zemích, což jistě nelze pokládat za iniciativu s pluralitní a demokratickou motivací. Ve prospěch demokratického profilu Ferdinanda Peroutky v uvedeném období prý svědčí podle Jiřího Pernese skutečnost, že se stal čestným rukojmím vězněm (der Ehrenhäftling) nacistického koncentračního tábora. V kontextu specifické nacistické protičeské perzekuční politiky jde však o věc mnohem složitější; ve stejném postavení např. skončil i vůdce českého národního socialismu vlajkač Jan Rys-Rozséváč.¹⁰

Pavel VEČEŘA rozebírá vzdorné rozčarování Jana Stránského („nemůžeme-li zpívat s anděly, budeme výt s vlky“) a Emanuela Moravce (Stanislav Yester) ze zrady západních spojenců bezprostředně po mnichovském diktátu. Nehledě na jejich společný apel na pomnichovský obrat ČSR k Německu, upozorňuje na odlišné závěry obou protagonistů v jejich poměru k liberální demokracii a nacistickému totalitarismu.

Stat' Pavla SUKA obrací pozornost k obsahu dětských a obrazových společenských týdeníků, které popularizovaly novou ideologickou orientaci a politickou elitu druhé republiky v propagandisticky optimistickém duchu. Za-

9 Jiří PERNES, *Emanuel Moravec a Ferdinand Peroutka – dva bojovníci proti Mnichovu v době druhé republiky*, in: J. Jiráček – P. Bednařík – B. Köpplová a kol., *Druhá republika*, s. 69–70.

10 Za věrohodný popis politického sporu o Ferdinandovi Peroutkovi pokládá Jan Jiráček (J. JIRÁK – P. BEDNAŘÍK – B. KÖPPLOVÁ a kol., *Druhá republika*, s. 8) výklad na internetové Wikipedii. Jiráček pokládá za hlavní pramen odborného poznání peripetií Ferdinanda Peroutky literární mediální Ferdinand Peroutky z pera spisovatele Pavla Kosatíka, s nimiž se interpretačně ztotožnil. Jiný pohled viz blíže Jan RATAJ, *O autoritativní národní stát. Ideologické proměny české politiky v druhé republice 1938–1939*, s. 148, 190–193; J. RATAJ, *Selhal Ferdinand Peroutka?*, in: *Parlamentní listy* 18. 5. 2015, <https://www.parlamentnilisty.cz/arena/rozhovory/Selhal-Ferdinand-Peroutka-Profesor-Jan-Rataj-nastoluje-nova-fakta-o-muzi-ktery-otrasa-agendou-Milose-Zemana-375533> (13. 10. 2018).

jímavý je postřeh, o tom, jak byla protibenešovská kampaň a kritika Masarykovy sekularizované republiky vnášena i mezi dětské čtenáře.

František HRDLIČKA připomenul v krátkém článku základní informace o protičeskoslovenské říšskoněmecké stanici „Pravda vítězí“, působící z Vídně a o reorganizaci vysílačů v Česko-Slovensku i o obsahu studijní cesty zástupců Radiojournalu na Goebbelsovo Ministerstvo lidové osvěty a propagandy a do říšskoněmeckého rozhlasu. Zásadní otázky proměn Česko-Slovenského rozhlasu (dříve Radiojournalu) ve sledovaném období: proces jeho postátnění a krajně pravicového usměrnění článkek pomíjí.¹¹

Petr BEDNÁŘÍK nastínil vývoj kinematografie na pozadí kulturní politiky autoritářského režimu, který vnímal národ jako společenství krve. Sledoval protižidovskou, protidemokratickou a protilevicovou „očistu“ tehdejšího filmu v duchu tradicionalistického katolického konzervativismu. Autor překvapivě nezmínil Národní kulturní radu, která byla odpovědnou střežovou kulturní institucí druhé republiky. Filmoví tvůrci v ní byli zastoupeni A. M. Brousem.

Jan CEBE popisuje problém nezaměstnanosti některých skupin novinářů v důsledku teritoriálních ztrát a politických změn za druhé republiky i pokusy o částečné zmírnění sociálních dopadů pomocí finanční pomoci ze zahraničí. Zajímavé je rovněž svědectví o marných protestech členů Syndikátu československých novinářů proti stupňovaným cenzurním opatřením Beranovy vlády. V debatě s novináři se ministr Jiří Havelka odvolával na německý nátlak. Podotýkám však, že Národní osvobození v listopadu 1938 upozorňovalo, že česká konzervativní pravice využívala Německa jako strašáka, aby u občanů zdůvodnila zavedení antidemokratického řádu. Podstatná část Cebeho studie je věnována začlenění Syndikátu československých novinářů do jednotné novinářské organizace (Národního svazu novinářů), pod vedením předsedy tiskové komise Strany národní jednoty a šéfredaktora Venkova a Beranova mluvčího Rudolfa Halíka.

Cebeho analýza nezhodnocuje dostatečně politické totalitarizující souvislosti doby a užívá účelové dobové zástupné termíny, které zakrývají podstatu věci, např. „zjednodušení spolkových a organizačních poměrů“ pro autoritářské usměrnění a totalitarizující výstavbu jednotných organizací a rušení svobodného pluralitního spolkového života. Růst nacionálních xenofobních nálad v Syndikátu nezpůsobila podle mého soudu „vlna vlastenectví“, jak píše autor, ale programový odvrát nových konzervativních držitelů moci od masarykovského demokratického

11 Srov. J. RATAJ, *Budování státní řízené propagandy za druhé republiky (1938–1939)*, Moderní dějiny 25, 2017, č. 1, s. 153–166.

pojetí národa k pojetí integrálnímu či rasovému. Autorovo nedoložené tvrzení, že po celé období druhé republiky ze strany syndikátu k žádnému zákroku vůči členům jiných národností nedošlo,¹² se jeví jako téměř neuvěřitelné v kontextu s tehdejšími kampaněmi proti německé emigraci a židům a ve srovnání s postupem jiných profesních organizací (právníků, lékařů a dalších), které Židy a Čechy židovského původu (vyloučené z národa a pokládáné v této době za cizince) odstranily ze svých řad. Kromě toho začlenění Syndikátu do jednotné organizace, která se stala de facto součástí struktury Strany národní jednoty, znamenalo automatické vyloučení židovských členů, protože židé členy státostrany být nesměli.

Politiku druhé republiky charakterizuje stať Jana GEBHARTA. Obsahuje hlavní teze z Gebhartovy a Kuklíkovy monografie *Druhá republika 1938–1939* z roku 2004.¹³ Pojetí obou historiků, kteří se důsledně vyhýbali jakékoliv pregnantnější charakteristice ideové a systémové podstaty druhorepublikového režimu a jeho mocenské reprezentace, podpořil svou autoritou Robert Kvaček již v recenzi na Gebhartovu a Kuklíkovu monografii.¹⁴ Znovu tak učinil v úvodním slově hodnoceného mediálního sborníku, když konstatoval, že nepokládá „myšlenkový názorový, ideový pád za druhé republiky za tak hluboký, jak se někdy vnímá“. Zasáhl totiž prý jen intelektuální, zvláště militantně katolické kruhy, nikoli veřejnost.¹⁵ Kvaček přehlíží především skutečnost, že zvrat se týkal té části polarizované politické reprezentace, která provedla demontáž parlamentní demokracie s perspektivou nastolení autoritářského fašizujícího stavovského státu v procesu, který sama nazývala hrdě podzimní konzervativní revolucí.

Kuklíkovo a Gebhartovo pojetí druhé republiky pokládám za sporné. Jejich kniha podává zasvěcenou syntézu dějin druhé republiky, ale bez využití nezbytného politologického interdisciplinárního fundamentu. Zranitelným místem práce je napětí mezi bohatostí faktografie a její ne zcela dostatečnou interpretací. Tento deficit se netýká státního a národního rozměru problematiky, ale charakteristik politického systému. Za nejvýraznější interpretační deformaci obou autorů, která je dodnes mechanicky přejímána v odborné literatuře, včetně recenzovaného sborníku, pokládám věcně neodůvodněné označení Národní strany práce za opozici. Jan Gebhart dokonce přirovnává zavedení nesoutěživého, jen kvazi-dvoustrannického systému v druhé republice k „anglickému vzoru založenému na principu vládní

12 J. JIRÁK – P. BEDNAŘÍK – B. KÖPPLOVÁ a kol., *Druhá republika*, s. 125.

13 Jan GEBHART – Jan KUKLÍK st., *Druhá republika 1938–1939. Svár demokracie a totality v politickém, společenském a kulturním životě*. Praha – Litomyšl 2004.

14 ČČH 103, 2005, s. 176–178.

15 J. JIRÁK – P. BEDNAŘÍK – B. KÖPPLOVÁ a kol., *Druhá republika*, s. 18.

strany a strany loajální opozice“.¹⁶ Nelze však podle základních politologických znalostí ani v nejmenším klást do typologické souvislosti institucionalizovanou Opozici Jejího Veličenstva, obdařenou rozsáhlými kompetencemi a kontrolními možnostmi a perspektivou příchodu k moci po řádných demokratických volbách, s pouhou formální existencí Národní strany práce. Ta byla v naprosto subordinačním postavení k hegemonní státní Straně národní jednoty a byla trvale zbavena reálné politické váhy, vlivu na rozhodovací procesy i kontrolní funkce. Lze ji poměřovat spíše s druhořadými politickými stranami v meziválečných autoritativních diktaturách, přežívajícími bez možnosti faktického podílu na moci. Důvody přetrvávání druhé vedlejší politické strany v prvním období druhé republiky byly čistě takticky účelové. Ostatně před okupací Česko-Slovenska bylo rozhodnuto o diferencovaném včlenění členů NSP do státostrany SNJ.

Nepříjemnou skutečností je, že Gebhartův text místy přebírá v terminologii dobové účelové propagandistické floskule a retuše, jimiž si politický jazyk tehdejších představitelů režimu vylepšoval kosmeticky svou skutečnou tvář. Materie je pečlivě shromážděna, programy převyprávěny, ale dobovým jazykem, takže jejich skutečná obsahová podstata je odkryta jen částečně či je dokonce přeměněna ve významový opak. Zavádějící jsou např. opisné termíny „loajální státotvorná opozice“ pro Národní stranu práce uznávající ve skutečnosti vedoucí úlohu Strany národní jednoty; „zjednodušování politického života“ pro eliminaci pluralismu stranického systému, svobodného spolkového života, politických institucí a plošné omezování demokratických procedur; „autoritativní demokracie“ pro autoritářský fašizující systém.

Jan Gebhart konstatuje, že druhá republika počítala se „zvolením nového parlamentu“, ale již neuvádí, že se nemělo jednat o parlament politické plurality stran, ale o stavovský sněm podle italského vzoru. Stejně tak autor nikde neuvádí, že svobodné volby byly v druhé republice nahrazovány volbami s jednotnou kandidátkou (do 15. 3. 1939 proběhly tímto způsobem v Slovenské krajině a Karpatské Ukrajině) a že se rozpadl československý ústavní systém z roku 1920 a byl dán podnět k zahájení prací na nové ústavě stavovského typu rovněž podle italského korporativismu.¹⁷ Úzké pojetí problematiky, zasazující ji důsledně pouze do dílčího rámce dějin státu – od Mnichova 1938 a jeho následků až po březen 1939 – vedlo k její torzovité recepci.

¹⁶ Tamtéž, s. 22.

¹⁷ Tamtéž, s. 23. K Gebhartově a Kuklíkové pojetí druhé republiky viz podrobněji Jan RATAJ, *Konečná diagnóza druhé republiky?*, Soudobé dějiny 12, 2005, č. 1, s. 140–154.

Radikálně konzervativní profil vládnoucího autoritářského etablisementu druhé republiky není ve sborníku nikde pojmenován. Kontinuitou jeho politiky s konfrontační politikou radikalizované konzervativní, restaurační pravice a revoltujícího fašismu uvnitř liberálně demokratické ČSR se práce nezabývá, a to ani v úvodní kapitole. Politický život tradičně konzervativních elit druhé republiky však tkvěl svými kořeny v první republice a v rakousko-uherské minulosti. Druhou republiku nelze pochopit z ní samé, pojímat ji jako pouhý pomnichovský nouzový projekt šokovaných politiků, kterým nic jiného nezbyvalo – nechtěný důsledek státní porážky roku 1938 a nacistické nátlakové instalace zvenčí –, i když je zřejmé, že protidemokratický mocenský zvrat umožnily výjimečně „příznivé“ mezinárodní okolnosti. Druhorepublikový režim měl svou cílevědomou vlastní existenci s budovatelským antiliberálním záměrem a dlouhodobé domácí kontinuitní kořeny.¹⁸ Konzervativní mocenská oligarchie v čele s konstruktérem režimu, předsedou republikánské (agrární) strany Rudolfem Beranem, bývá neadekvátně vyvažována z odpovědnosti za protiústavní demontáž parlamentní demokracie, ze svého spojeneckého partnerství s českými fašisty i ze snah o nastolení autoritářského režimu s totalitarizujícími znaky. Interpretační mezery a zkratky zpětně ovlivnily i stagnaci výzkumu pramenů, který v některých podstatných otázkách vyžaduje nové doplnění či odstranění přetrvávajících bílých míst.

Gebhartovo a Kuklíkovo pojetí politických dějin druhé republiky u autorů mediálních příspěvků dominuje a vzbuzuje dojem, že je pojato jako jediné legitimní. Nemusíme souhlasit s odlišnou interpretací jiných badatelů, ale měli bychom citovat ne jednu, ale všechny relevantní práce k tematice, což recenzovaná publikace až na jeden případ nečiní. Právě v této limitující skutečnosti nalézám odpověď na otázku, z jakých příčin editoři sborníku při koncipování svého záměru neaspirovali na analýzu některých zásadních a doposud neodkrytých či nedostatečně osvětlených projevů mediálního klimatu druhé republiky.

Sborník obsahuje i záznam krátké debaty několika historiků u kulatého stolu mediálního semináře. Protože účast na tomto semináři byla výběrová a mnozí uznávaní badatelé o druhé republice nebyli na seminář pozváni, vyústila debata v názorově identickém kruhu v zásadě do obecné a místy marginální uličky. Krajně pravicový režim nebyl opět ani typologicky pojmenován. Rozprava se týkala příčin snadnosti, se kterou padl prvorepublikový režim liberální demokracie,

18 Jan RATAJ, *Návrat a nástup. Český systémový koncept krajně pravicového řádu za druhé republiky*, Politologická revue 12, 2006, č. 1, s. 54–80; J. RATAJ, *Literární politika aneb Odpustek a heroizace místo mementa*, Soudobé dějiny 19, 2012, č. 2, s. 276–291.

posuzován byl domněle odlišný charakter pravicové radikalizace na Slovensku a v českých zemích, částečně byly otevřeny též otázky podoby druhorepublikového nacionalismu a antisemitismu apod. Došlo i na kritiku malého kariérního zastoupení menšinových Němců v československé armádě ve třicátých letech.

Otázka postupné fašizace politického života druhé republiky byla vyřešena jejím označením za instrument komunistické propagandy. Jistým oříškem pro diskutující bylo vymezení profilu stoupenců antisystémového nedemokratického zvratu v druhé republice. S psychologizující výpomocí byli označeni jako „průměrní lidé s neukoženými ambicemi... lidé méně schopní... méně úspěšní“.¹⁹ Stačí se však seznámit se signatáři fašistického hnutí Akce národní obrody, kde se setkáme s výkvětem české reprezentace v mnoha oborech, abychom vyloučili tuto v zásadě naivní hypotézu. Historik Pavel Zeman jako jediný připomenul, že český krajně pravicový antidemokratismus se nezrodil až šokem z Mnichova, ale dříve ve třicátých letech. Kromě fašistických hnutí zmínil i protiliberální tendence agrární strany. Ve skutečnosti česká radikálně konzervativní pravice a později fašisté z různých politických stran a hnutí odmítali první republiku s jejími moderními idejemi již od jejího vzniku jako nenárodní nebo židozvednářský cizí stát a dlouhodobě usilovali o autoritářskou proměnu režimu.

Projekt mediálního sborníku k druhé republice (nehledě na zajímavé dílčí studie) jako celek nevyužil své možnosti a nenaplnil očekávání. Přesto, že přinesl dílčí poznatky, nepřekonal stávající interpretační manko dějin médií v období druhé republiky. Vyhnul se podstatným aspektům tehdejší tiskové, rozhlasové a kulturní politiky. Čtenář nenajde potřebné informace o nástupní tiskové protidemokratické kampani, kterou pomnichovská konzervativní elita a fašisté zahájili svůj nástup k moci, o personálních proměnách ve vedení ústředních deníků, o obsahových posunech zpravodajství novin a rozhlasového vysílání ani o činnosti tiskové komise vládnoucí státostrany – Strany národní jednoty.

Stejně tak unikla pozornosti editorů demokratická publicistika, která až do své likvidace pod zásahy státního aparátu oponovala vládní informační manipulaci a nedemokratické indoktrinaci. Za příznačné pro filtraci některých podstatných informací o eliminaci svobodných českých médií za druhé republiky pokládám, že se v publikaci objevuje jméno Rudolfa Halíka pouze jednou, a to ještě bez potřebných souvislostí, ač se jednalo o prominentní odpovědnou postavu vládních sdělovacích prostředků a agilního tvůrce zglajchšaltované převýchovné propagandy. Stejně slabě je zastoupeno jméno konstruktéra druhé republiky Rudolfa Berana, ačkoli se

19 J. JIRÁK – P. BEDNAŘÍK – B. KÖPPLOVÁ a kol., *Druhá republika*, s. 184–185.

mimořádně angažoval v boji o vymýcení moderní „pakultury“ a výstavbu jednotné novinářské organizace, podřízené Straně národní jednoty. Premiér a předseda Strany národní jednoty zastával navíc funkci přednosta Propagační ústředny při předsednictvu ministerské rady. V jeho gesci byla nejenom postupná likvidace nezávislého tisku a kultury, ale též institucionální a obsahová výstavba státem řízeného ofenzivního informačního jednohlasu podle říšskoněmeckého vzoru.²⁰ Některá bílá místa československo-německých mediálních vztahů z období druhé republiky by mohla být překlenuata zmapováním působnosti německých oborníků k technice propagandy mezi českými novináři a aktivit tiskového přidělence německého vyslanectví Karl von Gregoryho.

20 J. RATAJ, *Budování státní řízené propagandy za druhé republiky (1938 – 1939)*, Moderní dějiny 25, 2017, č. 1, s. 153–166.

RECENZE

Marzena MATŁA

Czeskie wpływy w życiu religijnym i piśmiennictwie państwa piastowskiego w X–XI wieku
(= Publikacje Instytutu Historii 148)

Poznań, Instytut Historii UAM 2017, 443 s., ISBN 978-83-65663-38-2.

Po obsáhlé monografii, pojednávající o formování a konsolidaci českého státu Přemyslovců,¹ zpracovala Marzena Matła, polská medievistka působící na univerzitě v Poznani, další téma týkající se českých dějin, tentokrát ve vztahu s dějinami polskými. Zkoumala problematiku českých vlivů na náboženský život a písemnictví v rané piastovské monarchii, přesněji od druhé poloviny 10. do konce 11. století. Zaměřila se především na potenciální české prostřednictví v christianizaci státu Měška I. a z něho vyplývající kontext náboženského života piastovské monarchie, a na oblast písemnictví, především na genezi polského letopisectví, vznik původního polského kalendáře a zrod nejstarších v Polsku dochovaných rukopisů. Přesto, že problematice českých vlivů na polskou kulturu byla ze strany polských i českých historiků věnována pozornost již od poloviny 19. století, nemůže být kniha, jak oprávněně autorka konstatuje, konečnou syntézou, ale pouze analýzou dílčích otázek. Ty bude v budoucnosti možno zahrnout do syntetické práce. Chronologicky je kniha vymezena křtem Měška I. a jeho manželstvím s Přemyslovnou Doubravou na jedné straně a přítomností Judity České, manželky Vladislava Heřmana, v Polsku na straně druhé.

Kniha je rozdělena do tří oddílů. První je věnován křtu Měška I. a rané polské církvi „mezi Čechami a říší“, druhý kultu světců v raně piastovském Polsku, ve třetím, pojednávajícím o polském a českém písemnictví, si autorka klade otázku, zda jde o vliv a napodobení, nebo o dva vývojové modely. Autorka v práci vychází z nové analýzy pramenů a na jejím základě reaguje na názory tradované či nedávno formulované v historické literatuře.

Nově provedená analýza problematiky křtu Měška I. a christianizace jeho panství reaguje na koncepci marginalizace úlohy Čech a Přemyslovnou Doubravu při christianizaci Polska, která začíná dominovat v současné polské historiografii. Autorka ukázala, že v literatuře opakovaně přijímaná úloha německé církve a Oty I. nejenže není potvrzena prameny, ale vyplývá z neadekvátního předpokladu, že česká církev nebyla připravena pro provádění christianizace. Dává za pravdu těm odborníkům, kteří na základě skrovného počtu nejranějších církevních staveb a nejstarších křesťanských pohřebišť poukazovali na skromný rozměr christianizace za Měška I.

Matła zdůrazňuje, že první etapa christianizace měla v této době pouze elitářsko-prestižní charakter, netýkala se poddaných a ani neexistují stopy působení čet-

1 Marzena MATŁA, *Pierwsi Przemyslidzi i ich państwo (od X do połowy XI wieku)*, Poznań 2008.

nějších misijních skupin. Hypoteticky z toho usuzuje, že nevelká skupina duchovních, pravděpodobně českých a bavorských s pozdějším biskupem Jordanem, která přišla s Doubravou do Polska, stačila na konverzi elit a obsazení několika kostelů, které v Polsku tehdy vznikly. S využitím nové analýzy pramenů (Thietmar, Gallus) tak autorka rehabilitovala roli Doubravy v christianizaci Polska. Rovněž zdůraznila roli Slavníkovců Vojtěcha a Radima v tomto procesu, především v sakrálním písemnictví, možná i v sakrální architektuře a snad i v sakrální terminologii.

Ve druhém oddílu knihy se Matla zabývá problematikou vzniku nejstarších kultů v piastovské monarchii. Konstatuje, že bádání o tomto problému bylo často jen povrchní, bez vztahu k reálným etapám budování polské církve. Výsledky dosavadního bádání o patrociniích polských kostelů jako určujícího aspektu šíření jednotlivých kultů autorka uvádí do souvislosti s archeologickým výzkumem kostelů v nejdůležitějších panovnických sídlech. Konstatuje, že počet zasvěcení kostelů je velmi skromný. Výčet patrocinií ukazuje, že Piastovci nesahali po hlavních říšských „politických“ světcích, ale vybírali obecně křesťanské světce a výrazně navazovali na pojmenování nejstarších kostelů přemyslovských. Matla z toho usuzuje, že ani Boleslav Chrabrý přes svou roli zamýšleného „spolupracovníka císařství“ neopustil zcela tradici, kterou zahájila Doubrava s Měškem. Připouští spíše, že Boleslav nehodlal pasívně následovat říši, ale budoval ideologii své vlády jako reprezentant Sclavinie. Tak jak budoval kult „vlastního“ světce Vojtěcha (byť se Vojtěch díky přízni Oty III. stal světcem univerzálním) přijal též svatováclavskou tradici: sv. Václavovi zasvětil katedrálu na hlavním malopolském hradě Wawelu. Zde autorka nevyklučuje návaznost na dědictví Přemyslovců, předchozích vládců Krakova, a záměr vytvořit z Václava svého „rodového“ světce. Znovu vybudovaná polská monarchie již užívala větší počet různých patrocinií.

Pokud jde o písemnictví a knižní kulturu, konstatuje autorka mezi Polskem a Čechami podobnosti i rozdíly, které vyplývaly z rozdílných kořenů christianizace v obou zemích, hlavně pak ze skutečnosti, že pokřesťanstvování spojené s budováním státu probíhalo v polských zemích při nejmenším o několik desetiletí později nežli v české kotlině. Autorka proto nejprve pojednává o vývoji české písemné kultury, potom o stejném fenoménu v Polsku.

Pokud jde o české prostředí, přeceňuje Matla poněkud klášterní prostředí. Označuje totiž období do konce 13. století za „monasticko-církevní éru“ (v literatuře, citované na tomto místě, uváděný pojem není), protože tvůrci literatury prý byli až na nečetné výjimky (především kronikář Kosmas) mniši, hlavně benediktini (s. 237). Nejméně osm pro toto období doložených, byť ne vždy jménem, kronikářů a letopisců pražské kapituly oproti pěti, včetně hypotetických možná osmi klášterním historikům, z nichž třetina nebyli benediktini, nesvědčí ovšem o výjimečnosti autorů mimo klášterní prostředí.

V pojednání o českém písemnictví klade Matla snad až příliš velký důraz na slovanské písemnictví. I když oprávněně konstatuje, že příslušnost dochovaných (většinou až v opisech z 15. století) nebo jen zmíněných textů vztahujících se k českému prostředí, stejně tak otázky slovanské písemné kultury v sázavském klášteře, je třeba podrobit dalšímu bádání. Autorka předpokládá poměrně vysokou úroveň slovanského písemnictví v Čechách a její v podstatě nepřerušenou tradici. Písemnou kulturu v Čechách v 10. a 11. století charakterizuje proto jako slovansko-latinskou, v čemž vidí jeden z hlavních rozdílů

od písemné kultury polské. Další rozdíl nachází ve větší „bohatosti“ české literatury, ať jde o legendy, historiografii nebo pragmatické písemnosti.

Příčinu nižší literární produkce v Polsku autorka asi oprávněně spojuje s vývojem polské církve, která po počátečním úspěchu (vlastní provincie) prošla ve třicátých letech 11. století krizí, po níž byly obtížně znovu budovány církevní struktury. Situace v přemyslovských Čechách byla poněkud odlišná, již v 10. století byli mezi tvůrci václavských legend domácí autoři, legendy byly postupně modifikovány a ideologicky upravovány podle místních potřeb. Na rozdíl od Čech byla polská písemná produkce nevelká. Novou analýzou autorka především přispívá k řešení v literatuře často diskutovaného vztahu polských a českých analů, když konstatuje, že analý vznikaly v Čechách i v Polsku nezávisle na sobě, mohly pak v různých dobách podléhat výměně (příležitostí k tomu mohl být příchod Judity s doprovodem duchovních do Polska nebo kontakty polských duchovních, například krakovských biskupů, s českým klérem). U obou skupin letopisů je pak nutno počítat také s obecnými vzory (především analý z Corvey).

Naopak pravděpodobně české kořeny shledává autorka u „polského“ kalendáře v Kodexu Gertrudy, který Marzena Matla hypoteticky spojuje s kalendářem benediktinek u sv. Jiří. Český vliv oprávněně vidí i v příchodu nejstarších rukopisů do Polska, konkrétně obou „zlatých“ kodexů, které jsou, podobně jako oba příbuzné kodexy české – Kodex Vyšehradský a Kodex sv. Víta, nejspíše produktem bavorských skriptorií (jako o prostředníku Matla uvažuje o Přemyslovně Juditě). České prostřednictví vidí autorka i v příchodu Pontifikálu krakovských biskupů z konce 11. století do Polska. Kniha byla podle názoru autorky původně objednána pro potřeby české církve (uvedené modlitby a světci odpovídají spíše Čechům za Svytihněva II. nebo Vratislava II.).

Pojednání o rukopisech ovšem autorka nepovažuje za uzavřené, naopak zdůrazňuje potřebu studia rukopisných bohemik v Polsku, které by mohlo přinést další poznatky. Následovat by mělo také studium geneze nejstarších polských kalendářů.

Konečně posledním tématem, které autorka podrobila nové analýze, je ideologie vlády Piastovců. Matla ji nespojuje pouze se Západem a s císařstvím, jak tento problém vidí většina historiků, ale shledává inspiraci i u jižního souseda Polska. Pro řešení těchto a dalších problémů vyzývá ke studiu architektury a umění, i materiální kultury, což by mohlo doplnit výsledky studia kultury duchovní.

Jako všechny práce autorky se její nová kniha vyznačuje precizní prací s prameny a kritickým využitím odborné literatury, i neotřelou interpretací tradičních problémů. I když M. Matla pochopitelně nemohla vyřešit všechny otázky spojené s tématem a cílem práce, položila inspirující otázky pro další studium. Prací s touto knihou ovšem ztěžuje skutečnost, že k téměř čtyřem stům stránek textu nebyl pořízen rejstřík.

Marie Bláhová

Ephraim SHOHAM-STEINER (ed.)

Intricate Interfaith Networks in the Middle Ages. Quotidian Jewish-Christian Contacts (= Studies in the History of Daily Life, 800–1600, Vol. 5)

Turnhout, Brepols 2016, XII + 347 s., 6 samostatných barevných příloh,

22 obrázků a map v textu, ISBN 978-2-503-54429-8.

Prochází-li zájemce o středověké dějiny Židů světové muzejní sbírky judaik, narazí v nich tu a tam na předměty, které lze z dnešního pohledu nazvat kuriozitami. Ve Victoria and Albert Museum v Londýně se např. nachází havdalová kořenka (*besamim*), kterou později její křesťanský majitel nechal připevněním křížku a umístěním ostatku předělat na relikviář. V Jewish Museum v New Yorku lze zase obdivovat nádherný *aquamanil* v podobě lva, jenž původně sloužil pro křesťanské liturgické účely (*lavabo*) a který se později dostal, snad formou zástavy, do židovské domácnosti, kde byl jako tzv. *natla* používán k podobným účelům. Jde o pozoruhodné doklady mezikulturní výměny překračující náboženské hranice, které otvírají otázku, do jaké míry šlo o výjimky, či naopak pravidla. Jak dalece překračovali příslušníci obou komunit hranice v každodenním životě a jak moc byly jejich kontakty důvěrné?

Recenzovaný soubor studií se opírá o příspěvky z mezinárodního workshopu (CEU Budapešť 2010) a snaží se dát na tyto otázky odpověď. Kniha je otevřena shrnujícím metodologickým úvodem a samostatnou případovou studií z pera hlavního editora svazku Ephraima Shohama-Steinera, jenž působí na Ben-Gurionově univerzitě v Negevu. Cílem tohoto souboru je zkoumání průsečíků každodennosti evropských Židů a křesťanů, které ukazují, jak byli Židé zakořeněni v krajinách, kde žili, kolik společného měli s majoritní společností a jak samozřejmou a neodmyslitelnou součást středověkého světa představovali. Strážlivé upozorňování na komplexnost židovsko-křesťanského soužití a jeho případná pozitiva navazuje na programové teze doyen oboru Salo W. Barona. Analýza každodennosti se totiž jeví jako nejvhodnější metoda, jak vymanit židovskou historiografii z chronologického výčtu protižidovských perzekucí.

V současnosti tyto snahy inovativně doplňuje mnohostranný projekt Hebrejské univerzity *Beyond the Elit: Jewish Daily Life in Medieval Europe*, který pod vedením Elishevy Baumgarten soustřeďuje pozornost na severní Francii a Německo v letech 1100–1350. Recenzovaná kniha jde podobným směrem – má však širší časový i geografický záběr a akcentuje již zmíněné průniky koexistence. Jednotlivé studie tak využívají metody mikrohistorie, analýzy každodennosti (*Alltagsgeschichte*) a historie „zespoda“ (*Geschichte von Unten*), aby ukázaly hloubku a četnost veřejných, skrytých či tabuizovaných židovsko-křesťanských vztahů na různých úrovních a v různé míře intimity. Shoham-Steiner dokumentuje každodenní kontakty na základě hebrejských zdrojů – jednak příklady z pietistického díla *Sefer chasidim*, jednak kauzou kriminální spolupráce křesťanských zlodějů a židovských překupníků, která vyžadovala maximální vzájemnou důvěru všech zúčastněných, včetně rabínských autorit (případ je totiž zaznamenán v halachickém responsu). Tyto jednotlivé střípky ukazují mimo jiné schopnost pragmatického uvažování, které šlo nad rámec náboženského partikularismu.

První dvě studie knihy se zabývají intelektuálními dějinami, které svou povahou náležejí k oblasti exkluzivních kruhů společnosti. Piero Capelli rozebírá téma konverze ke

křesťanství. Tu lze pokládat za nejzazší formu židovsko-křesťanského soužití, jelikož zásadně narušuje bezpečné hranice nábožensko-společenských identit. Autor dokládá na příkladech elitních konvertitů z oblasti Sfaradu, že byli více než mezináboženskými teologickými výzvami ovlivněni interní debatou probíhající uvnitř samotné židovské komunity, a to mezi tradičními a protitalmudickými učenici, kteří se stavěli kriticky k rabínským autoritám. Konverzi ke křesťanství Capelli ukazuje jako vnitřní proces intelektuální diferenciací židovských vzdělců na iberském poloostrově, jenž byl ovlivněn také racionalistickými motivy. V nábožensky definovaném světě se konverze jevila jako jediná možná alternativa, jak se mohl učený Žid vypořádat s rabínskou/ talmudickou tradicí, která si uzurpovala výlučnou doktrinální autoritu. Jakkoli se tato studie vzdaluje otázkám každodennosti, nabízí korigující pohled na to, jakou úlohu hrál v intelektuální konverzi křesťanský proselytismus, kterému byli Židé ve středověku vystaveni.

Tamás Visi zastupuje v knize jako jediný oblast našeho domácího bádání a zkoumá dopad morové epidemie na intelektuální debatu, která spojila křesťanské i židovské vzdělance v českých zemích. Zejména učenici pražského okruhu, k nimž je možné řadit Jom Tov Lipmanna Mühlhausena, Menachema Šalema a Avigdora Karu, projevíli zájem o soudobou křesťanskou medicínskou literaturu, kterou aškenázští rabíni ignorovali, a rozšiřovali své poznání nenáboženských disciplín, jako byla filozofie a přírodní vědy. Visiho text překračuje dosavadní bádání o tom, jak zničující dopad mělo protižidovské násilí v době, kdy Evropu sužovaly ataky černé smrti, a nabízí inovativní pohled na pozitivní interakce, jež jsou důležitým doplněním celé této mozaiky. Zájem o pražskou školu v současnosti nachází další badatele (jmenujme např. Milana Žoncu), jejichž práce rozšiřují naše povědomí o specifikách lokálních intelektuálních židovských dějin.

Sociální a kulturní kontakty obou prostředí reprezentují další studie: Katalin Szende zkoumá historii židovského osídlení v Uhersku a nabízí vzorce, či lépe etapy, ve kterých se proměňovaly usazovací strategie židovských komunit v souvislosti s privilegií udělenými panovníkem a zákonodárstvím země. V první fázi přicházeli do Uher dálkoví kupci, jejichž pobyt v biskupských městech, kam se soustřeďovaly jejich aktivity, býval limitován, a nelze proto hovořit o vzniku obecní infrastruktury. Během 13. století již evidujeme plně rozvinuté obce v královských i biskupských sídlech a dokonce nacházíme ve dvorských službách nejpřednější a nejbohatší členy komunity. V pozdním středověku mizí v návaznosti na protižidovskou legislativu Židé z vysoce postavených veřejných funkcí, nicméně zároveň roste jejich počet téměř ve všech významnějších uherských městech. Tyto vzorce tu s většími, tu s menšími podobnostmi lze stopovat i na našem území a korespondují s narativními i diplomatickými prameny českých zemí. Jakkoli studie vrhá užitečný pohled na přítomnost Židů v uherském království, poněkud se v ní ztrácí rozměr židovsko-křesťanské každodennosti a slouží spíše jako kulisa pro její pochopení. S politováním je třeba uvést, že jde o jedinou studii, která těží z archeologických nálezů. Ty jsou bohužel v tomto souboru pro výzkum každodennosti hrubě zanedbány.

V následujícím příspěvku popisuje Flocel Sabaté život již etablovaných komunit na Iberském poloostrově, zejména pak konsolidační proces v Katalánsku v pozdním středověku. Dokumentuje dramatické zhoršení postavení Židů, které dokládá zejména na

pramenech právně-normativní a nábožensko-formační povahy. Mezi řádky zůstává bohužel nevyřčena zcela zřetelná a hmatatelná důvěrnost vztahů mezi křesťany a sefardskými Židy, které musely být regulovány opakovanými a stále se zostřujícími nařízeními. Jejich četnost ukazuje, jak obtížné bylo narušit španělský model *convivencia* a jak dalece byli středověcí Sefardi integrováni ve společnosti. I z toho důvodu se vládnoucí moci jako jediné řešení této důvěrné, a proto nežádoucí blízkosti jevila naprostá likvidace pyrenejských židovských obcí.

Carsten Wilke dodává předchozímu příspěvku konkrétní rozměr: navazuje na objevené studie Davida Nirenberga, které se věnují sexuální (ba dokonce partnerským) vztahům mezi Židy a křesťany ve Španělsku. Wilke si všímá nejen překvapivě otevřeného pohledu některých rabínů (Nachmanides) na sexuální přestupky, ale i reakci opačného pólu učenců, kteří vinili halachické autority z laxnosti. Ta podle nich stála u kořene zhroucení židovské integrity a neschopnosti obstát při náboženské extirpaci sefardských Židů. Doklady mezináboženských milostných styků hledá Wilke vedle hebrejské responzivní literatury v literárních památkách, které ovšem mají svá vlastní pravidla a nelze k nim přistupovat stejně jako k jiným historickým pramenům. Topologická analýza by možná ukázala, že intimní vztahy mezi oběma komunitami nelze přeceňovat a že tabuizace určitých typů kontaktů byla přítomná i v relativně liberálním myšlení španělských Židů. Příklady takového chování nelze vnímat jako pravidlo, ale spíš jako výjimky, hodné literárního zpracování. Je otázkou, do jaké míry erotické, kurtoazní rituály svádění a intimních vztahů zobrazují realitu a do jaké míry jsou projekcí zažitého stereotypu uvolněné sefardské morálky a zbožnosti v kontrastu se stejně podezřelou rigiditou a bigotností Aškenázu. Jde totiž o mocná, ale zároveň zavádějící schémata, která jsou dědictvím předchozích syntetizujících snah, představujících Sfarad a Aškenáz v určité dichotomii.

Součástí identity, která má velmi fluidní charakter, jsou přirozené i jazyky, kterými se Židé dorozumívali mezi sebou navzájem a se svými křesťanskými sousedy. Co byl onen pověstný *mameloš* středověkých Židů? Do jaké míry byla hebrejšтина identitotvorným prvkem židovských mužů a žen a jakou roli v jejich životě hrály vernakulární jazyky? Jakou souvislost měly jazykové kompetence s genderem? Byla hebrejšтина klasickým hagiolektem, jazykem vzdělanců a liturgie, anebo lingua franca srozumitelná širší židovské komunitě?

Je škoda, že mezi studiemi recenzované knihy nenacházíme více lingvistických exkurzů, které by vrhly světlo do problematiky židovských jazyků a komunikace. Pro naše prostředí udělal na tomto poli záslužnou práci tým badatelů v čele s Robertem Dittmanem a Lenkou Uličnou výzkumem tzv. kenaánských glos ve středověkých hebrejských rukopisech s vazbou na české země. Ukázal, jak důvěrnou znalost místního vernakuláru měli rabínské učenci, pro něž byla, stejně jako pro celou židovskou komunitu, stará čeština pokud ne mateřštinou, pak jistě samozřejmým komunikačním nástrojem.

Tuto filologickou oblast zastupuje v recenzované knize důležitá onomastická studie, jejíž autorkou je Lilach Assaf. Ta se na základě analýzy hebrejských jmenných seznamů aškenázských obětí masakrů *Norimberského Memorbuchu* soustředila na rodinné strategie udělování jmen. Jejich analýzou odhalila např. významnou úlohu žen při pojmenovávání dívek či důležitost osobních jmen při konstituci rodinné paměti a genealogické kontinuity. Rostoucí popularita vernakulárních ženských jmen, či klesající obliba ženských románských

jmen na úkor německých ve vrcholném středověku ukazuje postupnou kulturně-jazykovou asimilaci aškenázské komunity.

Assaf v kontrastu s těmito zjištěními konstatuje konzervativnost mužských židovských jmen, která jsou z velké části biblického původu. Bezesporu podnětné úvahy poněkud relativizuje povaha pramene, z něhož autorka čerpala – lze totiž předpokládat, že liturgicky koncipovaný *Memorbuch* zaznamenal i přes nářeční varianty mužská jména v oficiální bohoslužebné podobě (*šem-kodeš*), nikoli jako *kinuj* (jméno běžně užívané v komunikaci s okolím), jak tomu bývá (ale nemusí vždy být) u žen. Otázkou zůstává, zda byli aškenázští Židé více zvyklí na své oficiální jméno, anebo na podobu, jakou je oslovovali jejich příbuzní a souvěrci a do jaké míry se ta či ona podoba lišila od toho, jak byli známi ve svém křesťanském okolí. K takovému výzkumu by ovšem bylo zapotřebí vyčíst i křesťanské prameny referující o osobách známých z hebrejských textů a zároveň zohlednit skutečnost, že i záznamy *Norimberské pamětní knihy* jsou torzovitě a nepřesné: v silách přeživších totiž nebylo znát bezpečně jména (a jejich varianty) všech povražděných členů komunity, jejichž počet mohl přesahovat nejen desítky, ale někdy i několik set.

Podobně fascinujícím a doposud jen málo reflektovaným tématem jsou tzv. zákony o přepychu (*sumptuariae leges*). Obě komunity jimi regulovaly příliš honosné a proti skromnosti jdoucí veřejné vystupování, a to jak v oblasti oděvů, šperků a zkrášlování, tak v opulentnosti hostin a slavení svátků. Gerhard Jaritz rozebral toto téma na základě raně novověkých pramenů, jejichž původ však sahá do vrcholného středověku, kdy mendikantsko-asketické praktiky volající po chudobě pronikly do širších vrstev společnosti. Tyto směrnice však měly zároveň držet společenské třídy v takové sebereprezentaci, jaká jim náležela. Obě komunity sdílely v oblasti morálky ideál společenské skromnosti a cudnosti, nicméně pravidla židovské *cniut* byla v legislativní rovině nepochybně ovlivněna imperativy křesťanské *modestia*. Tato ustavení měla též chránit Židy před nepřiměřenou pozorností, která by mohla vyvolávat závist a protižidovské napětí. Metodologicky je tato studie inspirativní i pro náš prostor, zejména ve vztahu k statutům místních komunit (např. *Šaj takanot* pro raně novověkou Moravu).

Soužití v čase konfliktů analyzuje studie Eveline Brugger, zaměřující se na nejvýznamnější násilné kauzy, k nimž došlo během 14. století v Rakousku, odkud se šířily i na území českých zemích. Protižidovské bouře autorka charakterizuje především jako spontánní, státní mocí nekoordinované akce. Hlavním přínosem této kapitoly je postřeh, založený na dobových pramenech, že protižidovské násilí a s ním spojená rétorika a legislativa měly jen malý vliv na čilé ekonomické vazby, které byly obnovovány téměř okamžitě po odeznění bezprostředního ohrožení. Nelze pochybovat o tom, že se toto resuscitační úsilí projevovalo i v dalších oblastech koexistence.

K podobným závěrům dochází pro české prostředí např. Martin Musílek při výzkumu pražské měšťanské společnosti. Ten ukazuje, jak rychle se pražská obec, zdemolovaná při pogromu roku 1389, byla schopna opětovně zkonsolidovat. Je to patrné na městských knihách, dokazujících, že k převratným změnám v obchodně-právní oblasti nedošlo a že několik let po masakru byla komunita schopná fungovat ve své původní

agendě.¹ Likvidační potenciál tak měly především ty akce, které řídila anebo schvalovala nejvyšší státní autorita: V případě Rakouska lze hovořit o promyšlené a organizované destrukci v případě Vídeňské gezerý (1420/21), za níž stál vévoda Albrecht V.

Hmotná kultura, jak bylo upozorněno na začátku této recenze, je oblastí, která by mohla odhalit pozoruhodné vazby mezi křesťanskou a židovskou komunitou. Do židovských rukou se pravidelně dostávaly zástavy, jež formovaly vkus židovských věřitelů: Často šlo o luxusní umělecké předměty (oděvy, šperky, nádoby, zbraně, ba dokonce paramenta a liturgické *res sacrae*), které inspirovaly židovské umělce, iluminátory, anebo byly majetnými Židy transformovány či jednoduše akceptovány jako součást jejich domácího vybavení.²

Tzv. morové poklady (např. z Erfurtu, Colmaru, Lingenfeldu či ze Slezské Středy), které původně náležely aškenázským finančníkům a byly svými majiteli ukryty během protižidovských masakrů v polovině 14. století, odhalují, do jak úzkého kontaktu s nejvyšší (dvorskou) kulturou přicházely elitní židovské kruhy nejen prostřednictvím zástav, ale také svými soukromými zakázkami (např. židovské snubní prsteny, kidušové poháry apod.). Svět bohatých Židů, kteří stáli na vrcholku majetkově diferencované židovské komunity, v mnoha směrech překračoval úroveň jejich domácího městského zázemí. Zdá se, že mohl mít blízko patricijské, ba i šlechtické reprezentaci.

Vkus mecenášů a elit tehdejší evropské společnosti ilustruje i dobová rukopisná produkce, již se v recenzované knize věnují kapitoly z pera Katrin Kogman-Apel a Zsophie Buda. Ty se ovšem soustředí na tematiku méně exkluzivní, nejde jim o zachycení inspirací ze shora společnosti, ale naopak z jejich nižších vrstev. Kogman-Apel ukazuje, že významný aškenázský písař a iluminátor 15. století Joel ben Šimeon, zvaný Feibusch, který krátce před vypovězením Židů z moravských královských měst možná sídlil v Brně, reagoval ve své knižní tvorbě jak na rozdílné kulturní preference svých židovských mecenášů ve střední Evropě a později v Itálii, tak i na vzory křesťanských uměleckých dílen. Výmluvně to ilustruje ikonografická analýza postavy muže se strumou, který se objevuje hned v několika Joelových dílech. Zájem o velmi realistické zpodobnění tělesného postižení mohlo být formováno nejen existující křesťanskou ikonografií, ale snad i silícím zájmem o pozemský svět v duchu křesťanského humanismu. Zároveň však konvenoval i tradičnímu hodnotovému systému židovské komunity, která kladla důraz na charitativní závazky bohatých souvěrců vůči chudým a znevýhodněným.

Zsafia Buda analyzuje příklad konkrétní spolupráce křesťanských iluminátorů a jejich židovských patronů: Na příkladě očividných přešlapů umělců, kteří malovali i to, co nemuselo odpovídat náboženským představám jejich zákazníkům, ukazuje (ne)důkladnou komunikaci mezi písařskou dílnou a budoucím majitelem kodexu. Vliv křesťanské ikonografie na podobu hebrejských manuskriptů byl markantní, bez ohledu na to, zda je

-
- 1 Martin MUSÍLEK, *Patroni, klienti, příbuzní. Sociální svět Starého Města pražského ve 14. století*, Praha 2015.
 - 2 Příklady těchto kontaktů v současnosti odhaluje např. monografie: Joseph SHATZMILLER, *Cultural Exchange: Jews, Christians, and Art in the Medieval Marketplace*, Princeton 2013.

vytvářeli křesťanští, anebo židovští umělci, kteří z křesťanských skriptorií (vědomky i nevědomky) přebírali teologicky zatížené obrazové vzorce.

Předchozí řádky měly nejen přiblížit obsah jednotlivých studií a zaujmout k nim kritické (vesměs však pochvalné) stanovisko, ale především ukázat na paralely s výzkumem aškenázské komunity v českých zemích, jejíž každodennost není prozatím popsána. Zdá se, že by na základě domácích pramenů a externích paralel mohl být do budoucna načrtnut obraz, který by částečně zhmotnil život místních Židů v sousedství křesťanské komunity. Úsilí Ephraima Shohama-Steinera a týmu, který sestavil, lze pokládat za zásadní, a to i přesto, že téma zdaleka nevyčerpal. Nabídl však ukazatele dalšího směřování. Záslužná je nejen mezinárodní a mezioborová spolupráce, která je dnes již samozřejmostí, ale především snaha tematicky zapojit do odborné debaty rovněž oblasti, které zatím z hlediska obecného výzkumu středověkých židovských komunit leží na periferii (Rakousko, České země, Uhersko). Dodejme kriticky, že v uvedeném výčtu překvapivě absentuje Polsko, přestože současné medievistické studium krakovských a kaziměřských Židů zohledňuje nejmodernější metodologické přístupy.³

Lze si posteskknout, že odborníci na středověký Aškenáz donedávna přehlíželi oblasti vzdálené od tradičního centra výzkumu (tj. Německa a severní Francie), nicméně obrovské množství práce, které za poslední desetiletí vykonaly např. Eveline Brugger a Birgit Wiedl na poli výzkumu rakouského Židovstva,⁴ dává naději na změnu a pozitivní odezvu. Tímto soustředěným směrem, doufejme, vykročí i domácí judeo-medievistická studia.⁵ V regionu, odkud pocházel Bertold Bretholz, Guido Kisch či František Graus, je na co navazovat.

Daniel Soukup

3 Srovnaj výstavní katalog: Eugeniusz DUDA (ed.), *Cracovia Iudaeorum 3D*, Krakow 2013.

4 Eveline BRUGGER – Birgit WIEDL, *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter*, Bd. I–IV, Innsbruck 2005–2015.

5 Lenka BLECHOVÁ – Eva DOLEŽALOVÁ – Martin MUSÍLEK – Daniel POLAKOVIČ – Tomáš VISI – Jana ZACHOVÁ, *Archiv český, díl XLI. Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku: Od počátků do roku 1347*, Praha Filosofa, 2015.

Susanne HÄRTEL

Jüdische Friedhöfe im mittelalterlichen Reich

(= Europa im Mittelalter, Band 27)

Berlin – Boston, De Gruyter 2017, 419 s., ISBN 978-3-11-053560-0.

Studie, pojednávající o problematice židovských hřbitovů, si klade za cíl podrobné zmapování vzorku pěti hřbitovů (v Magdeburgu, Řeznu, Špýru, Curychu a Dortmundu) a následně usiluje o zobecnění závěrů tohoto výzkumu.

V úvodu autorka vytyčuje hlavní výzkumné otázky, v jejichž středu stojí zkoumání náboženských a sociálních rozdílů mezi židovskou menšinou a křesťanskou většinou. Problematika hřbitovů aškenázského Židovstva v říši dosud nebyla předmětem systematického výzkumu, pouze jednotlivých případových studií a specializovaných odborných článků, popřípadě porůznu se vyskytujícími zmínkami v odborné literatuře. Autorka představuje publikace, které danou problematiku tematizovaly, jako např. řadu *Germania Judaica* nebo práce Trevírské školy. Konstatuje, že dosud nedošlo k souhrnným rešerším, které by obsáhly více oborů, tedy dějiny umění, archeologie, historii (politickou, kulturní a společenskou), dějiny literatury, religionistiku či epigrafiku. Mezi badatelskými přístupy podtrhuje zájem o způsoby a projevy židovského myšlení. Jako základní výchozí přístup své práce definuje srovnávací metodu.

Základní kategorie, se kterými autorka při komparaci pracuje, jsou: země (pozemek), pohřbívání mrtvých, náhrobky a návštěvníci hřbitova. Tyto kategorie jsou pojednány v jednotlivých kapitolách, dále členěných na vizualitu, praxi a sémantiku zkoumané problematiky. Přes tyto vágní názvy kapitol je v knize pracováno s řadou konkrétních a velmi zajímavých informací. V první kapitole, nazvané *Země* (ve smyslu pozemek) autorka pojednává o hlediscích výběru pozemku, na kterém byl hřbitov založen. S ohledem na rabínskou zásadu, že pohřbený nesmí být sekundárně přemístěn na žádné jiné místo, byla věnována výběru pozemku značná pozornost. Hřbitovy byly zpravidla zakládány na předměstí, ale měly být snadno přístupné, vznikaly tedy u cest, ať už pozemních nebo vodních; musel zde být zdroj vody; okolí hřbitova mělo být stranou městského ruchu, obklopeno zahradami nebo polnostmi.

V oddílu věnovaném praxi autorka přibližuje způsoby, jakými židovské obce tyto pozemky získávaly a od koho je kupovaly, zda se jednalo o městskou správu anebo církevní instituce. Kanonické právo obecně ukládá povinnost ochrany hrobů. Židé mohli jen obtížně budovat nové synagogy, v opravování starých jim však nebylo bráněno. Při koupi církevních pozemků dále platilo pravidlo, stanovené už ve sbírce *Decretum Gratiani*, totiž, že majetek církve mohl být prodán pouze v případě naléhavé potřeby. Tomu samozřejmě odpovídaly ceny, které byly spíše vysoké, ale židovské obce se je nezdřáhaly platit, protože hřbitov byla jejich základní kultovní potřeba. Proto také movití členové obcí přispívali na výdaje spojené se získáním pozemku a zastupovali obec při signování kupních smluv. Důležitým hlediskem při výběru místa pro hřbitov bylo také, aby místo nesousedilo s křesťanským hřbitovem. Pro pozemek stranou městského jádra dále mluvila zásada Talmudu, že mrtví jsou nečistí a hřbitov má špatné *omen*.

V neposlední řadě zde byla otázka židovských nároků na hřbitovy ve městech, odkud byli Židé vypovězeni; jejich nárok na hřbitov zůstal v platnosti a pohřbívání mrtvých mohlo být obnoveno poté, co se znovu vrátili. Nedělo se tak ale vždy. Na opuštěných hřbitovech městské rady zpravidla povolovaly zřízení řemeslných dílen, chudobinců apod., ovšem nikoliv neomezeně *ad afflictum perpetuum*, ale s pravidelně obnovovaným dočasným právem užívání a za zvláštních podmínek. Hřbitovy si podržely svůj původní, židovský vzhled i dávno po vypovězení Židů. Jen výjimečně se na nich začali pohřbívat také křesťané, jak se to dělo v Curychu. V podkapitole věnované sémantice autorka uvádí, jak se hřbitovy (a všechny reálie s nimi spojené) označovaly v hebrejských pramenech. Vzhledem k tomu, že epigrafika na židovských náhrobcích je zpravidla mnohomluvná a lyrická, resp. obsahuje elogia a údaje o dobrých skutcích (*micvot*) zesnulého, nepřekvapuje, že hebrejské prameny skýtají také údaje o cestě pozůstalých a vůbec návštěvníků na hřbitov. Latinské a německé prameny jsou v tomto směru podstatně stručnější.

V kapitole nazvané *Oplocení* (ve smyslu oddělení hřbitova od okolí ohradou nebo zdí) autorka pojednává o způsobech tohoto vizuálního rozhraničení a konstatuje nijak překvapivé skutečnosti, totiž že hřbitov byl zpravidla obehnán zdí či plotem tak, aby na něj nebylo zvenčí vidět, měl jeden hlavní vstup, který nebyl zbytečně nápadný. Křesťanům byl přístup na židovský hřbitov zapovězen a zvědavci, lidé pasoucí zvířata a zejména vandalové byli pokutováni městskou správou. Městská rada ručila za právo a pořádek ve městě, tedy i za ochranu židovské menšiny a židovského majetku včetně hřbitova. Na hřbitov nesměla vstupovat zvířata. Přístup na hřbitov však měli jednotliví křesťané (šábesgójové), kteří zde vykonávali placené práce, strážci, popřípadě osoby pověřené údržbou. V sémantické části kapitoly se studie zabývá hebrejskými a latinskými názvy hřbitovního prostranství.

Kapitola *Nebožtíci* pojednává o pohřbených osobách. Valnou většinou se jednalo o Židy, zemřelé pokojnou smrtí, jak dokazují archeologické výzkumy, které nezjistily mnoho tělesných znetvoření či zlomenin. Vysoký je počet dětských hrobů, a to i v porovnání s křesťanskými hřbitovy: celých 56 procent. Další rizikovou životní etapou, kdy docházelo k velkému počtu úmrtí, byl věk mezi 20 a 39 lety. Jen poměrně malý počet pohřbených se dožil věku přes šedesát až sedmdesát let.

Masové hroby, které musely být vykopány po protižidovských bouřích zejména roku 1096 a v polovině XIV. století, jsou dosvědčeny dobovými prameny, ale nebyly dosud objeveny – byť existovaly. Přeživší nepochybně usilovali o pohřbení svých blízkých, ale je otázkou, zda to v dané situaci bylo vůbec možné. Rabi Salomon ben Simson nás zpravuje o pohřbení zavražděných Židů roku 1096 v devíti jámách na hřbitově v Mohuči, ovšem po některých pogromech už nezůstal nikdo, kdo by se o mrtvé postaral. V Mohuči mrtvé ostatně nepohřbili Židé, ale křesťanští měšťané.

V pokojnějších časech byli mrtví na hřbitov nesení nebo vezeni. Mrtví muži měli přes oblečení přehozený talit (s jednou chybějící trásní – *cicit*), zemřelí oběho pohlaví byli dopravováni na hřbitov zahaleni do kusu plátna. Hebrejská literatura zná řadu ustanovení ohledně rituálu pohřbívání: například *Sefer chasidim* (česky *Kniha spravedlivých*, dílo řezenského rabína Judy ben Samuela, které shrnuje každodenní náboženskou praxi aškenázského Židovstva) stanoví způsob zhotovení rakve na místě posledního odpočinku,

ale např. ve Wormsu bylo zvykem nechat sbít rakev už ve městě. Rituální očištění mrtvého (hebrejsky *tahana*) bylo prováděno také až na hřbitově. Židovským specifikem byla dále trvalost hrobu. Hloubka hrobu u dospělých byla stanovena na 1,80 m, hloubka hrobu u kojenců na 0,70 m. V Praze se mrtvým na oči pokládaly břidlicové úlomky. Hroby byly orientovány směrem na východozápad, hlava otočena východním směrem, tedy k Jeruzalému. Za převoz mrtvého Žida se platil poplatek, jak dosvědčují i prameny k dějinám českých a moravských Židů.¹

Pečlivě vypracována byla rovněž pravidla, týkající se otázek, kdy bylo možno uspořádat pohřeb, pokud úmrtí připadlo na některý z náboženských svátků; o sabbatu, kdy platil zákaz práce, se mohla podle dobrozdání Jakoba ben Moše Levi Moelina (Maharila) očista mrtvého svěřit křesťanům atd. Pohřeb o sabbatu zesnulého souvrce se mohl konat následující den, u delších svátků, například Chanuky, však bylo rozhodování složitější. Protože Židé hodně cestovali, mohla je smrt zastihnout mimo domov, a také zde je responsní literatura podrobná, zejména co se týká v případě *agun*,² které se stávaly vdovami a mohly se provdat až po průkazném zjištění manželova úmrtí, tedy i místa jeho posledního odpočinku. Rabíni řešili také otázky, zda Žid, na kterého byla uvalena klatba (hebrejsky *cherem*), má za svá provinění pykat i po smrti, zda má být pohřben stranou ostatních hrobů, popřípadě pochován křesťany.

Zcela zásadní pak pro Židy bylo, aby mrtví zůstali na místě a s jejich těly nebylo manipulováno. Roku 1519, kdy došlo ke geseře Židů z Řezna, si Židé u městské rady stěžovali: a to nikoliv na vypovězení, ale na poškození jejich synagogy, domů a hřbitova. Roku 1521 soud rozhodl, že Židé mají být odškodněni. Mrtvým bylo zaručeno setrvání na místě odpočinku, tedy na hřbitově. Otázka, co se má dít se hřbitovy po vypovězení Židů, byla vzhledem k periodickému vyhánění Židů z říšských měst přetřásána a projednávána četnými městskými radami v průběhu celého středověku. Synagogy mohly být, často s povolením Svatého Stolce, přebudovány na křesťanské sakrální budovy, jako např. v Rothenburgu (u nás v Jihlavě),³ integrita židovského hřbitova však byla citlivou otázkou s ohledem na již zmíněnou kanonickou klauzuli o respektování židovských hrobů. Samozřejmě, docházelo ke zcizování náhrobků, ale k exhumaci jen v případech výjimečných.

V sémantické části kapitoly jsou zpracována označení pohřbených v hebrejských a latinských/německých pramenech, a to jak Židů, tak i křesťanů. Na obou stranách platí, že se o tělech zemřelých jiného vyznání někdy mluví s despektem, tak například Christophorus Hoffmann (zvaný Ostrofrancus) popisuje židovské mrtvolky jako *foeda* a *spurcissima*.

Pátá kapitola nese název *Kameny* (ve smyslu náhrobky). Z vizuálního hlediska se zabývá vnějšími znaky náhrobků (hebrejsky *macev*), jejich výzdobou, užitým písmem,

1 Srov. Lenka BLECHOVÁ – Eva DOLEŽALOVÁ – Martin MUSÍLEK – Jana ZACHOVÁ (edd.) ve spolupráci s Danielem Polakovičem a Tamášem Visi, *Prameny k dějinám Židů v Čechách a na Moravě ve středověku. Od počátků do roku 1347*, Archiv český XLI, č. 196, Praha 2015, s. 171–172.

2 Výraz „aguna“ v překladu znamená „zakotvená“, tedy žena, která pohřešuje muže, je však podle halachy vdaná.

3 Srv. Shlomo SIMONSOHN, *The Apostolic See and the Jews*, Toronto 1988, s. 748, č. 643; *Archivio Segreto Vaticano, Reg. Lat. 269*, fol. 320v–321r.

obsahem nápisů⁴, ochrannou funkcí jednotlivých formulí (ať je jeho/její duše svázána do svazku živých – hebrejsky *tebe nišmato/nišmatah crura bi-cror ha-chajim*). Více textu na židovských náhrobcích mělo za cíl zajistit zesnulým, aby, až přijde čas, zdárně dospěli do „světa, který přijde“. Údaje o zesnulém uvádějí jeho jména (svaté a hebrejské), rodinný původ, jméno otce, někdy matronym, učenost, skutky vykonané pro komunitu a další zásluhy. Celkově nápisy zrcadlí obraz učené, ve společenství souvěrců angažované a solidární menšiny. Náhrobky se liší velikostí a do jisté míry i květnatostí, respektive šíří epitafu. Tato část studie se zabývá rovněž dalším osudem náhrobků, které byly zcizeny a použity pro jiné účely a nacházejí se porůznu zabudované do ulic jednotlivých měst. V sémantické části autorka shromažďuje označení náhrobků v hebrejských a latinských/německých pramenech.

Šestá a poslední kapitola je věnována návštěvníkům židovského hřbitova. Návštěva hrobů zemřelých byla v judaismu ukládána jako jedna z náboženských povinností. Židé navštěvovali hroby svých blízkých a konali poutě ke hrobům učenců. V dramatických dobách, jako například ve Vídeňském Novém Městě roku 1450, mohli rabíni doporučovat návštěvu hřbitovů spíše v malých skupinkách, aby se zbytečně nedráždila zášť křesťanského obyvatelstva. Židé neváhali podnikat dlouhé cesty, aby navštívili rodinné hroby, jako řezanští Židé, kteří se po vypovězení usídlili v Uhrách a po uplynutí nějaké doby se vydali na návštěvu řezenského židovského hřbitova.

Na pohřbech zejména čelných představitelů obce, *parnasů*, či slavných učenců obvykle byla očekávána vysoká účast truchlících z řad místních i přespólních. Oblečení truchlících se řídilo předpisy pro oblečení Židů a nelišilo se od běžného, bylo ovšem natrženo na znamení smutku (hebrejsky *keri'ah*). Pohřební průvod se ze hřbitova vracel bosky, se zahalenými hlavami. Kdo šel ze hřbitova přímo do synagogy, musel si umýt ruce a očistit se od nečistého ducha, který na hřbitově vládl. *Sefer Nizachon* (česky *Kniha vítězství* z pera rabiho Jom Tov Lipmana Mühlhausena) se zmiňuje o sedmidenním období nečistoty. Očista má svůj původ v biblických dobách, stejně jako víra, že návštěvníci vracející se ze hřbitova jsou ohroženi nečistými silami.

Rabíni, například z Brna pocházející Israel ben Chajim Bruna (Mahari Bruna), rovněž přetřásali otázky spojené se *šivou*, obdobím smutku bezprostředně po skonu, a následným obdobím truchlení, které mělo v případech rodičů trvat dvanáct měsíců: kdy se mělo zahájit v případech odloženého pohřbu, jaká pravidla bylo nutno dodržovat atd. Bylo zvykem navštěvovat hřbitov také během půstů, poutě ke hrobům učenců konalo Židovstvo nejen aškenázské, ale také sefardské, jak nás o tom zpravuje cestopis rabiho Petachji ben Jakoba z Řezna. Návštěva hrobu významné osobnosti mohla pomoci při neplodnosti a nemoci a měla celkově blahodárný vliv na poutníka. Na hrobech učenců se vršily lístky a votivní dary, dokonce náčiní pro obřizku. Konečně v sémantické části kapitoly jsou uvedeny výrazy, označující ztrátu, tedy úmrtí.

V závěru knihy jsou shrnuty důvody pro fenomenologický přístup ke zpracování tématu, který umožnil inter-religiózní analýzu problematiky zkoumaného vzorku

4 Na s. 236 uveden chybný rok 277 místo 5277.

židovských hřbitovů: styky Židů a křesťanů, křesťanské a židovské vnímání zahrady mrtvých, otázku vzájemné informovanosti obou skupin a další.

V příloze je poskytnut přehled jednotlivých dochovaných náhrobků na židovských hřbitovech v Magdeburgu (6), Řeznu (53), Špýru (48) a Curychu (8). Seznam náhrobků na hřbitově v Dortmundu chybí. Rozsáhlý seznam pramenů a literatury poskytuje přehled o veškerém listinném materiálu a všech konzultovaných pracích. Kniha je opatřena základním jmenným rejstříkem a rejstříkem lokalit.

Obsáhlá studie Susanne Härtel nese ambiciózní název *Židovské hřbitovy v říši ve středověku*. Už sám název je ovšem zavádějící, protože autorka své komparatistické pojednání založila na pěti židovských hřbitovech, což byl jistě postačující vzorek pro dizertační práci, ze které tato kniha vznikla. Jestliže sama autorka uvádí, že na území říše se nacházelo celkem 150 židovských hřbitovů, je výchozí vzorek neobyčejně malý a *eo ipso* jsou i závěry pojednáváné studie nedostatečně průkazné. Není úplně jasné, proč se autorka nerozhodla zahrnout do výzkumu nějaký hřbitov s kontinuálnější existencí, jako je například Starý židovský hřbitov v Praze. Právě na pražském hřbitově lze názorně ukázat, že Härtelové závěry nejsou obecně platné. Autorka například uvádí, že hřbitovy byly umísťovány v předepsané vzdálenosti od městského osídlení, ale právě pražský hřbitov se nachází přímo na území Židovského města.⁵

Celkově však je kniha výsledkem velmi pracného a důsledného, byť jen parciálního přístupu k problematice židovských hřbitovů a obsahuje mnohé užitečné informace, ze kterých by mohly vycházet širěji pojaté odborné studie. Protože ve středověku bylo aškenázké Židovstvo poměrně kompaktní, není důvod se obávat rozšíření zkoumaného vzorku o další hřbitovy a země, a naopak by bylo velmi zajímavé zjistit zvyklosti jednotlivých lokalit, podmíněné politickými událostmi. Autorku je také nutno pochválit za pečlivé studium hebrejských pramenů (zejména *Sefer chasidim*) a relevantního diplomatického materiálu.

Lenka Blechová

5 Autorka je si této okolnosti vědoma, viz pozn. 105 na straně 65.

Joachim BAHLCKE – Kateřina BOBKOVÁ-VALENTOVÁ –
Jiří MIKULEC (eds./Hrsg.)

Religious, Violence, Confessional Conflicts and Models for Violence Prevention in Central Europe (15th – 18th Centuries) / Religiöse Gewalt, konfessionelle Konflikte und Modelle von Gewaltprävention in Mitteleuropa (15. – 18. Jahrhundert)

Praha – Stuttgart, Historický ústav – Universität Stuttgart 2017, 383 s.,
ISBN 978-80-7286-305-1; 978-3-00-056765-0.

Otázka náboženství v souvislosti s konfesijním násilím v období raného novověku se před čtyřmi lety stala tématem interdisciplinární konference, kterou v Praze uspořádal Historický ústav Akademie věd ČR a Jablonski-Forschungsstelle univerzity ve Stuttgartu. Její texty byly zpřístupněny v konferenčním sborníku, jehož hlavní tematické okruhy sledovaly typy konfesijního násilí, jeho aktéry, respektive média a modely dobové prevence násilí. Klíčovým problémem, který editoři zmiňují v úvodu sborníku, a který by měl napomoci rozkrýt podstatu náboženských konfliktů a násilí, je otázka politicko-sociální integrace a formování kolektivní identity v raně novověké společnosti.

S ohledem na skutečnost, že jednotlivé texty byly vydány v německém nebo anglickém jazyce se ovšem jako základní problém jevila samotná definice německého termínu „Gewalt“, respektive anglického „violence“, které při překladu do češtiny nabízí možnosti poměrně široké palety výrazů, a to nejen „násilí“, jež se objevilo v názvu konferenční akce. Nad tímto problémem se ve sborníku zamýšlel pouze příspěvek Marie-Elisabeth Ducreaux. Ta v případové studii věnované rekatolizační praxi i teorii na mimošském panství Johanna Putze z Aldersturnu v době pobělohorské ukázala na sémantický problém, spojený právě s víceznačností termínu „Gewalt“ v německém jazyce, která ovlivňuje i teoretické zázemí výzkumů a interpretace násilí v konfesijní praxi raného novověku. Autorka se na typovém příkladu zabývala specifickými podmínkami, za nichž konfesijní násilí vznikalo a z nichž lze vyvodit kritéria, jak rozlišit konfesijní a politické násilí. Ducreaux přitom do jisté míry reflektuje změnu paradigmat, k níž dospělo západoevropské bádání v posledním desetiletí, kdy koncept konfesionalizace nahrazuje postupně přístup právněhistorický. To znamená, že interpretace konfesijního násilí vychází z dobové právní teorie, která přináší posun i do vnímání rekatolizační zeměpanské politiky v českých zemích doby pobělohorské, jež je recipována pouze jako akt symbolického násilí. Postupy, které na svém panství v oblasti katolické náboženské praxe zavedl či podporoval Putz z Aldersturnu i jeho teoretické texty, Ducreaux nahlíží právě v kontextu symbolického násilí, neboť šlechtic patřil k horlivým propagátorům tradiční i inovativní katolické praxe. I když základem tohoto přístupu byla podpora „katolické výchovy“, respektive výchovy ke katolické víře, jeho vystupování v sobě ve vztahu k příslušníkům jiných konfesí samozřejmě neslo významný konfliktní potenciál.

Jako úvod sborníku byl zařazen chronologický přehled Winfrieda Eberharda o vývoji nábožensky motivovaného násilí jako fenoménu, provázejícího evropskou společnost od středověku až na práh moderní doby. Středověk je tu prezentován jako období, kdy byla v praxi realizována zásada náboženské jednoty vymáhané násilím, jež nabývalo různé formy střetů s herezí. Zlom v tomto vývoji přinesla reformace, která posílila roli světských

vrchností ve vztahu k náboženské praxi. Konfesionalizace, provázející formování církví od 16. století, se pak stala podnětem pro vznik řady náboženských konfliktů. Ty vycházely ze světského zázemí konfesí a souvisely s posilováním „nároku na výlučnou pravdu“ jednotlivých konfesijních stran, z ohrožení jednoty a identity konfesijních společenství. Eberhard věnoval pozornost i stratifikaci forem náboženského násilí od mediálního a symbolického až k násilí fyzickému, které ústilo v hrdelní tresty proti jednotlivcům či v náboženské války. Epocha nábožensky motivovaného násilí měla dle autora končit s nástupem národních států, kdy se impulsem pro vznik konfliktů stávaly již hodnoty nového systému identity, spojené s definováním moderních národů. Otázkou ovšem je, zda je možné tuto tezi beze zbytku aplikovat na vývoj všech evropských národních států, zvláště v souvislosti s tzv. druhou konfesionalizací v druhé polovině 19. století.

První oddíl sborníku s příspěvky, věnovanými různým typům konfesijního násilí, přinesl poměrně pestrou paletu studií. V úvodu se Petr Hlaváček zabýval osobou inkvizitora Heinricha Institoris a přetrvávajícím náhledem na jeho činnost, spojenou dominantně s literárním dílem. Institoris je, a dobově také byl, vnímán v souvislosti s násilím, využívaným jako nástroj náboženské, či spíše církevní disciplinace. Hlaváček přiblížil Institorisovy aktivity při pobytu v českých zemích, kdy byl konfrontován s bikonfesijním prostředím. Zde pod tlakem okolností byla jeho činnost redukována na pouhé disputace, polemiky a osobní přesvědčování.

Prostor pro konfesijní konfrontaci poskytovaly na sklonku 16. a počátku 17. století i pohřební kázání, a to napříč konfesemi. Témuto tématu se věnovala Radmila Prchal Pavlíčková. Představila kázání jako prostor konfrontace a vzájemného vymezování konfesí, který měl z hlediska obsahového blízko k letákům a pamfletům a stal se součástí dobové konfesijní propagandy. Autorka definovala pohřební kázání také jako médium konfesionalizace – ovšem bez kontextu mediálních teorií. V její interpretaci byla pohřební kázání prostředkem, který lze z hlediska literárního i náboženského nahlížet v různých významech – teologické jednoduché texty, typ moralistní literatury, součást kolektivní paměti, prostředek disciplinace etc.

Joachim Bahlcke tematizoval otázku náboženského násilí proti dětem v kontextu raně novověkých zákonných norem z oblasti poručnictví a opatrovnictví ve středovýchodní Evropě. Doložil, že od 16. století bylo nábožensky motivované donucování ve sféře poručenských záležitostí spíše pravidlem. Pro Čechy je připomenuta jako první z takových vln nucení dětí ke konverzi etapa 1547/48, která zasáhla dorost Jednoty bratrské. Autor ale zohlednil i postupy zeměpanské rekatolizační politiky doby pobělohorské, které byly na rozdíl od období poloviny 16. století v prostředí, kde zmizely limity bývalé tolerance „z nutnosti“, či přesněji multikonfesijního prostředí, jasně a cíleně definovány.

Na Bahlckeho příspěvek navázala studie Josefa Kadeřábka a Veroniky Mezerové o genderových aspektech protireformačního tlaku v pobělohorských Čechách. Na základě dobové literatury i pramenů úřední provenience zejména z měst pražských a královského města Slaného autoři doložili diferencovaný postup rekatolizační politiky k ženám v samostatném postavení. Proti nim měly být uplatňovány podobné násilné postupy jako ve vztahu k mužům, a ženám provdaným, vůči nimž byl vyvíjen spíše psychický nátlak prostřednictvím manželů. Jistým problémem je argumentace autorů, opřená při definování

postavení provdaných žen o vybrané tituly dobového tisku, jejichž autoři se rekrutovali zejména z prostředí Jednoty bratrské. To zásadně ovlivnilo náhled na postavení ženy ve společnosti, které bylo definováno v první řadě její závislostí na mužích. Jednostrannému náhledu bratrské moralistní literatury však odporovala realita běžného samostatného ekonomického podnikání městek, která nezmizela ani v době pobělohorské.¹

Specifické téma reflexe náboženských kontroverzí v medicínských textech přiblížil Karel Černý. Zabýval se situacemi, v nichž se prolínala medicína, náboženství a násilí. Tematizoval dobové diskuse o medicínských tématech v kontextu kontroverzí katolických a protestantských teologů, násilí jako důsledek víry v lidské původce epidemií moru a v neposlední řadě otázku lázeňské léčby jako prostředku uvolnění psychického tlaku, který sebou mohl nést život v ženských klášterních komunitách.

Jistým pendantem k textu Marie-Elisabeth Ducreux je příspěvek Mony Garloff o významu termínu „Gewalt“ v osvětských textech. Autorka hledala definování tohoto pojmu v dobových časopisech a encyklopediích, které představují základní osvětské literární formy. Zde je „Gewalt“ definován na základě dobové teorie státu, tj. vystupuje v symbióze významu násilí a moci. V této souvislosti byla přiblížena i otázka náboženské tolerance z pohledu osvětských teoretiků: opírala se o požadavek podřízení duchovní vrchnosti světské moci. Náboženskou toleranci měl zajišťovat stát bez církevních vlivů.

Oddíl, věnovaný typům konfesijního násilí, uzavírá literárněvědný text Tomáše Havelky k otázkám katolických postil, respektive atakům jejich autorů vůči nekatolíkům. Agrese byla latentně přítomna ve všech těchto textech, lišila se jen intenzita a rozsah výpadů. Katolické postily přinášely ovšem nejen stereotypní negativní obrazy nekatolíků, ale i strategie pro setkání s nimi, případně scénáře zvládnání jednoduchých polemických dialogů. Důležitým prostředkem argumentace postil byla exempla denuncijící, často až zesměšňující protestanty. V souvislosti se zpracováním tématu se nabízí otázka případné konfrontace přístupu katolických autorů postil s literáty protestantskými a jejich pojetím, které se v této studii neobjevilo. Přínosné by bylo i spojení teoretického zázemí literární vědy s knihovědným bádáním, které by do problematiky obsahu literárních textů vneslo otázky jejich produkce, distribuce a recepce.

Následující celek studií se zaměřil na náboženství jako konfliktní faktor a jeho aktéry, respektive prostředky. První fenomén, tj. aktéři, se prioritně objevují už v úvodním příspěvku Lenky Blechové. Ta se zaměřila na vztah benátské správy k ortodoxní církvi ve městě, ale i na území pod její vládou na jaderském pobřeží. Východiskem studie bylo porovnání záměru florentské unie mezi západní a východní církví s jeho realizací v praxi. Autorka dokumentovala vcelku flexibilní a pragmatický vztah Benátčanů k obyvatelům pravoslavného vyznání, vycházející z aktuální politické i náboženské situace. Snaha o maximální využití hospodářských zdrojů obsazených území do značné míry eliminovala využití přímého konfesijního násilí.

Státní, respektive zeměpanská moc jako zdroj konfesijní represe se objevuje i v příspěvku Evy Kowalské, která se zabývala rekatolizační politikou v Uhrách zejména v poslední

1 Srovnej např. Michaela HRUBÁ, *Zvonění na sv. Alžbětu*, Praha 2011, zejména s. 210–230.

třetině 17. století. Panovník tehdy využil široké spektrum forem rekatolizačního nátlaku, který ovšem nevyústil v přímý zákaz praktikovat protestantské konfese. Na příkladu Bratislavy a Modry autorka dokumentovala jistou kontraproduktivnost uvedených opatření, která ve výsledku mohla pronásledované, zejména luteránské sbory i posílit. Nabízí se analogie se situací Jednoty bratrské v Čechách před vydáním Majestátu v roce 1609, kdy vedení Jednoty oceňovalo zesílené pronásledování sborů zvláště po roce 1602 jako jistý mobilizační faktor.² Konfesijní násilí spojené s rekatolizační zeměpanskou politikou jako kontroverzní fenomén tentokrát v bikonfesijní společnosti Těšínska prezentuje i studie Veroniky Chmelařové. Věznění nekatolíků jako forma nátlaku, byť se opírala o součinnost světských a církevních autorit, se ukazovala i zde jako omezeně účinná a ve výsledku nezabránila konvertitům v návratu k původní luteránské konfesi.

Josef Hrdlička se soustředil na další významné aktéry konfesijně motivovaného násilí: Mohli se jimi stávat šlechtičtí majitelé českých a moravských vrchnostenských měst, a to navzdory náboženské pluralitě, vyhlášené Majestátem i pro poddané. Deklarovaná náboženská svoboda se dostávala do konfliktu se zájmy řady majitelů panství, kteří realizovali vlastní konfesijní politiku opírající se zejména o jejich patronátní právo. Vzhledem k tomu, že všechna vrchnostenská města tehdy představovala multikonfesijní prostředí, vytvářela z hlediska náboženského vývoje významný konfliktní potenciál. Ten mohl překračovat i lokální hranice a přispívat k eskalaci konfesijních konfliktů na zemské úrovni.

Pohled na osudy jednotlivce, který se ve svém životě pohyboval na dvou vyhraněných stranách konfesijního spektra v českých zemích doby pobělohorské, nabídl příspěvek Marie Ryantové. Výjimečný život luterského konvertity a emigranta, původně dominikána Jiřího Holíka, umožnil autorce zamyslet se nad rolí konfesijního násilí v různých životních situacích, kterými procházela řada obyvatel českých zemí.

Rovinu prostředků, využívaných konfesijními stranami ve vzájemných konfliktech, prezentují příspěvky Jany Hubkové a Kateřiny Pražákové. Prvně jmenovaná se zabývala letákovou tvorbou v první třetině 17. století jako potenciálním prostorem pro realizaci konfesijního násilí, či spíše nátlaku. Zaměřila se na publicistické aktivity z doby stavovského povstání a bezprostředně po jeho porážce, které vycházely od předních intelektuálů protivných konfesijních stran. Jejím tématem se stala situace českých, přednostně utrakvistických a bratrských exulantů v luteránském Sasku, reflektovaná letákovou tvorbou. Zatímco letáky z doby kolem povstání autorka prezentovala jako prostředek konfesijního nátlaku, v případě druhém luteránské letáky saské proveniencí o existenci konfesijního nátlaku přímo vypovídaly. Letákovou tvorbu autorka konfrontovala s dobovými normáliemi a kronikářskými záznamy, které korigovaly případné propagandistické posuny v jejich textech.

Kateřina Pražáková se soustředila na novinové zpravodajství. Zejména na základě rozboru psaných novin z obsáhlé novinové sbírky pánů z Rožmberka sledovala, jak se v tomto médiu odráželo, respektive bylo propagandisticky prezentováno, téma povstání v Nizozemí ve druhé polovině 16. století. Autorka je představuje jako násilí, pramenící

2 Olga FEJTOVÁ, *Jednota bratrská v městech pražských v době předbělohorské a rejstřík členů pražského sboru*, Praha 2014, s. 24.

z konfesijních sporů. Klade si otázku, jaký obraz si o něm mohl vytvořit dobový šlechtický čtenář. Pokus posunout téma konfesijního násilí přítomného v různých typech médií do roviny recepce tohoto tématu u čtenářů je nepochybně významným pozitivem příspěvku. Problémem je, zda noviny doby předbělohorské jsou nejvhodnějším médiem pro hledání odpovědi na tuto otázku. Již starší výzkumy totiž prokázaly, že byly propagandistickým přístupem editorů a autorů ovlivněny jen velmi omezeně,³ což koneckonců potvrdila i Pražáková.

Závěrečný celek studií tvoří kompaktní skupina příspěvků, které z různého úhlu pohledu rozebírají téma prevence násilí, přednostně konfesijního, prostřednictvím diskusí a polemik. Jednotlivé studie tematizují obvykle dílo některého z evropských teologů a literátů různého konfesijního zázemí, který se vyjadřoval k uvedenému tématu, tj. legitimitě a možnosti použití násilí v konfesijním zájmu. Výjimku tu představuje článek Thomase Wünsche, jenž se vrací k problematice pokusů o sjednocení západního a východního křesťanství, kterému se věnuje na úrovni regionální, tj. brestské unie, uzavřené na sklonku 16. století pro východní část polsko-litevského státu. Wunsch dokládá na katolickém teologickém díle Jana Sacrana i dalších autorů trvale přítomný nárok podrobení řeckého ritu. Na reálné probíhající dobové polemikách obou konfesijních stran ovšem dokumentuje, že čím intenzivněji probíhaly, tím více mizela tendence transformovat tyto spory v reálné politické, respektive vojenské konflikty.

Téma násilí se objevilo rovněž v díle Petra Chelčického, které prezentoval Jaroslav Boubín. V souvislostech dobového nábožensko-politického vývoje v Čechách se stalo dokonce ústředním pojmem Chelčického tvorby. Násilí vnímal pod vlivem učení valdenských jako základ světské moci a jeho užití v náboženských otázkách proto mělo souviset výhradně s propojením světské a církevní moci. K eliminaci násilí mohlo tudíž vést jen oddělení obou mocí. V úzké vazbě na tento příspěvek se Jiří Just zabýval problematikou argumentace v otázce použití násilí u Jednoty bratrské, která se o Chelčického dílo v mnoha ohledech opírala. Bratři čelili od počátku 16. století vyhrčené konfesijní polemice, na niž odpovídala řada jejich spisů. Just vybral dílo Prokopa z Jindřichova Hradce, které bylo vydáno právě v první dekádě století. Prokop vystupoval v intencích Chelčického argumentace proti hlasům, obhajujícím použití násilí k prosazení víry. Poukazoval na to, že nutným předpokladem jejího přijetí je dobrovolnost.

Gabriela Wąs přiblížila vývoj názorů teologa a reformátora Kašpara Schwenkfelda na otázku vztahu víry a násilí, které dospěly od počáteční obhajoby použití jistého nátlaku ze strany církevní a světské moci v procesu formování církve, přes postupné odmítání násilí až k úplnému popření role moci v oblasti náboženství. Autorka doložila, jak v dobách komplikovaného konfesijního vývoje 16. století mohly nábožensko-politické změny ovlivňovat a formovat názory teologů a měnit zaměření jejich diskusí.

Závěr svazku nás opět vrací do domácího prostředí. Jiří M. Havlík se zabýval obsahem komentářů Svatováclavské bible. Jejich autoři cílili s oporou v komentářové,

3 Srovnej Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře v českých zemích*, Praha 2002, s. 35–36.

exegetické, katechetické, historické a polemické literatuře své často velmi útočné texty zvláště proti Jednotě bratrské. Kritické výpady proti nekatolíkům se následně staly stabilní a neměnnou součástí editovaných biblických překladů až do přelomu 18. a 19. století, kdy vydání tolerančního patentu změnilo konfesijní situaci v zemi a vytvořilo předpoklad k jisté ekumenické smířlivosti.

Jak bylo zmíněno v úvodu, sborník věnovaný tématu konfesijního násilí v době raného novověku se bohužel s výjimkou několika textů nezamýšlel nad vlastním termínem násilí a jeho vymezením s ohledem na jazyk jednotlivých studií. Deficit metodického úvodu, který by se zabýval sémantikou termínu a jeho definováním v různých souvislostech konfesijního vývoje, tak do jisté míry devalvoval vyznění publikace. Ta byla sestavena z řady podnětných studií, jež mohou významně přispět k výzkumům raně novověkého konfesijního vývoje a zejména rozvíjet u nás stále nedostatečně reflektované paradigma konfesionalizace. Vůči němu se ve sborníku polemicky vymezila jen Marie-Elisabeth Ducreux.

Olga Fejtová

Wolfgang REINHARD

Die Unterwerfung der Welt. Globalgeschichte der europäischen Expansion 1415–2015

München, C. H. Beck 2016, 1648 s., 122 ilustrací a map, ISBN 978-3-406-68718-1.

Série monografií *Historische Bibliothek der Gerda Henkel Stiftung*, jež vychází v prestižním mnichovském nakladatelství C. H. Beck, si klade za cíl podpořit vydání významných děl historických věd, která by neměla uniknout širší kulturní veřejnosti. Vyšly zde jak práce s užší tematikou analytického nebo biografického rázu, tak i syntézy rozsáhlých témat (Dějiny Malé Asie v antice, Dějiny Ruska, Moderní metropole), avšak nejnovější svazek je chronologickým i prostorovým záběrem značně přesahuje. Velkoryse pojatý pokus o zvládnutí historie evropské expanze znamená uchopení světových dějin z hlediska aktivních i (relativně) pasivních účastníků interakce mezi Evropou a ostatními kontinenty, a to nejen v průběhu posledních šesti staletí, ale fakticky od starověku do současnosti.

Autorem mohutného díla je Wolfgang Reinhard (*1937), emeritní profesor novověkých dějin na Albert-Ludwigs-Universität ve Freiburgu im Breisgau. Mezinárodní věhlas zajistily tomuto německému historikovi monografie věnované papežství (zejména financím a nepotismu na počátku 17. století), raně novověké konfesionalizaci, historické antropologii a srovnávacím dějinám ústavních systémů. Zároveň však se věnoval dějinám evropské expanze (čtyřsvazkové dílo *Geschichte der europäischen Expansion*, Stuttgart 1983–1990) a kolonialismu (*Kleine Geschichte des Kolonialismus*, Stuttgart 1996; 2., přepracované vydání 2008). Výsledky svého celoživotního výzkumu zúročil nyní v recenzované syntéze.

Kniha je rozdělena do 24 částí, dále členěných na tematické kapitoly. Vzhledem k syntetické povaze výkladu neobsahuje klasický poznámkový aparát, nýbrž redukované odkazy na citovaná díla, začleněné přímo do textu. Zato však přináší obrovskou bibliografii západní literatury a vydaných pramenů, která by vydala na samostatnou publikaci (zde zabírá petitem tištěné strany 1325–1616). Už tento bibliografický soupis svědčí

o důkladnosti heuristiky, což jen podtrhuje účelné shrnutí faktografie do tabulek, diagramů a rekonstrukčních map s podrobnou legendou.

Výklad promyšleně kombinuje aspekty chronologické, geografické a tematické. Z geografického hlediska se jednotlivé oddíly zaměřují na subjekty a objekty expanze (námořní mocnosti, obchodní společnosti; oceány, světadíly, subkontinenty, země), z tematického hlediska jsou vybrané oddíly nebo kapitoly věnovány hospodářství, zejména obchodu, dále společnosti, politice a státnímu systému, kultuře a náboženství. První oddíl zahrnuje antickou a středověkou předeheru novověké kolonizace, závěrečné oddíly se naopak věnují procesu dekolonizace a výhledům do budoucnosti.

Wolfgang Reinhard vychází ze základní teze, že rozlohou omezená Evropa je ve svých dějinách i přítomnosti trvale expanzivní, i když v průběhu 20. století proměnila ideologickou a mocenskou tendenci k ovládnutí jiných kontinentů do podoby hospodářské atraktivity a uplatňuje ji jako „soft power“. Expanzivní procesy pokládá za natolik dějintvorné, že vlastně Evropu definují nikoli jako zřetelně vymezený geografický prostor, nýbrž jako mentální, nicméně reálně existující konstrukt různých druhů sounáležitosti. „Von Anfang an war Europa mit dem Prozess der eigenen Expansion identisch,“ soudí autor (s. 17).

Vzhledem k širokému pojetí „evropské expanze“ vztahuje autor tento klíčový pojem nejen k vnějším vztahům, ale i dovnitř kontinentu. Uplatňuje ho při hodnocení antické římské říše, pronikání barbarů, středověkých říší a šíření křesťanství, ale i výbojů Karla V., Napoleona či Hitlera. Zdůrazňuje ovšem, že všechny pokusy o ustavení velkých impérií ztroskotaly na „notorické politické pluralitě Evropy“ (s. 18). Při charakteristice teritorií a oblastí, které expandovaly nebo byly expanzí zasázeny, uplatňuje Reinhard výsledky svých výzkumů státního systému a precizně charakterizuje státní formy a typy, s nimiž se setkáváme především v novověkých dějinách (říše, stát, dominium, kolonie atd.), což je dobré terminologické východisko jeho výkladu.

Reinhardovo pojetí Evropy je sice flexibilní, ale přece jen se soustřeďuje především na oblast latinské kultury a západokřesťanského náboženství, což vytváří interpretační problém nejen s Ruskem a dalšími východoslovanskými oblastmi, ale i s Řeckem a Byzantskou říší. V případě Ruska autor připouští, že se od 18. století europeizovalo a že si vytvořilo obrovskou kolonii v podobě Sibiře, ale přesto Rusku (až na jednu kapitolu) a východní polovině Evropy nevěnuje rovnocennou pozornost a soustřeďuje se na tu část kontinentu, která leží na západ od linie Pobaltí – Uhry – Chorvatsko. Takový přístup k Evropě je sice možný, sotva však obecně přijatelný. A to tím spíše, že autor formuluje poněkud vágní pojem „vnitřní kolonialismus“, který se vztahuje z jedné strany na anglické panství nad Irskem, z druhé strany také na ruskou dominanci nad střední Asií a dalšími připojenými regiony.

Zde se však před historikem otvírá otázka „složených států“ (composite states) a postupně budovaných říší, v nichž se statut jednotlivých složek časem posouval z volného, případně smluvně zajištěného sepětí do podoby nuceného připoutání periferizovaných teritorií k mocenskému centru. Jako příklady stačí uvést vztah Skotska k Anglii a spojení státotvorných částí Španělska, ale také postavení tří konstitutivních států začleněných do habsburské monarchie; specifickým problémem by byla expanze osmanské říše na

evropském území. Kdyby byly tyto a mnohé další integrační a dezintegrační tendence v dějinách zahrnuty pod „evropskou expanzi“, téma by se značně rozšířilo. Zároveň by se ukázalo, že důsledné vztahení „evropské expanze“ na mocenské zápasy uvnitř Evropy by tento pojem značně zproblematizovalo.

Pro Reinhardův výklad je příznačné sledování interakce mezi regiony a společnostmi, z nichž expanze vycházela a k nimž směřovala. Ukazuje, že na sblížení a střetání se podílely obě strany; vždy šlo o oboustranný proces, byť se jeho formy lišily v závislosti na úrovni společnosti, státu a kultury kolonizované země. Proto by podle autora přesvědčení neodpovídalo historické situaci hledání na jedné straně pachatele a na druhé straně oběti. Rozdílná úroveň výkonu a prezentace moci se však odrazila v pramenech, svědčících o expanzi a následně v jejich historiografické interpretaci. V této souvislosti Reinhard upozorňuje na dobovou proměnlivost pojmů kolonie a kolonialismus, které se v moderním smyslu ustálily až v 19. století a ve 20. století získaly svůj pejorativní význam. Takovéto vymezení a typologizace pojmů v historických souvislostech je tu bezpochyby namístě.

Výklad o klasickém období rané novověké expanze vychází ze skutečnosti, že v 15.–17. století naprosto nešlo o převahu Evropanů nad civilizacemi Afriky a zvláště Asie; i proto tam první pokusy o usazení Evropanů – na rozdíl od rychlého proniknutí na americký kontinent – ztroskotaly, případně byly domácím obyvatelstvem jen tolerovány. Změnu na sklonku 18. století autor nepřičítá primárně průmyslové revoluci, nýbrž schopnosti evropských velmocí vytvořit silné a výkonné státní organismy, jaké na ostatních kontinentech neměly plnohodnotnou protiváhu; tuto tendenci v 19. století podpořila hospodářská a technická převaha Evropy. Reinhard přikládá značný význam také zvláštnostem evropské kultury: univerzitě jako prostředí pěstujícímu zvědavost, vyspělé technice překládání z cizích jazyků (vycházející ze stálé potřeby Evropanů zvládat židovské a antické dědictví) a misijnímu pojetí křesťanství, zvláště katolicismu. Také zde zůstává otázka, do jaké míry jde ve všech případech o skutečná specifika křesťanské Evropy, neboť schopnost přejímat a překládat jinojazyčné texty, stejně jako tendence k šíření vlastního náboženství a způsobu života projevoval i konkurenční islámský civilizační okruh.

Autor tak zkušený jako Reinhard si je dobře vědom toho, že žádná zjednodušující teze či jednoznačné vysvětlení pro interpretaci komplexního jevu evropské expanze nedostačuje. Ve specifických situacích a vztazích subjektů a objektů expanze hrála velkou úlohu náhodnost dějů a událostí, což je možné vystihnout nikoli zobecňujícím pohledem na několik staletí probíhající, teritoriálně diferencovaný proces, nýbrž výkladem o aktivitách jednotlivých evropských mocností a jejich mimoevropských protějšků. Výkladu reálií a souvislostí v daném prostoru a čase je samozřejmě věnována rozsahem daleko největší část knihy. V popisných kapitolách se autor přibližuje klasickým světovým dějinám, nazíraným ovšem pod zorným úhlem ústředního tématu expanze. Podrobně pojednává o pronikání Portugalců, Španělů, Angličanů, Francouzů a Nizozemců do Ameriky, Asie a Afriky, o vzniku východoindických společností, o postupném ovládnutí oceánů, o soupeření mocností (zvláštní kapitolu věnuje dokonce „britsko-francouzské světové válce“ v letech 1684–1763, spjaté s vnitřními evropskými válkami, s. 545–549). Další oddíly jsou zaměřeny k dekolonizaci v americkém prostoru, vytváření ruského eurasijského impéria,

ovládnutí jižní polokoule (zejména subsaharské Afriky a Austrálie), pronikání na Dálný východ, upevňování vládní struktury v kolonizovaných teritoriích, k orientální otázce a konečně k dekolonizačním procesům po první a druhé světové válce.

Při pohledu na strukturu světa dočasně podřízeného Evropě Reinhard nepřeceňuje roli maritimních států, jejich panovníků a vlád, ale zdůrazňuje podíl podnikavých, dobrodružných a zvědavých jednotlivců či zainteresovaných skupin při pronikání na mimoevropské kontinenty. Poukazuje na úlohu klientelistických systémů, které byly budovány mezi kolonizátory a představiteli místní moci, což umožňovalo relativně nepočetným Evropanům ovládat obrovská a lidnatá teritoria. Právě tento přístup, využívající nebo přetvářející lokální sociální struktury a hierarchie, umožňoval součinnost Evropanů s Neevropany, jejichž menšině zajišťoval podíl na správě kolonií.

Vedle desítek poněkud známějších chronologicky a teritoriálně vymezených témat si Reinhardova kniha všímá i méně frekventovaných kapitol z dějin evropského pronikání do zámoří. Mezi ně patří například „židovský Atlantik“ (s. 421–423), zdůrazňující podíl sefardských Židů nebo konvertitů, kteří odcházeli hlavně v 17. století z Portugalska a z Nizozemí do Ameriky a podíleli se na rozvoji tamního obchodu; oprávněně však konstatuje, že tato početně nepřilíš silná migrace byla v 19. a 20. století mnohonásobně převážena vystěholectvím milionů aškenázských Židů, především z Ruska, do USA. Z hlediska kulturních dějin je velmi cenný rozsáhlý oddíl, pojednávající o interkontinentálním transferu poznatků a idejí, o jejich recepci a přetváření, o podnětech pro evropskou kulturu (včetně cestopisné a odborné literatury), zejména v raném novověku (s. 603–673). Se zřetelem k podrobnému pojednání o koloniálních výbojích západoevropských námořních mocností naopak překvapuje poměrně malá pozornost věnovaná pozdní expanzi Německé říše do Afriky a způsobu ovládnutí tamních teritorií na přelomu 19. a 20. století. Čtenář však najde v recenzované syntéze mnohostranné poučení o vývoji jednotlivých částí světa, které je tím cennější, že se objevuje v celosvětovém komparabilním rámci.

Autor nepokládá koloniální expanzi za mrtvou minulost, ale sleduje její projevy a „dědictví“ v ekonomickém a politickém uspořádání světa i v soudobých kulturních či náboženských projevech. Hodnotí ji v sepectí s výhledy do budoucnosti – mj. při kontrole Arktidy a Antarktidy, při jednostranně kritickém pohledu na Izrael jako „poslední kolonii osadníků ze Západu“ (s. 1244) a při propojení expanzivity s „globalitou“ (s. 1255). Jeho úvahy o možném budoucím vývoji se vymykají pravidlům politické korektnosti, mimo jiné proto, že aplikuje biologické determinanty na společnost 21. století (členění lidstva na rasy), což se nutně stává předmětem kritiky, podmíněné nejen vědeckými, ale hlavně politickými východisky.

Reinhard hájí význam identity a nezbytné diferenciaci lidstva proti představám o všeobecném splynutí všech se všemi („Für Menschen als Kulturwesen ist Xenophobie sogar existenznotwendig...“, s. 1310) a přináší řadu dokladů, že tomu tak bylo vždy v minulosti. Ne ve všech případech jsou tyto argumenty stejně přesvědčivé, kupříkladu tehdy, když píše poněkud zmateně o pohledu Slovanů na Němce a jiné národy: „für die Slawen waren die Deutschen und andere Fremde *Stumme* (němci [sic!])“. Netřeba zdůrazňovat, že u tak

závažných témat by měl být výběr historických paralel uvážlivější. Problémem náchylným k politické instrumentalizaci se může stát rovněž důraz na rasu a barvu pleti, byť Reinhard připouští, že i vnímání barvy se v minulosti měnilo a zejména v případě evropského nazírání na Číňany oscilovalo mezi pozitivním a negativním hodnocením. Některá takto zobecňující tvrzení lze označit za diskutabilní.

Jisté však je, že se Reinhard dotýká podstatných stránek soudobých dějin světa a že se brání jejich jednostrannému podřízení módní holistické ideologii. Bez ohledu na to, zda přijmeme jeho představu o základní roli „elementárního etnocentrismu“ (s. 1310), zůstává podnětná teze, že pro globalizovaný svět není příznačná pouze kulturní homogenizace, ale také protichůdná heterogenizace, což – dodejme – plně odpovídá nelineárnímu nazírání na dějiny. Uznání odlišnosti pokládá autor za východisko k pozitivnímu ocenění hodnot „druhého“, s nimiž se lze ztotožnit nebo si je přisvojit, jak to učinila řada učenců minulých staletí (Reinhard pro takový přístup používá pojmu „legitimní etnocentrismus druhého stupně“, s. 1311).

V závěrečné úvaze se Reinhard vyslovuje také k otázce ovládnutí dějin, zejména při interpretaci vztahu mezi metropolemi a koloniemi. Vychází ze skutečnosti, že bývalé koloniální mocnosti disponují většinou směrodatných pramenů k dějinám kolonií a jsou také hlavními podílíky na utváření výkladu velkých syntéz historie světa. Zároveň však letmým rozbořením vybraných prací převážně asijských autorů naznačuje, že v opozici proti západoevropskému výkladu vznikají na území někdejších kolonií samostatné narativy, jež v postmoderním smyslu kladou důraz nikoli na „reálná historická fakta“, nýbrž na význam, který je jim propůjčován prostřednictvím jazyka.

S tím souvisí otázka historické „viny“ za kolonialismus a jeho průvodní jevy. Reinhard se od uznání jednostranné viny Evropy distancuje s odkazem na rozpornou povahu jednoho z nejpřísněji odsuzovaných jevů staršího období kolonialismu – obchodu s otroky. Právem upozorňuje na podstatný podíl afrických a muslimských náhončích a obchodníků, kteří Evropanům prodávali zajaté Afričany jako pracovní sílu. Jeho výrok, že při tom byla „špína na všech stranách“ (s. 1315), vyznívá cynicky, ale je reálným odrazem historické situace, která se vzpírá jednoduchým morálním soudům z pohledu 21. století. V tomto smyslu Reinhard problematizuje i otázku „odškodnění“ a naopak zdůrazňuje podíl kolonizovaných populací na utváření a vývoji koloniálního systému, a to nejen kolaborací s kolonizátory, ale také kreativním využitím nově se otvírajících příležitostí (uvolnění z pout tradice, nové kontakty a příležitosti k ekonomickému uplatnění, proměny v postavení žen, možnosti vzdělání a ideové podněty, posléze uplatněné v protikoloniálním hnutí). Pozitivní vyhlídky pro budoucí historizaci kolonialismu shledává ve vystižení života nikoli obětí, nýbrž aktivních obyvatel dočasně kolonizovaných zemí.

Mohutné dílo Wolfganga Reinharda je zdařilým pokusem o globální dějiny raného a pokročilého novověku. Minulost je tu sice nazírána z evropského hlediska, ale s respektem k názorům asijských autorů, byť působících především na amerických univerzitách a čerpajících z – původem francouzské – filosofie jazyka. Ve své podstatné části se kniha nijak pronikavě neliší od klasických západoevropských dějin světa, avšak svými dílčími i zobecňujícími závěry přispívá k ucelenějšímu porozumění jak evropské expanzi

a kolonialismu, tak i současným proměnám světa. Naznačuje různé možnosti současné interpretace této klíčové problematiky a do jisté míry i její budoucí historizace. Syntéza velkého formátu poskytuje rozsáhlý zdroj poučení a nabádá k úvahám o pojetí obecných dějin v budoucnosti.

Jaroslav Pánek

Anna MUR i RAURELL

„La mancha roja“ y „La montaña blanca“. Las órdenes militares de Santiago, Calatrava y Alcántara en Centroeuropa antes y después de 1620 (s. XVI–XVII)

Praha, Editorial Karolinum 2018, 475 s., ISBN 978-80-246-3472-2.

Po nástupu habsburské dynastie na český a uherský trůn pronikla do středoevropského prostoru řada kulturních a společenských fenoménů pocházejících z hispánského světa. Jeden z nich představovaly i španělské vojenské církevní řády Alcántara, Calatrava a Santiago. Tyto *militias Christi* byly založeny ve 12. století z podnětu kastilských králů a představovaly jakousi španělskou obdobu templářského řádu. Jejich hlavní náplní byla tedy jak služba bohu, tak především šíření katolické víry se zbraní v ruce. Na konci středověku se řády díky svému bohatství, strategické poloze svých panství a v neposlední řadě také vojenské síle přeměnily v jednu z nejmočnějších institucí na Pyrenejském poloostrově. Jejich síla proto vyvolávala oprávněné obavy kastilské i aragonské koruny, které se je odedávna snažily podřídit vlastní autoritě. To se podařilo teprve roku 1523 za vlády Karla V. V této době však roucha, zdobená červenými svatojakubskými kříži ve tvaru meče, či červenými a zelenými kříži s rameny ve tvaru liliových květů, již pomalu ztrácela své původní vojenské poslání a stávala se především symbolem prokazujícím urozený původ jejich nositele a jeho pevnou katolickou víru. Není proto divu, že se stala jedním z nejdůležitějších prostředků, za jejichž pomoci španělský panovník odměňoval své věrné služebníky. Výjimkou nebyli ani muži, kteří pocházeli ze zemí ovládaných rakouskou větví habsburské dynastie anebo působili na jejich dvorech. Právě jim je věnována recenzovaná monografie.

Přítomnost španělských vojenských církevních řádů ve střední Evropě byla doposud badateli spíše přehlížena. Dílčí pozornost této otázkce věnoval vídeňský historik Friedrich Edelmayer ve svých studiích o Adamovi z Ditrichštejna a Wolfu Rumpfovi z Wielrossu.¹ Svůj odraz však fenomén španělských vojenských církevních řádů našel i v české historiografii. Ekonomické výhody spojené s držbou řádových encomiend představil na příkladu

1 Friedrich EDELMAYER, „Manus manum lavat“. *Freiherr Wolf Rumpf zum Wielross und Spanien*, in: Erwein H. Eltz – Arno Strohmeier (eds.), *Die Fürstenberger. 800 Jahre Herrschaft und Kultur in Mitteleuropa*, Korneuburg 1994, s. 235–252; TÝŽ, *Ehre, Geld, Karriere. Adam von Dietrichstein im Dienst Kaiser Maximilians II.*, in: Friedrich Edelmayer – Alfred Kohler (eds.), *Kaiser Maximilian II. Kultur und Politik im 16. Jahrhundert*, Wien – München 1992, s. 109–142 (= *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit* 19); TÝŽ, *Los extranjeros en las Órdenes Militares*, Torre de los Lujanes 49, 2003, s. 177–186.

ditrichštejnského rodu Bohumil Baďura.² V obecnější rovině se tématem vojenských církevních řádů hispánského světa zabýval též Pavel Marek, který je prezentoval jako jeden z prostředků, jichž španělští Habsburkové využívali k vytváření vlastní klientské sítě.³ Systematický výzkum sledované problematiky však podnikla pouze autorka recenzované monografie.

Anna Mur i Raurell je mezi středoevropskými historiky známá především jako autorka edice diplomatické korespondence španělských vyslanců u císařského dvora Juana Guillerma Ripperdy a Luise Ripperdy z let 1724–1727, kterou připravovala během svého působení na Rakouském historickém ústavu v Madridu.⁴ Mnohem méně povědomá je skutečnost, že se od osmdesátých let 20. století také soustavně zabývala problematikou španělských vojenských církevních řádů v době středověku i v raném novověku. Výsledkem této práce byla nejen monografie *La Encomienda de San Marcos: la orden de Santiago en Teruel (1200–1556)*,⁵ nýbrž též asi desítky studií věnovaných přítomnosti řádů Santiago, Calatrava a Alcántara ve středoevropské habsburské monarchii a v římsko-německé říši.⁶ Více než třicetiletý výzkum v madridském Archivo Histórico Nacional i v dalších španělských i zahraničních archívech pak Anna Mur dokonale zúročila v recenzované knize.

Knihy „*La mancha roja*“ a „*La montaña blanca*“ nahlíží existenci vojenských církevních řádů ve středoevropském prostředí v dlouhém časovém období od doby Karla V. až po vládu Leopolda I. Řečenému odpovídá i struktura práce, která je rozdělena do sedmi kapitol, vymezených podle vlády jednotlivých císařů. Tento vzhledem k rozsahu dochovaných pramenů velmi časově náročný přístup nebyl samoučelný. Jedině zkoumání fenoménu vojenských církevních řádů v delší historické perspektivě totiž autorce umožnilo

- 2 Bohumil BAĎURA, *Los intereses económicos de los Dietrichstein en España en los siglos XVI–XVIII*, in: Josef Opatrný (ed.), *Las relaciones checo-españolas*, Praha 2007, s. 47–93 (= Ibero-americana pragensia, Supplementum, 20); TÝŽ, *Hospodářské zájmy Ditrichštejnů ve Španělsku v 16.–18. století*, Jižní Morava 49, 2010, s. 55–100.
- 3 Pavel MAREK, *La embajada española en la corte imperial 1558–1641. Figuras de los embajadores y estrategias clientelares*, Praha 2013, s. 169–175.
- 4 Ana MUR RAURELL (ed.), *Diplomacia secreta y paz. La correspondencia de los embajadores españoles en Viena Juan Guillermo Ripperda y Luis Ripperda (1724–1727)/ Geheimdiplomatie und Friede. Die Korrespondenz der spanischen Botschafter in Wien Johan Willem Ripperda und Ludolf Ripperda (1724–1727)*, Madrid 2011.
- 5 TÁŽ, *La Encomienda de San Marcos: la orden de Santiago en Teruel (1200–1556)*, Teruel 1988.
- 6 Např. TÁŽ, *Austriacos en las Órdenes Militares españolas en el siglo XVI*, in: Wolfram Krömer (ed.), *Spanien und Österreich in der Renaissance. Akten des Fünften Spanisch – Österreichischen Symposions*, 21.–25. September 1987 in Wien, Innsbruck 1989 (= Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Sonderheft 66), s. 81–95; TÁŽ, *Rocandolfo al servicio de Carlos V. Wilhelm von Rogendorf, comendador de Otos (1481–1541)*, Anuario de estudios medievales 28, 1998, s. 363–388; TÁŽ, „*Ex Hispaniis sequuti*.“ *La corte de Fernando I y las Órdenes Militares españolas*, in: Ángeles Moreno López – Karl Friedrich Rudolf (eds.), *Fernando I. Un infante español emperador*, Valladolid 2004, s. 93–100; TÁŽ, *Relaciones europeas de las Órdenes Militares Hispánicas durante el siglo XIV*, in: Klaus Herbers – Nikolas Jaspers (eds.), „*Das kommt mir spanisch vor*“ – *Eigenes und Fremdes in den deutsch-spanischen Beziehungen des späten Mittelalters*, Münster 2004, s. 135–184 (= *Geschichte und Kultur der Iberischen Welt* 1).

odhalit, jak se v závislosti na změněných politických podmínkách měnilo vnímání rouch s calatravským, svatojakubským nebo alcántarským křížem. Právě to bylo jedním z hlavních cílů recenzované monografie. Anna Mur se při svém líčení nechtěla spokojit s prostým výkladem dějin španělských vojenských církevních řádů. Ty ji slouží pouze jako pozadí, ve kterém se zrcadlí často problematické vztahy mezi oběma větvemi habsburské dynastie, charakter vazeb českých, uherských či rakouských šlechticů k hispánskému impériu a konečně i celý proces implementace španělské politiky, kultury a zbožnosti v habsburské monarchii a v římsko-německé říši.

Metodologicky práce vychází z konceptu kulturního transferu. Přestože důraz kladený na sociální a náboženskou úlohu řádu byl patrný jak na Pyrenejském poloostrově, tak i ve středoevropské habsburské monarchii, je zřejmé, že s přenesením této instituce do kulturně a historicky zcela odlišného prostředí došlo v jejím vnímání ke znatelnému významovému posunu. Společenská role řádových rouch nebyla neměnnou veličinou a podřizovala se místním potřebám. Například, koncept čistoty krve, jenž náležel k základním měřítkům stratifikace španělské společnosti a tvořil jeden ze stavebních kamenů vojenských církevních řádů v raném novověku, byl většinou rakouských, uherských či českých šlechticů zcela neznámý. Ve střední Evropě tak svatojakubské, calatravské a alcántarské kříže vyjadřovaly spíše než symbol rasové „čistoty“ příslušnost jedince k prošpanělskému katolickému táboru.

Jeden z největších přínosů knihy spatřuji ve skutečnosti, že se Anně Mur podařilo ukázat, že zastoupení středoevropské šlechty ve španělských vojenských církevních řádech zdaleka nebylo tak okrajovou záležitostí, jak prezentovala starší literatura. Zatímco ještě Elena Postigo Castellanos odhadovala v dnes již své klasické práci *Honor y privilegio en la Corona de Castilla: El consejo de las Órdenes y los caballeros de hábito en el siglo XVII* počet středoevropských šlechticů v řádech Santiago, Calatrava či Alcántara jako velmi zanedbatelný a pro dobu vlády Filipa IV. zaznamenala jen 11 „německých“ rytířů,⁷ Anně Mur se díky pečlivému a časově náročnému studiu dochovaných vstupních protokolů tzv. *expedientes* podařilo shromáždit údaje o 114 mužích ze střední Evropy, kteří v 16. a 17. století oblékali roucha vojenských církevních řádů. Největší část z nich přitom logicky připadla právě na vládu Filipa IV., kdy byly vazby mezi oběma větvemi habsburského domu utuženy nejen prostřednictvím panovnických sňatků,⁸ nýbrž též v důsledku událostí třicetileté války. Součástí knihy je i rozsáhlý katalog obsahující základní životopisná data

7 Elena POSTIGO CASTELLANOS, *Honor y privilegio en la Corona de Castilla: El consejo de las Órdenes y los caballeros de hábito en el siglo XVII*, Valladolid 1988, s. 196–206. Neúplné jsou rovněž katalogy publikované na počátku 20. století Vicentem Vignauem a Franciskem de Uhgón: VICENTE VIGNAU – FRANCISCO R. de UHAGÓN, *Índice de pruebas de los caballeros que han vestido el hábito de Santiago desde el año 1501 hasta la fecha*, Madrid 1901; V. VIGNAU – F. R. de UHAGÓN, *Índice de pruebas de los caballeros que han vestido el hábito de Calatrava, Alcántara y Montesa desde el siglo XVI hasta la fecha*, Madrid 1903.

8 Manželkou císaře Ferdinanda III. byla sestra Filipa IV. Marie Anna Habsburská. Sám Filip IV. se pak v roce 1649 oženil s jejich stejnojmennou dcerou. Více např. GRETE MECENSEFFY, *Habsburger im 17. Jahrhundert. Die Beziehungen der Hofe von Wien und Madrid während des Dreissigjährigen Krieges*, AÖG 121, 1957, s. 1–91.

o všech odhalených středoevropských rytířích, spolu s odkazem na prameny dokládající jejich příslušnost k řádu.

Pro lepší orientaci jsou k práci přiloženy též seznamy, ve kterých jsou jména mužů, oblékajících roucha španělských vojenských církevních řádů, řazena podle konkrétních panovníků, za jejichž vlády byli do řádu přijati, i podle jejich teritoriální příslušnosti. Z českých šlechticů v nich kromě zmiňovaných Ditrichštejnů najdeme například také příslušníky rodu Novohradských z Kolowrat, Beřkovských ze Šebířova či Pruskovských z Pruskova. Velice užitečná je rovněž tabulka, v níž je vyznačeno, jaká činnost tyto muže do řádu přivedla. Je z ní patrné, že nejsnazší cesta do řádů Santiago, Calatrava a Alcántara vedla skrze vojenskou, dvorskou anebo diplomatickou kariéru. Nechyběli však ani muži, kteří byli do řádu uvedeni díky působení v zemských či duchovních úřadech. Neméně zajímavý je seznam rozdělující rytíře podle příslušnosti ke konkrétnímu řádu. Také v tomto případě se potvrdil již dříve známý údaj o tom, že zatímco v samotném Španělsku požíval největší prestiže řád Alcántara, za hranicemi země byla mnohem žádanější roucha s calatravským a hlavně svatojakubským křížem. Právě v řádu Santiago nalezla své uplatnění také největší část středoevropských rytířů.

V poslední z příloh pak autorka načrtla alespoň základní příbuzenské vazby mezi jednotlivými rytíři. I v distribuci řádových rouch se projevilo, že příslušnost ke španělské klientské síti byla povětšinou vnímána jako záležitost dědičná. Přiznáním stejné odměny synovi zesnulého klienta dával katolický král najevo svoji vděčnost. V odměnách, jež vyplácel pozůstalým, se však zároveň odráželo jeho očekávání, že budou pokračovat v odkazu svého předka, a pokud tak doposud neučinili, rozmnoží řady španělských klientů. Jelikož se synové vysoce postavených a vlivných služebníků dynastie obvykle vydávali ve stopách svých otců, a mnozí z nich nastoupili úspěšnou kariéru u císařského dvora nebo v armádě, zajišťovala tato strategie španělským panovníkům trvalý vliv na dění ve středoevropské habsburské monarchii a římsko-německé říši.

Přestože kniha vychází v řadě ibero-americanu pragensia není zdaleka určena pouze hispanistům a odborníkům na španělskou historii. Jsem přesvědčen, že by svým pojetím měla oslovit všechny zájemce o dějiny obou habsburských impérií bez ohledu na to, zda je jim badatelsky bližší císařský dvůr ve Vídni či v Praze anebo ten královský v Madridu. Z řádků recenzované monografie zcela zřetelně vyplývá, jak úzce propojené byly země ovládané rakouskou a španělskou větví habsburské dynastie. Vždyť ještě řadu desítek let po bruselské abdikaci Karla V. existovala velká skupina šlechticů, která nečinila rozdíl mezi službou katolickému králi a císaři a podporovala snahy Habsburků o vytvoření nadnárodní katolické monarchie v duchu konceptu Gattinarovy Monarchie Universalis. Právě pro takové osoby představovala roucha se svatojakubským, calatravským nebo alcántarským křížem žádaný doklad toho, že jsou jejich služby habsburské dynastii na španělském královském dvoře vděčně přijímány. Neutichající poptávka českých, rakouských či uherských šlechticů po hábitech španělských vojenských církevních řádů je pak v neposlední řadě rovněž zajímavým dokladem toho, že příslušníci urozených vrstev ze zemí hispánské i středoevropské habsburské monarchie používali k potvrzení vlastního společenského statusu a posílení své osobní i rodové prestiže obdobných symbolických prostředků.

Pavel Marek

Lauric HENNETON – Louis H. ROPER (eds.)

Fear and the Shaping of Early American Societies

Leiden – Boston, Brill 2016, 315 s., ISBN 978-90-04-31474-0 (e-book).

Strach jako ústřední téma vnesl do západní historiografie Jean Delumeau již před čtyřmi dekádami. Jedno z kultovních děl dějin mentalit se nicméně dosud nedočkalo anglického překladu. Snad proto musel v anglosaském světě soustavný výzkum na tomto poli počkat až na konjunkturu dějin emocí na sklonku minulého století.¹ Editoři recenzovaného sborníku se k proslulému předchůdci hlásí, poukazují však právě na tuto novou kontextualizaci s výzvou resuscitovat úlohu emocí v dějinách a v tomto duchu přepsat dosavadní racionální společenskovední teorie a koncepce. Primát pudové, afektivní (emoční) složky lidské psychiky, jejíž diktát rozumové argumenty jen moderují či legitimizují, je ovšem součástí evropské intelektuální výbavy po staletí.²

Mohutný záběr dějin emocí disponuje tematickou i interpretační paletou, sahající daleko za politickoprávní konsekvence nadvlády pudových impulsů; potřeba důkladné revize se vztahovala zejména na tradiční věk osvíceného rozumu. Editoři jsou nicméně v nároku na „emoční obrat“ zdrženliví, aspirují spíše na „včlenění strachu do dějin“ a zmapování jeho vlivu na společenské procesy, jmenovitě na reakce politických a sociálních elit Nového světa na existenci měnících se hrozeb v průběhu rané kolonizace. Od této designové proklamace se ovšem řada studií odklání, aby prezentovaly často pozoruhodné hloubkové sondy do konfliktních sociokulturních situací, jimž velké dějiny věnují jen okrajovou pozornost.

Konceptuální návod a smysluplný svorník pestré nabídky usiluje čtenáři poskytnout obsáhlý úvod z pera Laurice Hennetona. Velmi přínosná je zejména vstupní část mapující zrod a vývoj fenoménu dějin emocí (historické emocionologie) a způsob, jak se tento směr prosazoval v akademickém světě a posléze se větvil do různých interpretačních modelů. Biologický (ontologický, esenciální) strach, jak jej nahlížel a zkoumal Delumeau a historikové mentalit, postupně ustupoval zájmu o strach sociální, generovaný konkrétní situací, především kolapsy obecně přijatého řádu s drúzami nových hrozeb. Takový výzkum se přirozeně odkláněl od neuropsychologie k sociologii, popíral „mentalitní“ kontinuitu a srovnatelnost strachu napříč dějinami a v duchu multikulturní perspektivy zdůrazňoval jeho těsnou vazbu na mocenské hierarchie a společenské poměry.

1 Jean DELUMEAU, *La peur en Occident, XIVe – XVIIIe siècles. Une cité assiégée*, Paříž 1978; nepochybně větší dobový vliv v anglosaské historiografii měla méně známá práce Yi-fu TUAN, *Landscape of Fear*, Oxford 1979, na níž upozorňuje úvod. S příznačným dvacetiletým zpožděním byla přeložena Delumeauova kniha *Le péché et la peur* (Hřích a strach) z roku 1983, jež tematizuje „kulturu viny“ (Jean DELUMEAU, *Sin and Fear: The Emergence of a Western Guilt Culture, 13th – 18th Centuries*, New York 1991).

2 Jedná se o díla skotské mravní filozofie, zejm. Francis HUTCHESON, *Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections*, 1742, jehož politickou psychologií se – spolu s navazujícím myšlením Davida Humea, Thomase Reida a Adama Fergusona – inspiroval James Madison při práci na ústavě Unie.

Vztah Hennetona, jenž je jedním z editorů, k Delumeauově klasice nelze jednoznačně určit. Je proměnlivou směsicí „překonání“ a zřetelného konceptuálního dědictví: západní strach je rozšířen za Atlantik a jeho rejstřík obohacen o tamní úzkostná specifika. Dominantní návaznost lze rozpoznat zejména v politické modifikaci Delumeauova metodologického východiska, že totiž situace strachu, jevy a pocity s ním spojené (syndrom obležené pevnosti či nověji Damoklova meče) a reakční vzorce jsou nejen srovnatelné napříč prostorem a časem, ale v podmínkách „společného kulturního substrátu“³ působí jako silné sociokulturní pojídlo. Tento postoj manifestuje současný odklon od kánonu multikulturalismu: emoční „podobnosti“ fobického komplexu vyvažují etnické, náboženské a další rozdíly (genderové či sociální hledisko příznačně chybí) a svědčí o všelidské sounáležitosti.⁴ Druhým významným odkazem k aktuální politické poptávce je mimořádný důraz na úlohu „falešných zpráv“ (fámy, *fake news*) při vzniku fobické či obleženecké mentality, jejichž šíření deformuje psychickou odolnost komunity a podrývá politický řád.

V oddílu o „dekonstrukci rovnice strachu“ jsou fobie a odpovědi na ně nahlíženy z hlediska klinické i sociální psychologie s pohotovým, leč nefunkčním zapracováním módní výkladové kategorie strašidel či přízraků (specter).

Po této pasáži se úvod mění v poněkud obtížně čitelnou mozaiku střípků, vzta- hujících se k fenoménu strachu v historické i medicínské rovině, protkanou odkazy na sborníkové studie. Vcelku logické formální členění – způsoby, jimiž společnost čelila strachu („kontrola chaosu“), role falešných zpráv a proměny „fobické krajiny“ na časové ose – vlastní text příliš nerespektuje. Jako červenou nit lze vystopovat názor, že právě *fake news* ohrožovaly řád a stabilitu mnohem více než reálné hrozby a mocenské orgány proti nim oprávněně zasahovaly. Vedle poněkud poplatného politického podtextu má tento přístup nepochybně i jisté odborné důvody: autoři studií pracovali často se záznamy exekutivních a zákonodárných aktů, jež mají celospolečenskou (byť na postoj elit omezenou) vypovídací hodnotu a navíc jsou – při seriózním dochování – kvantifikovatelné. Je ovšem otázka, nakolik na sebe zadání váže výzkumné metody, téměř opomíjející prameny osobní povahy.

Do kontejneru zdrojů komunitního strachu tak bez jasného plánu vedle nepřátelské přírody spadnou s obavou očekávání „jiní“ (indiáni, černí otroci, náboženští disidenti) a „cizinci“ (jinověrci, Židé, evropští koloniální konkurenti). Ti všichni jsou tematizováni v různých historických i lidskoprávních kontextech. Editor zmiňuje i momenty ryze politické a občanské povahy (strach britských kolonistů ze ztráty svobody) dosvědčující, že prizmatem této emoce lze vyložit doslova cokoli. Neudiví příležitostné využití korektní rétoriky

3 Termín odkazuje na diskursivní slovník „podobnosti“, který k charakteristice kulturní situace používá pedologicko-botanické trojy (rhizome).

4 I toto poselství je ideologickou recyklací raně moderní politické psychologie, podle níž „vášně“ (zejména pud sebezáchovy a rozmnožování), jež generují pocity strachu a ohrožení, tvoří jakýsi společný základ a nemohou být klíčem k pochopení sociální struktury a hierarchie (srov. např. Daniel W. HOWE, *Political Psychology of the Federalist*, William and Mary Quarterly 44, 1987, č. 3, s. 485–509). Z tohoto úhlu lze nahlížet dějiny emocí jako součást plnění poptávky po jednotící globální „plurikultuře“.

(konstrukce bělošství, degradace menšin), ale zato občasný výskyt minulých klišé, zejména při záběrech do historiograficky detailně opracovaného novoanglického puritánství.

Pro konkretizaci této výhrady lze uvést několik příkladů.

Jako sporné se již s ohledem na rozsáhlou odbornou literaturu jeví tvrzení, podle něhož čarodějnictví a návažné procesy byly jen okrajovým (anecdotal) jevem a nemohly ovlivnit společenské klima.⁵ „Pronásledování“ náboženských radikálů (antinomiánů, familistů) bylo de facto velmi střídité: Roger Williams byl využíván bostonskými elitami jako prostředník a konzultant a ani rebelové kolem A. Hutchinsonové nebyli ve svém exodu poblíž Bostonu nijak fyzicky stíháni.⁶

Zcela opomenut je zásadní moment, totiž hrozba zásahu Londýna v případě tolerance sekt mimo anglickou státní církev (k níž se puritáni oficiálně stále hlásili). Tzv. pekotská válka je nahlížena v duchu aktivistů sedmdesátých let minulého století jako bělošský masakr⁷ navzdory doložené skutečnosti, že koloniální správa se usilovně bránila zatažení do mezikmenových konfliktů.⁸ Bostonský sněm sice kritizoval fámy a šíření lží, z největší části se však jednalo o narušování sousedského míru; dle obecních záznamů byly pomluvy daleko nejčastější příčinou soudů.⁹

Text také ne zcela respektuje skutečnost, že pro rané kolonie bylo závazné anglické obecné právo. To se týká zejména tvrzení o zákazu katolicství v Nové Anglii „pod trestem smrti“: massachusettský kodex z roku 1648 však nic takového nepraví, zapovídá pouze jezuitu jako podvratnou protistátní organizaci, zcela v souladu se stanoviskem metropole.¹⁰ Poněkud poplatné důrazu na *fake news* jsou i výroky o situaci mimo puritánskou kontrolu. Virginská tzv. Baconova rebelie proti guvernérské správě, dříve historiky označovaná

5 Recenzovaná práce, s. 15, pozn. 7; skutečným důvodem opominutí je spíše důkladná probádanost jevu s velmi omezenou možností původního přínosu. K tématu nadpřirozena, jež je významnou součástí fobické krajiny, srov. již průkopnická studie Jon BUTLER, *Magic, Astrology, and the Early American Religious Heritage, 1600–1700*, *American Historical Review* 84, 1979, č. 2, s. 317–347, kde autor snesl četné důkazy o hojném rozšíření magických, věšteckých a okultních pověr, praktik a spisů.

6 Opak dokazuje lékařská asistence z Bostonu při porodu „monstra“ (patrně anencephalia) jedné z antinomiánek, srov. např. Anne J. SCHUTTE, *Such Monstrous Birth: A Neglected Aspect of the Antinomian Controversy*, *Renaissance Quarterly* 38, 1985, č. 1, s. 85–108. Náboženští disidenti se sami uchýlovali mimo Boston poté, co bývali zpravidla (nikoli vždy) vyloučeni z ortodoxních sborů, a chránili se kontaminace stykem s „falešnou vírou“.

7 Zejm. Francis JENNINGS, *The Invasion of America: Indians, Colonialism, and the Cant of Conquest*, Chapel Hill 1975.

8 Recenzovaná práce, s. 16; k situaci v obou „krizích“ 1636–37 hojně dokladů v tzv. deníku Johna Winthropa *History of New England (1629–1648)*.

9 Recenzovaná práce, s. 23; srov. Helena WALL, *Fierce Communion: Family and Community in Early America*, Cambridge (Mass.) 1990, *passim*.

10 Recenzovaný sborník, s. 17. Hrdelní zákony (Capital Lawes) postihovaly pouze vzývání „jiného“, tj. mimozákonního Boha, srov. Thomas G. BARNES (ed.), *The Book of the General Lawes and Libertyes Concerning the Inhabitants of the Massachusetts*, San Marino 1975, s. 5; k jezuitům tamtéž, s. 26.

jako předvoj americké revoluce, měla nesporně hlubší kořeny než pověsti o indiánském vpádu a revoluce sama byla jistě cosi víc než „nejproslulejší konspirační strašák“.¹¹ Odpor k indiánům, patrný v různé míře prakticky od počátku britské kolonizace, byl právě v polovině 18. století kontrolován potřebou spojenců ve válkách s Francií.

Autor úvodu publikace jistě neměl snadnou úlohu, chtěl-li pokrýt a ideově sevřít různorodou škálu koloniálních strachů, zvláště když sborník v hledání podobností zahrnul kulturně i geograficky značně vzdálené vzorky. Možná i tato okolnost zabránila dát závěrečné pasáži o vývoji fobické krajiny jasnější perspektivu, přestože je z pramenů i z logiky dějin zřejmé, že původní atavistické obavy z neznámého, chaotického prostředí (divočiny, howling), z přírodních pohrom, hladu a požárů postupně vystřídal strukturovaný strach z ohrožení sociálního řádu, zejména z celé řady spiknutí – černých otroků, katolíků či jiných „podvratných živlů“.

Třináct přispěvatelů z pěti zemí (USA, Kanada, Anglie, Francie, Německo) se s projektovým zadáním vypořádalo po svém: někteří mu vyhověli, ale řada případových studií společný substrát fobické krajiny vůbec nenalezla. Právě tyto nezávislé mikrosondy, pouze pro forma lehce protkané motivem strachu (snesly by však bez obtíží koncepční zarámování do zcela jiných výkladových souvislostí), často vykazaly pozoruhodně podnětný badatelský přínos již s ohledem na nepříteliš pokryté časoprostorové zasazení. Jedná se mimo jiné o studie z periferních kolonizačních (nebo i jen migračních) podniků, k nimž autoři dohledali poutavý pramenný materiál.

Patří mezi ně barvitý portrét soupeření o brazilské cukerné provincie první poloviny 17. století z pera Marka Meuwese, jenž zdařile zachytil dynamiku přediva konfliktních vztahů mezi Portugalci, Holanďany, Francouzi, lusobrazilskými statkáři, židovskými obchodníky, černými Afričany a domorodými kmeny, manévrujícími ve víru multikulturního kotle ze tří kontinentů. Autor z dobových svědectví vytěžil autenticitou nabitý obraz chaotického období. Množství materiálu k přemýšlení poskytl příspěvek Susanne Lachenichtové, představující rozličné strategie, které volila post-nanteská hugenotská diaspora v různých cílových zemích své emigrace včetně koloniální Ameriky. Setkáme se tu s celou aktuální škálou adaptace, selektivní akulturace, asimilace a integrace.

I profilovým koloniálním podnikům se dostalo badatelského obohacení pohledem z nezvyklých úhlů. Daniel Smith zkoumal nejednoznačnou povahu reakcí na popravu Karla I. ze strany virginských elit, jež si v tradičním pojetí vysloužily přídomek „rytířské“ za údajnou loajalitu dynastii. Daniel Voorhees neotřele nasvítí newyorskou tzv. Leislerovu rebelii (1691), zpravidla pojímanou jako kapitolu z dějin americké občanské emancipace a politické liberalizace, a to důrazem na roli protikatolické hysterie a štvanic, které se ve „vévodově kolonii“ rozpoutaly po zvěstech o pádu Jakuba II. Katolictví jako prvořadá politická a duchovní hrozba a přízrak jinakosti figurují i v sondě o vztahu jižanských plantážníků k přítomnosti a stálému přílivu irského živlu, který v tomto kontextu nesl trauma potřebné, leč cizorodé a civilizačně obtížné ekonomické migrace.

11 Recenzovaný sborník, s. 24.

Ne všechny takto pojaté příspěvky zaslouží absolutorium. Občasné zmínky o přítomnosti strachu v podrobném vyličení běžně známých počátků Nové Anglie z pera L. H. Ropera nijak neposunuly standardní obraz, obdobně „povinné“ téma strachu z otrockých vzpour (Anne-Claire Fauquez) trpí notoricky známým nedostatkem věrohodných pramenů. Z tohoto okruhu zaujme nápaditá, i když poněkud tezovitá studie Bertie Mandelblatta o problémech s nezbytnou výživou otroků (a nejen jich) v monokulturních ekonomikách francouzského Karibiku. Téma by si ovšem zasloužilo dále rozvést – např. na Barbadosu prokazatelně i v cukerném boomu po roce 1660 přetrvávalo množství farmářů, orientovaných na potravinovou produkci. Christopher Vernon v příspěvku o všudypřítomném (mnohdy zcela opodstatněném) strachu z domorodých „cizinců“ pak korektně zdůrazňuje panickou roli *fake news*, nicméně mozaika běloško-indiánských vztahů vykazovala během kolonizace značně pestrý, proměnlivý charakter a vzpírá se černobílé generalizaci.

Nejvěrněji se vůči Delumeauově dědictví zachovala Leslie Choquette, která prověřila platnost ikonického rejstříku strachů v prostředí Nové Francie. Doloženými příklady potvrdila mistrův postřeh o celkově mírnějším vztahu k nadpřirozenu, strašicím kolonisty čarodějnicemi, duchy a přízraky, včetně vlašných postihů za tabuizované úkony. Z hlediska kulturní antropologie by bylo možná zajímavé podívat se na roli, jakou v tom sehrálo přísně katolické prostředí; v sousední výlučně protestantské Nové Anglii nejsou některá francouzská strašidla (vlkodlaci) doložena, stejně jako zcela přirozený strach z násilného jímání kolonistů v mateřských přístavech.

Vedle ocenění původního přínosu lze závěrem o knize konstatovat, že editorská teze o sociálním dospívání a strukturaci strachu, které měly nastat s postupem koloniální civilizace, ani o příslušných proměnách fobické krajiny nedošla explicitního potvrzení. Důvodem je mj. i sondážní zaměření jednotlivých studií, jež tento časově-kulturní posun nedovolilo zmapovat. Je též zapotřebí vzít v úvahu, že v současnosti je v americkém (US) akademickém a popularizačním marketingu pojem *strach* favorizovaným nástrojem souboje o veřejný prostor. Při čtení obdobných publikací je nutno k těmto politickým okolnostem přihlídnout.¹²

Svatava Raková

12 Srov. Bob WOODWARD, *Fear: Trump in the White House*, New York, Simon and Schuster 2018.

Martina NIEDHAMMER

***Nur eine »Geld-Emancipation«? Loajalitäten und Lebenswelten
des Prager jüdischen Grossbürgertums 1800–1867***

(= Religiöse Kulturen im Europa der Neuzeit, Bd. 2)

Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013, 340 s., ISBN 978-3-525-31020-5.

Martina NIEDHAMMER

Jen pro peníze? Pražské židovské elity v 19. století – skupinová biografie

Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Židovské muzeum v Praze –

Nakladatelství Lidové noviny 2017, 262 s., ISBN 978-80-7422-512-3.

Málokdy se stává, aby do češtiny byla tak záhy (v rozmezí tří let) přeložena a vydaná disertační práce z německé (zde mnichovské) univerzity. Disertaci Martiny Niedhammerové o pražských židovských elitách v prvních dvou třetinách 19. století takový šťastný osud potkal. Dopomohla ji k tomu skvěle koncipovaná ediční řada Židé – Dějiny – Paměť, vydávaná v rámci společného projektu Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR a Židovským muzeem v Praze. Práce Martiny Niedhammerové o pražských židovských elitách, která mezitím získala cenu Maxe Webera Bavorské akademie věd, obdržela v češtině jiný, výstižnější a jednodušší název. Největší změna v názvu se odehrála v podtitulku a byl k ní pádný důvod. Práce má z metodologického hlediska charakter kolektivního biogramu pěti pražských židovských rodin (Lämmel, Jerusalem, Porges, Dormitzer, Pržibram) a více pojednává o jejich ekonomickém vzestupu a příbuzenském proplétání než o jejich několikaletých „loajalitách“. Ty zde jsou samozřejmě také obsaženy a analyzovány.

Koncept loajalit (zde užitý místo „neoperaciovatelných“ identit) nevylučuje práci s metodou kolektivního biogramu, naopak oba koncepty se vzájemně vhodně doplňují. Podstatnější je ale pro tuto práci prosopograficko-biografická metoda, protože bez ní by koncept (několika současně) připsaných loajalit, tak jak ho vykládají Martin Schulze Wessel a Jana Osterkamp a jak ho užívá Martina Niedhammer, byl zcela bezobsažný. V tomto smyslu se koncept loajalit jeví, jak píše autorka v úvodu, opravdu jako „analytický nástroj vhodný k tomu, aby bylo možno ustanovit souvislost mezi aktéry a jejich místy v prostoru města Prahy a současně získat vhled do sebekonceptů židovských elit“ (s. 21). Tedy domyšleno do důsledku, koncept loajalit zde pomáhá naplňovat individuální a kolektivní biogram vědecko-filozofickým obsahem a tím ho „zbavuje“ jeho nejpůvodnějšího příliš jednoduchého chronologicko-věcného obsahu. Klasický biogram je tak sice rozbit, ale místo toho je, což je pro kolektivní biogram výhodnější, ústrojně doplňován kompaktními a souvislými průhledy do dobové politiky, ekonomiky a mentality pražských židovských elit.

V třetí (koncepční) rovinu, aniž ji autorka příliš zdůrazňuje, se proměňuje její dokonalá znalost pražské historické topografie. V tomto momentu do díla vchází třetí rozměr, tedy městský (soukromý) a předměstský (podnikatelský) prostor, respektive v autorčině podání výborně promyšlený metaforicko-symbolický rozměr tohoto prostoru, který zasazuje kolektivní biogram do konkrétního místa dění a umožní autorce uplatnit všechny, tedy i zdánlivě neupotřebitelné heuristické a prosopografické poznatky. Její práce

s metaforou, která uvádí vybraná pražská (většinou již zaniklá) místa židovské paměti do děje, dává tomuto dílu zvláštní kouzlo a čtenáři umožní nenásilně, jaksí mimoděk vnímat atmosféru a limity doby. UVědomí si, že geograficky ukotvené „životní světy“ pražské bohaté židovské elity byla v podstatě vlastně zase jen nová (teď už po Starém Městě a pražských předměstích rozptýlená) židovská gheta uvnitř pražského křesťanského moře.

Tak je čtenář metaforicky přiváděn například na zaniklý Jeruzalémský ostrov v Karlíně, do absurdního fabričního světa kartounek Jeruzalému ze Salemfelsu (po desetiletí provozovali tvrdý tržní kapitalismus uprostřed společenské *biedermaier*ské idyly a nepřátelství guberniálních úředníků), nebo na Žofín, a tudíž na prostor, kde bylo před rokem 1848 možno užít patrioticky motivovanou židovskou emancipaci a proměnu „česko-(židovsko-)německých“ vztahů v Praze. V „temple v Dušní ulici“ může sledovat spor tradičního židovského náboženského prostředí s jeho „vnitřních“ narušiteli. Ve smíchovské Diezenhofferově barokní vile zvané Porthheimka, jejímž majitelem se koncem dvacátých let 19. století stali posléze nobilitovaní bratři Porgesové von Porthheim, se ocitáme ve světě *biedermeier*ovské kultury bydlení a zábavy (podkapitola nese výstižný název „Kratochvíle jako součást měšťanské sebeinscenace“, „kultury truchlení“ a také promyšlené sňatkových strategií (opět podkapitola nese výstižný název „100 kusů *akcií* Severní dráhy si bere 100 kusů *akcií* Jižní dráhy“) a také pěstování rodinné paměti.

Disertace se tak proměnila v dílo, které vyznívá vědecky, ale přitom neotřele sděluje zásadní poznatky. Zároveň je inovativní a literárně sebevědomě kompaktní a, což je nejdůležitější, závěry knihy jsou vskutku zásadní nejen pro historiky. Dávají totiž porozumět pražskému židovskému prostředí jako jedinečnému a svěbytnému místu neopakovatelné životní zkušenosti na rozhraní dvou věků – viděno jak z hlediska křesťanské politické chronologie, kde revoluce uprostřed století hrála klíčovou roli, tak i očima židovského každodenního i vnitřního ritualizovaného života.

Za nejdůležitější interpretační posuny lze mimo jiné považovat dešifraci udílení šlechtictví bohatým pražským Židům jako skrytý alibismus státních úředníků, kteří tak touto symbolickou poctou zakrývali necht přiznat nobilitovanému také plná občanská práva, dále poprvé analyzovanou snahu pražského židovstva internacionalizovat své neplnoprávné občanské postavení (neúspěšně) na vídeňském kongresu prostřednictvím člena pruského delegace Wilhelma von Humboldta a později (úspěšně) prostřednictvím francouzského liberálního tisku a svých pařížských příbuzných, čímž bylo dosaženo jaksí potajmu ještě před revolucí roku 1848 zrušení (samozřejmě za úplatu) diskriminační židovské daně z dob počátku panování Marie Terezie. Maně se při tom naskýtá úvaha, že kdyby Leopold Lämmel a jeho přátelé počkali ještě několik let, získali by rovnoprávné občanské postavení asi již zcela zadarmo.

Poprvé doloženým objevem je rovněž užívání tradičního instrumentu či modelu „stadlanut“ pro emancipační účely rakouského židovstva či běžné užívání křesťanských „černých koní“ pro nákupy pražských nemovitostí, na které by jinak bohatí Židé v důsledku diskriminačních nařízení nedosáhli.¹ Obdobně udivuje autorčino precizní dohledávání

1 Oním „černým koněm“, který pro Mojžíše Jerusalema a jeho zetě Arona Beera Prziabrama před rokem 1816 koupil dům V Kotcích, byl pro mne zcela překvapivě také pražský radní, mědiko-vecký a kotlářský mistr a představený cechu František I. Ringhoffer (1744–1827), děd budoucího zakladatele slavné smíchovské vagonky Františka II. Ringhoffera (1817–1873).

všech dobových souvislostí, které je „ukryto“ v poznámkách pod čarou. Zde jsem se například konečně dozvěděl, že konvertita Carl Kreuzberg, který byl duší Jednoty ku povzbuzení průmyslu v Čechách a který se v Paříži zúčastnil prvního mezinárodního kongresu o sociální otázce, byl zaměstnancem bratrů Porgesů jako tovární chemik.² Na tomto místě bych pouze upozornil, že stavitelem České západní dráhy nakonec nebylo konsorcium vedené Leopoldem Lämmelem, Clemensem Metternichem a dalšími aristokraty, ale silnější Lannovo a Lindheimovo stavební podnikatelstvo, které už tehdy vlastnilo kladenskou Pražskou železářskou společnost. Zde bylo asi prapůvodním záměrem Lämmelova konsorcia získat přednostně koncesi, kterou bylo možno vzápětí výhodně odprodat zkušenější konkurenci. O paleografické náročnosti židovského bádání pro 19. století není třeba se sáhodlouze rozepisovat. Je to další akribie, jejíž pomocí pracně vydobyté informace z guberniálních spisů jsou i ve formě citátů umně zakomponovány do textu.

Překlad knihy Veroniky Dudkové do češtiny je skvělý! Malé terminologické a datační drobnosti lze sice najít (například „úvěrový“ ústav místo „úvěrní“ ústav, s. 62, záměna okresů za kraje na s. 143, vznik obchodních a živnostenských komor datovaný do roku 1840 na s. 111 a vzápětí na jiném místě uvedeno na pravou míru, či užití moderního termínu „průzkum“ pro guberniální úřadování místo dobově vhodnějšího termínu „anketa“ (s. 138), anebo přejmenování místa slavné císařské orby Josefa II. na Slavníkovice, s. 131), ale to nesnižuje zřehla nic na kompetenci a vynalézavosti překladatelky, která se za pomoci pražských badatelů musela vyrovnat s mnoha dobovými výrazy, pro které český ekvivalent neexistoval a neexistuje. A malá poznámka na závěr: toto skvěle koncipované dílo by nevzniklo, kdyby zde neexistovaly záslužné předchozí práce o dějinách pražských Židů.³

Milan Hlavačka

Jaroslav KŘÍŽ – Lenka KŘÍŽOVÁ

*Strípky z českého Chicaga. Edice dokumentů k dějinám Čechů
v americkém Chicagu v letech 1848–1918*

Praha, Academia 2017, 478 s., ISBN 978-80-200-2721-4.

Martin NEKOLA

České Chicago

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2017, 102 s., ISBN 978-80-7422-505-5.

V roce 2017 vyšly dvě publikace věnované problematice české emigrantské komunity v Chicagu, ve městě, které bylo v období před první světovou válkou považováno za druhé či třetí město s největším počtem obyvatel českého původu – po Praze, eventuálně Vídni.

- 2 Kdo jiný než Carl Kreuzberg by mohl koncipovat stanovy Jednoty ku povzbuzení průmyslu v Čechách a uvodit je neskutečnou větou: „Naše Vlastenecké muzeum je útočištěm minulosti, svatyní uplynulých staletí, ale Jednota souzní s nejniternějším, duchovním životem současného pokolení a pěstuje zárodek budoucích časů“?
- 3 Zvláště to platí o monografii: Vera LEINNIGER, *Auszug aus dem Ghetto. Rechtsstellung und Emanzipationsbemühungen der Juden in Prag in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, Singapur 2006.

Autoři neopomněli v obou případech tuto skutečnost zmínit a vztáhli ji k postavení Chicaga jako významného centra amerického průmyslu a zároveň k rostoucím číslům počtu českých emigrantů mířících do Spojených států na počátku dvacátého století. Město muselo logicky přitahovat pozornost nejen českých vystěhovalců: Mělo pověst explozivně rostoucí aglomerace, nabízející pracovní příležitosti ve stavebnictví, s ním spojené dřevovýrobě, moderním elektropřůmyslu (v mamutím podniku Western Electric Company pracovaly tisíce dělníků českého původu), pivovarnictví – nejen ve Spojených státech, ale na celém americkém kontinentě nacházeli Češi v tomto odvětví uplatnění jako specialisté v podobě sládků, ale i pivovarských dělníků, v jiných odvětvích potravinářského průmyslu i veřejné sféře. Rostoucí počet obyvatel města představoval také nové zákazníky obchodů a hospod, slibného pole pro stovky podnikavých jedinců všech národností, nabízejících potom ve svých zařízeních zaměstnání méně odvážným nebo úspěšným krajanům. Především v českých čtvrtích tedy existovala řeznictví, hokynářství, krejčovství či pekařství v rukách českých přistěhovalců, kde nacházeli přinejmenším příležitostná zaměstnání i nově příchozí emigranti ze střední Evropy.

Řada z nich mohla najít uplatnění na železnici. Od roku 1853, kdy byla vybudována trať spojující Chicago s New Yorkem – nahrazovala či doplňovala Erijský kanál, jímž proplouly od roku 1826 nákladní čluny mezi pěticí velkých kanadských jezer a newyorskou aglomerací – se stávalo Chicago jedním z nejdůležitějších železničních uzlů v USA. Josef Václav Sládek tak po návštěvě města pro čtenáře Národních listů konstatoval: „Stavění železnice nemá tu takých obtíží jako v krajinách hornatých a tak stalo se, že jest Chicago nyní střediskem více než 30 rozličných tratí a dojíždí tam a odjíždí denně přes 200 vlaků. Nádraží dráhy michiganské a zvláště centrální dráhy illinoiské byla velkolepá. Za těmito stálo v první řadě nádraží centrální dráhy pensylvánské a milwaukské. Chicagská jihozápadní dráha, která bude jednou závodit s drahou tichomořskou, byla nedávno teprve otevřena.“¹

Nekola tuto funkci Chicaga výslovně zmiňuje ve svém útlém průvodci po dějinách české komunity v metropoli severozápadu, jak bývalo město nazýváno už od doby, kdy zde v roce 1860 uspořádala republikánská strana nominační sjezd pro prezidentské volby. Pokud je Nekolova práce stručnou historií české přítomnosti v Chicagu od poloviny devatenáctého století do současnosti, je práce Jaroslava a Lenky Křížových především prezentací dobových svědectví. Ani oni ovšem nerezignovali na dobře napsané a informované představení historie české komunity v Chicagu pro období mezi léty 1848 a 1918, jež jinak přibližují vybranými dokumenty. Věnují ovšem také několik odstavců hutných informací i vývoji po roce 1918. Překvapivě však na tomto místě nezmiňují nepochybně nejznámějšího chicagského Čecha, a jednoho z nejznámějších Čechoameričanů vůbec, chicagského starostu Antonína Čermáka. Místo toho podtrhují překrytí české emigrace novými migračními vlnami, v posledních desetiletích především vlnou mexickou.

Nekolovu knihu tak uvítají čtenáři, hledající rychlé poučení o dějinách Čechů v Chicagu a najdou zde skutečně základní informace podávané navíc čtivou formou s mnoha

1 Josef Václav SLÁDEK, „*Chicago*“ (Národní listy, 13. října 1871), in: Americké obrázky a jiná prósa, vydal a úvodem opatřil Ferdinand Strejček, I, Praha, b. r., s. 246.

zajímavostmi včetně opravy některých zakořeněných mýtů, zejména stále tradovaného výmyslu jednoho z amerických novinářů o příčině katastrofálního požáru v roce 1871. *Střípky z českého Chicaga* ocení především milovníci historie každodenního života v periodě omezené léty 1848 a 1918. Její druhá polovina je přitom obdobím mimořádně rychlé a hluboké proměny americké společnosti, kdy se Spojené státy během několika let staly ze zemědělské země první průmyslovou mocností světa, také díky přistěhovalcům ze střední Evropy.

Ti, jimž vyhovoval zběsilý pracovní rytmus, a nelpěli na zachování tradic pospolitosti, z nichž do Ameriky přicházeli, se během několika let změnili v Američany. Zpočátku ale i oni udržovali kontakt s českým jazykem a kulturou, zejména díky českoamerickému tisku a aktivitám stovek spolků. Pokles jejich počtu v meziválečném období, o následujících desetiletích ani nemluvě, ukazuje oprávněnost často citovaného Sládkova soudu o odtáté větvi národního kmene. Na tomto faktu nic nemění zachování některých festivit českého původu v této komunitě. Už dlouho ovšem nejsou součástí každodenního života, ale výjimečných chvil, kdy si český původ uvědomují i někteří příslušníci třetí či čtvrté generace přistěhovalců českého původu.

Ani jedna z obou publikací není určena primárně odborné veřejnosti, ale široké čtenářské obci. To však v žádném případě nesnižuje jejich cenu. Autoři recenzovaných prací prezentují fakta v jejich širších souvislostech při zachování všech zásad práce historika a pomáhají čtenářům proniknout hlouběji do problematiky studia migrace a inkorporace emigrantů do společnosti v cílové zemi. *Střípky z českého Chicaga* pak najdou nepochybně ještě jednu skupinu adresátů: studenty historie zajímající se nejen o problematiku českého vystěhovalectví do Ameriky a osudy vystěhovalců v nové vlasti, ale o obecnější problémy migrace. Ve *Střípcích z českého Chicaga* najdou navíc jak stručného průvodce po muzejních, knihovních i archivních fondech, v nichž jsou uloženy příslušné prameny pro studium české emigrace do Spojených států at už ve formě tisku, dobové literatury nebo archivních pramenů, ale také příkladné ukázky edice těchto dokumentů.

Úvodní poznámky k editovaným dokumentům pak demonstrují schopnost obou autorů charakterizovat ve zkratce dokument i okolnosti jeho vzniku a doplňují informace prezentované úvodním přehledu historického vývoje českého Chicaga. Dokumenty jsou velmi různorodé, vůbec prvním je žádost o povolení emigrace do Ameriky ze Státního okresního archivu ve Strakonici, často se objevují svědectví o cestě nebo zkušenostech z pobytu publikované v tisku či uložené ve formě korespondence v archivních fondech, autoři zařadili i reklamy z českoamerického tisku nebo recepty z české kuchyně pro emigrantskou komunitu.

Mezi editovanými dokumenty nechybí ani pasáže dvou učebnic angličtiny pro české emigranty, Zdrůbkova *Tlumače* a Zmrhalovy příručky *Anglicky snadno ve třiceti úlohách*. Společným rysem obou prací, Křížovi ji ovšem vyzdvihují jen ve Zmrhalově případě (srov. s. 303), je orientace na praktické využití získaných poznatků především v oblasti slovní zásoby. Totéž ovšem platí i o třetí z velkých „učebnic“ angličtiny tohoto období – *Nový tlumač americký. Ku snadnému a rychlému naučení se jazyku anglickému i pro praktické potřeby vystěhovalců a osadníků české národnosti v Americe* – napsanou Karlem Jonášem. Jednotlivé kapitoly doprovázené příslušným slovníčkem představují zajímavou ilustraci života české komunity ve Spojených státech počínaje prvním kontaktem vystěhovalce s americkou

realitou po příjezdu do přístavu, přes kapitolky „Pozdravy a hovory ze zdvořilosti“, „Návštěvy“ až po „Rozmluvy o počasí“ a „Nemocích“. Další část *Nového tlumače* je věnována různým činnostem a profesím, v nichž nacházeli uplatnění čeští emigranti. Kapitolka „O jídle a náčiní k němu“ může sice odkazovat k osobním potřebám uživatele knihy, zcela bezpečně je ovšem primárně určena služkám českého původu v amerických domácnostech. Svědčí o tom jednoznačně znějící sentence „Posluhuj hostům“ či „Uklid se stolu až bude po jídle“. I následující kapitolky „O prádle“ – se slovníčkem pradlen vypovídají o postavení české ženské emigrace ve Spojených státech, zatímco kapitolky „Pozemky a hospodářství“, opět s obsáhlým slovníkem či „Na pile“, „Tesařství“ nebo „Havířství“, odkazují na profese mužské části české emigrace.

Autor *Nového tlumače* přitom situaci v krajanské komunitě velmi dobře znal. Nepatřil jen k jejím předním osobnostem, byl dobře znám i jiným minoritním pospolitostem, ale také většinové společnosti, resp. její politické elitě. Díky tomu se stal prvním Čechoameričanem v konzulární službě Spojených států, kde působil v několika evropských městech. Jeho práce nevyšla u největšího čechoamerického vydavatele Augusta Geringera v Chicagu, ale v druhém velkém centru české emigrace přelomu devatenáctého a dvacátého století v Racine ve Wisconsinu, a patrně proto ji autoři neuvádějí ani v obsáhlé bibliografii doprovázející jejich edici.

Pokud pak zmiňuji bibliografii, mírí k ní moje jediná připomínka. Její druhou část opatřili Křížovi poněkud nešťastně titulkem „Almanachy a dobová odborná literatura“. Kromě titulů, které sem nepochybně patří, zde však figurují také cestopisy, učebnice, čítanky, paměti, beletrie či poezie. Jsem si vědom obtížnosti některé z těchto publikací zařadit do jiných oddílů „Seznamu pramenů a literatury“, ale domnívám se, že autoři mohli problém vyřešit úpravou názvu inkriminovaného části publikace prostým vypuštěním slova „odborná“. Proti titulkům Almanachy a dobová literatura by totiž nemohl nic namítat ani největší purista.

Obě recenzované práce znamenají, každá svým způsobem, příspěvek k nepříliš obsáhlému souboru prací, věnovaných v poslední době emigraci do USA, byť v této části produkce českých historiků rozhodně nechybějí významná díla, připomeňme zejména práci Vlhovu.² Edice dokumentů manželů Křížových je přitom úspěšným pokusem přiblížit to, co nepostihly žádné texty předchozí, různé stránky každodennosti chicagských Čechoameričanů v obou jejich nejvýraznějších polohách: Těžkého zápasu o uplatnění ve společnosti, kde jedinou cestu k úspěchu představoval výkon (často daleko za hranicemi všeho, nač byli přistěhovanci zvyklí z domova), kde však na druhé straně řada příkladů ukazovala nové generaci imigrantů reálnou možnost naplnění jejich amerického snu.

Josef Opatrný

2 Marek VLHA, *Mezi starou vlastí a Amerikou. Počátky české krajanské komunity v USA 19. století*, Brno 2015.

Žijeme v době, kdy digitální technologie využívají stále více také historie a pomocné vědy historické. Souvisí s nimi rovněž recenzovaná kniha, jež je – po nezbytném úvodu – rozčleněna do tří částí, které se obírají životem a dílem Augusta Sedláčka (z pera Roberta Šimůnka), potenciálem Sedláčkova díla v digitálním věku (autory jsou Robert Šimůnek a Eva Doležalová) a konečně třemi studii, zaměřenými na specifické fenomény ze Sedláčkova díla (od Evy Doležalové, Josefa Žemličky a Jaroslava Boubína). Publikaci doplňují závěr, německé resumé, základní bibliografie a místní a jmenný rejstřík.

Publikace je výstupem projektu Vývoj digitálních technologií ke zpřístupnění prosopografických a topografických kartoték badatelů minulosti se zvláštním zřetelem k fondu Augusta Sedláčka. Autoři tak nejen napsali publikaci, nýbrž podíleli se rovněž na vytvoření digitální databáze ze Sedláčkovy vědecké pozůstalosti uložené v Historickém ústavu AV ČR a na jejím zpřístupnění široké veřejnosti. To je počin nanejvýš chválný, neboť umožňuje systematický průzkum pozůstalosti. Recenzovanou knihu je tedy vhodnější posuzovat nejen jako samostatnou publikaci, nýbrž jako součást celého digitalizačního projektu s tím, že kniha má upozornit naši a zahraniční odbornou i laickou veřejnost na některé z možností, jaké tato zpřístupněná databáze skýtá.

Hlavním cílem projektu byl vývoj originální metodiky digitalizace, tvorby nástrojů pro agregaci, kontrolu a opravy komplexních digitálních dokumentů a tvorba prostředků pro efektivní zpřístupnění těchto dat na internetu. Metodika má být obecně použitelná pro zpracování historických fondů, obsahujících papírové kartotéky (odborní garanti Eva Doležalová a Robert Šimůnek, technická podpora Olga Čiperová a Tomáš Psohlavec). Další z cílů lze spatřit ve fyzické záchraně a ochraně historického kulturního dědictví pozůstalosti uložené v HÚ AV ČR, obzvláště když pro informační zdroje v ní neexistuje jakákoli kopie. Lákavá pro mnohé badatele bude možnost vytvářet vlastní soukromé databáze a zpřístupnit je dalším uživatelům.

Digitální databáze obsahuje také kolekci kreseb Karla Brantla, která je rovněž uložena v HÚ AV ČR. Tvoří ji 120 vyobrazení českých hradů na přibližně osmdesáti listech, byť u několika jednotlivin existují pochybnosti, zda jsou skutečně Brantlovým dílem. Kresby mají poměrně vysokou vypovídací dokumentační hodnotu. Není známo, jak se do pozůstalosti Augusta Sedláčka dostaly.

Z výše uvedeného je zřejmé, že recenzovaný titul nepatří k těm, jejichž předmětem by bylo zmapovat Sedláčkův život a dílo jako celek; ostatně takové publikace již existují. Toho si autoři jsou vědomi a hned v úvodních pasážích (s. 7) vymezují za cíl publikace přiblížení Sedláčkovy topografické a genealogické kartotéky, zahrnující na 400 000 především genealogických a topografických kartiček (využitelných i pro prosopografii), dále cca 150 sešitů (digitalizovaná je dosud jen část z nich) propojených s kartotékami, registry, výňatky z informačních zdrojů a přípravných materiálů. Kartotéky ale obsahují i rekonstruované mapy, jak názorně ukazuje třeba obrazová příloha na s. 42. Jinými slovy

jedná se o přiblížení možnosti badatelského využití pomocného vědeckého aparátu, v němž je ukryta nevyčíslitelná informační hodnota a bez něhož se velké práce a edice neobejdou.

V první kapitole knihy jsou přehledně rekapitulována Sedláčkova životopisná data, popsán rodinný život a poměry. Je zdůrazněno, že Sedláček většinu své badatelské práce samofinancoval. Jako sekundární produkt při sepisování historie *Hradů, zámků a tvrzí Království Českého* (dále jen *Hrady*) vznikly i četné drobné studie, řešící samostatné problémy. Z dalších děl Augusta Sedláčka Robert Šimůnek zmiňuje třísvazkové *Dějiny královského krajského města Písku nad Otavou*,¹ jež rozsahem 1500 stran představovaly ještě v době sepsání recenzované knihy největší monografii města ČR; dnes již jsou v tomto směru předstíženy dosud vydanými díly *Dějin Brna*.

Jistě přínosná byla Sedláčkova snaha věnovat se hranicím mikroregionů. Sedláček byl pozitivista, který nevyhledával evropské kontexty událostí, nýbrž se zaměřil na náročnou, drobou řemeslnou historickou práci a faktografii konkrétních, mnohde i silně lokálních, pramenů a míst. Bývá proto někdy, ne zcela právem, odmítán současnými historiky – autory formulovaných paradigmat (post)moderní vědy – jako badatel, pracující s bezcenným lokálním historickým „haraburdím.“ Cenné je Šimůnkovo poukázání na méně známé Sedláčkovy eseje, jež jsou zdrojem inspirace i pro dnešní historiky. Rovněž v oblasti heraldiky, teritoriální správy či historické metrologie stále nebylo Sedláčkovo dílo z hlediska badatelského využití vyčerpáno.

Druhá kapitola „On the Scientific Legacy of August Sedláček, Possibilities of Digital Processing and Its Research Potential“ se obírá Sedláčkovým vědeckým odkazem, možnostmi jeho digitálního zpracování a výzkumným potenciálem. Definuje pojem vědecký odkaz jako sumu práce daného člověka, kam patří zejména publikace, ale rovněž přípravné materiály. U Sedláčka jsou primárním zdrojem zájmu jeho genealogické a topografické kartotékové rejstříky, sešity a zápisy, uvedené výše. Rejstříky čítají 2402 zásuvek – genealogický rejstřík je řazen abecedně podle šlechtických rodin, topografický pak abecedně podle místa. Rejstříky byly od roku 2012 digitalizovány a jsou přístupné na adrese www.augustsedlacek.cz.

Sedláčkovy kartotéky mají jednotnou formu, vedle názvu rodu a sídla disponují nejméně jedním odkazem na archivní prameny či literaturu. V rejstřících se objevují také literární zdroje, např. Balbín, a výňatky z periodik. Sedláček si byl vědom ztrát, k nimž docházelo v rodinných archivech od konce 16. století. Sám se badatelsky zaměřil na období od středověku do Bílé hory. Bádal rovněž v zahraničí (Viedeň, Drážďany, Berlín, Mnichov, Vratislav a Kaliningrad).

S ohledem na moderní analytické využití byly rejstříky zpracovány moderními informačními technologiemi. Díky nim se je podařilo nejen informačně využít, nýbrž rovněž ochránit fyzicky a učinit zpracování a hodnocení jejich obsahu efektivnějším. Zpracování rejstříků probíhalo v několika etapách. Nejprve byly naskenovány kartičky s využitím specifik digitalizace historických a archivních pramenů. Vytvořena byla speciální

1 August SEDLÁČEK, *Dějiny královského krajského města Písku nad Otavou I–III*, Písek 1911–1913.

aplikace ke zpracování kartiček, která umožnila třídění dat. Konkrétní obraz kartičky se pak spojil s formulářem, do kterého byly údaje z kartičky zapsány, nejde ale o fulltextový přepis.

Digitalizace nabízí řadu možností především v oblasti genealogického a biografického studia, v širším kontextu šlechtických rodů, jejich větví, původu, role jednotlivců a rodů na politiku doby, držby majetku, sňatků ad. Jedním z cílů databáze je umožnit rekonstrukci genealogické linie, pokud jsou potřebné údaje k dispozici; za pilotní příklad slouží rod Rožmberků (s. 55). Klíčová slova byla pochopitelně vytvořena ex post; Sedláčkovy rejstříky je neobsahují. Dalším segmentem jsou geografická hesla. Databáze tak obsahuje všechny relevantní názvy míst a je provázána s mapovými portály. Důležitou součástí rejstříků jsou také heraldické údaje – erby jednotlivých šlechtických rodů. Byly tím učiněny i přípravné kroky k provázání Sedláčkovy pozůstalosti s dalšími zdroji.

V třetí části se nacházejí drobnější a specificky zaměřené texty, dotýkající se materiálů Sedláčkovy pozůstalosti. První je věnována Buškům z Velhartic, tedy dějinám pánů z Velhartic ve 14. století ve světle rejstříků Augusta Sedláčka. Plyne z ní, že Sedláčkova práce je jedinečným zdrojem informací pro genealogii rodu i historickou topografii. Sedláčkovou všeobecně veřejně neznámější prací ale zůstávají v další studii pojednané *Hradý*. Fenomenální patnáctisvazkové dílo² je po více než sto třiceti letech od vydání prvního dílu podrobeno odborné revizi. Josef Žemlička spatřuje jeho hlavní hodnotu v komplexní skupině pramenných zdrojů, které Sedláček sesbíral a které dodnes představují nenahraditelný zdroj poznání. A to navzdory faktu, že některé informace by neustály moderní kritiku dnešních edic. Recenzent si zde dovolí podotknout, že uživatel *Hradů* nesmí zapomenout, že v nich August Sedláček pracuje se skupinou rožmberských falz z věhlasné falzátorské dílny Oldřicha II. z Rožmberka jako s originály. V Sedláčkově době nebyl znám fakt, že se jedná o padělky. K *Hradům* se váže cca 150 sešitů, kam Sedláček zaznamenal relevantní údaje. Stálou oblibu *Hradů* nejlépe dokládá rovněž skutečnost, že vyšly i v digitální podobě (Praha 2000–2001).

Autor kapitoly upozorňuje na možnou problematičnost u topografického rejstříku, neboť v Sedláčkově době neexistovaly lexikony míst: byl to právě August Sedláček, kdo se podílel na jejich vzniku. Konečně v posledním textu věnuje Jaroslav Boubín pozornost Augustu Sedláčkovi a jeho genealogii české šlechty v *Ottově slovníku naučném*. Pro ten vypracoval jako autor či spoluautor množství hesel. Na s. 92–98 najde zájemce jejich seznam.

Závěr publikace konstatuje, že Sedláčkovy dílo dosud nebylo systematicky zpracováno a využito. Jeho základní část se skládá z nepublikovaných archivních materiálů, především rejstříků, regestů a ostatních výňatků. Hlavním význam tkví v informacích k sídelnímu rozvoji Čech a Moravy, především pak šlechtických sídel. Pro zpracování rejstříků byla vyvinuta speciální metodika a software, které umožňují zachování historických zdrojů v digitální podobě – v rámci databáze se možnosti využití zdrojů podstatně rozšiřují. Jedním z cílů je propojení s dalšími informačními zdroji. Některá propojení jsou funkční, jiná se teprve připravují (třeba propojení s hesly internetových encyklopedií). V digitální databázi je možno průběžně aktualizovat konkrétní popisky rejstříků, jejich komentář nebo přidávat samostatné textové soubory.

2 August SEDLÁČEK, *Hradý, zámky a tvrze Království Českého I–XV*, Praha 1882–1927.

Předloženou publikaci nemůže čtenář chápat jako vyčerpávající dílo pro život či dílo nebo vědeckou pozůstalost Augusta Sedláčka. Takovou ambici si autoři nekladli a klást ani nemohli. Jde o upozornění na vytvoření digitální databáze ze Sedláčkovy vědecké pozůstalosti, popis jejího vzniku, poukázání na fyzickou ochranu pozůstalosti a možnosti využití databáze pro další výzkum. V tom tkví hlavní přínos knihy a vzhledem k zahraniční odborné veřejnosti je pochopitelné její vydání v anglickém jazyce. Navíc ve speciálně laděných a zaměřených kapitolách najde čtenář řadu zajímavých postřehů, hodnocení a údajů, ať již dosud neznámých či již poněkud zapomenutých. Nelze tedy jinak, než publikaci – a především projekt – uvítat, obzvláště když je propojen s dalšími informačními zdroji na internetu.

Na závěr poznamenejme, že část někdejší Sedláčkovy sbírky – odlitky a otisky pečeti – je uložena v knihovně Katedry pomocných věd historických a archivního studia FF UK v Praze. V průběhu doby byla doplněna o další artefakty. Disponuje kartotékou, jejíž záznamy jsou ovšem nevyrovnané kvalitativní úrovně. I tato sbírka bude zpřístupněna formou informační databáze, práce na ní již probíhají. Bylo by vhodné – po dokončení databáze – učinit na ni odkaz v rámci stávající databáze www.augustsedlacek.cz. Totéž doporučuji i pro edici ze Sedláčkovy pozůstalosti *Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty*, která vznikla prací Vladimíra Růžka.³

Karel Maráz

Michal MACHÁČEK

Gustáv Husák

Praha 2017, Vyšehrad, 631 s., ISBN 978-80-7429-388-7.

Málokterý predstaviteľ komunistického režimu v Československu v rokoch 1948–1989 vyvoláva takú pozornosť historikov i verejnosti, ako Gustáv Husák (1913–1991), ktorý stál na čele Komunistickej strany Československa (KSČ) počas obdobia tzv. normalizácie v rokoch 1969–1989 a od roku 1975 zastával aj post hlavy štátu. Záujem o jeho osobu vo verejnosti ožil viackrát, bezprostredne po jeho odchode z verejného života na konci roku 1989, keď sa objavili jeho pamäti, redigované jeho blízkym spolupracovníkom, historikom Viliamom Plevzom.¹ Znova sa o Husákovi začalo diskutovať v súvislosti s jeho smrťou v roku 1991, ale aj v reakcii na návrh marginálnej a neparlamentnej Komunistickej strany Slovenska (KSS) na osadenie pamätnej tabule venovanej Husákovi v jeho rodnej obci, Dúbravke, v súčasnosti mestskej časti Bratislavy.

Napokon, vlna diskusií a polemík o Husákovi prebieha prakticky nepretržite od 100. výročia jeho narodenia v roku 2013. Popri publicistike sa Husák stal dokonca aj témou

3 August SEDLÁČEK, *Atlasy erbů a pečeti české a moravské středověké šlechty*, ed. Vladimír Růžek, sv. 1–5, Praha 2001–2003.

1 Viliam PLEVZA, *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*, Bratislava 1991.

umeleckých diel, ale aj série blogov, signovaných menom Anka Frňová,² v prípade ktorých (ako aj ich údajnej autorky) sa historici zaoberajúci postavou G. Husáka zhodujú, že ide o fikciu. Na rozdiel od minulosti, keď sa Husákovi výraznejšie venoval iba Michal Barnovský³ a zámer publikovať monografiu o Husákovi na pôde svojho pracoviska niekoľkokrát avizoval Jozef Jablonický,⁴ sa do tejto diskusie sa aktívnejšie začali zapájať aj historici, či už klasickou formou rozsiahlych interdisciplinárnych kolektívnych publikácií za účasti špecialistov na jednotlivé otázky alebo dejinné obdobia⁵ alebo individuálnych monografií.⁶ Túto sériu v súčasnosti uzatvára objemná monografia mladého českého historika Michala Macháčka *Gustáv Husák*, ktorá je tak zároveň prvou ucelenou individuálnou monografiou, venovanou tomuto slovenskému komunistickému politikovi. Na rozdiel od väčšiny biografických prác, venovaných jednotlivým predstaviteľom slovenskej politiky, vydávaných na Slovensku,⁷ treba oceniť, že ide o individuálnu monografiu. Pozornosť, akú venujú slovenskí historici ďalším slovenským komunistickým politikom, ako napr. Alexandrovi Dubčekovi či Vasilovi Biľakovi,⁸ je rádovo nižšia.

Recenzovaná publikácia je výsledkom autorovho takmer desaťročného výskumu, osobnosť Gustáva Husáka bola predmetom jeho diplomovej i dizertačnej práce, obhájených na Filozofickej fakulte Karlovej univerzity v Prahe. Je potrebné zdôrazniť, že autorovým školiteľom bol azda najvýznamnejší expert na dejiny slovensko-českých vzťahov Jan Rychlík. Macháčkova monografia pripomína Rychlíkov štýl písania nielen čítavým jazykom, ale aj hĺbkou preštudovaných pramenných materiálov a sekundárnej literatúry. Autorovi sa podarilo preštudovať dokumenty z verejných archívov v Českej Republike, na Slovensku, v USA a Kanade, i pre historikov ťažko dostupných archívov v Ruskej

2 Martin MOCKO, Husák a dnešok, *Druhá svetová, časopis o moderných dejinách Slovenska*, 31. 1. 2013, <https://web.archive.org/web/20131013103702/http://www.druhasvetova.sk/2013/01/31/husak-a-dnesok/> (28. 10. 2018). Pozri aj Anka Frňová, blog, <http://anka.blog.pravda.sk/> (28. 10. 2018).

3 Michal BARNOVSKÝ, *Husák Gustáv*, in: Jan PĚŠEK a kol., *Aktéri jednej éry*, Prešov 2003, s. 139–148; Michal BARNOVSKÝ, *Gustáv Husák – realita a mýty*, in: Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová, *Mýty naše slovenské*, Bratislava 2005, s. 207–223.

4 Jozefovi Jablonickému sa, žiaľ, monografiu o Gustávovi Husákovi zo zdravotných dôvodov už nepodarilo vypracovať.

5 Slavomír MICHÁLEK – Miroslav LONDÁK a kol., *Gustáv Husák. Moc politiky, politik moci*, Bratislava 2013; Branislav KINČOK a spol., *Gustáv Husák a jeho doba*, Bratislava 2015.

6 Tomáš ČERNÁK, *Husák. Mladé roky Gustáva Husáka (1913–1939)*, Bratislava 2015; Tomáš ČERNÁK – Martin MOCKO, *Husák v odboji a SNP 1938–1944*, Bratislava 2016. Procesu s tzv. slovenskými buržoaznými nacionalistami sa venujú práce Grzegorz GAŚSIOR, *Stalinowska Słowacja. Proces „burżuazyjnych nacionalistów” w 1954 roku*, Warszawa 2006; Ján ŠTEFANICA, *Kampaň proti slovenskému buržoaznému nacionalizmu*, Ostrava 2017.

7 Bohumila FERENCÚHOVÁ, *Úvod*, in: Tátiež a kol., *Biografia a historiografia*. Slovenský, český a francúzsky pohľad, Bratislava 2012, s. 9. Pozri napr. sériu publikácií venovaných osobnostiam slovenskej politiky, vydávané v Ústave politických vied SAV: Miroslav PEKŇÍK (ed.), *Milan Hodža. Statesman and Politician*, Bratislava 2007 a i.

8 Z najnovších prác pozri napr. Miroslav LONDÁK – Slavomír MICHÁLEK a kol., *Dubček*, Bratislava 2018; Peter JAŠEK, *Vasil Biľak*, Bratislava 2017.

federácii, osobitne pokiaľ ide o dokumenty z obdobia po Stalinovej smrti v roku 1953. Pracoval aj s dokumentmi, ktoré sú uložené v súkromných archívoch ľudí, ktorí s Husákom spolupracovali v rozličných etapách jeho života, ale podarilo sa mu nadviazať kontakt aj s Husákovými príbuznými, vďaka čomu mal príležitosť spoznať G. Husáka nielen „zvonka“, ako politika, ale aj „zvnútra“, ako človeka, ktorý bol súčasťou rodinných a iných medziludských vzťahov. K tak blízkemu poznaniu Husákovej osobnosti autorovi najviac prispeli dokumenty z archívu Viliama Plevzu a Husákovho syna Vladimíra.

Autor si uvedomuje, že postava G. Husáka aj v súčasnosti vyvoláva kontroverzie v českej i slovenskej spoločnosti. Symbolicky to vyjadruje aj úvod, ktorý sa začína Husákovým výrokom z mítingu v roku 1968, kde žiada voči sebe kritický postoj. Ďalšie citované výroky pochádzajú z úst Husákových obdivovateľov, akými sú napr. slovenský popový spevák Jožo Ráž či komunistickí politici Lubomír Štrougal a Miroslav Štěpán, ale aj jeho kritikov, napr. Milana Šimečku, Ladislava Mňačka či Jana Tesařa. Ďalšiu skupinu tvoria ľudia, ktorí síce boli jeho protivníci, ale zároveň sa k rozličným aspektom jeho politického pôsobenia vyjadrovali s rešpektom, napr. Imrich Kružliak či Jozef Kirschbaum.

Publikácia je koncipovaná ako politický životopis. Koncentruje sa na osobu Gustáva Husáka, kombinuje naratívne a interpretačné postupy. S ohľadom na biografický charakter je kniha členená chronologicky, podľa jednotlivých etáp Husákovho života. Prvá časť, venovaná jeho detstvu, mladosti a vstupu do politiky v 30. rokoch, popri biografických údajoch analyzuje sociálne vzťahy a sociálno-psychologické faktory, ktoré privedli G. Husáka ku komunistickému hnutiu a ovplyvnili jeho neskoršie nazeranie na svet, a približuje možnosti sociálnej mobility v medzivojnovom období. Táto časť je zároveň azda najvydarenejšia, pretože sa venuje nielen Husákovej osobe, ale na pozadí jeho príbehu analyzuje socioekonomické i kultúrne pomery v rozličných prostrediach, v ktorých sa Husák pohyboval – či už v rodnej Dúbravke ako chudobnej obce neďaleko Bratislavy, alebo v Bratislave samotnej, kde Husák absolvoval strednú a vysokú školu. Zaujímavá je aj jeho analýza vývoja vzťahu medzi marxizmom a náboženstvom v období prvej ČSR na Slovensku, na pozadí myšlienkového vývoja G. Husáka. V závere kapitoly ho charakterizuje ako „svojhlavého komunistu“ (s. 92), ako ho identifikovala aj prvá známa archívna zmienka v Moskve (s. 95). Táto charakteristika sa ako červená niť prevíja ďalšími časťami monografie.

Ďalšia časť sa zaoberá Husákovým pôsobením v protifašistickom odboji (1938–1945), kde popri hodnotových aspektoch autor poukazuje na Husákovu schopnosť nadväzovať pragmatickú spoluprácu s príslušníkmi odlišných názorových táborov. V tejto časti približuje aj vnútorné rozpory v komunistickom hnutí, ktoré neskôr predznamenal aj obvinenia proti G. Husákovi, vznesené vo vykonštruovanom procese proti tzv. slovenskému buržoáznemu nacionalizmu v roku 1954. Tretia kapitola popisuje pôsobenie Husáka v rokoch 1945–1948, keď zohral kľúčovú úlohu pri prevzatí monopolnej moci Komunistickou stranou Slovenska.

Hoci štvrtá časť pod názvom Buržoázny nacionalista (1948–1960) prináša celý rad zaujímavých poznatkov súvisiacich s prenasledovaním a uväznením G. Husáka, zároveň vyvoláva najviac meritórnych výhrad. Husáka na jednej strane opisuje ako „sklamaneho víťaza“ (s. 245–252), zároveň sa však zdá, ako keby z nej vypadli dva roky Husákovho

pôsobenia v najvyššej politike v rokoch 1948–1950. Do mája 1950 bol totiž stále predsedom Zboru povereníkov, pričom od októbra 1949 stál aj na čele Slovenského úradu pre veci cirkevné. Husák teda presadzoval nielen posilnenie postavenie Slovenska v komunistickom Československu, ale zároveň zohrával významnú úlohu pri presadzovaní politiky stalinizmu na Slovensku, vrátane represálií, ktoré nasledovali po februári 1948, ktorý mal na Slovensku jednoznačne podobu prevratu. Aktívne sa podieľal nielen za represáliách proti cirkvám,⁹ ale aj na kolektivizácii poľnohospodárstva.

Na druhej strane sa Macháček v kapitole len okrajovo venuje Husákovej úlohe v rokoch 1947–1948 pri útokoch proti Demokratickej strane, ktorá v prvých povojnových voľbách v roku 1946 na Slovensku získala väčšinu hlasov. Otázkou v súvislosti s jeho podielom na zneužívaní štruktúr Ministerstva vnútra ČSR komunistickou stranou na úsilí zvrátiť výsledky parlamentných volieb 1946, v ktorých na Slovensku väčšinu hlasov získala Demokratická strana, nastolil už začiatkom 90. rokov historik Ľubomír Lipták.¹⁰ Marek Syrný však v tejto súvislosti jednoznačne konštatuje, že „Husák bol prevodovou pákou i riadiacim centrom mnohých akcií zameraných proti slovenským demokratom“.¹¹

V troch ďalších veľmi detailne spracovaných kapitolách sa autor venuje návratu G. Husáka do politického života, jeho úlohe pri nastolení režimu tzv. normalizácie po invázii vojsk Varšavskej zmluvy do Československa v auguste 1968 a napokon záverečnému obdobiu jeho politického života. Túto časť nazval „Odchádzajúci konzervátor“. Je zaujímavé, že M. Macháček kladie začiatok tohto obdobia do roku 1977, paradoxne po tom, ako si Husák v roku 1975 upevnil moc zvolením za prezidenta ČSSR. Obdobie úpadku autor teda rámcuje podobne ako Plevza v knihe komentovaných spomienok G. Husáka *Vzostupy a pády*,¹² ale zdôrazňuje, aký význam v tomto prípade pre Husáka osobne mala tragická smrť jeho druhej manželky Viery v roku 1977. Považujem za problematické, že v týchto kapitolách sa autor príliš koncentruje na dianie v najvyšších štruktúrach moci, pričom ignoruje štrukturálne príčiny narastania krízy komunistického režimu už nielen v Československu, ale vo všetkých štátoch sovietskeho bloku. Tie zrejme takisto prispievali k apatii G. Husáka, na druhej strane kríza líderstva v sovietskom bloku, na čele s generálnym tajomníkom Ústredného výboru Komunistickej strany Sovietskeho zväzu Leonidom Iljičom Brežnevom bola iba dôsledok postupujúceho rozkladu sovietskeho systému.

V závere sa autor snaží G. Husáka začleniť do širšieho kontextu vývoja komunistického hnutia, najmä s ohľadom na to, či o ňom možno hovoriť ako o „národnom komunistovi“. S ohľadom na to, že tento termín sa vzťahoval na tých komunistických politikov, ktorí sa usilovali o autonómne, resp. nezávislé postavenie voči ZSSR, sa prikláňa k termínu „národne orientovaný komunista“, ktorým Husáka označovali historici Michal Barnovský a Jan Rychlík (s. 524). Snaží sa takisto analyzovať Husáka ako politickú osobnosť. Oprávnené odmieta jeho

9 Jan PEŠEK – Michal BARNOVSKÝ, *Štátna moc a cirkvi na Slovensku 1948–1953*, Bratislava 1997; Norbert KMEŤ, *Postavenie cirkví na Slovensku 1948–1951*, Bratislava 2000.

10 Ľubomír LIPTÁK, „Vzostupy“ a „pády“ G. Husáka, in: V. PLEVZA, *Vzostupy a pády*, s. 182.

11 Marek SYRNÝ, *Gustáv Husák a Demokratická strana na Slovensku 1944–1948*, in: s. Michálek – M. Londák, *Gustáv Husák*, 2013, s. 271.

12 V. PLEVZA, *Vzostupy a pády*, s. 139.

označenie za kariéristu a prospechára (s. 526–527), vníma ho skôr ako „smutnú a tragickú postavu“ (s. 529). Zdôrazňuje, že síce Husák nehlásal originálne myšlienky, ale jeho úloha v českých, slovenských i československých dejinách bola výnimočná, veľmi pestrá a bohatá na jedinečné úspechy i na porážky (s. 530–531). Jeho pôsobenie v období normalizácie už charakterizuje ako zmes egoistických motívov a pocitu strachu a zodpovednosti za ďalší vývoj (s. 529). Záver Husákovej politickej činnosti i následný dejinný vývoj hodnotí ako fiasko (s. 530). Prijíma hodnotenie socializmu od François Fureta ako epochálnej ilúzie, ktorá sa vyprázdnila a Komunistickú stranu Československa považuje za zodpovednú za diskreditáciu vízie, ktorá „mala podporu českej a slovenskej spoločnosti a snáď aj šance na úspech“. Hoci jeho tvrdenie, že česko-slovenský priestor sa posunul v dôsledku transformácie a rozpadu Československa „z geopolitického hľadiska do ešte podradnejšieho postavenia“, môže vyvolať kontroverzie, zároveň konštatuje, že „takéto problémy by zrejme nemuseli vôbec nastať, keby sa Česi a Slováci cestou vízie socializmu sovietskeho typu nevydali“ (s. 530).

Práve záverečná kapitola, ktorá sa snaží zasadiť G. Husáka do širšieho historického a politického kontextu, a identifikovať kľúčové historické narácie, týkajúce sa jeho životných osudov, by si zaslúžila prehĺbenie, podobne ako analýza „druhého života“ G. Husáka, t.j. jeho interpretácia po roku 1989. Husákov príbeh si doslova žiada porovnanie napr. s príbehom lídra poľských komunistov Władysława Gomułka, ktorý sa z niekdajšieho vážna obdobia stalinizmu a neskoršieho reformátora, podobne ako Husák, prepracoval na stúpenca tvrdej línie a poprel tak všetky východiská, ktoré ho priviedli z väzenia a marginálneho postavenia do najvyššej politiky v roku 1956. Rovnako však by si zaslúžil aj porovnanie s osudmi Jánosa Kádára. Jeho trajektória sa vyvíjala opačným smerom, od politika, dosadeného na najvyšší post v Maďarsku prostredníctvom sovietskej invázie, až po umierneného reformátora, ktorý svojimi krokmi prispel k prakticky plynulému prechodu Maďarska zo sovietskeho bloku k prozápadnému režimu. Rovnako by však G. Husák mohol byť z hľadiska charakteru československého režimu v 70. a 80. rokoch analyzovaný v komparácii s bulharským lídrom Todorom Živkovom alebo šéfom východonemeckej SED Erichom Honeckerom.

Na to, aby sme mohli Husáka adekvátne zaradiť do kontextu slovenskej a česko-slovenskej histórie, je však nevyhnutné nesústrediť sa pri písaní jeho politickej biografie iba na jeho osobu, ale zaradiť ju do širšieho kontextu sociálnych vzťahov v prostredí, v ktorom sa pohyboval. Práve vtedy môžeme napr. podľa Miroslava Hrocha hovoriť o skutočne biografickom postupe v historiografii.¹³ Obavu autora, vyslovenú v úvode, že podobný prístup by z práce vytvoril „veľké dejiny v malom“ (s. 22), kde by sa G. Husák z textu vytrácal, je síce možné pochopiť, ale napr. kniha Milana Ducháčka *Václav Chaloupecký. Hledání československých dějin*¹⁴ ukazuje, že sa tomu zabrániť dá.

Husákov vstup do politiky ako študentského komunistického lídra je dôležité študovať v kontexte osudov celej jeho generácie, napr. kolegov z časopisu Šíp, označovaných za „druhú generáciu davistov“,¹⁵ akými boli Eugen Löbl, Edo Friš, Július Bránik, Ján Púll,

13 Miroslav HROCH, *Biografická metoda*, in: Tentiež a kol., Úvod do studia dějepisu, Praha 1985, s. 245.

14 Milan DUCHÁČEK, *Václav Chaloupecký. Hledání československých dějin*, Praha 2014.

15 Tomáš ČERNÁK – Martin MOCKO, *Husák v odboji a SNP*, s. 9–18.

Štefan Bednár či Felix Vašečka, ale aj o niečo starších intelektuálov, členov skupiny R10 (napr. Michal Chorváth, Alexander Matuška a i.) či ešte staršieho Ladislava Novomeského. V kontexte osudov jeho generačných druhov, spomedzi ktorých sa mnohí po skúsenostiach z 50. rokov s komunizmom rozišli alebo politiku KSČ podporovali iba s veľkou nechúťou, nepôsobí Husákova vernosť komunistickým ideálom až do odchodu z politického života v roku 1989 vôbec ako samozrejmosť. Ako poukazoval napr. Pavol Čarnogurský, tragický bol nielen osud samotného G. Husáka, ale takmer celej spomínanej generácie.¹⁶

Práve Husákov príbeh nastoľuje otázku, ako sa realizovala komunistická idea v špecificky slovenských podmienkach, ale aj čo vlastne znamenalo byť slovenským komunistom? Generácia okolo časopisu DAV a ich nasledovníci z 30. rokov predstavovali iba jednu z viacerých zložiek komunistického hnutia, ktoré sa na Slovensku regrutovalo nielen z intelektuálneho prostredia, ale aj z robotníckeho a odborárskeho prostredia, ako aj z okruhu agrárneho proletariátu a napokon po roku 1948 aj spomedzi ľudí, slangovo označovaných ako „redkvičky“. Išlo o členov, ktorí do KSČ vstúpili z pragmatických dôvodov, pričom sa s ideológiou a politikou strany neraz stotožňovali iba navonok. Davisti a ľudia z Husákovej generácie zohrávali veľmi významnú rolu pri slovakizácii KSČ na Slovensku, ale zároveň aj priblížili agendu Slovenska komunistickej strane a komunistické myšlienky slovenskej verejnosti. Vo svojich počiatkoch sa totiž komunistické hnutie na Slovensku formovalo predovšetkým v prostredí maďarskej, nemeckej a židovskej menšiny. Platilo to aj v prípade intelektuálov, kde popri davistoch pôsobila aj skupina maďarských ľavicových intelektuálov Sarló.¹⁷ Podobne aj komunistický protifašistický odboj sa formoval vo viacerých prostrediach, ktoré nie vždy dokázali úspešne medzi sebou komunikovať. Napätie medzi intelektuálnou časťou KSČ a ostatnými okruhmi jej členov sprevádzalo činnosť tejto strany dlhodobo a je v českej a slovenskej ľavici prítomné doposiaľ, napr. v podobe útokov proti pražskej, resp. bratislavskej „kaviarni“.

Jedine kontextualizácia Husákovho životopisu umožňuje pochopiť, prečo sa práve G. Husák a jeho politika etablovali v komunistickom hnutí ako nosné nielen počas druhej svetovej vojny, ale aj neskôr, od konca 60. rokov. Na druhej strane, zasadenie Husákovho príbehu do širšieho dobového kontextu by nutne nastolilo poznanie, že hoci G. Husák bol po svojej rehabilitácii v roku 1963 významným protagonistom reformného hnutia a slovenského emancipačného procesu, oba fenomény sa formovali nezávisle od Husáka samotného. Ľudia z okruhu Ondreja Pavlíka síce nastoľovali požiadavku na Husákovu rehabilitáciu už od roku 1956, ale nešlo o jedinu a azda ani nie o kľúčovú otázku danej doby. Kultúrny život sa stal symbolom reformného úsilia ešte v čase, keď G. Husák bol uväznený. Podobne emancipačný proces, predovšetkým v podobe ekonomického nacionalizmu, sa prejavoval napr. v podobe tzv. Rezolúcie o situácii v rozvoji strojárstva na Slovensku

16 Pavol ČARNOGURSKÝ, *Tragédia slovenských komunistov na pokračovanie*, in: Imrich Kružliak – Ján Okál (eds.), *Svedectvo jednej generácie*, Cambridge Ontario 1990, s. 188–204.

17 Adam BŽOCH, *Karol Terebessy, osud a dielo*, in: Adam Bžoch (ed.) – Karol Terebessy, *Jazyk, kultúra a hlbinná psychológia*, Bratislava 1999, s. 15–16.

v roku 1954 či návrhu podpredsedu Zboru povereníkov Štefana Šebestu na rozšírenie právomocí slovenských národných orgánov v ekonomickej oblasti z roku 1957.¹⁸

Poznanie osobnosti G. Husáka je asi sotva možné bez analýzy charakteru režimu, ktorý sa v Československu etabloval pod jeho vedením. Tu možno poukázať na pomerne vysokú intelektuálnu úroveň veľkej časti normalizačnej garnitúry na Slovensku v porovnaní s Českom, na druhej strane spoločnosť sa postupne stávala konzervatívnou, orientovala sa na únik jednotlivcov do súkromia, na pestovanie konzumných hodnôt a konformizmu. Životný štýl v tej dobe viac pripomínal prostredie nemeckého „Bürgertum“ z prelomu 19. a 20. storočia než stelesnenie komunistických ideálov. Uvedený trend a rast privilégií vládnucej nomenklatúry však boli v rozpore aj s celým životným príbehom a osobnostným založením G. Husáka. Napokon, mohli by sme poukázať aj na viaceré dôležité, i keď kontroverzné momenty, ktorým sa autor vyhol, ako napr. vzťah G. Husáka k slovenským Maďarom a Židom po druhej svetovej vojne a v roku 1968. Autor sa prakticky vôbec nevenuje politickej činnosti Husákovho mladšieho syna Jána od konca 60. rokov. Kompletný obraz Husáka si vyžaduje aj analýzu pokusu formovať kult jeho osobnosti počas normalizačného režimu.¹⁹ Na druhej strane zas v kontexte normalizačného režimu jednou z mála udalostí, počas ktorej G. Husák vystupoval ako mimoriadne pragmatický a samostatný aktér, bol únos skupiny československých expertov v angolskom meste Alto Catumbela v roku 1983, o ktorom sa práca nezmieňuje. Napokon, niektorým citátom v slovenskom jazyku by pomohla slovenská korektúra, pričom na strane 519 autor chybne uvádza text piesne „Odkážte mojej materi“, ktorá odznela na Husákovom pohrebe. Citovaný text patrí inej piesni – „Na Kráľovej holi“.

Napriek uvedeným výhradám, ktoré môžu slúžiť ako podnet k ďalšiemu výskumu G. Husáka v kontexte fenoménu slovenského komunizmu, možno konštatovať, že M. Macháčkovi sa podarilo výnimočné dielo nielen svojim rozsahom, ale aj hĺbkou spracovania. Vďaka úzkym kontaktom s Husákovou rodinou sa autorovi podarilo získať unikátne fotografie, ktoré knihu robia pútavou aj pre laického čitateľa. Je ďalšou zo zásadných prác, týkajúcich sa moderných slovenských dejín, v prípade ktorých môžeme iba ľutovať, že neboli napísané na Slovensku.²⁰ Som presvedčený, že bude veľmi dlho predstavovať jednu z kľúčových publikácií, týkajúcu sa dejín komunistického hnutia v Československu.

Juraj Marušák

18 Miroslav LONDÁK, *Bránik Július*, in: Jan PEŠEK a kol., *Aktéri jednej éry*, Prešov 2003, s. 49–51; Miroslav LONDÁK, *Ekonomické reformy v Československu v 50. a 60. rokoch 20. storočia a slovenská ekonomika*, Bratislava 2012, s. 101–104.

19 Jozef JABLONICKÝ, *Glosy o historiografii SNP. Zneužívanie a falšovanie dejín SNP*, Bratislava 1994.

20 Pozri napr. Radosław ZENDEROWSKI, *Nad Tatrami błyska się*, Warszawa 2007, Grzegorz GAŚSIOR, *Praska wiosna w Bratysławie*, Warszawa 2015; Jan RYCHLÍK, *Češi a Slováci ve 20. století. Česko-slovenské vztahy 1945–1992*, Bratislava 1998, Lubomír KOPEČEK, *Demokracie, diktatury a politické stranictví na Slovensku*, Brno 2006 a i.

ZPRÁVY O LITERATUŘE

Obecné

Andreas RUTZ

Die Beschreibung des Raums.***Territoriale Grenzbeziehungen******im Heiligen Römischen Reich***

(= Norm und Struktur Band 47)

Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag

2018, 583 s., ISBN 978-3-412-50891-3.

Na s. 329–348 barevná vyobr. vedut a map včetně Klaudiánovy mapy Čech + řada černobílých vyobr. porůznu v textu.

Bonnská habilitace přichází s neotřelým tématem, které lze nejspíš charakterizovat jako historicko-geografické. Jde o problematiku, která je často klíčová zejména v kontextu politických a hospodářských, resp. sociálních dějin, i když zůstává zpravidla v pozadí. Otázka je zpracovávána v dlouhém časovém rozpětí počínaje ve stručnosti raným středověkem až do století 18. Na chronologické přímce je tak možno zřetelně sledovat postupné prohlubování a zpřesňování pracovních postupů, které vedly k stabilizaci nejrůznějších správních celků směrem ven či i uvnitř (to zejména ve městech), od těch nejmenších až po ten nejvyšší, tedy říši římskou. Stávaly se tak podstatným argumentem či přímo arbitrem při nejrůznějších právních střetech doslova na všech společenských úrovních, kdy nezřídka zabráňovaly mocenským konfrontacím.

Přestože problematika mimo teritorium Římské říše není předmětem autorova zájmu, je zřejmé, že si Rutz učinil i představu

o tom, jak se s tímto tématem vypořádává literatura pro jiné evropské oblasti. Z české se v seznamu literatury mihne jen jediná práce E. Semotanové (*Atlas der Länder der Böhmischen Krone* z r. 2004, ač by více prospěl zejména velký *Akademický atlas českých dějin* z r. 2014), jinak nic. Ale i jinak se v bibliografii, ačkoliv zabírá skoro sto stran, leccos postrádá: např. jde o práce Thomase Szabóa, který má vedle citovaného hesla v Lexikonu des Mittelalters ještě řadu dalších relevantních prací, či práce právně historické (z klasických např. Richarda Schrödera, Hermannu Conrada aj.). Třeba ale dodat, že to nijak Rutzově práci neubírá na závažnosti, protože důraz je nutno klást na vlastní zpracování. A ovšem platí, že se – byť různě okrajově – těmto otázkám musí věnovat každá větší práce z politických či hospodářských dějin. Do jisté míry ale překvapuje, že autor ani slovem nezmiňuje poměry vyspělé starověké antické (římské) kultury. Tamní příslušné agrimensorické příručky jsou dochovány – i když ve velmi omezeném počtu – v raně středověkých kodexech, a to dokonce i ve vlastní střední Evropě, i když jejich praktický vliv není v ní možno zřetelněji vysledovat.

Základním východiskem výzkumu jsou Rutzovi pramenné zmínky a to jak v listinném, tak v kronikářském materiálu. Nepomíjí ale ani soudobé texty literární resp. pragmatické, jak rukopisné středověké, tak novověké tisky. Reflektuje ovšem i hmotné doklady, jakož i poměrně hojné texty měřičské praxe raného novověku.

Třeba konstatovat, že Rutz věnuje pozornost hraničním jevům v celé jejich rozmanitosti, tzn. jak v jejich makro-, tak také mikroprostorovém provedení. Jinými slovy: zabývá se nejen velkými teritoriálními celky na úrovni říšských knížectví a jim podobných území (aniž ovšem může sledovat různá řešení hraničních problémů), ale rekonstruuje i způsob vytyčování hranic ve vesnickém prostředí či v rámci jednotlivých měst s jejich městišti. Činí tak nejen v rámci nesporných právních aktů, ale zkoumá i jednání, řešící otázky sporného charakteru. Sleduje vývoj od původně primitivních raně- a vrcholně středověkých postupů na různých úrovních. Ukazuje, jak se od středověkých obchozů či objezdů v raném novověku dospívalo k exaktnějším přístupům, které posléze vyústily do přesvědčivého a jednoznačného kartografického zaznamenávání příslušných jednání, často ovšem doprovázeného právně relevantním textem (ale i obráceně). Velkou pozornost věnuje Rutz zejména ranému novověku a inovacím, které přinášel.

Proč je ale třeba na knihu zejména upozornit, je okolnost, že Rutz konkrétním výkladům předdeslal různé obecné partie, které je možno považovat za svým způsobem přijatelné v obecném kontextu. Týká se to nejen obecné hraniční terminologie, ale i jednotlivých konkrétních artefaktů zejména z oblasti právní archeologie (k užítku by mu v tomto směru bývaly např. polské práce Witolda Maisela).

Bohemikální aspekt je v práci reflektován různě. Je tu zmiňován Kosmas, stejně tak chebský Barbarossův výrok ve sporu českého knížete s rakouským o Vitorazsko (důležitá stať H. Hirsche není citována, ovšem integruje ji literatura mladší, kterou R. uvádí) a pak zejména řada dokladů o tře-

nicích na česko-bavorské hranici (tu by vedle citované edice Schnelböglövy byl k užítku i *Districtus Egranus* Heriberta Sturma). To jsou ale jen okrajové připomínky; kniha tak rovněž dobře poslouží i při práci na regionální či lokální úrovni.

Ivan Hlaváček

Lenka KŘÍŽOVÁ –
Jiří MARTÍNEK a kol.

***Od Karlova mostu ke Gottwaldovu.
Osobnosti v názvech měst a míst.***

Praha, Historický ústav 2017, 228 s.,
ISBN 978-80-7286-315-0.

Mezi pracemi vydávanými Historickým ústavem AV ČR lze nalézt řadu interdisciplinárně orientovaných publikací. K nim se řadí i nová kniha „Od Karlova mostu ke Gottwaldovu“ s podtitulem *Osobnosti v názvech měst a míst* editovaná Lenkou Křížovou a Jiřím Martínkem. Spíše než o ucelenou monografii se jedná o soubor různých pohledů, přístupů a statí věnovaných problematice honorifikačních místních jmen – toponym spojených s osobnostmi. Na jejím vzniku se podílelo čtrnáct autorů z řady vědeckých institucí. V autorském kolektivu jsou nejvíce zastoupeni jazykovědci a historici, nechybí však ani pohled kulturně geografický či biografický. V práci se prolínají různé názory, pojetí a metody výzkumu sledované problematiky. Název publikace lze vzhledem k této skutečnosti vnímat jako výstižný a s potenciálem zaujmout širší než čistě odbornou veřejnost. Časové a prostorové zaměření publikace není striktně ohraničené. Sami autoři připomínají, že tradice pojmenovávání měst a míst po osobnostech sahá hluboko do minulosti, do časů antiky (např. Alexandrie),

zatímco v českém prostředí se první takové případy vyskytují až od přelomu 10. a 11. století (např. Stará Boleslav). S výjimkou obecněji koncipovaných přehledových statí Jiřího Martínka a Roberta Šimůnka se většina ostatních autorů v publikaci koncentruje převážně na období posledních 200 let a na české, respektive československé prostředí. Nejčastěji si při tom kladou otázku, jakou cestou se jména různých osobností dostala do pojmenování místa a jak se tato toponyma v průběhu času etablovala. Proč se některá původní honorifikační toponyma udržela a jiná se změnila? Jak se na tomto podepsala ideologie a politické turbulence 20. století?

Časový aspekt a pluralita zaměření jednotlivých autorských pohledů se přirozeně promítají ve struktuře práce. Její jádro je rozděleno do čtyř oddílů (Hlava I.–IV.). Jemu předchází úvod do problematiky, ve kterém Jiří Martínek seznamuje se základním pojmoslovím a evokuje u čtenáře zájem o problematiku prostřednictvím zajímavých vybraných příkladů. Závěrečné pasáže knihy jsou věnovány shrnutí, rejstříkům a poznámkovému aparátu. Text je proložen řadou citací a doplňují jej dobové černobílé fotografie a mapy.

První část knihy „Osobnosti v názvech ve středověku a novověku“ obsahuje převážně historicky orientované pohledy z pera Roberta Šimůnka, Markéty Markové a Jána Goliána. V souvislosti s historickou rolí toponym uvádí první z autorů, že „toponyma měla od samých počátků vedle funkce praktické, tedy identifikační, svou rovinu demonstrativní. ‚Pojmenovat‘ znamenalo nikoli nepodstatný krok na cestě k ovládnutí, symbolickému ‚přivlastnění si‘ prostoru“. Fenomén pojmenovávání míst, měst a především ulic, po významných osobnostech

postupně zesílil ruku v ruce s industrializací, urbanizačními procesy a následnou nacionalizací v 19. století a v prvních dekádách 20. století. Tomuto období se věnuje druhá část: „Místní název jako forma pocty“. Příspěvky Marie Mackové, Bohumíra Bernáška, Michala Kurze, Lenky Křížové a Lukáše F. Peluňka reprezentují rovněž hlavně historický pohled. Autoři ve svých textech představují konkrétní příklady procesu a dobové reality honorifikačního pojmenovávání míst (ulic apod.) v Lanškrouně, Písku, Českých Budějovicích a Praze, nebo dokonce celých měst, jako tomu bylo v případě moravských Otrokovic na krátkou dobu přejmenovaných na Baťov.

Třetí část: „Místní názvy v éře totalitních režimů“ přenesle čtenáře prostřednictvím příspěvků Jiřího Martínka, Jaroslava Davida a Martiny Ptáčníkové do let 1939–1989. Pojmenovávání nebo přejmenovávání míst podle osobností bylo v této době více než kdy před tím spojeno s ideologickými motivy, přičemž nebylo výjimkou ani užití toponym oslavujících žijící osobnosti (např. Adolf Hitler Platz v některých protektorátních městech, nebo Zlín přejmenovaný 1949 na Gottwaldov). Vedle historického akcentu zde výrazně rezonuje i pohled jazykovědný, zabývající se například nestandardizovanými městskými toponymy.

Poslední část „Jména osobností v konkrétním prostoru“, složená z příspěvků Pavla Štěpána, Patrika Mittnera a Jana D. Bláhy, uzavírá problematiku prostřednictvím dvou jazykovědných teoreticky zaměřených statí a jedné geograficky a kartograficky pojaté studie o vývoji názvosloví ulic města Chotěboře.

Knihu *Od Karlova mostu ke Gottwaldovu* lze ve stávající podobě vnímat jako soubor různých pohledů a příkladů spjatých s fe-

noménem honorifikačních toponym užívaných v českém, resp. československém prostředí. Kombinuje obecně laděné a přehledové statě a příspěvky věnovanými konkrétním případům. Ve výsledku představuje podnětný příspěvek seznamující čtenáře s problematikou, jež se dotýká jak každodenního života (identifikování a orientace v prostoru), tak politiky a „velkých“ dějin. Podobně jako autoři můžeme doufat, že se v dohledné době podaří na tuto publikaci navázat dalšími pracemi, které rozšíří poznání českých toponym.

Aleš Nováček

Miloš STEHLÍK

Kam kráčíš, památková péče?

Brno, B & P Publishing –

Masarykova univerzita 2018, 188 s.,

ISBN 978-80-7485-158-2.

Rok 2018 s sebou přinesl celou řadu výročí. Některým z nich se dostalo široké medializace, jiné se odehrály v komornější atmosféře, což však často bylo ku prospěchu věci. Do této druhé skupiny spadají oslavy 95. narozenin historika umění, památkáře, pedagoga, ale také básníka, sběratele a mecenáše Miloše Stehlíka. Snaha připomenout a představit Stehlíkovo více než šedesátileté působení, které zasáhlo do tolika oblastí vědeckého a kulturního života na Moravě, byla obtížná, nakonec ale díky sérii různých kulturních a společenských akcí zdařilá, a navíc přinesla některé plody trvalé hodnoty.

Jedním z nich je kniha *Kam kráčíš, památková péče?* – výbor Stehlíkových statí o památkové péči, vzniklých od šedesátých let minulého století do současnosti. Texty lze rozdělit do tří tematických skupin. První

zahrnuje práce, zabývající se památkovou péčí obecně a její úlohou ve společnosti, druhá přibližuje expozice v památkových objektech, na jejichž libretu se Stehlík podílel, v poslední skupině jsou texty rozebírající a hodnotící konkrétní příklady památkových akcí a realizací. Soubor je doplněn bilančním rozhovorem z roku 2008 a epilogem napsaným speciálně pro tuto publikaci. Svazek uvádí předmluva Jiřího Kroupy, která hutně, poučeně, ale současně i srozumitelně nastiňuje charakteristiku a základní problémy památkové péče, představuje různé přístupy a tradice, přičemž se snaží určit, jaké je Stehlíkovo místo mezi nimi.

Kniha Miloše Stehlíka je důležitým příspěvkem k problematice památkové péče a svým charakterem a obsahem se může okamžitě zařadit mezi klasická díla Goerga Dehia, Aloise Riegla, Maxe Dvořáka či Václava Richtera, na které v mnoha ohledech navazuje a s nimiž přímo či nepřímo vede dialog. Pro lepší pochopení Stehlíkových myšlenek a jejich originálního přínosu je tak vhodné seznámit se s výše uvedenými autory, jejichž díla má český čtenář k dispozici.

Pozornost těmto zásadním knihám o památkové péči by přitom neměli věnovat pouze historici umění. Úvahy nad tím, co to památka vlastně je, jaká je její povaha, funkce a potřeby, v čem spočívá její význam pro současnou společnost a proč má smysl o ni vůbec pečovat, v některých případech (zvláště u Riegla a Richtera) přechází v podstatně širší filozoficky laděné otázky o vztahu minulosti a přítomnosti, historismu, úloze paměti a jejím působení v současnosti, stejně jako o vlivu aktuálního dění na vnímání minulosti a památek. Tato témata (a jejich promýšlení) jsou velice důležitá rovněž pro historiky, protože se úzce týkají jejich vlastní práce, aniž je to přitom mnoh-

dy reflektováno. Především pro moderní paměťová studia mohou tyto texty přinést mnohé inspirativní a cenné postřehy. Někdy jsou v souvislosti s památkovou péčí řešeny dokonce ještě abstraktnější problémy dotýkající se roviny obecně lidské a mravní, což je právě Stehlíkův případ.

Miloš Stehlík po vzoru svého učitele Václava Richtera odmítá představu, že by bylo možné vytvořit jakousi definitivní a všeobecně platnou teorii památkové péče, o níž se pokusil Riegl. Důležitá podle něj v tomto případě není teorie, nýbrž konkrétní metoda. To ovšem neznamená, že by se hlouběji nezamýšlel nad smyslem a povahou památkové péče. Vydaná kniha je toho nejlepším dokladem, který navíc dosvědčuje, že Stehlíkovo přemýšlení o památkách a péči o ně je i bez formulace komplexní teorie vnitřně sevěšené, v širokém časovém záběru konzistentní, a přitom neobyčejně košaté.

Stehlíkovo pojetí památkové péče se pocho-pitelně odvíjí od jeho chápání památky. Tou není nutně vše, co připomíná minulost, jak by slovo samotné napovídalo. Stehlík spatřuje podstatný rozdíl mezi památkou a muzejním exponátem právě v tom, že památka není pouze věcí minulosti, ale má silnou vazbu na přítomnost (s. 52). Památky jsou všude kolem nás a tvoří neoddělitelnou, ale bohužel často oddělovanou součást našeho každodenního života (s. 62), v němž plní některé bytostně důležité úkoly. Předně udržují při životě „paměť mizejícího světa“ a tvoří tím pojítko mezi minulostí a současností (s. 58). Péči o ně oddalujeme chvíli, kdy se minulost stane definitivně uzavřenou a nám tak cizí. Památky mimoto představují nenahraditelné kulturní hodnoty, jejichž poznání je předpokladem nových tvůrčích činů (s. 34, 54).

Zcela klíčová je však etická funkce památek. Pomáhají naplňovat a uskutečňovat

duchovní potřeby člověka, protože mu umožňují navázat na nepřetržitý proud kulturních tradic, které postupně utvářejí a tříbí náš vnitřní řád, který nás směřuje k „poznání a pochopení pravdy“ (s. 24). Bez nich bychom se ocitli v „hluboké duchovní prázdnotě“, která může být jednou z příčin „velkých katastrof“ (s. 62). Tento mravní a snad až transcendentální rozměr památek je motivem, který se line celou knihou a který je třeba mít neustále na zřeteli, protože z něho vychází Stehlíkovy požadavky na památkovou péči. Jestliže památky uspokojují naše duchovní potřeby, pak je památková péče, která usiluje o jejich zachování, skutečně spíše posláním než povoláním (s. 35), protože svojí činností pomáhá formovat duchovní profil současného člověka (s. 42).

Stejně tak ale platí, že duchovní klima, které panuje ve společnosti, výrazně ovlivňuje její poměr k památkám a péči o ně (s. 24). Stehlík v tomto ohledu navazuje na Václava Richtera, který soudil, že památková péče je dějinná, tedy vždy úzce svázaná se svojí dobou, již je do značné míry ovlivněna. I zde však zdůrazňuje především mravní stránku věci. Vycházet přitom může ze svojí vlastní zkušenosti, protože se na poli památkové péče pohybuje od konce druhé světové války a zblízka tak mohl sledovat proměny, jimiž si obor prošel. Tato osobní perspektiva, která je na mnoha místech reflektována, představuje jedinečný přínos knihy, ale i Stehlíkova uvažování o památkové péči obecně.

V jeho textech se líčí úpadek a problémy památkové péče za komunismu, zrcadlí se v nich naděje spojené s rokem 1989 i následné zklamání z toho, že tento „dar“ (s. 30) a mimořádná příležitost k obrodě – duchovního života i vtahu k památkám – nebyla naplněna. Stehlík věnuje velkou pozornost mravní krizi, v níž se dle něj

nachází současná česká společnost, rozebírá její příčiny, projevy a důsledky, zvláště pak ve vztahu k péči o památky, při níž až příliš často rozhodují jiné faktory než ty etické, které musí být klíčové.

Možnost nápravy památkové péče proto Stehlík nevidí v pouhé osvětě, kterou požadovali jeho předchůdci, ale v hluboké a celkové reformě společnosti a jejích hodnot, v návratu k řádu a pravdě, přičemž každý z nás musí s touto obrodou začít u sebe samého (s. 44). Není přitom pochyb, že dnešní střet „hmoty a ducha“ (případně „civilizace a kultury“), nemůže skončit jinak než vítězstvím ducha, který je na rozdíl od hmoty nekonečný (s. 118). Stehlíkova kniha tak představuje nejen odborně fundované zamyšlení nad povahou památkové péče, ale také zajímavou a osobitou zprávu o soudobém duchovním životě a důrazný morální apel na jeho nápravu. Čtenáře Georga Dehia a Maxe Dvořáka takové propojení památkové péče s širšími etickými problémy doby pravděpodobně příliš nepřekvapí. Vedle této roviny však jednotlivé stati pojednávají o řadě praktických otázek, které památková péče řeší dennodenně. Stehlík se zamýšlí například nad tradičním problémem, zda konzervovat, či restaurovat, nebo jak řešit asi největší výzvu současnosti – zaplnění proluk ve městech a urbanismus celkově. Nedoceneným tématem je dle jeho soudu také otázka torza, s nímž si stále nevíme rady. V žádném z těchto případů nelze dát univerzální návod, jak postupovat, protože vždy záleží na konkrétním případě. Každá památka je unikát a vyžaduje zvláštní přístup, zohledňující veškeré souvislosti. Je nutné mít na paměti, že jakýmkoli zásahem do podoby památky i jejího kontextu ať už se jedná o její umístění, nebo funkci, se radikálně mění její podstata (s. 88).

Po roce 1989 se stal důležitým rovněž vztah investorů, restaurátorů a památkářů-historiků umění, kteří musí při péči o památky spolupracovat. Rozhodující roli má mít ovšem památkář, který disponuje potřebnými odbornými znalostmi, ale stejně tak má mít podle Stehlíka i určité subtilnější předpoklady – „památkový sluch“, který mu napoví, co je v té které situaci žádoucí (s. 34). Jde o formu nadání, jemuž se nedá naučit. Může se zdát zarážející, že takové tvrzení pronáší dlouholetý pedagog, přednášející o památkové péči studentům dějin umění, ale tento dojem je jen zdánlivý. Ne každý historik umění může být současně dobrý památkář, ale jak Stehlík zdůrazňuje při svých přednáškách, každý vzdělaný člověk bez výjimky by měl mít správný poměr k památkám. Proto nezbyvá než doufat, že jeho nová kniha nalezne co nejširší publikum.

Pavel Máša

Ila ŠEDO

***Soupis bibliofilii a vzácných tisků
Západočeského muzea v Plzni***

(= Fontes bibliothecarum Musei
Plznensis, vol. 4)

Plzeň, Západočeské muzeum v Plzni 2018,
460 s., ISBN 978-80-7247-136-2.

Západočeské muzeum v Plzni založené r. 1878 není jen významným regionálním muzeem, ale rozsahem sbírkového fondu, jehož významnou a cennou součástí jsou právě knihovní sbírky, patří mezi přední muzea České republiky. V péči o knihovní fondy, jejich zpracování a zpřístupňování formou knižních soupisů, digitalizovaných kopií a on-line záznamů mohou pracovníci knihovny a muzea jít příkladem ostatním kulturním institucím.

Publikace, kterou sestavil vedoucí knihovny Západočeského muzea, vychází jako čtvrtý svazek edice „*Fontes bibliothecarum Musei Plznensis*“: Soupis prvotisků této instituce vyšel v roce 2000, Soupis prvotisků roku 2004 a Soupis tisků 16. století v roce 2013. Šedo je obětavý muzejní knihovník i výrazná osobnost kulturního života, přesahující regionální rámec působení, milovník knih a znalec bibliofilii. Má velkou zásluhu na tom, že se plzeňská muzejní knihovna po roce 1989 mohla ukázat široké veřejnosti v původních historických citlivě zrenovovaných prostorách čítárny, doplněné knihovnickým zázemím a novými depozitáři pro historické a vzácné tisky.

Sbírka bibliofilii plzeňského muzea není náhodně získaným souborem titulů, ale na základě promyšlené akviziční politiky pracovníků muzea a knihovny systematicky budovanou kolekcí, a to již od samého počátku existence muzea. I přesto, že jednotlivé bibliofilské tisky měly často pohnuté osudy (některé byly dokonce v minulosti odcizeny nebo poškozeny), řada z nich byla přesouvána do jiných institucí, čímž byla narušena integrita původního celku, tvoří zajímavý a cenný soubor, s vysokou výpovědní hodnotou jak z hlediska dějin knihtisku či knižní vazby, tak hlediska uměleckého a výtvarného a v neposlední řadě i provenienčního.

Do soupisu byly zařazeny (až na výjimky)¹

1 Autor zařadil do soupisu poněkud překvapivě také dvanáct titulů tzv. legionářské literatury vydaných v Kijevě, Čeljabinsku, Jekatěrinburgu a Irkutsku v letech 1917–1919. Jedná se o tisky typograficky značně primitivní, které jsou tištěny na nekvalitním papíře nekvalitní barvou. K jejich zařazení do soupisu vedla autora, jak uvádí, úcta před neznámými legionáři, kteří v těžkých válečných podmínkách budovali tiskárny ve snaze

bibliofilské tituly vzniklé na území Čech i Moravy. Zahraniční bibliofilie knihovny byly ponechány stranou (bude jim věnována samostatná publikace, stejně jako souboru knih, obsahujících *exlibris*). Chronologicko-abecední řazení jednotlivých položek (1030 titulů knih vydaných v letech 1855–1964) bylo podle autora zvoleno záměrně – má „alespoň symbolicky reprezentovat vývoj knižní kultury v Čechách“ s důrazem na plzeňskou knižní kulturu první poloviny 20. století (ediční a kulturně organizátorská činnost historika a muzeologa Ladislava Lábka, plzeňské výtvarné počiny mladého Jana Konůpka, bibliofilské tisky Družstevní tiskárny Karla Beníška, Žikešova nakladatelství v Plzni, ediční aktivita Sdružení západočeských výtvarných umělců, edice *Pilsnensia* manželů Škábových, vydavatelská a ilustrátorská činnost Josefa Hodka, knižní produkce nakladatele Vendelína Josefa Krýsy nebo plzeňské tiskárny Grafika, aktivity Spolku výtvarníků plzeňských, Kroužku přátel starožitností v Plzni či plzeňského Kroužku bibliofilů a přátel grafiky, knižní výstavy „krásné knihy“ konané v Plzni aj.).

Mezi nejstaršími bibliofilskými tisky dochovanými v muzejní knihovně najdeme knihy, které souvisejí s uměleckou tvorbou rodiny Mánesů a vydavatelskými aktivitami Ignáce Leopolda Kobera: slavný sborník prózy a poezie *Perly české* z r. 1855 v bibliofilské vazbě Josefa Mánesa zakoupený do muzea v r. 1910, tři díly tzv. Bezděkovy bible s ilustracemi Josefa Mánesa z r. 1862 a Pichlův překlad Cervantesova „*Dona Quijota*“ s ilustracemi Quida Mánesa a Kar-

„svým kamarádům poskytnout daleko od domova alespoň pár titulů české literatury“. Dá se tedy říci, že z tohoto pohledu představují vzácné tisky neboli bibliofilie *suis generis*.

la Purkyněho vydaný ve dvou dílech v letech 1866–1868. Z plzeňských tisků podchycuje soupis jako nejstarší dvě bibliofilie z r. 1919 – prózu Václava Fryčka *Porcelánový hrníček* s kresbou Ladislava Sutnara vytištěnou u Karla Beniška a básnickou sbírku *Tiché soumraky* Viktora Ocela s ilustracemi Jana Konůpka. Hojně zastoupena je bibliofilská produkce nakladatelství plzeňského rodáka Vladimíra Žikeše, kterého pojilo celoživotní přátelství s ředitelem muzea Jindřichem Čadíkem a který v Plzni působil předtím, než roku 1929 odešel do Prahy (je to dvanáct tisků vydaných v Plzni v letech 1925–1928 a jedenáct tisků pražských z let 1929–1945).

Záznamy knižních exemplářů jsou vzorově zpracovány jak formálně (podle knihovnických pravidel, s údaji o akvizici, připojena je i stávající signatura), tak po obsahové stránce, a uveden je odkaz na základní odbornou literaturu či existující digitální podobu titulu. Nechybí popis exemplářových zvláštností – tj. knižní vazby (zaujmou zejm. práce známých pražských a plzeňských knihařů a umělců – např. vazby navržené Františkem Bílkem, Josefem Solarem, Josefem Hodkem, vazby Ludvíka Bradáče, Karla Šilinger, Františka Fírbacha aj.) a knižní proveniencie – vlastnických a dedikačních zápisů a exlibris.

Hodnota publikace nespočívá však jen v precizně zpracovaném soupisu knih, cenné informace týkající se knižní kultury v Plzni, zasazené do historického kontextu dějin knihy v Čechách, přináší jak předmluva „Na okraj plzeňské knižní kultury“ (s. xvii–xli), tak bohatý rejstříkový aparát (s. 312–407). Skládá se ze seznamů a rejstříků, které se standardně u publikací tohoto typu vyskytují (tj. seznamu soupisové literatury, soupisu citované a konzultované literatury

obsahujícího úctyhodných 192 položek, jmenného rejstříku, názvového rejstříku, rejstříku knihtiskařů, rejstříku vydavatelů a nakladatelů či podrobného rejstříku vlastnických proveniencí a konkordančního seznamu současné signatury a jiných signatur či akvizičních údajů) a také rejstříků méně obvyklých (velmi podrobně pojatého rejstříku edic, rejstříku knihvazačů a autorů návrhů knižních vazeb, rejstříku tiskařských písem, rejstříku tiskových papírů a rejstříku digitalizovaných dokumentů).

Všechny rejstříky jsou dokladem autorových širokých znalostí problematiky bibliofilie i jeho pečlivosti, s jakou přistupoval k jejich koncipování s vědomím toho, že takto pojatý rejstříkový aparát může být významným uživatelským nástrojem při práci se soupisem i zdrojem doplňujících informací, důležitých pro další bádání v oblasti knižní kultury. Závěr knihy (s. 411–460) tvoří obrazová příloha na křídovém papíře – padesát černobílých a barevných fotografií titulních listů, ilustrační a typografické výzdoby knih, knižních vazeb i vlastnických razítek.

V nově vydané publikaci Západočeského muzea najde odborná veřejnost užitečnou pomůcku ke studiu dějin české knižní kultury. Šedův soupis přivítají nejen knihovníci, bibliografové, nakladatelé a vydavatelé či kulturní historikové, ale do své knihovničky si jej nepochybně zařadí také mnoho bibliofilů a milovníků „krásných knih“. Sám o sobě totiž představuje vzácnou bibliofilii.

Jaroslava Kašparová

Peter ŠOLTÉS – László VÖRÖS a kol.

Korupcia

Bratislava, VEDA – Historický ústav SAV
2015, 564 s., ISBN 978-80-224-1447-0.

Korupcia je jedným z najzávažnejších a najškodlivejších javov v českej i slovenskej spoločnosti. Z tohto dôvodu je posledných tridsať rokov mimoriadne častou témou verejného diskurzu. O to viac zaráža, že v slovenskej historiografii jej až na niekoľko ojedinelých štúdií nebola venovaná väčšia pozornosť. Tento dlh sa podarilo splatiť až publikáciou s veľavravným názvom *Korupcia*. Ide o vôbec prvé monografické dielo venujúce sa dejinám korupcie na Slovensku. Podnetom k jeho tvorbe bolo monotematické číslo internetového časopisu *Forum Historiae* z roku 2011, ktoré sa venovalo korupcii na Slovensku v 18.–21. storočí.² Úspech tohto čísla časopisu podnietil autorov k prepracovaniu, rozšíreniu štúdií a k doplneniu ďalších textov. Výsledkom tohto úsilia bola práve kolektívna monografia *Korupcia*. Na tvorbe tohto diela sa podieľalo jedenásť autorov pôsobiacich prevažne v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Okrem nich mali na tvorbe knihy zásluhu aj odborní pracovníci z Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Transparency International Slovensko, Historického ústavu Maďarskej akadémie vied a Fakulty dejín a filozofie Univerzity v Kluži (Rumunsko). Kolektívna monografia pozostáva z dvanástich kapitol. V úvodnej kapitole László Vörös predostiera metodologické a teoretické východiská výskumu dejín korupcie. Druhá kapitola z pera Tomáša Januru

sa zaoberá klientelizmom a nepotizmom v uhorských stoličiach v 18. storočí na príklade Oravy a Liptova. Témou tretej kapitoly od Petra Šoltésa je korupcia v štátnej a stoličnej správe v Uhorsku v prvej polovici 19. storočia. Po nej nasledujú tri kapitoly venujúce sa volebnej korupcii v Uhorsku. András Cieger sa venuje voľbám a korupcii po rakúsko-uhorskom vyrovnaní, Judit Pál sa zaoberá volebnou korupciou v Sedmohradsku a Peter Šoltés zasa skúma fenomén kortešačiek. Obdobie Uhorska zakončuje András Cieger staťou venovanou politickej korupcii pred prvou svetovou vojnou. Ôsma kapitola monografie od Ludovíta Hallona pojednáva o korupcii v hospodárstve na Slovensku počas medzivojnového obdobia. Korupciu počas existencie Slovenského štátu zasa rozoberajú Ivan Kamenec a Ján Hlavinka. V predposlednej kapitole sa Roman Dzambazovič venuje otázke korupčnej klímy na Slovensku na prelome 20. a 21. storočia. Publikáciu uzatvára stať Emílie Sičákovskej-Beblavej a Gabriela Šípoša, zaoberajúca sa korupciou a protikorupčnou politikou na Slovensku v rokoch 1995–2012.

Kolektívna monografia pôsobí pomerne uceleným a vyváženým dojmom. Jej editori odvedli veľmi dobrú prácu o čom svedčí aj odkazovanie autorov jednotlivých kapitol na seba navzájom. Autori pri tvorbe knihy vychádzali z dôkladného archívneho výskumu podkutého remeselnou metodologickou zručnosťou. Vhodne bol zvolený aj doplnujúci obrazový materiál. Najväčším prínosom publikácie je jej prvenstvo v tejto oblasti výskumu. Čitateľ sa vďaka nej môže dozvedieť o tom ako sa korupcia vyvíjala na našom území od 18. storočia až po súčasnosť. V každom dejinnom období sa vyskytovali názory, že *nikdy nebola taká miera*

2 Srov. <http://forumhistoriae.sk/02-2011> (21. 9. 2018).

korupcie ako je v súčasnosti. Túto vetu si mnohí povedia i dnes, avšak práve prečítanie tejto publikácie ich pomôže vyviesť z omylu. Korupcia tu bola totiž stále, len sa menili jej formy. I keď je korupcia negatívnym javom, rôznorodá vynachádzavosť našich predkov je fascinujúca. Odhaľovaniu korupcie sa v súčasnosti venujú predovšetkým investigatívni novinári. Preto, kvôli poznaniu širších dejinných súvislostí, by mala byť táto kniha povinnou výbavou každého z nich. Pretože aj keď publikácia neponúka návod ako sa korupcie zbaviť, predostiera jej pomerne podrobný opis v rôznych historických obdobiach a vďaka tomu možnosť ponaučenia pre súčasnosť. Jedinou väčšou chybou monografie je absencia kapitoly o korupcii počas éry komunizmu. Výhrady je možné mať aj k nie príliš vydarenej grafickej úprave obálky knihy čo môže odradiť potencionálnych záujemcov, pretože i vo vedeckej sfére platí, že obal predáva. Napriek tomu ide o výnimočné dielo, ktoré je skvelým východiskovým bodom pre ďalší výskum. Verím, že nejde o prvú a zároveň poslednú monografiu o dejinách korupcie na Slovensku, keďže je ešte stále veľa oblastí korupcie v minulosti, ktoré nie sú zmapované.

Martin Furmanik

Středověk

Mark Tobias WITTLINGER
*Kaiser, Rom und Apostelfürst.
Herrscher und Petrus vom 8.
bis zum 12. Jahrhundert*

(= Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Regesta Imperii – Beihefte zu J. F. Böhm, Bd. 42)
Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag 2018, IX+533 s., z toho s. 519–533 jsou barevné přílohy, ISBN 978-3-412-51146-3.

Zdánlivě formální a stejně zdánlivě banální otázka, totiž jaký význam má na reverzu císařské buly Jindřicha II. vyobrazení svatého Petra, Kristova nástupce a prvního držitele papežského stolce, padla při diskusi o Wittlingerově studentském referátu o Jindřichově císařské korunovaci. Otázka mu vrtala hlavou a stala se podkladem předkládané práce. Ta se rozrostla do knihy sledující otázku role zmíněného vyobrazení v polarizaci mezi císařstvím a papežstvím v raném a vrcholném středověku. A ukázalo se, že za zdánlivě vnějškovým jevem je výrazně hlubší emblematika, kterou autor poodkrývá. Pokouší se zasadit ji do širších souvislostí a nejen popisovat její zřejmý symbolický význam, ale prokázat, že tato symbolika se mohla v konkrétních, nezřídka krizových situacích, proměnit v jakýsi někdy až mocenský nástroj, který mohl ospravedlňovat různé střídavé konkrétní nároky jedné z obou zúčastněných stran vůči druhé. Úvodní stručná kapitola pojednává o vztahu papežství a římských císařů v pozdní antice. Těžiště práce tkví ovšem v obou následujících kapitolách. První z nich sleduje svatopetrskou problematiku v souvislosti

s panovníky (a císaři) v době karolinské, druhá pak v době obnoveného císařství za Otónů a panovníků ze sálské dynastie. Před stručným souhrnem a výhledem kniha vrcholí interpretací tohoto vztahu v době konfliktu mezi císařstvím a reformním papežstvím. Wittlinger detailně interpretuje řadu relevantních literárních pramenů, které se v jakémkoliv kontextu dotýkají těchto vaze. Zjednodušeně řečeno ukazuje se, že obrazu apoštola Petra bylo porůznu užíváno (a dodávám, že i zneužíváno) nejen jako jakési formy ideologického nátlaku při prosazování vlastních představ a politických cílů, ale také jako jistého apelu k podpoře vlastních záměrů a cílů. Úzkým vztahem k prvnímu papeži se tak císař mohl snažit i uplatňovat svou hegemonii nebo si alespoň činit jisté nároky na ovlivňování kurie, vzrůstajícího se centra církevního (a ovšem zejména církevně politického) života. Že v tom hrála svou roli i světská úloha Říma jako města, resp. jeho šlechty v souvislosti s jejími vstupy do „velké“ politiky evropské, se ovšem rozumí samo sebou.

I když samozřejmě příbuznost je velmi vzdálená, nabízí se otázka z českých dějin vrcholného resp. pozdního středověku, která vede jistou paralelu se vztahem českého panovníka (respektive v konfliktních situacích i jeho oponentů) a svatého Václava. Této tematice již věnovala česká i německá literatura značnou pozornost, takže sama otázka není nová, nicméně tento impuls může znovu ukazovat na to, že tento specifický druh ambivalentního vztahu měl i obecně v tehdejší době hlouběji zapuštěné kořeny.

Ivan Hlaváček

Boris GÜBELE

Deus vult, Deus vult. Der christliche heilige Krieg im Früh- und Hochmittelalter

(= Mittelalter-Forschungen, Bd. 54)

Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag 2018, 449 s., ISBN 978-3-7995-4377-4

Aktuálnost stuttgartské disertaci je přes více než takřka tisíciletý odstup od událostí, jež popisuje, až překvapující. Z několika vln křížových výprav sleduje autor první část jejich „klasické“ aktivity, kterou uzavírá snad nejznámější z nich, totiž I. křížová výprava vyhlášená roku 1095 papežem Urbanem II. a uvedená v život Bernardem z Clairvaux. Děje se tak ovšem s podstatným přihlédnutím k její prehistorii, která sahá až do pozdní antiky, resp. ke Konstantinu Velikému. Tu lze sledovat již v počínajícím a raném křesťanství a v díle sv. Augustina. Jisté autorovo novum ve srovnání s bohatou literaturou, kterou shrnuje v úvodu, je v tom, že se obrací hluboko do pozdní antiky a zejména akcentuje postavu východořímského/byzantského císaře Herakleia (610–641), proslulého ustavičnými boji s východními nájezdníky. Jeho aktivity jsou v byzantologické literatuře známy, nicméně Gübele je propojuje se západním křesťanstvím, zejména pokud jde o jejich reflexi současnými a mladšími latinskými autory až do století jedenáctého. Zejména se to pochopitelně týká Španělska a počínající reconquisty. Značná část dalších výkladů se obírá interpretací děl soudobých autorů z hlediska bezprostředně položené otázky. Gübelemu šlo sice zejména o kronikáře, ale interpretování jsou také autoři děl jiných literárních žánrů. Autor v řadě případů doprovází své nadpisy otazníkem, což zřetelně naznačuje potřebu velké dávky opatrnosti. Samozřejmě jde o válečné události, které se ale

specificky týkají obrany či expanze křesťanství, při čemž nezdá se, aby oba aspekty splyvaly. Zejména u Karla Velikého se to ukazuje velmi výrazně, neboť na jedné straně jde o zřetelnou jednostrannou expanzi (proti Sasům a jiným pohanům na východě říše), na straně druhé o obranné, a teprve následně aktivní války proti Saracénům či Uhrům. Některé partie vítaně překračují vlastní hranici knihy; tak při výkladech o svatých bojovnících či o (dobrovolné) smrti v boji, za níž byla slibována odměna v ráji. Rozdíl v psychologické přípravě na dobrovolnou smrt v boji s nevěřícími u křesťanů a muslimů mi nepřipadá až tak veliký, pokud vůbec.

Mezi chronologicky návazné partie, kdy na sebe upozorňují zejména kapitoly o dvou profilujících papežích, totiž o Řehoři VII. a Urbanu II., je vložena důležitá kapitola o vztahu duchovních osob k užívání zbraní (Kleriker und Waffen). Jako juxtapozice jsou proti sobě postaveny výnosy celé řady synod, které striktně zakazují účast kleriků na nošení zbraní, stejně jako jejich účast na vojenských taženích. Ale konkrétní situace byla často výrazně odlišná. Přesněji řečeno: postupem doby, jak se církevní struktury prolínaly se světskými, se profilovala v tom smyslu, že zejména biskupové či opati říšských klášterů se postupně často dostávali do čela vojenských formací pečujících o „božský mír“ (treuga Dei). To už ale je za hranicí vlastního tématu knihy. Ostatně Gübele měl oporu v důležité knize Friedricha Prinze z r. 1971. Přesto se tato kapitola čte s užitkem. Klíčová kapitola o vlastní první křížové výpravě je v podstatě „výslechem svědků“, skoro tak jak je u nás známe z Pekařova Žižky.

To bylo v podstatě několik základních tezí autora, který se pečlivě probral velkým

množstvím soudobých pramenů, aby se na jejich základě pokusil o odpověď na otázky, které si kladl. Přiznává ovšem (sebe)kriticky, že řada formulací pramenů k jednotlivým relevantním otázkám je výrazně subjektivní povahy a že tedy za „svatou válku“ v plném slova smyslu lze považovat jen velmi omezený okruh vojenských a vojensko-politických aktivit.

Ivan Hlaváček

Les saints et leur culte en Europe centrale au Moyen Âge (XIe-début du XVIe siècle)

Études réunies par Marie-Madeleine

de CEVINS et Olivier MARIN

(= Hagiologia 13)

Turnhout, Brepols Publishers 2017, 382 s., ISBN 978-2-503-57548-3.

Za námět nového svazku ediční řady Hagiologia zvolili editoři střední Evropu a kultu jejích svatých v hrubém rozpětí od 11. do počátku 16. století. Český zájemce zde kromě již odjinud známých bohemikálních reálií z pera domácích autorů (Petr Kubín, Hana Pátková, dílem i Christian-Frederik Felskau) nalezne řadu příspěvků, vázaných k bližšímu i vzdálenějšímu sousedství, s jejichž tématy se běžně neseťkává. Z celkem patnácti textů jmenujme alespoň některé. Carmen Florei předložila studii o panenských mučednicích (Barbara, Dorota a Kateřina), jejichž uctívání kvetlo v uherském Sedmihradsku v pozdním středověku (The universal cult of the Virgin Martyrs in Late Medieval Transylvania). K zájmu o ostatky svatých a devocionálie v Praze 14. století obrátil pozornost David G. Mengel (Bohemia's Treasure of Saints: Relics and Indulgences in Emperor Charles IV's Prague), na svaté bojovníky-

-osvoboditele v zápase s Osmany v pozdně středověkých Uhrách i v širších balkánských souvislostech se zaměřila Enikő Csukovits (Les saints libérateurs des Turcs en Hongrie à la fin du Moyen Âge). Více statí se v různých polohách obrací k problematice mendikantských světců (Eszter Konrád, Anne Reltgen-Tallon, Ludovic Viallet). Geneviève Bühner-Thierry se vrací ke kultu sv. Vojtěcha s otázkou, zda patří mezi národní nebo evropské světce, (Saint national ou saint européen?), bohužel bez zřetele i k české literatuře nedávných let, která má k tématu rovněž co říci. Výjimky jsou dost řídké. O kultu sv. Stanislava a dalších svatých, uctívaných v Krakově, pojednala Stanislava Kuzmová (The Old and the New: St Stanislaus and Other Cults in Krakow). Další příspěvky se orientují převážně k roli uherských světců ve středověku.

Závěrečného shrnutí se ujala Marie-Madeleine de Cevins. Podtrhla smysl sborníku a ocenila některé netradiční přístupy autorů. Co však postrádáme, to jsou alespoň stručné charakteristiky jednotlivých příspěvkatelů, s nimiž se budeme nejspíše v budoucnu ještě setkávat. Vcelku se však dá mluvit o zdařilém projektu, který zřejmě neskončí bez dalších ohlasů.

Josef Žemlička

Ludwig STUCHLIK

Die alttschechischen Handschriften zur Krönungsordnung der böhmischen Könige
Kiel, Solivagus-Verlag 2014, 468 s.,
ISBN 978-3-943025-16-3.

Korunovační řády jako takové patří do tradiční výbavy královské *maiestas* a jejich výzkum zejména v Německu a ve Francii má již za sebou slušnou historii. S prvními *ordines* se ve vztahu k římským panovníkům, tedy v okruzích latinského světa, setkáváme od 10. století. Jejich verze se postupně vrstvily a badatelskou pozornost k sobě posléze přitáhly korunovační řády francouzských králů. Již ve třicátých letech minulého století vydal Josef Cibulka korunovační řád českých králů (*Ordo ad coronandum regem Boemorum*), vzniklý z popudu Karla IV. samozřejmě v latinské formě. Teprve později se z ní odvíjely staročeské překlady. Literatura, která se k nim váže, je od počínů Pavla Šafaříka a Josefa Emlera dosti obsáhlá a čtenář jistě uvítá shrnutí jejich přínosů, které nyní (kromě dalšího) předkládá Ludwig Stuchlik. Ten se však především věnuje čtyřem klíčovým staročeským rukopisům, v nichž se české *ordines* nacházejí, a sice třem uloženým ve Vídni a jednomu v Praze. Další se nalézají v kodexech uložených v Litoměřicích, Krakově a případně jiných místech. Autor studuje texty především z filologického, kodikologického a paleografického hlediska, jen okrajově se věnuje historickým souvislostem vzniku a upotřebení tohoto druhu pramene. Proto zůstala v podstatě stranou i otázka, nakolik se „karlovský“ korunovační řád odvíjel z někdy uvažovaného vzoru přemyslovských králů. Pro praktické uživatele je připojen *Řád korunovační českého krále*, přeložený do moderní češtiny (s. 157–182), podobně do

soudobé němčiny (s. 183–216). Práci jistě využije odborná veřejnost, neškodilo by však její přehlednější uspořádání.

Josef Žemlička

Jiří PETRÁŠEK

„Medie die Häretiker“

**Die antihussitische Reaktion
des Heidelberger Professors Nikolaus
von Jauer (1355–1435)
auf das taboritische Manifest
aus dem Jahr 1430**

(= Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie des Mittelalters,
Neue Folge, Bd. 82)

Münster, Aschendorff Verlag 2018, 335 s.,
ISBN 978-3-402-10293-0.

Ústředním tématem řezenské disertace je spis profesora Mikuláše Magni z Javora, působícího na univerzitě v Heidelbergu. Práce je však zásadní pro lepší pochopení fenoménu veskrze českého, a sice husitství. Mikulášův spis s incipitem *Responde stulto* totiž vznikl jako polemika s tábořským manifestem z roku 1430, přičemž nešlo zdaleka o jedinou katolickou reakci na tento husitský dokument. Petráškovým cílem bylo podrobit nejdůležitější pasáže *Responde stulto* důkladné analýze, poukázat na možné argumentační strategie katolické strany v protihusitské polemice, a to nejen v případě sporné otázky přijímání podobojí či dalších pražských artikulů, nýbrž i s ohledem na jiné věroučné body, v nichž mezi katolíky a husity, či spíše tábority rozhodně nepanovala shoda.

Je třeba vyzdvihnout autorovo rozhodnutí využít mimo Mikulášovy polemiky i další dvě katolická díla říšské provenience, vzniknuvší v reakci na husitský manifest: *Curandum summopere* z pera neznámých

vídeňských mistrů a *Videte* františkánů Jana Bremera a Matyáše Döringa z Erfurtské univerzity. Díky tomu Petrášкова kniha nabízí analýzu tří polemik proti tábořskému manifestu, která názorně ukazuje myšlenkové průniky a odlišnosti mezi Mikulášem, Bremerem/Döringem a vídeňskými učenými. Ani jedním z těchto děl se dosavadní husitologické bádání ve větší míře nezabývalo. Před analyticko-komparativní částí knihy nechybí úvod do celé problematiky, v němž je pozornost věnována fenoménu husitských manifestů, a to s důrazem na obsahovou stránku již zmíněného manifestu tábořského. Za opodstatněnou pokládám Petráškovu hypotézu ohledně relativně vysokého počtu polemik proti tábořským textům z let 1430 a 1431: Autor uvažuje, že sepsání protitábořských reakcí na počátku třicátých let mohlo být způsobeno především obavami kléru z toho, že manifesty šířené po Evropě obsahovaly tezi o nutnosti zabavení církevního majetku světskou mocí.

Autor rozčlenil výklad dle devíti bodů tábořského manifestu (desátky, odpustky, svobodná disputace před laiky, exkomunikace, mnišské řády, trestání veřejných hříchů, světské panování kněžstva, svobodné kázání, přijímání podobojí), s nimiž Mikuláš z Javora obsáhle polemizoval. U každého sporného tématu Petrášek nejprve popisuje základní myšlenky katolických teologů, a to zpravidla v pořadí Mikuláš – vídeňští mistři – Bremer/Döring (u některých bodů spisy *Curandum summopere* či *Videte* ovšem chybí, neboť jejich autoři na danou věc z tábořského spisu, na rozdíl od Mikuláše, nezareagovali). V části *Analyse* pak nacházíme promyšlený rozbor toho, co bylo v předešlých odstavcích uvedeno, přičemž největší důraz je samozřejmě kladen na heidelberského teologa.

Je nepochybné, že díky této pečlivé analýze přináší Petrášková práce cenný vhled do protihusitského smýšlení katolických vzdělanců a v konečném důsledku i do tábořské teologie. Tím nejzajímavějším, s čím autor přichází, je však snaha zasadit argumentaci strany podjednou do výrazně širších souvislostí. Tím nemám na mysli pouze to, že se z Petráškovy výkladu dozvíme o biblických pasážích nebo církevních autoritách, k nimž přihlíželi jednotliví katoličtí učenci. U každého z devíti bodů je totiž přehledně vysvětleno, z jakých ideových kořenů názory Mikuláše či zbylých teologů vyrůstaly, případně jak se v průběhu staletí měnilo či rozvíjelo učení latinské církve o tom kterém věroučném bodu. Jedná se často o exkurzy do dávné minulosti, jež však přispívají k ucelenějšímu pohledu na Mikulášovo uvažování při sepisování *Responde stulto*. Jako příklad za všechny uvedme otázku církevního vlastnictví majetku, kde Petrášek upozorňuje na tzv. Mendikantenstreit, proběhnuvší ve 13. století na půdě Pařížské univerzity, názory sv. Bonaventury na vlastnění majetku klérem či raně středověký původ nauky o dvojím meči.

Rozborem samotným ještě výklad k danému tématu nekončí. U každé věroučné problematiky přichází na závěr *Zwischenresümee*, které stručně shrnuje předchozí poznatky, nezřídka formou komparace jednotlivých antihusitsky smýšlejících teologů. Např. ve shrnutí ke sporné otázce svobodné disputace Petrášek akcentuje, že zatímco Döring i díky přihlídnutí k prvotní církvi neodmítal disputaci s husity jako takovou a spíše mu vadil požadavek na rozhodující roli laiků, Mikuláš z Javora a mistři Vídeňské univerzity jakoukoliv debatu s husity, odsouzenými kostnickým koncilem zavrhovali. Řadu shodných myšlenek se autorovi

podávalo nalézt u katolické obhajoby přijímání *sub una specie*, zároveň však neopomíjí zmínit, že Mikuláš jako jediný vyslovil domněnku, před jakou dobu se v latinské církvi započalo s touto praxí.

Za podnětný lze označit i závěr knihy (*Zusammenfassung*), který přináší mnohem více nežli prosté zobecnění či shrnutí předešlých stran. Petrášek se tu nejprve zaměřuje na ztotožňování husitů s heretiky, které se v *Responde stulto* dělo za pomoci kanonisticko-juristických argumentů či alegorických obrazů. Lze s ním souhlasit, že Mikuláš „husity charakterizoval za pomoci klasické, propagandistické a protikacířské rétoriky a katolické oběti srovnává s prvokřesťanskými mučedníky“ (s. 245). Taktéž pozoruhodná je kapitola věnovaná vlivu Jindřicha z Langensteinu a jeho komentáře ke knize Genesis na *Responde stulto*, zejména co se nauky o moci klíčů (*potestas clavium*) týče. V závěrečné části knihy pak autor zdůrazňuje, že až budoucí výzkum bude moci prokázat, zda Mikulášovo využívání Langensteinových myšlenek tehdy představovalo výjimku, či nikoliv.

Zmiňovaný závěr zaujme i skutečností, že pro lepší dokreslení situace Petrášek zohledňuje názory české reformace, případně i Jana Viklefa, na věroučnou problematiku analyzovanou v *Responde stulto*. V této souvislosti nesmíme opomenout jeho tezi o charakteru husitské a katolické teologie. Dle Petrášky je možno české reformní myšlení pokládat za spíše emocionálně než racionálně založené, a to díky velkému důrazu na jednotlivce a jeho hledání Krista. Naopak v katolickém učení bylo přítomno více logiky, neboť zásadní roli zde hrálo přísně hierarchické uspořádání institucionální církve a s tím související řád.

Ke zdařilé publikaci mám pouze dvě výhrady. Zprvče: je zcela pochopitelné, že

(nejen) Mikulášovy myšlenky zmíněné v deskriptivní části mohou být znovu, ovšem jinými slovy, a především v hlubších souvislostech, uvedeny v analytické části k témuž tématu. Nejsm si však jistý, nakolik je nutné, aby v těchto případech došlo v poznámkovém aparátu k citování týchž slov z latinského originálu (např. pozn. 110 na s. 74 a pozn. 161 na s. 88 obsahují naprosto shodnou, relativně dlouhou pasáž). Uvítal bych, kdyby na sebe poznámky pod čarou odkazovaly. Je ale výhodou, že pro získání původních formulací není třeba knihou listovat. Zadruhé: v kapitole o vlivu Jindřicha z Langensteinu autor píše, že Mikuláš z Javora a Jan Bremer argumentují „für die Änderung des Ritus des Eucharistiesakraments (modus communicandi) von ‚im Namen des Vaters, des Sohnes und des Heiligen Geistes‘ auf ‚in Namen unseres Herrn Jesus Christus‘“ (s. 253). Mám za to, že autor tu chtěl ve skutečnosti učinit zmínku o tom, že Jan a Mikuláš zastávali změnu eucharistického ritu ze *sub utraque* na *sub una specie*. Nějakým nedopatřením se tu však píše o změně při křtu pronášené formule (o němž se autor zmiňuje hned poté). Monografie Jiřího Petráška představuje erudovaný vhled do konfesní polemiky pozdního středověku. Její hodnota spočívá jak v promyšleném a srozumitelném výkladu, tak ve zpřístupnění nemalého množství pramenných textů v poznámkovém aparátu. Recenzovanou knihu lze brát jako příslib, že na protihusitská díla, sepsaná proti manifestům z počátku 30. let, zaměří zahraniční i česká medievistika více pozornosti.

Adam Pálka

Stuart JENKS (ed.)

The London Customs Accounts.

24 Henry VI (1445/46)

(= Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Bd. 74)
Koln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag
2018, LXIII + 407 s. včetně 7 mapek,
ISBN 978-3-412-50708-4.

Autor mnoha prací k hospodářským dějinám pozdního středověku, zejména pak dvousvazkového spisu o dějinách Anglie a jejích vztazích s Hanzou a s Pruskem, vydal pilotní svazek doslova neuvěřitelné řady londýnských přístavních celních účtů, jež se dochovaly pro dobu od druhé poloviny 13. století. Tyto svazky, které jsou uloženy v anglické Public Record Office, přinášejí detailní informace o tom, co vyváželi a dováželi zahraniční obchodníci prostřednictvím londýnského přístavu. Ten byl spolu se svými několika podřízenými přístavy pro Anglii v podstatě jedinou branou do a z Evropy. V latinském znění se tak dovidáme neuvěřitelné množství hospodářských informací, a to včetně jmen lodí a jejich mateřských přístavů.

Tento unikátní materiál byl samozřejmě znám a řada významných anglických medievistů jej porůznu využívala, dělo se tak ale vždy s určitým věcným omezením. Pro edici je rozvržen podle dynastií anglických králů (Plantageneti, Lancaster, York a Tudorovci) a uvnitř jedné každé z nich vždy od jedničky. Nepočítá se ovšem s kompletním vydáním v tištěné papírové formě, jen s publikací formou open access na webových stránkách Spolku pro hanzovní dějiny. Edice bude mít rozpětí let 1390–1560, což je snadno pochopitelné, dozvídáme-li se, že rukopis tohoto svazku už zhruba deset let putoval po různých nakladatelstvích. Je ale

třeba upozornit, že předseda Hanseatického spolku (který převzal nad edicí patronát), Rolf Hammel-Kiesow, tvrdí, že tomu tak bude (will appear), nakladatelská informace na zadní straně obálky však mluví o tom, že „twenty five volumes... have been completed and are available to the public“. Tématem přístavních celních účtů se Jenks zabývá dlouhá léta: už v roce 1987 vydal v 33. ročníku Archivu für Diplomatik skoro stostránkový diplomaticko-ekonomický rozbor této pramenné kategorie. Edici Jenks předeslal rozsáhlý padesátistránkový úvod, ten je ale orientován k obecným hospodářsko-historickým a monetárním aspektům, významným pro genezi a následnou praxi zápisu cel, ne však prameni samému. Diplomatika se jen mihne na dvou stránkách. Pro větší názornost přináší úvod četné příklady, které autor komentuje. Neméně důležité jsou i četné velmi pracné sumarizující tabulky, osvětlující téma z různých hledisek. Překračují ovšem časový rozsah předkládaného svazku. Vydávané účty v něm nejsou osamocené. Jenks je doprovází vkládaným listinným, resp. listovým materiálem (zejména jde o různé kvitance královských úředníků a taxy).

Rozsáhlý závěr publikace tvoří pět rejstříků. První k úvodní stati, druhý k osobám a místům, třetí k jednotlivým komoditám, čtvrtý sestavuje jména stovek lodí a poslední jejich domovské přístavy, počínaje Antverpami a dalšími přístavy na pevninské straně jako Caen, Dunkerque či Rouen, ale i vzdálenými, jako je až na španělské hranici ležící Bayonne (to ovšem tehdy bylo pod anglickou vládou) nebo Benátky. Zejména ale překvapuje velké zastoupení Gdaňsku (trochu mate, že se objevuje dvakrát, a to jak pod německým, tak polským označením, aniž by se konstatovalo, že jde o tutéž

lokalitu; totéž se děje i s Kaliningradem a Königsbergem). Překvapuje, ale v jiném smyslu, že se tu neobjevuje Lübeck, Brémy či Hamburg nebo jiná hanzovní německá města, o Novgorodu a dalších východobaltských faktoriích ani nemluvě. Velká centra jihoněmecká jsou tu pochopitelně zcela mimo hru. Lze shrnout, že máme před sebou více než nadějný počátek edice evropského významu, o vnitřních dějinách anglického království ani nemluvě.

Ivan Hlaváček

Franz-Josef ARLINGHAUS

Inklusion – Exklusion. Funktion und Formen des Rechts in der spätmittelalterlichen Stadt. Das Beispiel Köln

(= Norm und Struktur, Bd. 48)

Wien – Köln – Weimar, Böhlau

Verlag 2018, 439 s. s 10 vyobr. v textu,

ISBN 978-3-412-51165-4.

Přes svou tragédii z roku 2009 dává o sobě Historisches Archiv der Stadt Köln vědět. I když v tomto případě je tomu tak jen nepřímo. Děje se tak totiž prostřednictvím využívání jeho fondů nejen před tamním infernem, ale i po něm. Arlinghausova kniha, jeho habilitační práce na univerzitě v Kassel, vycházející z různých sociologických pozorování a premis (autor uvádí zejména Niklase Luhmanna a Rudolfa Stichweheho), je sice zaměřena spíš právněhistoricky, nicméně její závěry jsou relevantní i pro poznání běžného života města a jeho obyvatel. Zejména jde o plnoprávné měšťany a ovšem i o fungování městských správních struktur. Autor vytyčuje obecně dvě teze, které sleduje v širokém toku kolínských dějin: 1) konflikty mezi členy jakéhokoliv společenského svazku jsou ohrožením jeho členství

v něm a 2) jakékoliv bezprostřední účastenství v procesním řízení před příslušným soudem znamená zpochybnění příslušnosti té které osoby k dané societě. V souvislosti s touto až snad příliš expresivní formulací lze dodat, že se to týká především soudnictví sporného a osob, které se ocitly v roli osoby napadené. Kniha tyto otázky rozebírá na konkrétních příkladech v průběhu staletí a všímá si specifické kolínské situace i organizace tamního soudnictví.

V Kolíně vzhledem k jeho významu a velikosti existovalo mimořádně rozvětvené soudnictví: vlastní městské i různé s ním se protínající, resp. s ním příležitostně i soupeřící soudnictví církevní. Tak např. na s. 71 autor vypočítává pro 14. a 15. století plných patnáct městské radě podřízených a často velmi specializovaných soudů, resp. soudním orgánům se blížících zařízení, která však byla nepochybně v řadě případů v činnosti jen po omezenou dobu (např. *Pferdegericht*, *Wuchermeister*, *Urteilsmeister*). Ze zařízení církevního soudnictví padal v úvahu zejména soud arcibiskupského oficiála, který se dostával někdy do konkurenčního postavení k městským zařízením. Nejvýznamnější soud byl ale zejména v začátcích tzv. arcibiskupský „Hochgericht“, v jehož kompetenci bylo hrdelní soudnictví a který postupně přecházel ze společného zařízení do rukou města a byl zatlačován ryze městskými orgány.

Arlinghaus nesleduje jen tuto linii a konkrétnímu vývoji předepisá rozsáhlou obecnou pasáž jednak sociologického rázu (co to je osoba a společnost v sociologii), zejména však shrnuje naše znalosti v otázce funkce soudu a soudnictví ve středověkých městech. Zdůrazňuje přitom zásadní rozdíl mezi středověkem a novověkem, který spočívá v tom, že posléze zmíněné soudnic-

tví je (dodal bych „má být“) autonomním systémem. Ve středověku to byla integrální součást příslušného společenství se vším, co k tomu náleželo. Autor zdůrazňuje nejdůležitější fenomén, jímž v tomto kontextu byla komunikace, jejímž jednotlivým formám věnuje pak další úvahy.

Arlinghausovi nejde o systematický výklad o kompetencích a konkrétní činnosti jednotlivých soudů, nicméně považoval za nutné podat úvodem jejich stručný přehled. Jeho pohled je obrácen k formám soudnictví v podstatě bez ohledu na konkrétní obsah jejich agendy, i když se mu pochopitelně nevyhýbá.

Nosné jednoznačným právním dokladem jsou tři kapitoly: „Organizační rámec“, tj. umístění soudů a jejich personál, „Formy komunikace“ a posléze „Formy manifestační exkluze“. Zejména druhá ze jmenovaných je nám blízká, protože vedle gest a rituálů věnuje pozornost písemné formě svědectví. Ta si získávala stále větší váhu a záznamy z tzv. Schreinsbücher (jež byly v Kolíně vedeny od 12. století) se posléze stávaly jednoznačným dokladem. Netýkalo se to ovšem pouze jich, nýbrž i jiných svědectví. Tento proces je sice rámcově předpokládatelný, Arlinghaus jej ale v kolínském prostředí sleduje krok za krokem a konstatuje i formu příslušného hlasitého čtení, ale nikoli osobou bezprostředně angažovanou. Postupuje přitom podle jednotlivých soudních instancí. Především mu jde o ty profilové, totiž o výše zmíněný Hochgericht a pak o soudy radní s jednotlivými typy komunikačních (kompetentních) struktur.

Poslední oddíl knihy probírá dva nejvyšší tresty a to vypovězení z města a s tím související exkluzi z městské společnosti, resp. odsouzení k trestu smrti. Je-li *corpus corruptum* nevratnou záležitostí, u vypově-

zení z města mohlo jít o trest dočasný podle toho, o jak vážný prohřešek šlo. O inkluzi, za kterou je třeba považovat, domnívám se, přijímání do svazku města, tedy získání měšťanského práva a s tím související rituály, se ale v knize nic moc nedozvídáme. Výpravnou textovou část uzavírá rozsáhlé anglické resumé.

Závěr knihy tvoří nutný soupis pramenů (samostatně rukopisných a vydaných) a literatury. Přes její rozsáhlost (jak je pravidlem) mi tam chybí některá obecnější díla jako např. Edgar Bierende – Sven Bretfeld – Klaus Oschema (eds.), *Riten, Gesten, Zeremonien* z roku 2008 nebo Gabriela Signori, *Räume, Gesten, Andachtsformen* (2005) či práce Jean Claude Schmitta. Rejstříky jsou v knize dva: místní (lépe by bylo označit jej jako geografický, protože v něm přicházejí i teritoria) a osobní, řazený dle křestních jmen. Je-li více osob stejného jména, pak řazení postupuje primárně nikoli podle přídomku, ale je dosti nevlídně řazeno podle předložky: de, van, von!).

Ivan Hlaváček

Julia MANDRY

Armenfürsorge, Hospitäler und Bettel in Thüringen in Spätmittelalter und Reformation (1300–1600)

(= Quellen und Forschungen zu Thüringen im Zeitalter der Reformation, Bd. 10)

Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag 2018, 1052 s. včetně 58 barevných vyobr. a 5 map v textu, ISBN 978-3-412-5081-1.

Rozsah knihy takřka velí neklást otázku, proč nebyla do výkladů zahrnuta i jiná známá města: Gotha, Jena, Eisenach, ale i další.

Autorka měla plné právo rozhodnout se pro *Auswahlstädte* (zejména Nordhausen, Mühlhausen, Erfurt, Altenberg, (Langen-) Salza, Arnstadt a Greiz) a nikdo by jí nemohl zazlívat, kdyby tak učinila daleko restriktivněji. Mohla ovšem blíže, i když stručně, vysvětlit, proč byl zvolen tento klíč a ne jiný. Samozřejmě se s většinou z opomínutých měst porůznu v rejstříku setkáváme, vesměs ale jde toliko o odkazy na příležitostné zmínky. To, že svou práci nazývá autorka „studii“ je třeba brát jako opravdu velké *captatio benevolentiae*. Pak navazuje rozsáhlé shrnutí předchozích pozorování, které se týká nejen výše vyjmenovaných měst, ale zahrnuje do jisté míry i durynský venkov.

Zastavme se ale u úvodní metodologické stati, která podává stav bádání, charakterizuje metodiku a posléze vytyčuje otázky, které budou dále sledovány.

V kontextu s rozsáhlou šedesátistránkovou bibliografií, která se zaměřuje v první řadě také na regionální a lokální historii, postrádám sice nemnohé, ale důležité. Tak chybí zejména práce Boslovy, také velký sborník Kostnického kruhu pro středověké dějiny¹ či velké projekty M. Borgolteho. České práce se tu „pochopitelně“ neobjevují. Není ale třeba tyto jednotliviny nějak absolutizovat, protože obdobně je tomu i s jinými, velkými literaturami, aniž by to ubíralo knize na přesvědčivosti. Ostatně při dnešní hyperprodukcí...

Časové limity sledovaného tématu jsou dány na jedné straně počátkem nárůstu pramenů, na druhé pak snahou zachytit v podstatě ještě první století prosazující se reformace. Ta totiž nastává v titulu práce

1 Otto Gerhard OEXLE (ed.), *Armut im Mittelalter* (= Vorträge und Forschungen, Bd. 58 / Konstanzer Arbeitskreis für Mittelalterliche Geschichte), Ostfildern 2004.

vytčeným základním aspektům sociálního uspořádání společnosti (tzv. *der Gemeine Kasten*) výrazné nové rysy, které ji odlišují od předcházejících dob. Důležitá je i možnost paralelní komparace jednotlivých právních subjektů mezi sebou.

Při hodnocení pramenů pak autorka vede důsledně zřetelnou linii mezi prameny úřední proveniencce a prameny soukromého rázu, především kronikářského charakteru, které zejména v 16. století nabývají značného rozsahu. Ostatně respekt Mandryové k faktům, tedy zejména k finančním podkladům, vyplývá i z jejích tabulek, které v závěru přinášejí nejenom různé příjmy a výdaje jednotlivých měst, ale i katalog výsledků různých vrchnostenských vizitací, jakož i soupis městských a venkovských špitálů ve vytčených oblastech. Řada mapek (v důsledku velkého zmenšení nutně chybí řada pojmenování jednotlivých lokalit) tak plní svou funkci jen do jisté míry. A zmínit je také třeba rozsáhlý katalog barevných vyobrazení, znázorňujících hlavní aspekty řešené problematiky. Ty ovšem nejsou samoučelné, ale staly se podkladem pro samostatnou kapitolu nazvanou „Umělecké artefakty Durynska zachycující chudobu“, která sleduje obecné symboly chudoby stejně jako její jednotlivé jevy pokud jde o oblečení, stáří osob, nemoci, hlad či o pomůcky pro tělesně postižené.

Přes rozdílnost dochovaných podkladů u jednotlivých subjektů se autorka snaží dodržovat u sledovaných měst pokud možno jednotné schéma, aby bylo možno navzájem kvalifikovaně komparovat příslušné závěry. Jaká je tedy tato struktura? Charakteristika péče předreformační a následné reformační, příslušné statuty a jejich interpretace, rozdělení finančních prostředků, jakož i popis konkrétních sociálních zařízení, zejména špitálů, jakož i dobro-

volné měšťanské péče o chudé a ovšem také různě modifikovaných aktivit vrchnostenských. Samostatné partie jsou také věnovány fenoménu žebrání a s tím nezbytně spojeným resp. bezprostředně navazujícím protiprávním až zločineckým aktivitám.

Nemá smysl jít do podrobností. Již z výše naznačeného vyplývá, že máme před sebou promyšlený a současně mimořádně pracný celek, jehož četba není bez užitku nejen těm, kteří se věnují sociálním dějinám, ale ani těm, kteří se obírají stejnou dobou v jiných částech Evropy, v středoevropském prostředí pak zejména.

Ivan Hlaváček

Enno BÜNZ – Werner GREILING –
Uwe SCHIRMER (eds.)

***Thüringische Klöster und Stifte in vor-
und frühreformatorischer Zeit***

(= Quellen und Forschungen zu Thüringen im Zeitalter der Reformation, Bd. 6)
Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag,
2017, 461 s. s větším počtem fotografií
v textu, ISBN 978-3-412-50807-4.

Durynsko sice nesousedí bezprostředně s Čechami, nicméně prostřednictvím markrabí míšeňských a současně landkrabí durynských a ovšem i svou univerzitou v Erfurtu i jejími osobnostmi více než naznačuje potřebu, aby její historie byla u nás sledována. Ostatně z terasy Mariánského kostela v Mühlhausenu na návštěvníky shlížejí čeští králové (ovšem jako římsktí panovníci) Karel a Václav, i když osobně se v Durynsku několikrát mihl jen Karel IV. Nicméně jejich listiny pro tamní říšská města nejsou zanedbatelným přínosem pro jejich rozvoj.

Durynské kláštery jsou pro naši historiografii doslova *terra incognita*. Editoři svazku v čele s Enno Bünzem nám do nich dávají

nahlédnout, i když nikoliv nějakým katalogem církevních institucí, jak by bylo možno se z nadpisu domnívat, ale prostřednictvím protokolu stejnojmenného erfurtského sympozia z roku 2016, i když až pro sám sklonek středověku. Nejdůležitější jsou dvě úvodní rozpravy E. Bünze, profesora saských dějin na univerzitě v Lipsku. První podává přehledově celkové historické uvedení do problematiky. Z něho lze pro pochopení celku vyjmout několik základních informací, které jsou doprovázeny kvalitními odkazy na relevantní literaturu. Do území dnešní země Duryňsko zasahovaly tři diecéze. Majoritně Mohuč, minoritně Würzburg a Naumburg. A co je podstatnější. Jednalo se o více než 200 kapitul a klášterů nejrůznějších denominací a stáří! A pokud šlo o ty erfurtské, byly jednoznačně nadregionálního rázu.

Také druhá Bünzova stať zasluží jmenovité zmínky: *Kollegiatstifte in Thüringen. Zu den Lebenswelten von Kanonikern um 1500* (s. 21–63), kde autor upozorňuje na velké rozdíly mezi možnostmi studia klášterní a kapitulní problematiky, dané jejich rozdílným statutem. Vedle striktní klášterní přináležitosti (samozřejmě byly výjimky a nebylo jich až tak málo) stálo totiž výrazně svěštější a volnější postavení kanovníků, často s angažovaností v několika církevních institucích, ale rovněž s případným přesahem do světské sféry. Bünz interpretuje různá statuta a konfrontuje je s jinými prameny, aby konstatoval, že členové kapitul jsou (současnou) historiografii málo integrováni do obecných dějin příslušných teritorií, ač v nich nezdůdk hráli významnou roli. Ukazuje to svým způsobem i Alexander Sembner v druhé klíčové stati „Die Augustiner-Chorherren in Thüringen zwischen Reform und Reformation aus organisations- und strukturgeschichtlicher Perspektive“ (s. 163–211).

Další problematika krouží už kolem jednotlivých řádů resp. konkrétních konventů, zejména ženských. Samostatný blok tvoří tři rozpravy o pramenech. Dvě se týkají knižního odkazu duryňského středověku, kdy Matthias Eifler rekonstruuje „Geistiges Leben, Buchkultur und Bibliotheksausbau im Erfurter Peterskloster im Kontext der Bursfelder Reform“ (s. 315–345). Svatopeřský klášter patřil mezi přední benediktinské kláštery bursfeldské reformy a tomu byl podřízen i celý jeho provoz. I když klášter nemá středověký knihovní soupis, mohl autor na základě signatur dochovaných knih rekonstruovat jak jejich počet (přes pět set svazků!), tak z dochovaných i jejich obsahové zaměření. Ukazuje ovšem i utilitaritu doby, kdy byly rukopisy předchozích staletí pro svou praktickou neužitečnost nemilosrdně likvidovány a používány ke knihvazačským účelům. Joachim Ott sleduje torza duryňských klášterních knihoven ve fondech Univerzitní knihovny v Jeně a posléze Volker Graupner dává nahlédnout do kvality a kvantity písemných pramenů ve výmarském Duryňském zemském archivu k sequestraci klášterů v saském kurfiřtství. V publikaci nebyla opomenuta ani problematika klášterní architektury či hudební kultury. A konečně závěrem Uwe Schirmer sleduje transformaci katolických kapitul v dómské kapituly luterské povahy. V místním rejstříku dohledáme dvakrát Prahu a Cheb. Poprvé v úvodním výkladu Bünzově, který upozorňuje (podle Morawa) na skutečnost výrazného rozdílu mezi značným počtem kolegiálních kapitul v mohučské provincii na rozdíl od Magdeburku, Brém a zejména Prahy. A na s. 144 Johannes Mötsch uvádí, že v roce 1393 nejmenovaný papežský nuncius vydal odpustkovou listinu pro kostel vyšehradský.

V roce 1548 posléze chebský františkánský konvent odmítl pomoci obnovit klášter svého řádu v Mühlhausenu z důvodu personálního nedostatku (s. 243).

Ivan Hlaváček

Raný novověk

Petr VOIT

Český knihtisk mezi pozdní gotikou a renesancí.

II: tiskaři pro viru a tiskaři pro obrození národa 1498–1547

Praha, Academia 2017, 933 s.,

ISBN 978-80-200-2752-8.

Pouhé čtyři roky po vydání prvního svazku syntézy, věnované českému knihtisku první poloviny 16. století, respektive jeho centrální pražské tiskařské dílně v majetku severinsko-kosořské dynastie,¹ připravil Petr Voit druhý svazek, který se zaměřil na produkci českých a moravských dílen stejného období. V intencích svého dlouhodobě kritického přístupu k tradiční historicko-bibliografické metodě knižněvědných studií koncipoval autor svůj přístup k tématu jako v první řadě kulturně-historický. V centru jeho pozornosti se tak neměla ocitnout pouze knižní produkce sledovaného období, ale zejména tiskařské officíny, resp. jejich majitelé, vzájemné vazby dílen a osob spojených s knižní produkcí, stejně tak jako knižní obchod a zejména koncový článek celého procesu dobové knižní kultury, tj. čtenář. V konečném důsledku se ovšem s ohledem na rozsah tématu takto široce koncipovaný pohled na raně novověkou knižní kulturu v publikaci

zachytit nepodařilo. V úvodu ostatně autor sám konstatuje, že syntézu dějin české knižní kultury by pro sledované období musela doplnit analýza symbiózy rukopisné a tištěné produkce, a pak zejména důkladný rozbor vazby tiskařské produkce na dobový knižní obchod a čtenářskou veřejnost, jejíž těžiště se postupně posunovalo do měšťanského prostředí. K těmto otázkám se publikace i s ohledem na stav výzkumu vyjadřuje jen formou stručných exkurzů. Nutno dodat, že v případě čtenářské recepce měšťanského prostředí však vzhledem k neexistujícím pramenům – soupisům dobových knihoven – můžeme stěží očekávat další výrazný posun. A tak se čtenáři dostává do rukou poctivě, minuciózně a co do rozsahu nadstandardně koncipovaná syntéza dějin českého a moravského knihtisku opírající se o důkladný typologicko-typografický rozbor tištěné produkce s ambicí na základě obrazu typografie rekonstruovat čtenářskou mentalitu, tj. syntéza, která překračuje oborové hranice a zasahuje zejména do oblasti literárních dějin a dějin kultury.

V publikaci je vsudypřítomný kritický přístup k výsledkům dosavadního bádání a jeho metodologickému zázemí. V první řadě jde o snahu korigovat nejen omyly naší historické bibliografie, ale i tradiční knižněvědný pohled na knihtisk bez sociálních, kulturních a náboženských souvislostí. Na druhém místě se autor pokusil zpřesnit pohled na literárně-historický konstrukt českého národního humanismu, který je konfrontován nejen s širokým spektrem nabídky domácích tiskáren, ale zejména se čtenářskými preferencemi, dominantně formovanými dovozy zahraniční knižní produkce.

Jednotlivé kapitoly knihy jsou rozvrženy podle základních charakteristik vývoje

1 Recenze ČČH 112, 2014, s. 317.

domácího knihtisku. Publikaci otevírá zásadní téma, definující českou tiskovou produkci po roce 1500: tím je vliv Norimberku a jeho tiskařů na její kvalitu i obsah. Vazby edičních programů, import knižní grafiky, vlivy typografické vycházející i z osobních vazeb, či z přímé účasti původně norimberských tiskařů zejména na plzeňský a později i pražský knihtisk jsou představeny na základě důkladného rozboru zachovaných tisků, jejichž soupis, členěný podle jednotlivých tiskařů, kapitolu uzavírá. Součástí těchto katalogů jsou i dodatky a korektury, které vyplynuly z rozboru tisků a které upřesňují záznamy historických bibliografií, či je doplňují o nově nalezené jednotky. Stejným způsobem jsou formálně koncipovány všechny kapitoly knihy, která tak může samostatně sloužit i jako katalogová pomůcka, doplňující *Knihopis českých a slovenských tisků*.

Téma moravského knihtisku se prolíná zejména dvěma oddíly knihy. Zachyceno je období přelomu 15. a 16. století a produkce olomouckých tiskáren, podstatně spojená nejen s činností zahraničních tiskařů, ale obzvláště s produkcí náročnější humanistické literatury propojené s nadnárodním společenstvím humanistických intelektuálů a se snahou vytvořit promyšlený ediční program podpory katolictví.

Druhou kapitolu, v níž je Morava dominantním tématem, představuje oddíl, věnovaný nonkonformním náboženským společenstvím a jejich spojení s knihtiskem mimo zemské centrum. Otázky knihtisku ve službách těchto společenství na čele s aktivitami Jednoty bratrské, problematika cenzury i vlivy účelu tisků i jejich tiskařů, pocházejících často ze zahraničí, na estetiku a typografii tisků jsou autorem prezentovány s výsledky, které mohou významně

přispět aktuálně probíhajícím výzkumům konfesijní kultury v českých zemích v 16. století a době předbělohorské.

Podrobně tu jsou nastíněny zejména jednotlivé etapy vývoje bratrské knižní produkce, reflektující změny v postojích Jednoty ke vzdělání i k ikonografii. V autorově analýze chybí ale vysvětlení negativního postoje Jednoty k tiskařské profesi, která v jejím sociálním učení zaujímala ještě ve druhé polovině 16. století podceňované, či podřadné postavení mezi profesemi. Oproti tomu realita tiskařské produkce, kterou Voit zachytil, naznačovala zřejmé limity tohoto přístupu. Ty se manifestovaly nejen v postupně se zvyšující kvalitě publikací tiskařů, spojených s bratrskou produkcí, ale i v jejich propojení s dalšími tiskárnami (zejména v pražském centru), které stály mimo zájem bratří.

Do této kapitoly autor zasadil i příběh tiskaře Jana st. Olivetského z Olivetu. Ten sice vzešel z prostředí Jednoty, ale jeho moravské podnikání obsáhlo, jak bylo ostatně běžné, konfesijně pestrý model, v němž dominovala utrakvistická náboženská a moralistní literatura, doplněná z oblasti světské produkce o tituly zábavného čtení. Olivetský evidentně vycházel vstříc komerčním zájmům trhu a nenechal se svazovat konfesijními preferencemi.

Jádro knihy představuje oddíl, věnovaný pražskému souměstí, ohnisku utrakvismu, které se ve sledovaném období stalo přirozeným centrem tiskařských aktivit. Autor představuje problémy pronikání myšlenek humanismu do Čech, omezené kontakty domácích knihtisků na univerzitní prostředí a zejména dlouhodobě převažující pozdně středověký ráz obsahu tiskařské produkce i její grafické i typografické formy. Jako hybatelé modernizace tištěné produkce

jsou pro počátek 16. století identifikováni příslušníci mimopražské šlechty a zámožní měšťané Starého Města pražského. Ač se úvahy autora ubírají cestou řady hypotéz, opírajících se více než o rozbor archivních pramenů o analýzu typografie, v mnoha ohledech se mu daří opravit pohled na počátky pražského knihtisku a osoby, v této oblasti činné.

Pražský knihtisk prvních dvou desetiletí 16. století představuje Voit jako komunikační prostor, který ve vzájemných profesních vazbách překračoval konfesijní hranice, aby svůj ediční program přizpůsobil ve srovnání se zahraničím obecně nižší úrovni dobové domácí, zejména měšťanské čtenářské veřejnosti. Ústřední postavou této kapitoly se stala osobnost Mikuláše Konáče z Hodiškova, která poskytla autorovi rozsáhlý prostor ke kritické analýze tradičního tématu literární vědy, tj. národního humanismu. Ten nereflektoval úroveň stávající čtenářské veřejnosti, determinovanou prioritou řešení náboženských otázek, jež brzdila její připravenost na recepci náročnější četby.

Další kapitola je věnovaná mimopražskému tisku, respektive tisku v regionech, v němž v první polovině 16. století zaujímali významné postavení tiskaři, kteří pracovali převážně, či výhradně pro potřeby Jednoty bratrské. Voit na tomto místě podrobně mapuje ediční programy tiskáren a reflexi dobového konfesijně-politického vývoje, který vyústil ve stavovské povstání roku 1547, a to nejen v obsahu a formální kvalitě tisků, ale i v životních osudech jejich výrobců. Opět se tu setkáváme s odhalováním profesních i privátních vazeb mezi tiskaři, které se manifestovaly v podobě jejich produkce. Knih-tisk, působící v regionech, dominantně charakterizovala krátkodobost existence jednotlivých oficín. Na základě

uvedených charakteristik je však nelze považovat za méně kvalitní. I mimo pražské souměstí pronikaly do edičních programů humanistické tendence.

Poslední oddíl publikace dílčím způsobem shrnuje roli domácího knihtisku a jeho recepci v první polovině 16. století, výrazně limitovanou omezeným rozvojem vzdělanosti zejména v měšťanském prostředí. Voit opakovaně zdůrazňuje v prvé řadě souvislost tohoto fenoménu s konfesijním vývojem. Tento výklad konvenuje jedné z jeho základních tezí, totiž že konfesijní pluralita měla ve společnosti zásadní vliv na zpomalení socio-kulturních procesů, manifestujícího se v oblasti knižní kultury. Projevilo se to v opožděné recepci jak evropských duchovních proudů, tak inovací zahraniční typografie. Na samotný závěr knihy autor tematizuje zásadní roli Norimberku a norimberských tiskařů pro pražský a moravský knihtisk na sklonku sledovaného období, který výrazně ovlivnil nejen formování podoby edičních programů tiskáren, ale díky typografickému a grafickému transferu přispěl i k základním inovacím technického rázu. Celý autorův výklad proto symbolicky zakončila dokumentace činnosti norimberského tiskaře Jana Günthera, jehož moravské působení je typickým dokladem uvedené skutečnosti.

Druhým významným činitelem, který od třicátých let zasáhl do podoby a vývoje domácího tisku, pak byla cenzurní politika Ferdinanda I. Habsburského, vrcholící v roce 1547 zásadní reglementací knihtisku. Na ní Voit ovšem nahlíží i jako na pozitivní moment, který v době pošmalkaldské přispěl k restrukturalizaci žánrů a edičních modelů tiskáren, konkrétně ke stabilizaci náročnější literatury – naukové, osvětové a básnické. Dalším momentem, který nově

charakterizoval podobu knižní kultury v této etapě, byla difuze a imitace humanistické vzdělanosti – obě prezentované jako její trvalé fenomény.

Není v silách recenze takto rozsáhlé publikace rozebírat jednotlivá fakta, případně upozorňovat na drobné nepřesnosti (např. staroměstská Kunešovic ulice je současná Melantrichova a nejedná se o dvě různé komunikace, jak uvádí text na s. 160), či polemizovat s řadou hypotéz opírajících se většinou dominantně o typografické rozbory dobové produkce. Připomínky tohoto druhu neumenšují význam takto rozsáhlé syntézy věnované českému knihtisku první poloviny 16. století, která na dlouhou dobu zůstane nepřekonaným dílem. Jednu podstatnější poznámku k rozvržení práce bych ovšem vyslovila. Titul byl na rozdíl od prvního dílu záměrně koncipován diachronně, ale díky této skutečnosti se chronologie výkladu rozpadá na jednotlivé, na sebe ne navazující časové segmenty. Kapitoly se prolínají a někdy i opakují dílčí témata, takže ve výsledku text často ztrácí časovou návaznost a přehlednost. Pokud však budeme vnímat Voitovu publikaci spíše jako příručku, čemuž vychází vstříc i bohatý rejstříkový aparát, pak ovšem tento hendikep mizí.

Olga Fejtová

Tomáš PETRÁČEK

***Západ a jeho víra. 9,5 teze
k dopadům Lutherovy reformace***

(= Teologie)

Praha, Vyšehrad, 2017, 144 s.,
ISBN 978-80-7429-911-7.

Monografie *Západ a jeho víra* církevního historika Tomáše Petrálky se zabývá reflexí dopadů reformace na západní křesťanství.

Analyzuje a shrnuje předpoklady, průběh i důsledky velkých evropských reforem (luterské, zwingliánské a kalvínské), které autor vnímá jako významný zlom v dějinách západního křesťanství, pro příběh Evropy 16. – 20. století. T. Petrálka publikoval četné studie a monografie z oblasti církevních dějin, např. *Výklad Bible v době (anti-)modernistické krize. Život a dílo Vincenta Zapletala OP (1867–1938)* (Praha 2006); *Bible a moderní kritika, Česká a světová progresivní exegese ve víru (anti-)modernistické krize* (Praha 2012); *Sekularizace a katolicismus v českých zemích* (Ostrava 2013) či *Církev, tradice, reforma* (Praha 2016), tedy práce, které byly historiky, teology a odbornou veřejností přijaty víceméně pozitivně. Recenzovaná kniha je rozdělena do deseti kapitol, předmluvy Václava Malého, úvodu, závěrečných glos, doslovu Karla Skalického, soupisu pramenů a literatury a resumé. Kapitoly sledují významné okruhy analyzované problematiky, z nichž mnohé můžeme považovat za klíčové momenty reformace, např. II. „Luther – rebel nikoliv bez příčiny“, V. „Rozbití jednotného hodnotového rámce a devaluace postavení náboženství“, VII. „Stát a církev: reformace a vznik laického státu“ či IX. „Tolerance jako přínos a důsledek reformace“. Zatímco první kapitoly představují stručný Petrálkův exkurz do politicko-nábožensko-kulturních souvislostí první poloviny 16. století, jádrem práce jsou kapitoly, které se zamýšlejí nad důsledky reformace, jež vedly k rozdělení západního křesťanství. Kapitoly se natolik prolínají a doplňují, že je není možné od sebe jednoduše oddělit. Jsme tak konfrontováni s analýzou, která se vzápětí stává syntézou hluboce promyšlených církevních dějin druhého tisíciletí.

Petrálka přiznává, že hlavní motivací knihy bylo hledání kořenů náboženského štěpení

i příčin sekularizace, již se autor zabýval v předchozích dílech, i postřehnutí jistých paralel mezi duchovními boji tehdejší doby a dnes. Dozvuk reformace se podle autora ozýval až do Druhého vatikánského koncilu v letech 1962–1965, přičemž se i dnes může stát společnou platformou ekumenického dialogu k překonání problematických období dějin. Monografie se navzdory omezenému rozsahu nespokojuje s přijetím černobílého hodnocení dějin reformace, ale dokáže zužítkovat Lutherovy revoluční kritiky deformovaného vývoje křesťanství ku prospěchu katolické strany, jež zužítkovává potenciál evropské reformace k vlastnímu růstu.

Podle autora bylo Lutherovo vystoupení oprávněnou kritikou řady stinných stránek tehdejšího náboženského života i církevní praxe, např. kněžské korupce, chtivosti, laické nevzdělanosti, pověřivosti či nedodržováním křesťanských principů, která – posilována rozvojem humanistické zbožnosti a novověkého rozumu ruku v ruce zájmu o pohanskou antiku – směřovala k obnově křesťanské víry a života. Možná bylo též výslednicí role osobnosti v dějinách, historického teologa Martina Luthe- ra, jenž pod vlivem německé mystiky a Augustinova učení uvrhl do pohybu původně nezamýšlené procesy. Pavlovským učení o ospravedlnění oslovil kritikou životního stylu církevních představitelů mnohé nespokojené, zejména vzdělané vrstvy, nižší šlechtu a měšťany. Kritické hlasy, vnímající stále zjevnější rozpor mezi ideálem a praxí na úrovni instituce církve ji ostatně provázely již od vrcholného středověku. Navzdory kritikám i občasnému paušalizování zůstávala církev pevnou součástí tehdejší společnosti, v níž plnila řadu ekonomických či sociálních povinností.

Počátek příběhu reformace nalezneme v roce 1517, kdy Martin Luther zveřejnil svých 95 tezí, čímž vyvolal okamžitou reakci katolické strany. Na sebevědomý spis papežského teologa z roku 1518 odpověděl Luther v podobně bojovém duchu s důrazem na národní čest (vysoké plnění z německých diecézí do Říma), kterou společně se správným pojetím katolické zbožnosti v duchu prvotní církve bránil na disputacích v Lipsku a později ve Wormsu. Luther se domníval, že reforma církve vzejde z obnovy křesťanského učení vymaněného z okovů středověkého myšlení i papežské tyranie. Podle Petráčka tak „nešlo o reformu církve jako instituce, ale mnohem radikálněji o to, učinit křesťanstvo více křesťanským“ (s. 38).

Při úvaze nad odpustky i jednostranným čtením Bible došel Luther k závěru, že papež je Antikrist, který službu Bohu pouze předstírá, aby věřící zmátl a odvedl je od Krista. Postupně se dostal do konfliktů s církví, jež podle něj nebyla garantem spásy. Když jej papež v roce 1520 exkomunikoval, stal se v Lutherových očích nejen nezpochybnitelným Antikristem, ale tím, kdo mu (radikalizovanému, stále více sarkastickému a nesnášenlivému mysliteli) definitivně uzavřel cestu do církve. Když pak papež Hadrián VI. uznal oprávněnost některých Lutherových výtek, potvrdil tím v očích německého kacíře jen bezradnost a nereformovatelnost římské církve.

Tento poměrně složitý proces ve střední Evropě (který Petráček sleduje v řadě různých vlivů a faktorů: např. napětí mezi císařem a papežem, osobnost papeže, vliv nových médií, obavy z příchodu eschatologického věku, vzestup městských elit, rozvoj univerzit, nástup knihtisku atd.) lze považovat za počátek evropské reformace, která ovšem

směřovala více k rozkolu než harmonii. Není překvapující, že se tak dělo v důsledku prostopášnosti renesančních papežů (např. Pavla III.), kteří se oddávali svodům pozemských radovánek obdobně jako jejich světských vrstevníci. Autor vidí v nevraživosti mezi luterány a katolíky v 16. století diskreditaci křesťanství v očích současníků i počátek procesu sekularizace následujících století: církev stále více směřovala do područí vyvažující a usměrňující státní moci, která jediná mohla garantovat trvalý mír.

Křesťanství se tak stávalo státní ideologií, která po zkušenosti náboženských válek přispěla k odmítání náboženství jako takového. Měnil se i katolicismus, který posiloval svoji pozici proti protestantské reformně zdůrazněním papežské autority a pečlivěji formulované nauky víry. Ta v nových podmínkách Evropy sice produkovala disciplinovanější a vzdělanější klérus s vyšší prestiží i kreditem ve společnosti, avšak platila jej cenou nových církevních zákonů a předpisů a vymáháním jejich dodržování. Tím církev ve společnosti postupně uvolňovala místo státu; luterská církev se stala státní církví. Novými intelektuálními elitami 17. století tak již nebyli duchovní ale laici, institucionálně nespojení s církví. Potvrdil to vývoj následujících století, který postupně vyřadil církev z vlivu na tehdejší společnost. Reformace se v Petrářkových očích stala krizí celoevropského systému, která odhalila rozklad společenského řádu. Nebyla demokratizačním proudem, ale cestou církve do područí státu, k níž strhla i katolíky. Autor knihy vidí příčiny protináboženských a protiklerikálních nálad i v postupném vzdalování společnosti od církve.

Kultivovaně psanou knihu T. Petrářky považuji za mimořádný vklad do církevních dějin 16. století, který dokáže pou-

kázat na zajímavé a důležité souvislosti, přesvědčivě formulovat příčiny a důsledky reformace a zasadit její šíření do politicko-nábožensko-kulturního kontextu Evropy 16. století. Přitažlivost Petrářkovy knihy navíc zvyšuje čtivost i logické řazení částí celého díla. Proto ji můžeme považovat za potřebný a významný příspěvek k církevním dějinám v přelomové epoše na rozhraní středověku a novověku.

Marek Šmíd

ERASMUS ROTTERDAMSKÝ *Užitečná rozprava o vedení války s Turky s výkladem Žalmu 28*

(= Europa, sv. 57)

Praha, Academia 2018, 105 s.,
ISBN 978-80-200-2780-1.

Příznačně do edice *Europa* zařadilo nakladatelství Academia spis Erasma Rotterdamského *Utilissima consultatio de bello Turcis inferendo* z roku 1530. Toto klasické dílo evropského humanismu vyšlo v moderním překladu Marcely Slavíkové, která je doprovedla úvodní statí a podrobným poznámkovým aparátem. Je to pozoruhodná ukázka filosoficky podložené epistolografie (v daném případě v podobě obšírného listu Erasmusu příteli, německému právníku Johannu Rinckovi), zaměřená k aktuálním politickým problémům 16. století.

Ediční komentář vyniká v těch partiích, jež se týkají Erasmove díla a klasické vzdělanosti. Věcné vysvětlivky jsou převzaty především z povšechných historických souhrnů, což je pochopitelné se zřetelem k překladatelčině filologickému zaměření a také k množství reálií a témat, jichž se univerzálně vzdělaný Erasmus dotkl a jež bylo třeba identifikovat. V některých případech

by však bylo přece jen vhodné povšimnout si poněkud blíže komentovaných osob či událostí a uvést je do kontextu, popřípadě vysvětlující charakteristiku zpřesnit (kupříkladu na s. 11: Ludvík Jagellonský nebyl jen uherským, ale i českým králem; po obležení Vídně roku 1529 se zdaleka ještě neblížil „začátek konce turecké expanze do Evropy“, v churchillovské mluvě to nebyl dokonce ani konec začátku; podobných příkladů lze uvést řadu). Vcelku však je možno komentář ocenit jako užitečnou pomůcku pro čtenáře.

Historická interpretace Erasмова spisu nemohla být předmětem této knížky, ale edice M. Slavíkové k ní připravila dobré předpoklady i pro čtenáře a badatele bez klasicko-filologického zázemí. Alespoň stručnou charakteristiku si však toto dílo zaslouží. Věcnou základnou je shrnutí geopolitické situace Evropy kolem roku 1529, kdy již turecká moc sahala od blízkovýchodní Asie a severní Afriky do Uher a kdy Evropa zažila šok při prvním obléhání Vídně. Erasmus vstoupil do tehdejší učené rozpravy o možnostech obrany proti osmanskému nebezpečí. Byl si vědom obrovské mocenské základny útočníků a ohrožení celé Evropy, ale v zájmu své tendence se snažil zdůrazňovat spíše náboženskou než vojenskou stránku věci. Akcentoval domnělou bezvýznamnost Turků včetně jejich „naprosté necivilizovanosti“ (s. 43), aby prokázal, že vše je v rukou křesťanů, pokud se zbaví vlastních neřestí – především nesvorného, ctižádostivého a zrádného jednání, jímž se blíží amorálnosti Turků.

Ačkoli titul Erasмова výkladu staví do popředí válku s Turky, přinejmenším rovnocenným tématem pro něho byla morální obroda křesťanské společnosti. Nizozemský učenec patřil k té vlně myslitelů, kteří v raném období osmanské expanze pokládali turecké vpády za Boží trest, jímž jsou křes-

ťané stíháni za svou mravní pokleslost. Podobnou moralistní interpretaci tureckého nebezpečí nenabízeli jen hluboce nábožensky založení teoretici, ale i praktičtí politici včetně Habsburků a jejich propagandistických mluvčích. Rozdíl spočíval v tom, že Erasmus požadoval nápravu především od vládců, z nichž mnohým vytýkal rozmarilost a nesvornost, zatímco nositelé moci argumentovali nemravností svých poddaných a využívali této argumentace jednak k sociální disciplinaci obyvatel ovládaných zemí, jednak ke zvyšování tlaku na daňové zatížení za účelem zbrojení proti vnějším nepřítelům.

Do této moralistní linie nazírání na Turky patřil v českém prostředí kupříkladu Erasmov mladší současník Jan Zajíc z Házmburka, který o dvě desetiletí později sepsal v podobném duchu vlastní pojednání o turecké hrozbě a o možné obraně proti ní (*Sarmacia aneb Zpověď českého aristokrata*, text nově vydaný roku 2007). Házmburk ovšem kladl větší důraz na vojenskou stránku obrany a později docházelo v tomto směru k dalšímu posunu. Ve druhé polovině 16. století se argumentace Turky jako ztělesněním zla či „bičem Božím“ udržovala spíše ze setrvačnosti a postupně byla nahrazena realistickým pohledem na silného a nebezpečného soupeře, kterého však lze porazit, pokud ho křesťané předčí silou, výzbrojí a válečnou strategií. V té době se stalo sepětí turecké hrozby s morálními apely spíše jen rozšířenou floskulí, zato však si zachovaly životnost Erasmovy obecné úvahy o politice.

Erasmus Rotterdamský přikládal zvláštní význam politické morálce, což bylo pro něho téma daleko přesahující pouhé soupeření s jedním zahraničním nepřítelem. Ústřední otázkou se mu stalo vymezení zá-

konné a spravedlivé války. Erasmus v tomto směru polemizoval jak se stoupenci nekompromisního válčení s Turky, tak i s jeho zásadními odpůrci včetně Martina Luthera. Ve spisu hájil představu, že i Turky je třeba považovat za lidi, kteří jsou navíc „napůl křesťany“ (s. 45). Pro vedení oprávněné války kladl podmínku, aby v čele křesťanského vojska stál zbožný vládce či vojevůdce, který se spoléhá na Boží pomoc, dále aby byl boj veden pod praporem Krista a nesledoval jiné zájmy než „klid ve státě“, jinak řečeno záměry „čisté a spravedlivé“ (s. 49, 65). I v takovém případě měla být válka co nejkratší a nejšetrnější, s co nejmenšími ztrátami na životech.

Nizozemský humanista se domníval, že spravedlivou válku proti Turkům by měli vést přední panovníci jeho doby – císař Karel V., francouzský král František I. a český a uherský král Ferdinand I. – společně. To však bylo jen zbožné přání, neboť mocenské rozpory mezi Španělskem a Francií byly v 16. století nepřeklenutelné, naopak skutečností se stalo francouzsko-osmanské spojenectví proti Habsburkům. Ve válce o Uhry stál Erasmus na straně Ferdinanda I., jehož pokládal za prozíravého a zbožného vladaře. Domníval se, že i jeho poddané bude možno zainteresovat na obraně, pokud panovník přistoupí k šetrnému hospodaření, aby měl dostatek peněz na válku s Turky bez dalšího zvyšování daní. Za důležité pokládal přesvědčit poddané, že bojují za sebe, za své rodiny a domovy. Středoevropský vývoj v následujících desetiletích ukázal, že reálná situace byla daleko složitější, než předpokládal učený moralista.

Humanistický obhájce spravedlivé války se neoprostil od pocitu nadřazenosti nejen ve smyslu civilizačním, ale i náboženském.

Prosazoval jistou míru tolerance v mezikonfesijních vztazích a hájil zásadu, že není dovoleno svévolně zabíjet jinověrce (Turky, stejně jako Židy), neboť křesťanství lze šířit pouze přesvědčováním, nikoli donucováním. Nebyla to však výzva k paralelní koexistenci stoupenců různých náboženství v tom smyslu, jak byla už v Erasmově době uplatňována v českých zemích, nýbrž snaha o christianizaci vyznavačů ostatních monotheistických náboženství. Podle jeho názoru bylo třeba Turky „zahnat do Kristova ovčince“ (s. 57), i když se to mělo stát pozvolna a nenásilně.

Vydání *Užitečné rozpravy* přináší obohacení v několikerém směru. Předně umožňuje poznat Erasmovy názory na politiku, politickou morálku a na řešení mezistátních konfliktů. Dále otvírá pohled na sepětí náboženství s řešením velkých mezinárodních konfliktů v období nastupující reformace. A konečně naznačuje pohled západoevropského humanisty na situaci ve střední Evropě, její hodnocení a politické preference v dramatickém období po nástupu habsburské dynastie na český a uherský trůn.

Jaroslav Pánek

Eckhard LEUSCHNER –
Thomas WÜNSCH (eds.)

Das Bild des Feindes. Konstruktion vom Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege

Berlin, Gebr. Man Verlag 2013, 512 s.,
ISBN 978-3-7861-2684-3.

Publikace *Das Bild des Feindes* zpřístupňuje příspěvky dvou konferencí, jejichž účastníci se věnovali otázce, jak boje s Osmanskou říší ovlivnily kulturu zúčastněných

zemí.¹ Soustředili se přitom na vytváření obrazu nepřitele, který sledovali v různých souvislostech od politiky a propagandy, přes náboženství, literaturu a výtvarné umění až po každodenní život. Významný prostor věnovali také proměným zobrazování nepřátel, zvláště Turků, jež souvisely s momentální situací či vystoupením dalších odpůrců, při jejichž zatracování se nabízelo užítí osvědčených stereotypů.

Editoři rozdělili publikaci na čtyři velké oddíly podle klíčových témat. První z nich věnovali problematice, jež má nejdelší tradici, totiž výzkumu vnímání tureckého nebezpečí v zemích střední a východní Evropy od pozdního středověku do konce 18. století.² Texty Martina Wredeho, Paula Srodeckého, Ulrike Ilg, Martina Mádl a Eckharda Leuschnera nicméně prokázaly, že se na tomto poli ještě dá učinit řada podstatných objevů. Zatímco Paul Srodecki se podrobně zabýval šokem, který pro západní křes-

ťanstvo znamenala bitva u Nikopole v roce 1396, zaměřili se Martin Wrede, Martin Mádl a Eckhard Leuschner na propagandistické zobrazování vítězství nad Turky v 17. a na počátku 18. století, tedy v době, kdy již bezprostřední nebezpečí ovládnutí Evropy Osmanskou říší pominulo a turecké motivy bylo možné využívat k obrátce oslavě panovníka a katolické církve. Ulrike Ilg na pozoruhodných příkladech ukázala, jak habsburští vyslanci působící v Konstantinopoli přispívali k rozšíření znalostí o vzhledu osmanských měst i jejich každodenního života tvorbou ilustrovaných cestopisů i přivážením množství suvenýrů.

Mimo hlavní téma naopak stojí text Aloise Brunnera o stavebním rozvoji Pasova, k němuž přispěla císařská svatba a pobyt Leopolda I. Nejasně vyzněl příspěvek Waltera Hartingera, který si položil zajímavou otázku, jak se mohl stát intimní, mírumilovný obraz Pasovské Madony jedním z klíčových symbolů protitureckého boje, nedokázal ji však uspokojivě zodpovědět. Do publikace pak vůbec neměl být zařazen krátký text Nenađa Moačanina, který nepředstavuje výsledky konkrétního výzkumu, nýbrž se pouze esejisticky zamýšlí nad tím, že Chorvaté museli nějak reagovat na osmanskou nadvládu.

Druhý oddíl sdružuje příspěvky, věnované složité situaci zemí východní a středovýchodní Evropy, v nichž se s realitou tureckého ohrožení potýkali nejen katolíci, nýbrž na prvním místě pravoslavní. Klíčové texty sepsala Liliya Berezhnaya, Endre Sashalmi a Thomas Wünsch, kteří analyzovali zobrazování nepřátel mezi pravoslavnými křesťany, zápasícími s Osmanskou říší i s katolickými sousedy. Vedle těchto příspěvků, přinášejících zajímavé pohledy na myšlenkový svět ortodoxních, působí poněkud strnule texty Antoniho Mironowicze

1 Konferenci „Das Bild des Feindes. Die Konstruktion von Antagonismen und der Kulturtransfer zwischen Mittel- und Osteuropa und dem Osmanischen Reich im Zeitalter der Türkenkriege (16. bis 18. Jahrhundert)“ uspořádali Thomas Wünsch a Eckhard Leuschner ve dnech 29. až 31. října 2009 na Univerzitě Pasov. Navazovala na ni konference „Feindbilder im Zeitalter der Türkenkriege“, jež se konala v Římě od 26. do 27. listopadu 2009.

2 Výsledky důležité práce na tomto poli shrnuje Almut HÖFERT, *Den Feind beschreiben. »Türkengefahr« und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*, Frankfurt – New York 2003. Vedle ní však vyšla řada dalších prací, některých též popularizačních, včetně nejznámějšího českého příspěvku Tomáš RATAJ, *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z českých zemí*, Praha 2002.

a Urszuly Pawluczuk, které v pozitivistickém duchu popisují situaci pravoslavných církví ve vybraných oblastech a obdobích. Přesto mají svou cenu, neboť historie a kultura ortodoxních se ve střední Evropě nachází neprávem stranou badatelského zájmu.³ Metodologicky podnětným textem přispěl Ferdinand Opll, který poukázal na to, jak se hluboké zážitky ze dvou tureckých obléhání Vídne vtiskly do lidových písní, legend i regionálních slavností. Je pouze nejasné, proč Opllova studie nebyla zařazena již do první části publikace, do níž obsahově náleží.

Zatímco se první dva oddíly zabývaly pohledem křesťanů na Turky, ve třetím oddíle byla zvolena obrácená perspektiva. Vydavatelům se však podařilo pro projekt získat jen nepočetnou skupinu badatelů, kteří se zabývají tím, jak obyvatelé Osmanské říše posuzovali kulturu, politiku, diplomacii a umění svých křesťanských odpůrců a zda se jimi inspirovali. Do této problematiky se ponořili Tomasz Ciesielski, Turgut Saner a Mustafa Soykut. Ostatní badatelé spíše naznačovali možné cesty dalšího výzkumu. Suraiya Faroghi např. doporučila pozornosti dosud špatně inventarizované fondy sultánova paláce, jež mohou obsahovat důležité dokumenty z pera tureckých vyslanců. Zsuzsa Barbarics-Hermanik doložila znalost „západních“ psaných novin na sultánově dvoře, ale nezjistila, zda jsou vůbec dochované.

Zajímavé texty, jež se poněkud vzdalovaly koncepci tohoto oddílu, napsali Klaus

Kreiser a Markus Koller. Prvně jmenovaný se zabýval otázkou, jakou proměnu obvykle prodělalo křesťanské město, když bylo dobyto muslimy a stalo se správním centrem Osmanské říše, druhý seznámil čtenáře s málo známou problematikou herezí v muslimském světě a snahou sultánů prosadit jednotný sunnitský islám.

Ve čtvrté a závěrečné části publikace shromáždili editoři příspěvky, jež se zabývaly obrazem nepřítele, zpravidla tureckého, ve výtvarném umění. Opět tu převládla evropská perspektiva, která sledovala pronikání orientálních motivů do křesťanského umění a nezajímala se o to, zda obdobný proces probíhal také v Osmanské říši. Přesto se tu nalézají několik pozoruhodných textů. Náleží k nim studie Eckharda Leuschnera, jež se zamýšlel nad výpovědní hodnotou Raffaelova obrazu, zachycujícího setkání papeže Lva a hunského vojevůdce Attily jako zástupců dvou naprosto odlišných kultur. Pozornost si zaslouží i obsáhlá analýza Rubensových obrazů, kterou provedl Ulrich Heinen. Ten poukázal na pravděpodobné umělecké nárazky na tehdejší válečné i diplomatické dění, o němž byl slavný malíř skvěle informován. Zajímavé postřehy přinesly též práce Ryszarda Knapińskiego a Cristiny Ruggero, kteří sledovali turecké motivy na vybraných malbách a sochařských dílech. Na využití tureckých motivů při slavnostech se zaměřily Marina Dmitrieva a Hanna Osiecka-Samsonowicz, zatímco Christina Strunk zkoumala portréty vlivných osobností, jež stály modelem v orientálních úborech. Právě s ohledem na oddíly věnované výtvarnému umění bylo velmi důležité, že se editorům podařilo vydat publikaci v reprezentativní podobě na kvalitním křídovém papíře.

Naopak určitou slabinou zůstává fakt, že se vydavatelům nepodařilo příspěvky sjed-

3 V České republice se dějinami a myšlenkovým světem ruských pravoslavných v raném novověku dlouhodobě zabývá brněnský historik Pavel Boček. Například Pavel BOČEK, *Sergij Radoněžskij i Moskovskaja Rus*, Makarijevskije čtenija XXII., 2015, s. 39–53 či TÝŽ, *Rus na cestě k ruskému pravoslaví*, Studia historica Brunensia 58, 2011, č. 1, s. 3–9.

notit tak, aby vytvářely koncepční celek. Koncept vyváženého pohledu z obou stran se nepodařilo dodržet pro nedostatek autorů, kteří by se zabývali recepcí křesťanské kultury v muslimském prostředí. K jednotnému dojmu též nepřispívají výrazné rozdíly v délce i jazyku textů. Příspěvky psané v němčině, jež v publikaci převládá, byly proloženy texty v angličtině a italštině. Zatímco studie Ulricha Heinena zaujímá úctyhodných 90 stran, vystačili si jiní autoři s několika stránkami.

I přes tyto nedostatky je publikace *Das Bild des Feindes* významným počinem na poli výzkumu utváření obrazu druhého. Přináší studie významných historiků, kteří problematiku nahlíželi z různých úhlů pohledu.

Kateřina Pražáková

Tatjana P. GUSAROVA

***Vengrija XVI-XVII vv.: portrety
sovremennikov na fone epochi***

Moskva – Sankt-Peterburg, Centr humanitarnych iniciativ 2018, 456 s., 8 s. obr. příl., ISBN 978-98712-871-8.

Ruská historička hungaristického zaměření Tatjana Gusarova má za sebou rozsáhlé badatelské dílo o dějinách raně novověkých Uher. Zaměřila se v něm především na šlechtickou společnost, stavovské instituce, vztahy k vídeňskému centru habsburské monarchie a na jazyk komunikace v mnohonárodnostním království. Řadu svých prací publikovala v maďarštině, což je pro většinu českých historiků jazykové prostředí mnohem obtížněji dostupné než ruské originály jejích studií. Přitom jde o témata, která nemají zdaleka jen vnitřní uherský dosah, ale týkají se historie celé habsburské monarchie a střední Evropy.

Nejnovější kniha Gusarové pojednává o Uhrách 16. a 17. století z hlediska osobních příběhů. Není to soubor medailonů, jak by mohl naznačovat název, nýbrž komponovaný soubor studií, které jsou založeny na výzkumu v maďarských a rakouských archivech a opírají se o poměrně rozsáhlou historiografii, v níž dnes zaujímá prominentní místo čelný znalec habsburských Uher Géza Pálffy, autor zásadního díla *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century* (2009). Kniha T. Gusarové je rozdělena do čtyř částí, zaměřených k sociálním, politickým, kulturním a mentálním aspektům osobních historií, přičemž se tyto aspekty v různé míře prolínají.

Soustředění na nobilitu (od nejvyšších aristokratů až po drobné šlechtice) je opodstatněno rozhodující rolí šlechty nejen v politickém a vojenském, ale i v hospodářském a kulturním vývoji slabě urbanizovaných Uher, v nichž se po roce 1526 obtížně prosazovala i královská moc. Autorka na příkladu jednotlivců nebo skupin z řad magnátů, střední a nižší šlechty sleduje jejich podíl na samosprávě země a její obraně; zkoumá proměny „politického národa“ v důsledku byrokratizačních tendencí a snah Habsburků o posílení vlastních pozic cestou nobilitace loajálních osob, přicházejících z jiných částí monarchie či z německého a italského prostředí.

V porovnání s rakouskými a pobělohorskými českými zeměmi si uherská šlechta udržovala vysoké sebevědomí, které upevňovala mj. důrazem na právní specifika a na autostylizaci jakožto ochránce křesťanstva proti osmanské expanzi. Mikrohistorickým postupem sleduje T. Gusarova způsob jejich myšlení a rozhodování na příkladu významných osobností (právník István Werbőczy, ostríhomský arcibiskup Miklós Oláh, histo-

rik Miklós Istvánffy a jiní) i méně známých postav, a to se záměrem ukázat, jak se jednotlivci v konkrétních případech lišili od obecně předpokládaných modelů chování. Studium vybraných postav v konkrétních situacích dospívá Gusarova k přehodnocení obvyklého interpretačního modelu, totiž pojetí poměru uherské šlechty k Habsburkům jako zásadního a trvalého konfliktu. Dokládá složitost těchto vztahů, v nichž se uplatňovaly také společné zájmy, kompromisy a kreativní součinnost. Závěrem autorka konstatuje, že politické a kulturní kontakty uherské nobility s ostatními částmi monarchie přispívaly k vytváření nadnárodní elity a tím i k udržení habsburské střední Evropy ještě dlouho po vyhnání Turků. To v podstatě odpovídá poznatkům o integračním vývoji české a rakouské šlechty.

Jaroslav Pánek

Ondřej PODAVKA

Zdeněk Brtnický z Valdštejna.

Učený šlechtic a jeho deník z cest

Praha, Vyšehrad 2017, 265 s.,

ISBN 978-80-7429-900-1.

Tematická řada Velké postavy českých dějin, vydávaná v nakladatelství Vyšehrad od roku 2002, přinesla již řadu biografí významných českých a moravských osobností od středověku až do 20. století. Mezi nimi nalezneme několik mužů i žen z období raného novověku: stačí připomenout Petra Voka z Rožmberka od Jaroslava Pánka, Polyxenu z Lobkovic z pera Marie Ryantové, Karla staršího ze Žerotína od Tomáše Knoze či Jana Šemberu z Boskovic mladé badatelky Kateřiny Dufkové. Zvláštní pozornost je věnována, domnívám se že neúmyslně, členům rodu Valdštejnů. Ostatně první

z řady takto prezentovaných osobností byl Albrecht z Valdštejna od Zdeňka Kalisty, tedy práce připravená do tisku v šedesátých letech 20. století, v době normalizace však již nevydaná. V roce 2016 se v rámci této edice dostalo i na pražského arcibiskupa Jana Fridricha z Valdštejna, jehož biografie vycházela z mimořádně zdařilé dizertační práce Jiřího M. Havlíka. O rok později následovala kniha Ondřeje Podavky o Zdeňkovi Brtnickém z Valdštejna.

Postava tohoto moravského šlechtice přitahovala nejen české historiky již dlouho; za všechny lze jmenovat Bedu Dudíka, Josefa Polišenského, nověji potom Petra Maťu. Důvodem nebyla ani tak nešťastná smrt vzdělaného Valdštejna ve vězení na brněnském Špilberku, kde zahynul jako oběť stavovského povstání, do něhož se zapojil ve funkci jednoho z moravských direktorů. Přitažlivost Zdeňka Brtnického spočívala v jedinečných ego-dokumentech, které po sobě zanechal a jejichž výpovědi se unikátním způsobem doplňují: latinsky psaný deník z kavalírské cesty a neméně zajímavý památník. Kombinace obou pramenů tvoří páteř recenzované knihy; jejich rozbor a informace z nich získané zaujmají velkou většinu jejího obsahu.

Tím směřuji k otázce, jak psát biografii jedince, o němž historik čerpá převážně ze dvou, byť obsáhlých a nesporně velmi zajímavých zdrojů. Ondřej Podavka, který kromě historie absolvoval na Filozofické fakultě UK také studium latiny, oba klíčové prameny přeložil. Není pochyb o tom, že se jedná o práci záslužnou a zejména v případě Valdštejnova deníku i značně komplikovanou. Nemohu se však ubránit dojmu, že to nestačí. S koncem deníku, na Silvestra roku 1603, tak vlastně biografie končí, následujících dvacet let jakoby někam zmizelo. Vald-

štejn se sice do stavovského povstání nepohyboval v nejvyšších patrech zemské politiky, ale jednalo se o šlechtice se solidním majetkem a zejména jedinečnými kontakty na přední osobnosti tehdejší politické scény včetně Karla staršího ze Žerotína; absence pramenů je tudíž zarážející.

O době, kdy Valdštejn zasedal v moravském direktoriu, ani o následném soudním řízení se toho v recenzované knize také bohužel příliš nedočteme. Totéž platí i o mimořádně zajímavém konfiskačním procesu, jehož předmětem se stala strategicky položená Brtnice a který alespoň v základních konturách představil v knize o pobělohorských konfiskacích Tomáš Knoz. Jakoby ve chvíli, kdy se nedostává osobních pramenů (na s. 225 přiznává Podavka v pozn. 5 fatální nedostatek zachované korespondence z let 1602 až 1621), přestává pro autora Valdštejn jako historická osobnost existovat. Zároveň platí, že pro období po roce 1603 vytěžil autor zcela jen Státní okresní archiv v Jihlavě v kontextu pramenů hospodářské povahy. Přiznám se, že nedokážu odhadnout, jak by dopadly sondy do archivů moravské zemské správy, do rodinného archivu Ditrichštejnů (minimálně v otázce zmíněného konfiskačního procesu) nebo do vídeňského Haus-, Hof- und Staatsarchivu. Následující řádky tedy budou patřit především Valdštejnovi, kavalírovi na cestách. Studium a cesta představují hlavní linii Podavkova vyprávění, které občas sklouzne k pouhému itineráři, jindy je kladen důraz na tematické pojetí. Recenzovaná kniha je nejprůstřednější tam, kde autor kombinuje vyprávění věrně reprodukováných pramenů s humanistickým základem, na němž spočívalo Valdštejnovo školení. Podavkovi se tak daří poměrně přesně rekonstruovat nejen život, ale i myšlenkové pochody mla-

dého intelektuála na cestách za vzděláním. Představy budoucího brtnického pána ovlivněné klasickou, především pak latinskou kulturou vystupovaly na povrch v těch pasážích deníku, kde jeho autor přerušil tok denních záznamů delšími úvahami, například při popisu venkovského či městského prostředí a krajiny, kterou se svým doprovodem projížděl. Valdštejn se na svět díval zvědavýma očima a popisoval jej s pomocí humanistických schémat, což lze pozorovat například při řazení předmětů spařených v kunstkomorách nebo ve sledu popisovaných místností proslulých paláců. Podavka dokázal spolehlivě dešifrovat, které myšlenky pocházejí z četby antických klasiků, které vznikly recepcí humanistických či náboženských autorit, které byly výsledkem četby cestovních průvodců a kde projevil Valdštejn vlastní invenci. Je velmi zajímavé sledovat, co primárně zaujalo Valdštejna a co poté sekundárně upoutalo na jeho popisu Ondřeje Podavku. Ten nešetřil v rámci poznámek pod čarou citáty z originálu, tento aspekt však bude možné naplno posoudit až ve chvíli, kdy bude celý Valdštejnův deník zpřístupněn širší veřejnosti ve vědecké edici, což autor recenzované knihy avizoval. Kromě kapitoly o vnímání krajiny tvoří jádro publikace oddíly, pojednávající o Valdštejnových intelektuálních a uměleckých zájmech, o jeho společenských kontaktech navázaných na cestách a o jejich proměně po návratu na Moravu (oběma kapitolám by přitom prospělo jejich důslednější provázání). Mladý šlechtic z textu vychází jako skutečný vzdělanec s nepředstíranou touhou po vědění. Jedním z nejpozoruhodnějších míst Podavkovy knihy je zdařilá pasáž o Valdštejnově náboženství, resp. konfesi. Kombinace osobních výpovědí v deníku se zachovanou korespondencí totiž umož-

ňuje nahlédnout do prožívání víry u luterána filipistického směru. Přiřazení k tomuto proudu Podavka věrohodně dokládá (s. 191–195). Tím odkrývá možnosti, jak lze zkoumat vyznání u většiny tehdejších šlechticů, u nichž zařazení mezi určitou konfesní skupinu není vůbec jednoduché; pokud ovšem nepatřili mezi jasně definované katolíky či naopak členy jednoty bratrské.

Valdštejnův deník dává nahlédnout i do cestovatelské každodennosti, jeho text je věnován způsobům cestování (na koních, na lodích), nebezpečím na cestách (lapkové, nepřítel počasi, bloudění mimo známé komunikace) i ubytování, jídlu a noclehům. Znalost prostředí (Valdštejn kromě českých zemí procestoval Říši, Švýcarsko, Španělské Nizozemí, Francii, Anglii a Itálii) i ovládnutí cizího jazyka (kromě češtiny, němčiny a latiny uměl francouzsky a italsky) mu umožňovaly srovnávat jednotlivé lokality napříč Evropou i napříč dějinami například s antickými místy, která nikdy osobně nespatřil. Opět i v tomto momentu se setkáváme s mícháním osobní zkušenosti a oněch *loci communes*, přístupných v dílech klasických autorit.

Zatímco Valdštejn sám srovnával často a rád, Podavkova kniha příliš komparací nenabízí. Podíváme-li se na citace v poznámkách pod čarou, udiví nás malá frekvence sekundární literatury, která by autorovi poskytla možnost opustit chvílemi fascinující vyprávění hlavního hrdiny a nalézat paralely i u jiných mladých šlechticů na kavalírských cestách. Vzhledem k tomu, o jak oblíbené téma mezi českými i zahraničními historiky jde, by se jistě našel dostatek komparativního materiálu. Pokud bychom k tomu připočetli i literaturu o dalších aspektech šlechtické každodennosti na přelomu 16. a 17. století, pak se jedná o množ-

ství ještě podstatně větší. Z ní však Podavka dokázal vytěžit zcela snad jen práce svého školitele Martina Holého.

Ondřej Podavka neskrývá okouzlení jedinečným pramenem a jeho ústřední roli přiznává i v podtitulu své knižní prvotiny. Kolem Valdštejnova deníku, jehož originál je uložen ve Vatikánské knihovně, se pohybovaly celé generace historiků, aniž by jej systematicky zpracovaly. To se nyní změnilo. Je však třeba přiznat, že recenzovaná kniha vlastně není biografií Zdeňka Brtnického z Valdštejna, ale spíše sondou do jeho myšlenkového světa v době dospívání. Jak mnoho se tento svět změnil s léty pobývání na předbělhorské Moravě, během blíže neznámé nemoci, již dlouhodobě trpěl, a během klíčových let stavovského povstání, se z knihy nedozvíme. Ta je spíše pečlivě sestavenou úvodní studií k zatím ještě neexistující edici pramene než klasickým životopisným dílem.

Jiří Hrbek

19. a 20. století

Martin KLEČACKÝ (ed.)

Český „konzul“ ve Vídni I.

Politická korespondence c. k. ministra krajana Antonína Rezka s mladočeským předákem Bedřichem Pacákem

(= Ego. Paměti, deníky, korespondence, svazek 6)

Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Nakladatelství Lidové noviny 2015, 378 s., ISBN 978-80-7422-423-2.

Martin KLEČACKÝ (ed.)

Český „konzul“ ve Vídni II.

Politická korespondence c. k. ministra krajana Antonína Rezka s mladočeskými politiky Václavem Škardou a Karlem Kramářem

(= Ego. Paměti, deníky, korespondence, svazek 13)

Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i. – Nakladatelství Lidové noviny 2017, 327 s., ISBN 978-80-7422-492-8.

Edice korespondence historika, univerzitního profesora a někdejšího člena skupiny realistů Antonína Rezka (1853–1909) překvapivě nespadá do dějin historiografie, ale jak prozrazuje titul do oblasti politických dějin, neboť se týká především druhé Rezkovy kariéry – působení v exekutivních úřadech ve Vídni. Zatímco monografie *Antonín Rezek* z pera Bohumila Jirouška představuje standardní biografii,¹ historik mladší generace Martin Klečacký připravil edici politické korespondence Antonína Rezka jakožto součást svého bádání o českém krajanském ministerstvu ve Vídni. To

vyústilo zejména v monografii *Český ministr ve Vídni*.²

Edice se stejně jako monografie zabývá tématem nacionalizace úřednictva v Předlitavsku, otázkami dvojí, resp. trojí loajality – k rakouskému státu, k vlastnímu národu a k mladočeské politické straně. Rezek sice nebyl členem Národní strany svobodomyslné, ale jak ukazují dopisy publikované v této edici, respektoval vůdčí postavení této strany v českém národě a spoluprací s jejími členy představiteli hodlal sloužit prospěchu české národní společnosti. Rezek přišel do úřednické služby ve Vídni roku 1896, vypracoval se na sekčního šéfa ministerstva kultu a vyučování a roku 1900 byl povolán do Koerberovy vlády jako ministr-krajana. Během své vídeňské byrokratické kariéry navázal nespočetné společenské a pracovní kontakty. Byl přesvědčen, že skutečná moc leží více v státních úřadech než v parlamentu, a během tří let vybudoval z ničeho „úřad“ krajanského ministerstva, který dokázal svoji životaschopnost i po Rezkově demisi v červenci 1903. Úředníci, které na ministerstvu zanechal, dokázali být oporou i méně schopným Rezkovým nástupcům. Po odchodu z ministerské služby Rezek úspěšně kandidoval za mladočechy do českého zemského sněmu, ze zdravotních důvodů se mandátu vzdal v listopadu 1906.

Míru Rezkovy byrokratické obratnosti zřetelně ukazují i oba svazky edice dopisů: v prvním díle s Bedřichem Pacákem (1846–1914), předsedou mladočeského parlamentního klubu na říšské radě a Rezkovým následovníkem v úřadu ministra-krajana, a v druhém díle pak s Václavem Škardou (1861–1912) a Karlem Kramářem

1 Bohumil JIROUŠEK, *Antonín Rezek*, České Budějovice 2002.

2 Martin KLEČACKÝ, *Český ministr ve Vídni. Ve službách císaře, národa a politické strany*, Praha 2017.

řem (1860–1937). Edice vychází ze vzájemné korespondence uložené v osobních fondech všech protagonistů, Pacákovy, Kramářovy a Škardovy v Archivu Národního muzea v Praze a Rezkovy v Literárním archivu Památníku národního písemnictví. Editor využil též fondu Ministr krajan Vídeň, uloženého v Národním archivu v Praze. Nejpočetnější soubor textů tvoří vzájemná korespondence Rezek – Pacák, která čítá 425 dokumentů (z největší části dopisy, ale i vizitky, navštívenky, zálepky, popř. koncepty dopisů) z let 1896–1906, přičemž Pacák byl autorem 228 dokumentů a Rezek jich napsal či aproboval 197. Do druhého svazku se vešly dvě dopisové kolekce: 162 dopisů mezi Rezkem a Škardou z časového období 1897–1906 a 113 mezi Rezkem a Karlem Kramářem z období let 1888 až 1905.

Klečackého způsob ediční práce, vycizelovaný z dalších projektů, na nichž se podílel (např. z vydání deníků právního historika Josefa Kalouska), se vyznačuje vysokým stupněm kvality, které je možno málo co vytknout. Oba svazky uvádí studie, postihující osobní a politické postavení všech respondentů a hodnotící i věcnou povahu korespondence. Texty dokumentů jsou transkribovány a v principu upraveny podle současné jazykové normy. Za standard může čtenář pokládat poznámkový aparát, v kterém editor nejenom stručně přibližuje kontext věcných a osobních záležitostí, které jsou v dokumentech zmiňovány, ale snaží se i dohledat případné odkazy na jiné dopisy, novinové články, úřední dokumenty.

Jednotlivé osoby jsou identifikovány a stručně charakterizovány ve jmenném rejstříku, který byl připojen na závěr obou svazků. Nutno ocenit Klečackého schopnost dohledat životní data mnohých úředníků, učitelů

či kněží, kteří se stali předmětem soustavného úsilí Bedřicha Pacáka a Václava Škardy dosadit na vlivná místa ve státních a samosprávných úřadech či institucích v Čechách vhodně uchazeče, od nichž si mladočeši slibovali loajální vztah k mladočeské straně a českému národu či alespoň neutrální poměr v česko-německých vztazích. Jedna z mála nesprávných identifikací se týká moravských reálií, když na s. 153 zmiňovaný Bauer nemá být rakouský sociální demokrat Otto Bauer, nýbrž moravský zemský poslanec Victor rytíř von Bauer (1847–1911), či marginálie v podobě neurčené Kramářovy četby (sv. II, s. 232, pozn. 4), kde má být Gustave Schlumberger: *Un empereur byzantin au dixième siècle: Nicephore Phocas* (Paris 1890).

První část korespondence s Pacákem obsahuje převážně žádosti o protekci především v Pacákově rodné Kutné Hoře a okolí, ale i jinde po Čechách, později došlo i na konzultace o politické taktice a postup vůči ministerskému předsedovi Koerberovi. Historik politických dějin ocení Rezkovu pochvalu Pacákovy loajality a upřímnosti („s Vámi tuze rád pracuju, protože vím, jak jste loajální a upřímný“, s. 154) a naproti tomu Pacákovy pochyby, zda je možné se plně na Rezka spolehnout (s. 205). Závěr edice zachycuje i výměnu rolí, když soukromník Rezek blahopřeje Pacákovi k jmenování ministrem-krajanem.

Za nedocenenou postavu v mladočeské straně považuje editor předsedu jejího výkonného výboru Václava Škardu, svého času velmi vlivného politika, který byl vyznavačem „drobné, soustavné, promyšlené a cílevědomé organizační práce pro stranu“. Jako vlivný muže v pozadí vyhledával schopné české úředníky, udržoval nejtěsnější kontakt s Antonínem Rezkem i další-

mi českými ministry a zahrnoval je úkoly, které by měli ve Vídni plnit. Jeho kontakty s Rezkem byly čistě utilitární. Rezek chápал rozšiřování české úřednické enklávy ve vídeňských správních a mocenských strukturách jako svou misi a v mezích možností ji rád plnil. Přirovnal se k mickiewiczovskému hrdinovi Konradu Wallenrodovi, čímž naznačoval svoji roli působení v cizím táboře a nutnost nedávat najevo své skutečné smýšlení.

Jádro Rezkovy korespondence s Kramářem spadá do období let 1897–1903, kdy Karel Kramář fakticky určoval směr mladočeské politiky. Klečácký považuje Kramářův vliv na Rezka za silnější než Pacákův, byť dochované dopisy mnohé pouze naznačují, neboť Rezek s Kramářem častěji konzultovali osobně než prostřednictvím dopisů. Z korespondence vysvítá i Rezkova citlivost na kritiku z řad vlastního národa, která mu později přivodila i psychické problémy vedoucí k hospitalizaci.

Klečáckého publikaci lze ohodnotit jako doklad ideální korelace mezi ediční prací a vědeckým zpracováním určitého tématu, zároveň i jako významný příspěvek k dějinám Národní strany svobodomyslné v desetiletí 1896–1906, neboť zachycuje politické záměry jejích čelných představitelů. V případech Václava Škardy a Bedřicha Pacáka jde o vpravdě průkopnickou práci, neboť jim zatím nebyly věnovány veřejně publikované monografie. Zároveň lze tuto edici vnímat, např. díky zmínkám o prvním používání telefonu či tehdejších léčebných metodách, jako vítaný zdroj k studiu dějin každodennosti. V první řadě však Klečácký předložil dalším badatelům nepřehlédnutelný zdroj informací k biografím Antonína Rezka. Z hlediska českých národních dějin a historie habsburské monarchie pak

edice zachycuje zlomové období, kdy rakouská vysoká byrokracie jako celek přestávala být anacionálním činitelem a začínala hrát ve svých jednotlivých představitelích roli advokáta zájmu národa, z něhož přísluší úředníci vyšli.

Pavel Cibulka

Julian WALKER –
Christophe DECLERCQ (eds.)
Languages and the First World War: Communicating in a Transnational War
(= Palgrave Studies in Languages at War)
London, Palgrave Macmillan 2016, 279 s.
ISBN 978-1-137-55029-3.

Stoleté výročí první světové války přináší v české i zahraniční historiografii řadu publikací. Sborník studií, věnovaný komunikaci a jazykovým bariérám mezi vojenskými korpusy a civilním obyvatelstvem různých národností za první světové války, přináší část referátů ze stejnojmenné konference,¹ pořádané Univerzitou v Antverpách a Britskou knihovnou v Londýně v roce 2014. Publikace je rozdělena do čtyř částí: I. Languages at the Front, II. Writing Home, III. The Home Front a IV. Collecting Conflict Words.

Otázka jazykové komunikace ve válce, po-
tažmo v armádách, ležela dosud mimo zorné pole historiků vojenství. Změnu přinesla devadesátá léta 20. století, kdy se novou kategorií analýzy stala „válečná zkušenost“, zkoumaná s využitím přístupů kulturní historie, sociální historie či jazykového

1 Druhý svazek, s podtitulem *Representation and Memory*, tvoří články věnované slovní a jazykové reprezentaci první světové války a konstrukci její historické paměti v dopisech, denících, literatuře, publicistice apod.

rozboru. Publikace se upíná na vojenskou sféru, přičemž civilní obyvatelstvo nechává stranou, nebo (dílem) je akceptuje v roli doplňku. Publikace je mozaikou desítek odborných pojednání, detailněji si všimnu jen těch, která považuji za inspirativní a novátorská. Závěrečná bibliografie slouží jako výborný přehled literatury k jednotlivým tématům.

Část I. obsahuje pět studií. Krista Cowman nabídla v intencích své specializace na ženskou otázku ve Velké Británii a Francii za první světové války příspěvek „The... ‘parlez’ is not going on very well ‘avec moi’: Learning and Using ‘Trench French’ on the Western Front“. Shrnula tu výsledky interdisciplinárního výzkumu, v němž byly uplatněny mj. nástroje lingvisticko-sémantické analýzy. Výklad představuje užívání francouzštiny britskými vojáky na západní frontě v letech 1914–1918 a byl vystaven na základě dobových slovníkových příruček (malých anglicko-francouzských slovníků, které obsahovaly i základní konverzační fráze). První z nich, *How to say it in French?*, vyšla roku 1914, postupně vznikl dokonce termín *Trench French* (zákopová francouzština).

Richard S. Fogarty se v příspěvku „We did not speak a common language. African Soldiers and Communication in the French Army, 1914–1918“ zabývá koloniálními vojáky ve francouzské armádě. Na západní frontě bojovalo přibližně 500 000 mužů ze všech francouzských koloniálních držav. Fogarty se soustředil na jazykové vzdělávání tzv. senegalských střelců (*tirailleurs sénégalais*), což byly pěchotní útvary tvořené rekruty z Francouzské Západní Afriky. Výklad se opírá o prameny z Archivu ministerstva zahraničních věcí v Paříži a manuály pro výuku francouzštiny, např. *Le français*

tel que le parlent nos tirailleurs sénégalais z roku 1916, které inspirují k podobně zaměřeným výzkumům.

Zájemce o středoevropské a české dějiny upoutá článek rakouské historičky Tamary Scheer „Habsburg Languages at War: ‘The linguistic confusion at the tower of Babel couldn’t have been much worse’“. Zajímavá studie vznikla v rámci projektu, zaměřeného na jazykovou otázku v rakousko-uherské armádě v letech 1868–1914. Cílí na tzv. Společnou armádu (*Gemeinsame Armee*), nejpočetnější složku ozbrojených sil Rakouska-Uherska, a dotýká se první světové války okrajově. Ovládat všechny jazyky multietnické monarchie nebylo v silách velitelského kádru armády. Vojáci za účelem utužení morálky a kuráže k boji směli zpívat písně v mateřském jazyce: Češi Kde domov můj, Maďaři písně z revolučních let 1848–1849 apod. (s. 67).

Články vojenských historiků Petera Doyla a Robina Schäfera („Fritz and Tommy. Across the Barbed Wire“) a lingvistky Sandrijn Van Den Noortgate („Caught in the Crossfire. Interpreters during the First World War“) jsou vyvážené z hlediska zastoupení metodologických a výkladových pasáží. Britsko-německý tandem autorů charakterizoval na pozadí dichotomie „Kamerad – surrender“ rozdíly v procesu obohacování slovní zásoby německých a britských vojáků na západní frontě, belgická překladatelka zachytila Pařížskou mírovou konferenci v letech 1919–1920 optikou události, v níž hráli klíčovou roli překladatelé. Bez nich by vzájemná komunikace mezi účastníky konference byla nemožná. Takový náhled na mírová jednání po první světové válce je podnětný již s ohledem na upozadění diplomatických a politických dějin v postmoderní historiografii.

Příspěvky druhé části knihy poji metodologie dějin mentalit, aplikovaná na osobní korespondenci vojáků a válečnou propagandu. Citované úryvky z dopisů vykreslují mentalitu pisatelů, a jsou dokladem jejich politického a ideologického zánění či naopak nezájmu. Takto jsou pojaty články anglické historičky Hilary Footitt („Poetry, Parables and Codes. Translating the Letters of Indian Soldiers“), velšského televizního producenta a moderátora Ifor ap Glyn („Dear Mother, I am very sorry I cannot write to you in Welsh...’ Censorship and the Welsh Language in the First World War“) a již zmíněného Christopa Declercqa („Belgium and the Semantic Flux of Flemish, French and Flemings“). Hlavními aktéry jsou zde Indové, Velšané a Vlámové, kteří během světové války v armádách svých států zastávali druhořadé postavení. Jejich dopisy z fronty, psané mateřským jazykem, byly cenzurovány, přesto ve všech třech případech podávají originální svědectví ovlivněné vlastní, specifickou kulturou.

Účinky válečné agitace prozkoumal na příkladu italské armády belgický historik Koenraad Du Pont, věnující se válečné žurnalistice. V článku „Sociolinguistic Aspects of Italian War Propaganda. Literacy, Dialects and Popular Speech in the Italian Trench Journal L’Astico“ seznamuje čtenáře s tzv. zákopovými časopisy (*trench journals*), a to skrze úryvky jednoho z nich. Třetí část svazku mírně vybočuje z převládajícího zaměření publikace na prostředí bojišť první světové války. Upíná se k civilní sféře, ale činí tak z pohledu vojenských, tentokrát okupačních sil. Úvahy o funkci válečné propagandy na tzv. domácí frontě vycházejí z erudice autorů, mezi nimiž kromě historiků najdeme i literární vědce. Předmětem jejich zájmu je tzv. řízený jazyk,

nezbytná součást všech způsobů ovlivňování veřejného mínění. Hillary Briffa, doktorka válečných studií na King’s College v Londýně, zahrnuje do článku „Malta in the First World War. Demon Kaiser or Colonizer?“ koloniální, třídní a národnostní aspekty propagandy na strategickém souostroví ve Středozemním moři. Hlavním zdrojem informací se pro ni stala tři novínová periodika, vydávaná v letech 1914–1918 v maltštině, pod vlivem britské koloniální správy. Autorka sleduje negativní konotace propagandy spíše v počátečním období války a vyvozuje závěr, že ačkoliv Malta dokázala z pozice britské operační základny vytěžit mnoho výhod, nevyhnula se nakonec povstání „Sette Giugno“, k němuž došlo roku 1919 navzdory tiskové kampani, oslavující vítězství Dohody. Skot Gavin Bowd, specialista na moderní dějiny a kulturu Francie, podal v příspěvku „From Hatred to Hybridization. The German Language in Occupied France, 1914–1918“ rozbor jazyka jako nástroje okupačního režimu. Tentýž záměr realizoval i Belgičan Marnix Beyen v článku „Linguistic Syncretism as a Marker of Ethnic Purity? Jerom Leuridan on Language Developments among Flemish Soldiers during the First World War“. Popisuje v něm situaci, kdy po zahájení germanizace Němci okupovaných Flander ožilo mezi Vlámý vlastníectví, spojené s oživením vlastního jazyka a kultury, realizované však s podporou německého císaře a na úkor belgické státnosti.

Čtvrtá část knihy je zasvěcena vývoji slangu během první světové války s akcentem na mluvený i psaný anglický jazyk, užívaný vojáky a civilním obyvatelstvem Britského impéria. Tuto část tvoří dvě studie. Jejich autorkami jsou profesorky anglického jazyka a literatury: Lynda Mugglestone

z Oxfordu nastínila vývoj slangu a slovní zásoby v době války na konkrétním příkladu. V příspěvku „English Words in War-Time. Andrew Clark and Living Language History, 1914–1918“ vychází z deníku a lexikografických sbírek evangelického pastora Andrew Clarka, který mezi léty 1914 až 1918 působil v malé vesnici v hrabství Essex. Clarkovy práce jsou podle Mugglestone jedinečným zdrojem informací, umožňujícím nahlédnout do procesu vzniku válečných neologismů, včetně pojmu „zákopové válčení“ (*trench warfare*). Devadesát dva svazků jeho deníku *Echoes of the 1914 War in an Essex Village* (srpen 1914 až prosinec 1919) představuje kolektivní historii malé komunity. Lze souhlasit s autorkou, že jde o „historii odpoutanou od velkých faktů a velkých mužů“. Clark dokázal výborně zaznamenat běžnou každodenní mluvu a slang, stejně jako oficiální projevy, jazyk žurnalistů i reklamy.

Přínos recenzovaného díla tkví zejména v interdisciplinarity prezentovaných výsledků, které leží v průsečíku historio- grafického, literárního, jazykovědného a kulturně-historického výzkumu. Studie doplněné smíšeným rejstříkem potvrzují, že nezbytnou součástí vojenského řemesla a vedení války je komunikace. Jakýkoliv komunikační nástroj, v tomto případě jazyk, může být silnou zbraní, což dokládají i kognitivní posuny propagandy a jejich důsledky. Obě témata jsou v publikaci ilustrována i zajímavým obrazovým doprovodem v černobílém provedení.

Vojtěch Szajko

Pavel KREISINGER

Češi a Slovinci v Austrálii v 1. polovině 20. století a jejich účast ve světových válkách
Praha, Academia 2018, 400 s.,
ISBN 978-80-200-2821-1.

Jakkoli nejmenší kontinent, Austrálie, je od českých zemí značně vzdálen, není v době moderní techniky a dopravních možností problémem ani bádání v tamních institucích. Mezi těmi, kteří se do australských archivů dostali, je i mladý olomoucký historik Pavel Kreisinger. Téma, které si zvolil – česko-australské vztahy – je dosud zpracováno pouze torzovitě a s rozdílnou kvalitou; otázka účasti původem českých vojáků v ozbrojených silách našich protivníků dosud zkoumaná téměř nebyla.

Vzhledem k tomu, jak málo toho český čtenář o australských dějinách ví (jakkoli existují již dva překlady *Dějiny Austrálie*, od Geoffrey Blaineyho a Stuarta Macintyreho), rozhodl se autor před vlastním výkladem o našich vojácích do knihy včlenit i několik stručnějších pasáží, rekapituluujících australské dějiny. Nemají charakter samostatných exkurzů, jsou pojaty jako organická součást knihy, jakkoli její gros se týká bohemikální tematiky.

První světová válka (1914–1918) zasáhla Austrálii, jako součást britské koruny, velmi silně: počet jejích padlých (cca 60 000) je srovnatelný například se ztrátami americké armády. Mezi jejími vojáky, kteří zasáhli do bojů na zejména evropských frontách, bylo i několik Čechů: z nich autor sleduje zejména osudy Františka Hájka, ale i několika dalších, včetně (v dalším výkladu zmíněného diplomata) E. J. Hajného. Většina našich krajanů byla nasazena na soluňské frontě, jednotlivcům se podařilo dostat i do československých legií.

Druhá část knihy se věnuje meziválečné éře, a to jak po stránce diplomatických vztahů ČSR a Austrálie (u jejich ustavení stál v roli prvního konzula geograf a profesor pražské Univerzity Karlovy Jiří Viktor Daneš), tak především sledováním vývoje života naší krajské komunity i některých hostů – opomenuta nebyla známá návštěva Egona Erwina Kische v roce 1934. Vice versa je ale doplněn i exkurz o Australanech v meziválečné ČSR. Další kapitoly jsou věnovány dějinám česko-australských vztahů za druhé světové války, kdy se země stala cílem emigrace pro desítky našich spoluobčanů, včetně těch židovského původu. Možná překvapivým zjištěním je, že většina z nich neprojevovala zájem o působení v naší zahraniční armádě: pokus o nábor dobrovolců v letech 1940–1941 skončil fiaskem, když se přihlásili doslova jen jednotlivci... Z osobností je upozorněno zejména na konzula Dr. Adolfa Solanského.

Za vrchol knihy ale lze určitě považovat kapitolu č. 7, která se věnuje (ve shodě s názvem) Čechům a Slovákům v australské armádě během 2. světové války. Na jednotlivých osudech dokumentuje různé případy našich vojáků – zajatého Josefa Kopanicu, který nakonec zemřel v japonském táboře na Borneu, MUDr. Marco Braunsteina, bratry Zikánovy (sloužící v australském letectvu RAAF), ale i několik žen v pomocných jednotkách, z nichž vynikla geografa Dr. Julie Moschelesová.

Velmi cenné je množství pramenů, které Kreisinger využil – nejen z archivů v ČR a Austrálii, ale i na Slovensku a v USA. Vědle toho je téměř vyčerpávajícím způsobem využita dosavadní literatura, včetně těžko dostupných titulů. Po faktografické stránce je práce velmi komplexní: ačkoli jsem ji podrobně (a na několikrát, neb prvně

jsem ji zdolal „jedním dechem“) pročetl, našel jsem jen pár drobných nepřesností: Snad by šlo uvést, že Edward Mühlstein (s. 245–246) je totožný s významným pražským architektem meziválečné éry a Ladislav Mareš, uvedený na s. 381, se jmenoval Vladislav (1925–2004, mj. ředitel gymnázia v Brandýse nad Labem a autor zajímavé diplomní práce o českých cestovatelích). To jsou ale jen drobnosti, které nemohou uškodit hodnocení této vynikající práce.

Jiří Martínek

Tomáš TLUSTÝ

Budování národních organizací YMCA v Československu a Polsku. Rozvoj tělesné kultury v letech 1918–1939

Praha, Karolinum 2017, 340 s.,
ISBN 978-80-246-3559-0.

Sport není častým tématem české odborné literatury, ačkoliv v zahraničí existuje řada prací sledujících tento fenomén z hlediska politického, sociologického, psychologického, případně se zkoumá jeho vliv na architekturu. Ta se stává často dominantou dané lokality, již se přizpůsobují dopravní, inženýrské a sociální sítě, a která tak přetváří sídelní aglomerace, nebo se vytvářejí sportovní areály, v nichž se odehrávají sportovní utkání s masovou účastí. O to je důležitější tato práce, která nejenže přibližuje některé sportovní aktivity v meziválečném období, ale činí tak ve spojení s částí společenské sféry, která rovněž není příliš probádána. Řada mezinárodních organizací jako YMCA, skaut nebo studentská či náboženská sdružení měla výrazný vliv na společenské dění, ale jejich historie a činnost dosud není uspokojivě zmapována, i když v poslední době se bádání na toto téma rychle rozvíjí. Recenzovaná práce je o to cennější,

že přináší informace též o vývoji organizace YMCA v sousedním Polsku, kde byly podmínky pro její činnost dílem stejné, v něčem zas výrazně odlišné. Lze tak sledovat stejnou organizaci se stejným stylem činnosti v různých podmínkách a s různými či podobnými výsledky, na kterých se podepsal též podobný historický vývoj.

Autor vidí těžiště své práce v komplexním zpracování historie tělesné výchovy a sportu ve čtyřech vybraných československých a polských místních sdruženích YMCA od konce první do začátku druhé světové války. K tomu je přidán exkurz ke vzniku sdružení YMCA v Anglii a jejímu rozšíření do světa. Práce je zakončena nástinem činnosti organizace YMCA na území Československa a Polska od začátku druhé světové války do současnosti. Tento počáteční exkurz je důležitý pro čtenářovo uvedení do situace a seznámení se s okolnostmi, za kterých tato organizace vznikla a ve kterých se rozvíjela. Seznámení se s historií YMCA umožňuje lépe pochopit cíle a způsoby jejího jednání zkoumaného v hlavní části práce.

Na počátku knihy autor podává stručný popis vzniku organizace a jejího rozšíření po světě, charakterizuje situaci a sociální prostředí, ve kterém YMCA roku 1844 vznikla. Skromné začátky spojené se jménem zakladatele George Williamse brzy vystřídal rozkvět, spojený se silnými finančními dotacemi a rychlé rozšíření YMCA do řady zemí světa. Organizace pomáhala především učňům a mladým lidem v obchodě: měla je na náboženském základě vést k povznesení a chránit před nezdravým prostředím velkých průmyslových aglomerací. Již v roce 1851 vznikla první americká sdružení v Bostonu a Montrealu. Jejímu šíření napomáhaly obchodní cesty G. Williamse, při kterých propagoval organizaci i její

myšlenky. V roce 1855 tak vznikla sdružením švýcarských, německých, anglických a nizozemských organizací Světová aliance YMCA, roku 1878 byl zřízen Mezinárodní výbor YMCA a Williams byl zvolen jeho prezidentem. V této souvislosti autor stručně sleduje život G. Williamse až do jeho skonu roku 1905. V té době již organizace působila ve 45 státech s celkovým počtem téměř 708 tisíc členů.

Další kapitola popisuje vývoj organizace v USA a její postupné šíření do světa. Vedoucí úlohu přebrala organizace v New Yorku. Jednotlivá sdružení se začala též věnovat sociální a morální podpoře přistěhovačů. Po vypuknutí občanské války přibyla péče o nemocné a raněné vojáky a také finanční a potravinová pomoc. YMCA stála též u založení „Komise spojených států“ pro podporu duchovních a fyzických potřeb vojáků. Již v této době sdružení stavělo pro své potřeby účelové budovy a snažilo se zatraktivnit svůj program zařazením tělovýchovných a sportovních aktivit. Autor, který se soustředil především na vývoj samotné organizace a jejího působení v oblasti sportu, zde ovšem neudává, že YMCA byla spojena ideově a často i personálně s řadou studentských a misijních organizací, se kterými úzce spolupracovala a koordinovala svoji činnost. Byly to především: British Colleges Christian Unions (BCCU), Campus Crusade for Christ (CCC), International Fellowship of Evangelical Students (IFES), National Association of Evangelicals (NAE), Student Volunteer Movement for Foreign Mission (SVM) a hlavně World Students' Christian Federation (WSCF) zastupované u nás Akademickou Ymkou (AY). Z tohoto prostředí vzešla i Světová rada církví a Mezinárodní federace demokratických žen, ve kterých též byla

československá YMCA a YWCA členem. Mezinárodní styky, vázané na tyto spolky, využívalo Československo i po zrušení YMCA a YWCA k působení na mezinárodní scéně.

Právě z tohoto prostředí vzešlo ono silné propojení bible, rekreace a sportovních aktivit, které se později stalo tak typické pro sdružení YMCA. Hlavní rozvoj sportovních aktivit nastal v letech 1880 až 1885, kdy byla ve Springfieldu ve státě Massachusetts zřízena první „Internacional Young Men's Christian Association Training School“, jejímž zakladatelem byl Jacob B. Brown. Na této škole pak studovala řada činovníků a sportovních aktivistů z celého světa, později včetně československých. Zde též vznikl basketbal jakožto halová hra pro zimní období. Šíření americké YMCA po světě bylo spojeno především s jejím působením v armádě. Tak se již koncem 19. století YMCA dostala do Asie, konkrétně na Filipíny a odtud do Číny a Japonska. Na počátku působení bylo však nutné překonávat místní odpor. Na příklad na Filipínách byly její aktivity zpočátku považovány za součást okupační moci a v Číně, která měla vlastní tradici pohybových aktivit, panovala nedůvěra k „americkým“ sportům. V knize je podobně popisováno šíření sdružení a jeho podpora sportu a velkých sportovních soutěží také ve Střední a Jižní Americe.

Další část knihy je věnována činnosti americké YMCA za první světové války. Při jejím vypuknutí byl generálním sekretářem John Raleigh Mott, významná postava hnutí. Ten vydal výzvu k podpoře vojáků válčících států, zejména pak k práci v zajateckých táborech. Protože se britská YMCA věnovala výhradně svému vojsku, rozvinula americká odnož širokou činnost v řadě států včetně Německa, Itálie a Ruska. Půso-

bila i v zajateckých táborech v Rakousko-Uhersku, kde byla situace pro řadu různých národností zde internovaných zvláště složitá. Po vstupu USA do války se YMCA intenzivně věnovala americkým vojákům ve Francii. V rámci pomoci dopravila do Evropy, většinou do Francie, 42 tisíc tun materiálu. YMCA zakládala vojenské domovy, v nichž působily historické, hudební, náboženské a vědní kluby, divadelní spolky a školy. Zde se pěstovala tělesná výchova, čtení knih, umělecká výroba, výuka jazyků či studium bible se společnými modlitbami. Kapitola končí dovětkem, ve kterém je charakterizován silící americký vliv ve střední Evropě po první světové válce. Pro Evropany symbolizovala Amerika mechanizaci, automatizaci, modernizaci a prostředí neomezených možností, charakterizovaných představou kariéry „od čistíče bot k milionáři“. Nepochybně byly též vnímány ideály americké demokracie.

Po vložené charakteristice Polska a Československa v poválečné střední Evropě je další část knihy věnována počátkům YMCA ve „vítězných“ státech střední Evropy. Autor správně ví, že první sdružení YMCA v Rakousko-Uhersku bylo založeno roku 1873 ve Vídni a v Čechách roku 1886 v Praze pod názvem Křesťanský spolek mladíků v Čechách¹. Také ho správně dává do souvislosti s pražskou návštěvou zakladatele hnutí G. Williamse v roce 1884. Mýlí se však, když se domnívá, že toto sdružení zaniklo během první světové války, a že nepěstovalo tělovýchovné a sportovní aktivity. Tato organizace působila v rámci Církve československé až do roku 1948 a tělovýchovu a táboření měla ve svých stano-

1 Archiv hl. m. Prahy (AMP), Magistrát hl. m. Prahy II., Spolkový katastr (SK), sign. II/97.

vách nejpozději od roku 1913. Od počátku 20. století užívala též název „Česká YMCA“, který si uchovála až do roku 1926, kdy se ho vzdala v konkurenci s daleko známější americkou odnoží. Spolek rozhodl o svém rozpuštění na valné hromadě konané dne 29. 12. 1948. Jeho možnosti a rozsah působení byly samozřejmě skromnější než u bohatě dotovaného amerického protějšku. Americká YMCA se do Československa a Polska dostala spolu s vracejícími se legiemi. V polském případě to byly hlavně části vojska z Francie, se kterými YMCA přišla na žádost generála Józefa Hallera. V obou zemích iniciovala vznik vojenských domovů, kde se pořádaly taneční večery, koncerty, předčítání knih, probíhala výuka jazyků a promítání filmů, hrály se šachy a kulečnicka a bylo k dispozici občerstvení jako čokoláda, káva a kakao za přijatelné ceny. YMCA též organizovala sportovní hry a seznamovala vojáky s novými trendy ve sportu. V obou zemích organizovala i kurzy pro budoucí instruktory. Existovaly ovšem i rozdíly. Zatímco v Československu byla YMCA přijímána nadšeně a viděla zdejší sdružení jako velice perspektivní, v Polsku, v silně katolické zemi, musela bojovat s nedůvěrou a musela situaci přizpůsobovat svůj program.

V obou zemích se YMCA již v první polovině dvacátých let začala orientovat na civilní obyvatelstvo. V Polsku, vzhledem k jeho válce s Ruskem, ovšem působila v armádě o něco déle. Tehdy se začala budovat místní sdružení a tato snaha byla charakterizována především stavebními programy. V tom byly na tom československé pobočky lépe již z toho důvodu, že sem směřovaly větší dotace. Také zde obce tomuto snažení vycházely vstříc: Záhy bylo budováno zázemí YMCA v Praze, včetně domova pro studenty, pak následovaly budovy v menších městech

a v třetí etapě byla postavena reprezentativní budova v Praze. Jen za rok 1923 dostala československá YMCA z USA 3,5 milionu Kč, přičemž v meziválečném období takto dostala celkem téměř dva miliony dolarů.

V Polsku YMCA přežívala v podstatně skromnějších poměrech v pronajatých budovách a na cizích stadionech. První budova se – hlavně z dotací z USA – začala stavět až v roce 1925 v Krakově. V této době se také v organizacích obou zemí začala pěstovat v civilním prostředí tělovýchova a sport. Jejich zaměření ovšem nebylo prvotně cíleno na vrcholové výkony. Účelem nebylo konkurovat již zavedeným organizacím, jako byly např. v Čechách Sokol či DTJ, organizace se spíše orientovala na masovost a projevovala snahu o pěstování a rozvíjení zdravého a silného ducha místních obyvatel.

Těžiště knihy lze vidět v následující části, která popisuje meziválečné pěstování tělesné výchovy a sportu ve čtyřech vybraných místních sdruženích YMCA v Československu a čtyřech v Polsku. Vždy je nejdříve popsána celková situace a historie zázemí příslušné organizace, pak celkový vývoj sportovních aktivit, po němž již následuje historie profilových sportů v jednotlivých sdruženích. Na konec charakteristiky každého z nich je v případě potřeby přidána kapitola o důležitých výsledcích, o mezinárodních stycích nebo výrazných sportovních úspěších. Z československých sdružení je takto popsána Praha, Bratislava, Banská Bystrica a České Budějovice. V polském případě byla vybrána sdružení v Krakově, Varšavě, Lodži a Gdyni. Na konci publikace přichází komparace československých a polských sdružení YMCA.

Následující samostatnou kapitolu tvoří popis sportovních aktivit na letních a zimních

táborech, které byly důležitou součástí programu působení organizací YMCA. Jejich vzor byl v činnosti amerických táborů pro mládež. Také v československé organizaci měly letní tábory významné místo. První tábor se konal již roku 1921 v Soběšíně na Sázavě a jeho ředitelem byl později významný sportovní odborník J. A. First. YMCA byla ve své činnosti velmi tolerantní, a tak účastníci těchto táborů byli nejrůznějších národností a vyznání. Tábory byly postupně zdokonalovány a vybavovány tak, aby účastníkům mohly poskytnout široké rekreační a zájmové spektrum aktivit, ve kterých sport hrál ne nepodstatnou roli. V Polsku se tradice táborů rozvíjela pomaleji, ale zato zde byly budovány kromě letních i zimní tábory. Všechny tyto tábory měly stále základny, takže mohly být využívány i během roku jako místa různých soustředění, školení a kurzů. Část knihy, věnovaná táborovým aktivitám je zakončena stručným popisem jejich historie po roce 1939 do současnosti. Většina základen YMCA byla zabavena nacisty a sloužila pak k nejrůznějším účelům. Po krátké epizodě oživení mezi rokem 1945 a počátkem padesátých let byly tábory definitivně zabaveny, aby se jen některé vrátily organizaci po roce 1990. V této souvislosti by bylo také zajímavé zjistit, nakolik se tato tradice promítla do táborových aktivit po roce 1948, zejména u pionýrských a podnikových táborů ROH. Práce je zakončena popisem historie organizací YMCA v Československu a Polsku od roku 1939 do současnosti. Zde je situace poněkud složitější a osudy rozdílné. Jednotlivé polské pobočky YMCA byly samostatnými právníckými osobami, takže některé byly zrušeny dříve, jiné později, ale v zásadě tyto organizace musely přerušit činnost za druhé světové války a znovu počátkem padesátých let. V Polsku, přestože

byla YMCA po porážce nacisty oficiálně zrušena, vyvíjela dále činnost, a to ve třech směrech. Jednak ve spolupráci s Červeným křížem pomáhala zajatcům, dále vyvíjela snahu pěstovat sport, i když ve skromných poměrech a v soukromí, za třetí pak poskytovala pomoc ozbrojeným jednotkám hlavně na západě Evropy. Pro tyto účely si YMCA vytvořila exilová centra v Rumunsku, Francii, Africe a hlavně v Anglii.

Knihy se zabývá především sportovními aktivitami, ale přiznává, že působení organizací YMCA bylo důležité a všestranné. Ve sportovní oblasti ovlivňovala YMCA obě země nabídkou tělovýchovných a sportovních aktivit, rovněž však nejnovějšími poznatky v oblasti teorie a didaktiky her, těžké a lehké atletiky a sportovního tréninku, které byly tehdy v Československu i Polsku v počátcích nebo úplně chyběly. Velký přínos spočíval i v mezinárodním charakteru organizace, která mj. pořádala kratší i dlouhodobá školení pro různé funkcionáře v nejrůznějších zemích světa.

Nejvíce uváděným přínosem působení YMCA mělo být v obou zemích podle autora zavedení dosud víceméně neznámých druhů sportů, které později dosáhly značné popularity: basketbal a volejbal nebo pálkovací sporty jako softball a baseball. Rozvíjela se však i atletika, sportovní lukostřelba a jiné. Pro tyto aktivity byla budována sportovní zařízení, která v těchto zemích ve větším měřítku chyběla. Důležité bylo i organizování sportovních soutěží a případné mezinárodní úspěchy. Přesto, že je práce věnována hlavně tělovýchově a sportu, je třeba mít na paměti, že profilující snahou Americké YMCA bylo šíření křesťanství a amerického pohledu na svět tzv. amerického ducha „The Gospel of Americanism“.

Tomáš Jelínek

Jiří FRIEDL – Blanka JEDLIČKOVÁ –
Jana ŠKERLOVÁ (eds.)

***Parlamentní volby 1946 a Československo.
Souvislosti, prognózy, fakta, následky***
Praha, Historický ústav 2017, 492 s.,
ISBN 978-80-7286-310-5.

Poslední relativně svobodné volby v ČSR se dočkaly již mnoha zpracování. Nicméně jejich zásadní význam nejen pro dějiny tzv. třetí republiky, ale i pro vývoj našeho státu v dalších desetiletích, přivedl skupinu historiků, soustředěných kolem Historického ústavu AV ČR, k prezentaci nejnovějších výsledků výzkumů a zejména ke srovnání s jinými evropskými státy.

V úvodním slově editoři zdůrazňují, že cílem publikace je připomenout význam československých voleb v roce 1946. Odůvodňují strukturu publikace, která se nejprve přínosně zaměřuje na vysvětlení poválečné situace v Evropě. Teprve její druhá část je věnována průběhu československých voleb. Třetí část se zaměřuje na regionální aspekty, především na situaci v pohraničí. Tvrzení o zformování „protikomunistického bloku“ v západních Čechách je však poněkud odvážné.

Zařazení první části, věnované mezinárodním souvislostem československých voleb, je nutno uvítat. Kapitoly z pera Zlatice Zudové-Leškové a Jindřicha Dejmka se však obsahově poněkud překrývají. Jejich komparace umožňuje zpřesnění některých údajů. Jestliže např. Zudová-Lešková píše o čtrnácti letech vlády konzervativní strany v Británii před rokem 1945, je Dejmek přesnější, když uvádí podíl Labour Party na vládě v letech 1940–1945. Cenná je i kapitola o vlivu SSSR na volby v zemích střední a východní Evropy z pera Emila Voráčka. Autor upozorňuje na činnost oddělení mezinárodních informací ÚV VKS(b), které

nahrazovalo činnost Kominterny, rozpuštěné v roce 1943. Zároveň vysvětluje důvody vstřícné politiky prezidenta Beneše a vlády vůči SSSR, zejména v souvislosti s tzv. německou otázkou. Československým velvyslancem v SSSR byl v té době prof. Dr. Jiří (nikoliv Josef) Horák. Italské volby v červnu 1946, které skončily vítězstvím křesťanských demokratů, přibližuje Jaroslav Šebek. Uvádí, že k rozhodujícímu vnitropolitickému klání v Itálii došlo až při volbách v roce 1948. S prvními poválečnými volbami v Rakousku v roce 1945, které skončily fatální porážkou komunistů, seznámil Miroslav Šesták. Silné postavení lidovců a jen těsně následujících socialistů garantovalo demokratický vývoj této země. Eva Irmanová poukázala na zasahování sovětských členů Spojenecké kontrolní komise v Maďarsku do průběhu parlamentních voleb v listopadu 1945 a do povolebních jednání. Sověty zaskočilo drtivé vítězství malorolnické strany, a proto se za každou cenu snažili prosadit do čela ministerstva vnitra komunistu.

Komparaci prvních poválečných voleb v ČSR a Jugoslávii provedl Jonáš Pospíchal. Zdůraznil, že v Jugoslávii prostor pro pluralitu neexistoval, a to navzdory existenci legálních opozičních politických stran, které ale byly perzekuovány. Chybně ale uvádí rok voleb 1946 (ve skutečnosti 1945). Transformačními procesy politických systémů v Bulharsku a Rumunsku v roce 1945 se zabývá Marián Manák. Ukazuje ústupky západních mocností, které učinily Stalinovi v těchto balkánských zemích. Regionální pohled na poválečný politický vývoj v Polsku na příkladu průběhu referenda a voleb v Toruni představil Adam Zítek. Tzv. legální exilová polská vláda v Londýně již nebyla uznávána západními mocnostmi, které

v roce 1945 uznaly varšavskou prozatímní vládu národní jednoty. Studii Václavy Horčákové o volbách 1946 v české, slovenské a evropské historiografii by bylo vhodné zařadit spíše do druhé části publikace.

Ta je uvedena zasvěcenou studií Jindřicha Dejmk a Jana Němečka o volbách 26. května 1946 v českých zemích. Popisuje genezi nových legislativních orgánů od jednání v Londýně v lednu 1945, přes konstituování Prozatímního národního shromáždění, programové vize a postup všech čtyř politických stran až do zhodnocení volebních výsledků. S volbami jen volně souvisí stať Vojtěcha Kyncla Sudetoněmecká karta ve volbách 1946–1947 a kolektivní trauma. Zde připomeňme, že Emil Hácha ovšem nebyl předsedou Ústavního, ale Nejvyššího správního soudu a že v sovětské zóně v Německu nedošlo v dubnu 1946 ke sloučení komunistické strany a SED, ale východoněmeckých komunistů a sociálních demokratů.

Místo Československé strany lidové ve volbách 1946 přibližuje Michal Pehr. Na něj navazuje Róbert Letz studií Katolická církev na Slovensku a parlamentní volby roku 1946, v níž mj. podrobně analyzuje genezi tzv. Dubnové dohody slovenských katolíků a evangelíků, kteří se rozhodli spolupracovat na půdě Demokratické strany. O tzv. obnově zastupitelských orgánů na Slovensku po volbách 1946 píše Ondřej Podolec, který věnuje pozornost i tzv. třetí pražské dohodě. Ta představovala podřízení Slovenské národní rady ústřední vládě, tedy legislativního orgánu exekutivě. Důležitá je stať Františka Hanzlíka o předvolební kampani a volbách v armádě. Vojáci totiž po devatenácti letech získali volební právo. Poválečným proměnám českého tisku a jeho úloze v parlamentních volbách 1946 se věnoval Petr Bednařík. Chybně ovšem

přejmenoval Svaz české mládeže na Český svaz mládeže (s. 320). Reflexí voleb 1946 v lokálním politickém tisku nekomunistických stran se zabývá Jaroslava Smetanová. Spor o kulturu mezi komunisty a demokraty před a po volbách 1946 je předmětem zájmu Marka Krejčího.

Třetí část publikace je věnována regionálním aspektům sledovaných voleb. Stať Heleny Noskové Volby 1946, pohraničí a reemigrace je více věnována reemigrantům v pohraničí, méně samotným volbám. Příspěvek údajně vychází z výzkumu ruských a slovenských archivů, v poznámkách však na ně není nikde odkazováno.¹ Naproti tomu přínosná je studie Davida Kovaříka o volbách na Vitorazsku, jehož obyvatelé požadovali připojení k Velkoněmecké říši již v roce 1938. Podobná situace byla na Hlučínsku, kde v předválečném období většina Čechů volila německé strany. Zdařilou komparaci voleb 1946 s volbami v lednu 1929, 1935, 1990 a 1992 v tomto regionu předložil Aleš Binar. Příčiny volebního úspěchu KSČ na Karlovarsku analyzoval Karel Řeháček. Rekonstrukci národních výborů po volbách 1946 v květnu 1946 v západních Čechách, zejména vzniku „protikomunistických bloků“ v Plzni a několika dalších místech, se věnoval Jakub Šlouf.

V Závěru editoři zdůrazňují, že další výzkum by se měl zaměřit na podrobný průzkum průběhu voleb v jednotlivých regionech, včetně použití metod jiných vědních

1 Autorka prokazuje slabou znalost dosavadní literatury. Problematika repatriace samozřejmě zpracovávána je, stávající literaturu přiblížil nejnověji na stránkách tohoto časopisu: Jiří FRIEDL, *Repatriace polských a československých občanů po druhé světové válce v polské a české historiografii*, ČCH 116, 2018, s. 426–446.

oborů. Kniha je standardně vybavena anglickým resumé, seznamem pramenů a literatury, zkratkami, osobním a místním rejstříkem a seznamem vyobrazení. Přehled autorů a editorů by bylo z praktických důvodů vhodné zařadit až na závěr publikace. Velmi vhodně publikace obsahuje značné množství fotografií. Bez ohledu na dílčí připomínky je možné recenzované dílo vyzdvihnout pro jeho poznávací přínos, vědeckou i společenskou aktuálnost. Může se stát odrazovým mostem pro další výzkum českých a slovenských poválečných dějin.

Jaroslav Vaculík

Hannah ARENDT

Denktagebuch. Bd. 1: 1950–1973;

Bd. 2: 1973–1975.

Hrsg. von Ursula Ludz und Ingeborg Nordmann in Zusammenarbeit mit dem Hannah-Arendt-Institut, Dresden. München – Berlin – Zürich, Piper 2016, 1232 s. (2 sv.), ISBN 978-3-492-30989-9.

Nakladatelství Piper, domovské německé nakladatelství Hannah Arendt stejně jako jejího učitele a později přítele Karla Jaspersa, v roce 2016 překvapilo a významně obohatilo poznání myšlenkového profilu slavné filosofky Hannah Arendt (1906–1975) vydáním jejích „myšlenkových deníků“ z let 1950–1975. Jedná se o první a pečlivě připravenou edici, která zpřístupňuje dvacet osm v úplnosti dochovaných sešitů rukopisných poznámek pozoruhodně myšlenkově i lidsky odvážně a leckdy zkoušené ženy-intelektuálky, která v pouhých dvaceti letech u Jaspersa v Heidelbergu promovala (prací o pojmu lásky u svatého Augustina) a roku 1933 emigrovala z nacistického Německa, aby se po pestrých

mezinárodních zkušenostech etablovala ve Spojených státech.

Nakladatelství Piper již v roce 1985 vydalo obsáhlou korespondenci Arendt a Jaspersa (vyšly též edice její korespondence s Walterem Benjaminem, Martinem Heideggerem, jejími manželi Güntherem Andersem a Heinrichem Blücherem a dalšími), která má nedocenitelný význam pro pochopení jejich vztahu stejně jako jejich lidských profilů, pro možnost sledovat vyrovnávání s moderními německými dějinami ze strany a ve vzájemné konfrontaci dvou mimořádně vzdělaných a myšlenkově originálních, a zároveň tak rozdílných (též generačně) osobností. Jaspers, celoživotně poutaný chronickou chorobou a přes otevřenost svého myšlení navenek přece tak klasický univerzitní profesor, si vícekrát oblíbil některé ze svých nejtemperamentnějších, duchovně stejně jako osobně-cestovatelsky nejpohyblivějších (zároveň však, o to mu šlo, hodnotově nejpevnějších) žáků, kromě Arendt např. Golo Manna. (Rád zdůrazňoval, že nevychovává „své“ žáky, nýbrž vede k opravdovému, *nezávislému myšlení*.)

Již z dříve známé korespondence víme, jak samostatnou a nepoddajnou začkou byla Arendt Jaspersovi, že dokonce mnohem ostřeji než on viděla postupující politické tendence ve fašizujícím se Německu (a kritizovala i učitelovu knihu o Maxi Weberovi jako představiteli „německého ducha“), že to byl specifickým způsobem Jaspers, kdo se pozvedal k jejímu aktivně kritickému politickému postoji, kdežto Arendt čerpala od Jaspersa, jak se sama vyjadřovala, vždy zejména příklad celistvé teoretické fundace dějinných/politických problémů a filosofického (etického stejně jako epistemologického) ukotvení *komunikace, dialogu*, jako živlu, v němž se teprve uskutečňuje

individuální bytí *lidským*. Publikace zpřístupněné deníky Arendt, obsahující výlučně záznamy myšlenek, od výpisků a návrhů úvah po větší soustavné náčrty, ukazují takřkajíc intimní myšlenkovou „dílňu“ vlivné politické filosofky, dílnu okamžitých stejně jako kontinuálně propracovávaných, stále znovu uchopovaných a dílčími nápady rozvíjených námětů, jejichž společným jmenovatelem je zřetel k *politickému* jako *nedělitelné* komponentně lidského bytí ve světě.

Edice je (zejména s ohledem na rozsah) rozdělena do dvou kontinuálně stránkovaných svazků, obsahuje 850 tiskových stran původních deníkových záznamů, jež následně osvětluje obsáhlý, velmi důkladně připravený poznámkový/komentářový aparát. Vzhledem k množství potřebných vysvětlujících poznámek, danému útržkovitou povahou velké části záznamů, stálými autorčinými odkazy na osobnosti, díla a koncepty z evropských dějin (zejména filosofie), o nichž Arendt přemýšlela, a v neposlední řadě s ohledem na velmi početné cizojazyčné (zejména řecké a anglické) citace i úvahy (dokazující Jaspersem obdivovanou perfektní zběhlou Arendt v klasických jazycích a jejich literaturách stejně jako v několika jazycích živých), bylo asi nezbytností přesunutí komentářů na konec edice namísto pod čáru jednotlivých stránek. Čtenáře to ovšem nutí prakticky neustále dohledávat v komentářích druhého svazku vysvětlivky k tomu, co zrovna čte na jiném místě edice. Přímou v textu jsou překládány pouze celé anglicky psané zápisky (příčemž by se dalo říci, že jejich přesunutí na závěr a naopak uvádění překladů přinejmenším řeckých výrazů přímo pod čarou by asi bylo pro většinu čtenářů účelnější).

Předložené deníky ukazují živost a nezávislost myšlení, jež Jaspers u Hannah Arendt

tak obdivoval (a chtěl monograficky vylicit). Pokrývají poslední čtvrtstoletí jejího života a s tím dobu jednak její zralosti, jednak poválečné konsolidace světa, v níž Arendt (a nově i Jaspers: oba ve vzájemně plodném rozhovoru) věnovala pozornost i akademickou a publikační aktivitu především promýšlení aktuálních společno-politických fenoménů. Její zkoumání původu a projevů totalitarismu, zla a naopak cest „aktivního života“ za skutečně lidským světem jsou známa, jakkoli často spíše etiketově zmiňována než zkoumána v šíři autorčiny filosofické fundace a perspektivy. Velká část společenských (popř. historických) věd si (tak spíše zdánlivě, vnějškově) osvojila impulzy politického, veřejného zapojení teoretického myslitele (tak i od Jasperse nebo od myslitelů „frankfurtské školy“), jen velmi malá skupina však zároveň akceptovala příklad – nedělitelné – potřeby *celistvého teoretického* vyjasnění konkrétních problémů, jejich historičnosti a lidského vztahování k nim. U Arendt – a tedy i v předložených denících – stejně jako u pozdního Jasperse je klíčové uvědomění, že politika není jednou ze sfér, k níž se jedinec může obrátit, nýbrž imanentní charakteristikou jeho *dějinného* a *společenského* bytí vůbec, a to i – ba zvláště – zdánlivě „neutrálního“ systematického myšlení, „kontemplativního života“. Nikoli myšlení, které se zabývá „i“ politikou, nýbrž političnost (a dějinnost) myšlení a bytí vůbec, to je to, oč jde u Arendt i u Jasperse.

Deníky Hannah Arendt jsou přitom instruktivní už náhledem do toho, jak se vysoce vzdělaná, originální i slavná autorka stále znovu a dále sama vzdělává: je to konfrontace s množstvím literatury, s níž se stále, jak vidíme: prakticky denně vyrovnává, a to nejen současné, nýbrž především lite-

ratury *klasické*, staré. Ta se jí (snad v duchu Péguyho aforismu: „Homér je dnes ráno nový, a snad nic není tak staré jako dnešní noviny“) ukazuje jako namnoze stále nejin-
spirativnější, nadto s oporou v jejím mimo-
řádném osobním vztahu k řecké a římské
klasice. Platón a Aristotelés jsou v denících
Arendt takřka všudypřítomní. Arendt ne-
ustále přemýšlí o zrodu a charakteristikách
evropské (též v Heideggerem promyšleném
smyslu „*abendländisch*“) politické filosofie,
o řeckém, křesťanském a novověkém přístu-
pu k jedinci a společnosti, k obci, k distri-
buci moci, lidským právům, svobodě apod.
K jejím hlavním (zdánlivě paradoxním)
náhledům patří, že co stálo a stojí za tota-
litárními, totiž holistickými politickými
projekty, je hypertrofovaná esencialistická
filosofie, filosofie člověka („*des Menschen*“)
namísto lidí („*der Menschen*“). Centrální
kategorií je pro Arendt „*das Zwischen*“,
prostor *mezi* lidmi, namísto esencialistické
filosofie (včetně teologie) jednotlivce, a to-
tiž mezi lidmi jako *jednajícími*.

Jednání (*Handeln*) je druhou centrální
kategorií, s níž se nejvíce setkáváme v de-
nících Arendt. Jednání je charakteristikou
člověka jako vztahové a dějinné, komuni-
kativní bytosti, jejíž humanita se ve svých
právech a povinnostech dle Arendt utváří
právě a teprve v kontaktu s jinými, v životě,
v seberealizaci, jež je vždy již *vykračováním*
ze sebe, konfrontací *s jiným*. Arendt se (ra-
dikálněji než Jaspers) staví proti jakému-
koli substancialistickému inherování kva-
litativních predikátů jako *bytostrných*, aniž
by ovšem usilovala o jakkoli relativistický
koncept. Otázka materialismu či idealismu,
resp. vůbec metafyzického založení, se zde
kupodivu a bohužel neobjevuje. Problema-
tizovat teoretické postoje Arendt, zde jen
extrémně zjednodušeně naznačené, není

v této recenzi pro jejich složitost ani v nej-
menším možné.¹ Jejich artikulace probíhá
u Arendt za stálého vyrovnávání s odkazem
Karla Marxe (a jeho prostřednictvím též G.
W. F. Hegela), Immanuela Kanta (spojení
svobody a rozumu, pojem *souzení /Urtei-
len/*, ježž Arendt přenáší z estetiky zejména
na politiku), výrazně též Friedricha Nie-
tzscheho a dále klasiků politického myšlení
jako Montesquieu či Rousseau.

Její pochopení pro různorodost založení
a aplikovatelnosti konceptů německého
osvícenství, ba i romantismu, je, bohužel
podobně jako u Jaspere, jen omezené a re-
duktivní zůstává i řada soudů o křesťanství.
Svůj koncept *jednání* klade Arendt pro-
ti marxovskému konceptu *práce* a věnuje
velkou pozornost Marxovu novému po-
chopení pro člověka jako bytosti *pracující*
a *historické*, právě skrze svou práci *dějino-
tvorné*. Její marxovské reflexe jsou mimo-
řádně invenční, vyznačují se schopností
originálně reformulovat dosud jinak stavě-
né a zodpovídané otázky. Arendt podobně
jako Jaspers na jednu stranu nově promýšlí
dějinnost, na druhou stranu je i při své his-
torické poučenosti výsostně *systematickou*
myslitelkou. Její pozornost je cele věnová-
na myšlenkovému vyrovnání se základními
texty a koncepty, jde jí o *problém*, o historii
jeho řešení pak jen sekundárně. Jak řečeno,
Arendt se stále konfrontuje s minulostí, ale
činí tak namnoze selektivně, stále vedena
vlastní systematickou linií. (Jaspersovo mo-
numentální dílo „*Velcí filosofové*“ se také
někdy označuje za „nejnehistoričtější“ dílo
o dějinách filosofie.)

Edice „myšlenkového deníku“ Hannah
Arendt je důležitým počinem zpřístupnění

1 Recenzent tak činí v připravované knize *Politi-
cké myšlení Karla Jaspere*.

mimořádně myslitelsky bohatého a mnohovrstevnatého korpusu textů. Mnohé náhledy z publikovaného díla Arendt nebyly v této míře – a ve specifické plasticitě zkratkovitých, někdy o to pádnějších – pracovních formulací známé. Ideové obsahy editovaných sešitů, relevantní kromě filosofie jako takové zejména pro současné myšlení o politice a o dějinách, se jistě stanou materiálem, jež bude možné a nutné zapojit do celkového obrazu myšlení přední filosofky a s ní do moderního politického myšlení vůbec.

Martin Bojda

Miroslav VANĚK – Pavel MÜCKE
*Velvet revolutions: an oral history of
Czech society*

New York, Oxford University Press 2016,
ISBN 978-0-19-934272-3.

V říjnu roku 2011 se setkal zkušený badatelský tandem Miroslav Vaněk, Pavel Mücke s editory z Oxford University Press, kteří jim nabídli, aby napsali knihu o orálně-historickém výzkumu v České republice. Na tento popud vyšla publikace *Velvet revolutions: an oral history of czech society*. Název publikace je poněkud zavádějící, protože z názvu by bylo lze usuzovat, že zásadním středobodem knihy bude sametová revoluce, což je mylná představa. Hlavním tématem knihy se stal život prostých občanů Československa 70. až 80. let 20. století. Události konce roku 1989 zde vystupují jako přemostění, díky němuž se mohli autoři při analýzách věnovat pohledu narátorů na období privatizace, proběhnuvší v 90. letech.

Knihy je obsahově strukturována do sedmi celků. První se zabývá významem občanských a politických práv za tzv. normalizace s přesahem do sametové revoluce, přičemž

autoři poodkrývají, jakým způsobem komunistická strana vnímala svobodu na pozadí studené války. Dále je tu rozebíráno listopadové dění, během něhož se v lidech probouzela silná touha žít ve skutečné svobodě. Tématika, která se objevovala v první části, pak rezonuje ve zbývajících částech knihy. Další kapitola se zabývá pohledem respondentů na přeměnu rodiny za socialismu. Ukazuje, že rodina neměla na různých ustlání: Roli hrálo zapojení žen do pracovního procesu; neustálý strach, že děti pronesou na veřejnosti nekorektní informace, po nichž by společenství rodičů s dětmi skončilo v potížích; analyzovaly se výskyty spojené s notoricky známým spojením: „Kdo neokrádá stát, okrádá rodinu.“ Následně se autoři zaměřili na názory obyčejných lidí, jak vnímali zahraniční země, jež byly rozděleny pomyslnou železnou oponou. Pohled na cizinu formovalo u narátorů jejich blízké okolí. Východní blok v nich vyvolával většinou nepříjemné pocity, protože při návštěvách těchto zemí měli stálý strach ze sledování. Západ sice vykreslovali jako pestrý a čistý, avšak registrovali i sociální rozdíly, individualismus nebo povrchnost. Čtvrtý oddíl popisuje socialistické školství. Vzdělání hrálo důležitou roli pro všechny respondenty, poněvadž v něm spatřovali cestu k budoucímu povolání. Badatelé se zaměřili na rozdíl přístupu k životu obyvatel z rurálního prostředí a města. Silným momentem ve vyprávění se staly i názory zpovídaných na kvalitu dobových pedagogů, přičemž se vyskytovaly rozdílné postoje ve vzpomínkách na učitele, kteří nabyli vzdělání za první republiky, nebo se jednalo o učitele, kteří získali vzdělání po únoru 1948. Poté se autoři přesunuli k tématu, které rezonuje ve společnosti dodnes, tedy otázce zaměstnanosti. Socialistické zřízení

garantovalo právo na (pro všechny povinnou) práci zákonem. Proto museli autoři čtenářům vysvětlit problémy disidentů při hledání práce. Pamětníci též hojně zmiňovali, jak vnímali pracovní poměry za socialismu. Dále následuje pasáž o volném čase. Popisuje mj. dělbu trávení volnočasových aktivit z genderového hlediska. Následně v knize opět dochází na rozdíl v prožívání mimopracovní doby mezi městskými aglomeracemi a venkovem. Zastoupení se dočkal taktéž popis chalupaření i chataření.

V poslední kapitole je analyzován interpretaci narativ občanů, vystupujících ve výzkumu na komunistickou stranu. Problematika „my versus oni“ měla širší charakter, než bychom mohli zavést optikou stranických elit, stojících proti obyčejným lidem. Při rozhovorech se projevovaly pomyslné nesympatie k dalším vrstvám obyvatelstva. Lidé ve svých zповědích vnímali v opozitu vůči vlastním osobám i manažery na vedoucích místech v podnicích a osoby, poskytující nedostatkové či luxusní zboží. Narátoři aplikovali toto dělení na lidi, kteří získávali informace ekonomického rázu před rokem 1989, ba co víc je dokázali využít během 90. let ve svůj prospěch.

Klíčovým historickým pramenem výzkumu bylo 300 orálně-historických rozhovorů, pořázených v rámci grantu *Česká společnost v období tzv. normalizace a transformace: životopisná vyprávění*. Dalšími hojně využívanými materiály se stala sociologická šetření z dob tzv. normalizace i ze současnosti. Průzkumy s historickou patinou, které vyšly před rokem 1989, vycházely z činnosti Ústavu pro výzkum veřejného mínění Federálního statistického úřadu. Sociologické výzkumy použité v knize, jež vyšly po roce 2000, pocházely z Centra pro výzkum veřejného mínění, Českého statistického úřadu nebo Ústavu empirických výzkumů.

Mezi využitými prameny se nachází též periodický tisk. Ten nicméně většinou slouží pouze k vysvětlení dobového kontextu (například agrární deník *Venkov*). Ze současných zpravodajských titulů využili tvůrci zpravodajské portály: Česká televize nebo *Novinky*. Je citována i Ústava Československé socialistické republiky z roku 1960.

Knihla obsahuje dvě významné přílohy. Tou první je osobní charakteristika fotografa Jindřicha Štreita, jelikož v knize byla využita série jeho dobových, černobílých fotografií, které dokreslovaly ponurou dobu normalizačního života občanů Československa. Druhý doplněk se jeví z vědeckého hlediska mnohem přínosnější. Jedná se o medailonky narátorů, jejichž vzpomínky byly v díle využity. Odborník si tak může alespoň částečně udělat obraz o životě obyčejných lidí. Dále kniha zahrnuje stručný významový a jmenný rejstřík.

Autoři se pohybovali na poli kvalitativního historického výzkumu. Jednalo se o „dějiny psané zdola“ (history from below). Úhelným kamenem práce se stala metoda orální historie, kterou Miroslav Vaněk etabloval v českém historickém prostředí, a orálně-historická analýza. Kritici mohou přijít s poměrně jednoduchou výtkou, že autorský tým přináší jen vágní obhajobu paměti jako subjektivního vyjádření pamětníka. Metodologicky se autoři zaštitují klasiky Ronaldem J. Grelem a Alessandro Portellim. První obhajoval subjektivitu tvrzením, že se orální historici ptají na subjektivní otázky ideologie, identity. Nezaměřují se tak primárně na fakta či tvrdá data. Italský historik pro změnu popisuje úlohu historiografa, jenž se obírá živým pramenem, přičemž hledá, co je ukryto v lidských myslích. Někdo by mohl požadovat přesnější vysvětlení funkce paměti. Jedná se to-

tiž o živý archivní materiál, který neustále pracuje, jelikož je pod tlakem kulturních, sociologických a psychologických vlivů.

Tím se dostáváme ke stěžejní kritické poznámce o oral history: ta může sbírat data, analyzovat výroky narátorů, nicméně nedovede ozřejmit socio-psychologické jevy, které osvětlují prostor, v němž lidé žijí. Z tohoto důvodu se autoři snažili využívat interdisciplinarity: navazovali na myšlenky kupříkladu sociologa Zygmunta Baumana, filosofa Johna Stuarta Milla či teologa Tomáše Halíka. Nicméně technické využití interdisciplinarity tu není na takové úrovni, jakou předvedl např. James Krapfl v knize *Revoluce s lidskou tváří*. Ten využil též množství literatury z jiných vědeckých disciplín, než pouze historie, což se nyní pokusím poukázat na následujících řádcích.

Každá kapitola knihy *Velvet revolutions* je opatřena všeobecným úvodem do problematiky, jíž je v té které pasáži věnována pozornost. Recenzovaná kniha cílí primárně na zahraniční čtenáře, díky čemuž dochází v úvodech kapitol ke dvěma jevům: stručné osvětlení historie našeho území od Rakouského císařství až do socialistického období, a po něm představení základních sociologických jevů, s nimiž autoři pracovali. Rýpavý čtenář by následně mohl kritizovat využívání sociologických definic. Například pojetí volného času tu vychází od historiků, avšak existují též sociologické a pedagogické definice tohoto termínu. Je tedy na zvážení, zdali autoři mohli využít nějaké jiné odborné terminologie, ačkoliv pojem „volný čas“ je notoricky znám. S tím souvisí specifické postavení průzkumů veřejného mínění v této knize. Slouží tu jako báze, z níž se odvíjí odhalování hodnot společnosti před rokem 1989, ale také pochopení změn myšlení a postojů obyvatel

České republiky, kteří prošli socialismem, nicméně jejich produktivní věk je zastihl za následného kapitalismu. Je to poměrně velký rozdíl oproti Jamesi Krapflov, který sledoval kulturu, politiku a občanství v letech 1989 až 1992. Ten než se ponořil do rozborů, prozkoumal myšlenky filosofů, sociologů, kulturních antropologů, aby mohl následně definovat metodologické prostředky, o něž se opíral ve svých analýzách.

Na knize je zajímavé, že zde autoři popisují i zkušenosti z vlastního výzkumu, tedy i reakce respondentů při jejich vyprávění. Kvítovat lze s povděkem citlivý přístup akademiků k osobním údajům narátorů, jelikož jména, u nichž si respondenti přáli anonymizovat, byly uvedeny pouze v iniciálách. Kladli tak důraz na etickou stránku výzkumu.

Zdlouhavé vysvětlování historického kontextu má důsledek, že kniha není příliš zajímavá pro českého čtenáře. Neznalému konzumentovi je však potřeba vysvětlit československou potažmo českou každodennost, těžko by se vyznal např. v pronatalitní politice 70. let, z níž vzešel známý pojem „husákovy děti“. Pro proniknutí k pochopení normalizační každodennosti je lepší si přečíst stěžejní Vaňkova díla z ranějšího období jeho výzkumu. Polistopadové období zde v knize nedostalo dostatečný prostor pro analýzu. Největší klad této práce spočívá v představení otřesů, které formovaly naši společnost během 70. až 90. let, z čehož se oba historici snažili dovodit pohled Čechů na Evropskou unii. Zahraniční čtenář se tak může alespoň částečně ponořit do tajů české mentality a postojů, které vychází z místních empirických zkušeností. Má to ovšem významný háček: kniha byla přeložena do akademické angličtiny. Je její odborný jazyk lákavý pro širokou zahraniční veřejnost?

Jan Zerbst

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

XVIII. světový kongres hospodářských dějin
v Bostonu

ANTONIE DOLEŽALOVÁ

Po dlouhém půlstoletí se největší svátek hospodářských historiků vrátil na americkou půdu. Ve dnech 29. července až 3. srpna 2018 v Bostonu proběhl XVIII. světový kongres hospodářských historiků (XVIII World Economic History Congress), s jasně vymezeným podtitulem Vlny globalizace (Waves of Globalisation). Hostitelskou institucí byl světově proslulý Massachusetts Institute of Technology – MIT. I uprostřed prázdnin pulzoval pracovní energií. Pořadatelé zřejmě jen těžce zajišťovali místnosti pro jednotlivé kongresové sekce, protože všude probíhala výuka, workshopy, semináře a po chodbách chodily desítky čínských středoškoláků, toužících po studiu v USA, kteří se s připravenými otázkami typu, proč bychom jim doporučili studovat právě na MIT, obraceli i na účastníky kongresu. Statečně jsem jim doporučila jít na Univerzitu Karlovu do Prahy. Knihovny i archivy byly otevřené celé dny. Nelze se pak divit rozdílné výkonnosti amerických pracovišť ve srovnání s těmi českými. Podobnou zkušenost lze totiž zažít i na Harvardu, na Yale nebo třeba v Syracusách.

Samotný kongres byl více pracovní, více ekonomicko-historický, a především rychlejší než ty předešlé, ať už proběhly v Evropě (Utrecht 2009), v Jihoafrické

republice (Stellenbosch 2012) nebo v Japonsku (Kjóto 2015). A jak podotkl jeden účastník z Holandska, také hůře organizovaný. Řekl to hned první den, kdy dali organizátoři účastníkům pouze třicet minut na přestávku mezi zahajovací přednáškou a prvním blokem prezentací nových knih, ale umístili tento coffee break do ostrou chůzí patnáct minut vzdálené budovy. V pětatřicetistupňovém vedru a při vlhkosti vzduchu snad 90 procent. Na konci kongresu však i tento účastník uznal, že to byl kongres skvělý.

Za vrcholy kongresu lze jistě označit mimořádně zdařile vybrané hlavní přednášky, kterých bylo nezvyklé množství, a všechny přilákaly pozornost velké většiny účastníků. Výjimkou byla přednáška Sevketa Pamuka z univerzity v Istanbulu během zahajovacího bloku. Profesor Pamuk to neměl jednoduché, protože organizátoři mu dali za úkol mluvit o “vlnách globalizace a hospodářských historických”, což bylo téma celého kongresu. Globalizace je dnes, po dlouhých letech globalizace ekonomických procesů, globalizace výzkumu i několik desetiletí trvajícího výzkumu globalizace v rámci hospodářských dějin i globalizace samotné historiografie, přece jen náročný úkol. Zvláště vezmeme-li v úvahu, že v auditoriu zasedli ekonomičtí historikové, kteří jsou sami s tímto fenoménem konfrontováni ve svých přednáškách a výzkumech. Pamuk zvolil poněkud nešťastně cestu deskripce procesu globalizace v její periodizaci. V jednotlivých etapách vývoje hospodářství potom hledal průniky mezinárodní a lokální úrovně a ptal se, do jaké míry se v procesu globalizace proměňovaly jednotlivé ekonomické kategorie – práce, zboží, kapitál, přenos informací, instituce. Za vrcholnou etapu hledání rovnováhy mezi lokální (nikoli národní) a mezinárodní rovinou ekonomického vývoje přitom označil 19. století, které nejvýznamněji přispělo nejen k ekonomickému růstu, ale také k procesu tzv. great divergence, otevírání se nůžek v rozvoji různých oblastí světa.

To Thomas Piketty (École d'économie de Paris; École des hautes études en sciences sociales) o den později naplnil očekávání. Očekávání to byla tak velká, že zájemci se na přednášku museli přihlásit už během registrace na kongres. A v největším přednáškovém sále MIT bylo plno. Piketty se cítil doslova jako doma, vždyť před pětadvaceti léty tady nastoupil na pozici odborného asistenta na katedře ekonomie. Tehdejší tříletý pobyt na MIT měl zásadní vliv na jeho pozdější kariéru. Pikettyho přednáška se odrazila od jeho výzkumu ekonomické a sociální nerovnosti, jak se zračí v jeho bestselleru *Capital in the 21st Century*, v němž Piketty zpochybnil Kuzněcem formulovaný optimistický vztah mezi ekonomickým růstem a snižováním nerovnosti, lehce se otřela o výsledky jeho obdivuhodně extenzivního

výzkumu měnících se volebních preferencí různých sociálních skupin, aby se poté plně soustředila na jeho aktuální výzkum – vztah mezi rostoucí nerovností a měnící se strukturou politických konfliktů. Provokující, i když v některých ohledech nutně zjednodušující ekonomická analýza politického stranictví jako multidimenzionálního sociálního fenoménu. Bohužel Piketty neodhadl dobře délku své prezentace, a proto nebyl žádný prostor na diskusi – už půl hodiny po skončení přednášky totiž začínal společenský večer v muzeu Harvardské univerzity, vzdáleném půl hodiny ostré chůze.

V mnoha ohledech tak byla skutečným vrcholem závěrečná dvojice přednášek v podání dvou výjimečných historiček – Jane Humphries (Oxford) a Claudie Goldin (Harvard). Nejenže se tím pořadatelům podařilo naprosto vyrovnat síly mezi přednášejícími muži a ženami na pozici keynote speaker, ale také přivést na podium zástupkyni raně novověkého a soudobých hospodářských dějin, a tím i časově a tematicky pokrýt celé spektrum dnešního výzkumu v hospodářských dějinách. Obě vědkyně se zabývají rolí žen v hospodářství a srovnáním pracovních příležitostí mužů a žen, a tomu věnovaly i své přednášky. Jane Humphries hovořila o (přehlíženém) příspěvku žen k ekonomickému růstu a vlivu žen na strukturální změny předindustriální a industriální doby. Claudie Goldin mluvila naopak o vlivu ekonomického růstu a sociálně-ekonomických změn na životy žen v industriální a postindustriální době. Diskuse byla bouřlivá, ve frontě na mikrofon stáli většinou muži.

Stručně řečeno, stačilo zajít na *keynote lectures* a účastník měl jasno, co jsou to dnes hospodářské dějiny hlavního proudu: pečlivá práce s „velkými“ daty, ekonometrická analýza a ekonomicko-historická kontextuální interpretace. Zdá se také, že světový kánon se upevňuje v západní Evropě a v Americe, a středo- a východoevropské historiografie nedokáží – na rozdíl od Latinské Ameriky, Japonska a Číny, reagovat. Signifikantní je v tomto směru už pohled na účastníky posterové sekce nebo soutěžní sekce doktorandů. Nebyl mezi nimi nikdo z těchto zemí, ale regionální témata přítomná byla – v podání hospodářských historiků z jiných zemích, především z Číny a Japonska. Výjimkou byla na kongresu hojně zastoupená ruská historiografie – zastoupená ani ne tak vlastními sekcemi, jako spíše účastí ruských historiků, zabývajících se ruskými tématy na západoevropských a amerických univerzitách, v sekcích organizovaných západoevropskými a americkými pracovišti.

Mimochodem, i posterová sekce byla ukázkou promyšlené dramaturgie – organizátoři ji totiž spojili s podvečerní party, čímž zabezpečili, že bylo plno, a doktorandi dostali velmi širokou zpětnou vazbu. A navíc, diskutovat se skleničkou v ruce je přeci jen příjemnější, a otupí to mnohé ostré hrany.

Výběr řádných sekcí pro kongres byl dvoukolový a postup pořadatelů byl nekompromisní – v prvním kole bylo přijato ze 130 přihlášených sekcí pouze 30, v druhém kole bylo přijato dalších 166 plných sekcí s přestávkou a 7–8 referáty, včetně sedmi dílčích sekcí zaměřených na prezentaci knihy a s ní spojeného tématu, které hýbe současnou historiografií. V tomto klání uspěl pouze jeden ze dvou českých návrhů – už v prvním kole byl vybrán půldenní panel *Behind the Iron Curtain*. Každý půlden s výjimkou pondělního dopoledne bylo možné vybírat mezi 21–22 paralelními sekcemi.

Převahu mezi nimi měla témata, která by se v rámci hospodářských dějin dala zařadit do kategorie finančních dějin. Patřila sem témata vývoje úrokových měr, ekonomického růstu, konvergence i rozdělování, vývoje státních výdajů i veřejných dluhů, krizí i hospodářských cyklů. Široké zastoupení měla překvapivě business history – vždyť má své evropské i světové kongresy. Nastupujícím tématem je nepochybně ekonomie z pohledu žen a výzkum ekonomického myšlení a vnímání ekonomických jevů. Obecně u všech témat měla silné slovo ekonometrie ve smyslu měření a vytváření velkých datových souborů. Už to však není vytváření modelů a dlouhých časových řad za každou cenu, ale jako podkladů pro pečlivou kontextuální analýzu. Vůdčí myšlenkou takových ekonometrických analýz je lepší porozumění problémům sociálních nerovností. Je dokonce zřejmé, že dlouhodobé (i nezamýšlené) sociální důsledky ekonomických procesů se (znovu) stávají centrem hospodářských dějin. Je to zřejmě další krok ve vymezování domén jednotlivých disciplín sociálních věd. I když chronologicky sekce pokrývaly témata starověká, středověká i raně novověká, převahu měly přece jen moderní dějiny, ohraničené poslední třetinou 19. století a 90. léty 20. století; výjimečně sekce či referáty sahaly do 21. století. Tyto výjimky se vztahovaly převážně na výzkum krizí, kde už krize 2008 měla své místo v řadě komparativních analýz.

Ještě jeden moment stojí za zmínku, a mohl by být v souladu s právě řečeným označen za *path dependency* předcházejícího dění v hospodářských dějinách. Příspěvek jednoho historika či historičky v různých sekcích je dlouhodobým trendem, nicméně tento kongres ukázal výraznou koncentraci, co se týče pracoviště, která jsou úspěšná při předkládání návrhů sekcí. Do značné míry tato koncentrace odpovídá rozdělování evropských zdrojů na výzkum v hospodářských dějinách. Pro organizátory je tudíž sázkou na jistotu schválit takové téma, protože už prošlo jiným druhem náročné evaluace, a postavy, které ho reprezentují, představují respektované osobnosti oboru. Takové osobnosti pak bylo možné vidět v programu prakticky denně. Je možné, že jsme svědky počáteční fáze dalšího výrazného trendu

ve vývoji oboru – po desetiletích tříštění hospodářských dějin nastal proces jejich opětovné koncentrace. Po de-globalizaci globalizace, měli bychom říci, vzhledem k tématu celého kongresu.

Česká účast byla v Bostonu méně početná než na předcházejícím kongresu v Kjótu v roce 2015. Reprezentovala ji Antonie Doležalová (Institut ekonomických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, Praha), organizující výše zmíněný panel, Hana Šútková (Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava) a Markéta Skořepová (Jihočeská univerzita, České Budějovice) s příspěvky přijatými do jiných sekcí.

Mimořádnou pozornost vzbudila sekce *Behind the Iron Curtain*, chronologicky první vstup české historiografie do programu kongresu. Zajišťovali ji Antonie Doležalová jako hlavní organizátorka a Roman Holec (Univerzita Komenského, Bratislava) jako spoluorganizátor. Tato sekce, zařazená hned na první kongresové odpoledne, byla inspirována právě 50. výročím kongresu konaného v USA v roce 1968, který se odehrával na pozadí bouřlivých společenských změn v Československu. Ty ve svém důsledku vedly až k emigraci dvou tehdejších československých zástupců – Alice a Mikuláše Teichových. Jejich příběh ukazuje, jak komplikované byly vztahy mezi domácí a zahraniční, později exilovou historiografií v době studené války. Jim a dalším vědcům, kteří byli v průběhu 20. století nuceni opustit svůj domov a hledat novou vlast i realizaci v pracovním životě, byla ostatně celá sekce věnována. Sekce nabídla systematický vhled do vztahů mezi západní a východní historiografií hospodářských dějin v době studené války. V úvodním referátu analyzovala Maxine Berg (University of Warwick) místo International Economic History Association v budování vztahů mezi vědci na obou stranách železné opony. Antonie Doležalová hovořila o Alici a Mikuláši Teichových a jejich zkušenosti z obou stran této opony a v různých ideologických a politických režimech. Judit Pál (Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca) srovnávala exilové zkušenosti Mikuláše Teicha a Ákose Paulinyho. Christopher Kopper (Bielefeld) hovořil o východoněmeckém hospodářském historikovi Jürgenu Kuczynském jako o mediátorovi mezi marxistickým a nemarxistickým přístupem k hospodářským dějinám. Žarko Lazarević (Institut za novejšo zgodovino, Lublaň) se soustředil na vývoj slovinské historiografie v daném období a Damien Bebnowski (Uniwersytet Łódzki, Lodž) na polskou historiografii s důrazem na vztahy domácí a exilové historiografie. Konečně Jakov Feygin (The Harvard Kennedy School) hovořil o historiografii sovětské a jejích vztazích s historiografií americkou.

V rámci sekce *The Atomic Business: Industrial, Financial, and Economic Issues of the Development of Nuclear Power over the 20th Century*, skvěle obstál

referát Hany Šústkové o rozvoji nukleárního průmyslu v době reálného socialismu, nazvaný *Development of Nuclear Industry under Conditions of Central Planned Economy*. Autorka mimo jiné připomněla i technické problémy, které rozvoj jaderné energetiky v socialistickém Československu provázely, což vyvolalo značný zájem a následnou diskusi především ze strany japonských účastníků kongresu.

Kromě pracovišť v Praze a v Ostravě, jejichž pracovníci reprezentují českou historiografii na těchto kongresech pravidelně, tentokrát vyslala své zástupce na zmíněné světové kolbiště hospodářských dějin také Jihočeská univerzita. V sekci *Applied Microhistory: Theoretical, Etical and Methodological Issues* přiblížila Markéta Skořepová dlouholetou českou badatelskou tradici regionálně-historicky zakotvené „mikrohistorie“ (v západní historiografii jako by „nově objevené“) v referátu nazvaném *A way to the ordinary people – Microhistory in the context of the Czech rural history*. Informace o letos vydané knize Josefa Grulichy, zabývající se migrační strategií v městě a na panství České Budějovice v druhé polovině 18. století, byla zařazena do sekce *Susistence, Sustenance, and Changing Living Spaces: Comparative Studies of Eurasian Economies from the 16th–20th Centuries*. Referent však do Bostonu nedorazil a jeho stručná informace o knize byla jen přečtena. To byla škoda, neboť počtem výrazně převažující asijské obecenstvo otázky poddanských vztahů ve střední Evropě skutečně zajímaly (jako srovnávací materiál pro soudobou situaci v Japonsku, v Číně i jinde).

Konečně posledním českým vystoupením byl druhý referát Antonie Doležalové o názorových proměnách českého přístupu k ochránářské a intervencionistické politice od konce 19. století do konce první republiky v rámci páteční sekce *De-Globalisation in Regional Context: The Case of East Central Europe*. Tato sekce, organizovaná Agnes Pogány (Corvinus University/Budapesti Corvinus Egyetem, Budapešť), zdánlivě postavila na hlavu hlavní téma celého kongresu, tedy téma globalizace, když se soustředila na otázky vzájemné spolupráce – a jejích překážek – mezi státy střední a východní Evropy v procesu de-globalizace po první světové válce. Ukázala však, že de-globalizační úseky na sinusoidě ekonomického vývoje jsou paradoxně argumenty pro podporu tendencí globalizačních. Byla to sekce vskutku středoevropská, neboť kromě maďarské a české historiografie v ní byla zastoupena historiografie polská – prostřednictvím Dagmar Jajesniak-Quast (Europa-Universität Viadrina, Frankfurt nad Odrou), slovinská – zásluhou Žarka Lazareviće, a také německá – díky Uwe Müllerovi (Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa, Lipsko), který přednesl úvodní referát.

K právě jmenovaným českým zástupcům by bylo správné připočíst další dvě Češky, které působí v zahraničí: Karolínu Hutkovou (London School of Economics

and Political Science, Londýn) a Darinu Martykánovou (Universidad Autónoma, Madrid). Obě se věnují tématům vzdáleným českým realitám – Hutková se zabývá bengálským hedvábnictvím a Martykánová finančními dějinami Osmanské říše. Je však dobře o nich vědět; jsou talentované, pracovité a úspěšné. Naopak s bytostně českým tématem *Management of the Vltava hydrosystem in the medieval and modern Kingdom of Bohemia* vystoupila v kongresové sekci *Energy Efficiency, Economic Growth, and Environment* mladá francouzská historička Sarah Claire (École des hautes études en sciences sociales, Paříž). Vazba autorky na české prostředí je však poměrně jednoduchá, neboť v referátu prezentovala výsledky svého doktorského studia, které v pozici mentora vedl Roman Zaoral.

Z právě podaného přehledu zřetelně vyplývá, že aktivní účast zástupců české historiografie na bostonském kongresu byla v letošním roce výhradně ženskou záležitostí. Je otázkou, nakolik tato výrazná genderová nerovnováha nastala jen souhrou náhod a nakolik jde o obecnější tendenci: Předcházejících kongresů hospodářských dějin (v letech 2009 i 2012) se z České republiky s výraznou převahou účastnili historici-muži; na minulém kongresu (Kjóto 2015) byla česká účast genderově vyvážená.

Závěrem se zastavme u výhledů do budoucna a problémů, jimž mezinárodně institucionalizované hospodářské dějiny čelí. Dříve pravidelně opakované stesky na dluhy národních členů International Economic History Association se podařilo uvést do náležitého stavu, na obzoru je však další problém. A to, že se vedení asociace nedostává prostředků na organizaci setkávání mezi kongresy, kdy je třeba řešit příslušnou agendu – například vybírat přihlášené příspěvky a sekce pro následující kongres. Problém spočívá v tom, že dosud se vždy o tato jednání staraly jednotlivé národní asociace, které se střídaly v hostitelské roli; lépe řečeno, střídalo se jich několik. V poslední době však chuť těch několika zabezpečovat – finančně i organizačně – něco, z čeho profitují všichni, slábne. Asociace tak čelí problému, jak pracovat dál pro udržení nastavené vysoké úrovně kongresů, ale také, jak zabezpečit běžné fungování Asociace samotné. To je však zřejmě obecnější problém, který se začíná objevovat v případech více světových kongresů, zaměřených na humanitní vědy. Možná by stálo za úvahu, zda by česká Společnost pro hospodářské a sociální dějiny nemohla zorganizovat takové jednání v České republice. Mohl by to být ten správný nástroj, jak konečně prolomit opakované neúspěchy při volbě následujícího pořadatele světového kongresu.

Opět jím totiž nebude Ostrava, ale Paříž. Úvodní zvací video se pokoušelo všechny, kdo se zúčastnili zasedání International Economic History Association ve

čtvrteční podvečer 2. srpna, poněkud rozpačitou formou přesvědčit, že Paříž byla dobrá volba, protože hospodářské dějiny tam zajímají každého. Že nejen pařížská letiště, ale také knihovny, posluchárny a kavárny v okolí École des hautes études en sciences sociales budou mezi 25. a 30. červencem 2021 praskat ve švech. Uvidíme...

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Nekrolog

Galina Pavlovna Muraško

(3. ledna 1932 – 16. června 2018)

Ruská historická bohemistika utrpěla citelnou ztrátu. V sobotu 16. června 2018 zemřela ve věku osmdesáti šesti let historička, doktorka historických věd a dlouholetá pracovnice Ústavu slavistiky Ruské akademie věd Galina Pavlovna Muraško. Česká společnost v ní ztratila jednoho z mála představitelů ruské historické vědy, seriózně a se zápalem se věnujících českým a československým dějinám i české kultuře a propagaci české tematiky v Rusku.

Galina Muraško se narodila 3. ledna 1932 v obci Tejkovo, ležící v Ivanovské oblasti, asi 250 km severovýchodně od Moskvy. Na konci čtyřicátých let byla přijata na Historickou fakultu Moskevské státní univerzity, kterou absolvovala roku 1954. Několik následujících let působila jako pedagog; nejprve učila v běloruském Polocku a v letech 1956–1957 na Večerní univerzitě marxismu-leninismu Skupiny sovětských vojsk v NDR. Roku 1957 se vrátila do Moskvy s cílem věnovat se studiu a výzkumu. V roce 1959 zakončila aspiranturu na Ústavu slavistiky a balkanistiky Akademie věd SSSR (nynější Ústav slavistiky Ruské akademie věd). S tímto pracovištěm potom spojila celý svůj profesní život.

Od počátku se specializovala na dějiny Československa, k čemuž ji vedl její školitel, historik bohemistického zaměření Alexandr Ivanovič Nedorezov. V souladu s oficiální vědeckou doktrínou se zaměřovala především na postavení dělnické třídy, na dějiny „revolučního hnutí“ a tzv. třídního boje. Svou disertaci nazvanou *Položenije rabočego klasa i formirovanije revoljucionnogo napravlenija v profsojuznom dviženii Čechoslovakii v gody poslevojennogo i ekonomičeskogo*

krizisa (1921–1923), věnovanou situaci dělnické třídy a vzniku revolučního zaměření odborového hnutí v Československu v letech poválečné a hospodářské krize, obhájila roku 1964. K historické slavistice a konkrétně k československé tematice měla G. Muraško doslova rodinné předurčení. Dějinám Československa a československo-sovětským vztahům se totiž badatelsky věnoval její otec, historik Pavel Ivanovič Rezonov, který v letech 1960–1971 působil v Ústavu slavistiky a balkanistiky ve funkci zástupce ředitele.

První etapu své kariéry, úzce zaměřenou na Československo, završila Galina Muraško vydáním knihy o rolnictvu *Put' čechoslovackogo krest'janstva k socializmu* (1972), kterou napsala společně se svou o několik let starší kolegyní Valentinou Vladimirovnou Marjinou. Ačkoli se následně rámec jejího výzkumu značně rozšířil, československé dějiny patřily k jejím stěžejním zájmům až do konce aktivní činnosti (zmiňme kupříkladu pro ruskou veřejnost objevenou studii věnující se procesu s Rudolfem Slánským a spol., publikovanou roku 1997 v ústředním časopisu *Voprosy istorii*).

Během první poloviny sedmdesátých let G. Muraško posunula svůj odborný zájem na komparativní zkoumání vývoje středoevropských zemí po druhé světové válce, především pak na hospodářské, sociální a politické proměny regionu. Klíčovými pro ni byla léta vrcholícího stalinismu 1945–1953 a jeho mnohostranný vliv na oblast středovýchodní Evropy. Jako jistý přelom (dílčí vrchol) odborné práce je označována její participace na přípravě kolektivní monografie *Velikij Oktjabr i revolucii 40–ch godov v stranach Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Jevropy* z roku 1977, která se údajně setkala s nebývalým ohlasem. Po obhájení práce srovnávající proces znárodnění v zemích střední a východní Evropy ve druhé polovině čtyřicátých let 20. století získala roku 1979 titul starší vědecký pracovník (ruský ekvivalent titulu, DrSc.).

Nejplodnější období historičtiny práce nastalo až se společenskými změnami na přelomu 80. a 90. let 20. století. Již v období perestrojky, ve druhé polovině osmdesátých let, se aktivně zapojila do stále otevřenějších diskusí a polemik, reagujících na liberalizační posuny společnosti. Byla jedním z prvních sovětských, resp. ruských historiků, kteří nekompromisně prosazovali nutnost objektivního, byť bolestného vyrovnání se s vlastními dějinami, s totalitní minulostí SSSR, a kteří žádali přehodnocení vztahů se zeměmi rozpadajícího se sovětského bloku. Řadu kritických pohledů a závěrů reflektujících atmosféru doby přinesl sborník studií *Stroitel'stvo osnov socializma v stranach Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Jevropy. Očerki istorii* (1989), jehož přípravu Galina Muraško koordinovala.

Krach komunistického režimu v SSSR s sebou přinesl nejen nové možnosti studia, ale především nové úkoly, s nimiž se musela odborná historická obec vypořádat. Bylo nutné redefinovat hlavní historické momenty 20. století, přehodnotit problematiku vzájemných vztahů Sovětského svazu a okolních zemí a rovněž využít bohatství do té doby nedostupných archivů. Tomu všemu mělo napomoci mimo jiné i Vědecké centrum dějin stalinismu ve východní Evropě, fungující v rámci Ústavu slavistiky Ruské akademie věd. Jeho vznik v roce 1992 iniciovala právě Galina Muraško, která následně stála více než deset let v jeho čele. Jedním z nástupců Centra je současné Oddělení dějin východní Evropy po druhé světové válce. Centrum uspořádalo řadu konferencí, z jeho iniciativy vyšlo několik sborníků, odborných studií a edic dokumentů. Toto pracoviště před ruskou historickou vědou poprvé svobodně definovalo mnoho témat spojených s politickými dějinami druhé poloviny 20. století: od okolností vzniku komunistických režimů v zemích střední a jihovýchodní Evropy a upevnění tzv. sovětského tábora, politické represe, problematiku stalinismu a destalinizace, či zkoumání vlivu Sovětského svazu na vývoj států střední a jihovýchodní Evropy, přes konkrétní události ovlivňující vztah Sovětského svazu a jeho satelitů (rok 1956 v Maďarsku, rok 1968 v Československu atd.), až po dílčí komparativní témata. Pro dějiny Československa a jejich hodnocení ruskou odbornou veřejností byla přínosná především konference věnovaná událostem roku 1968, která se uskutečnila v Moskvě v roce 2008, a následně publikovaný sborník *1968 god. „Pražskaja vesna“. Istoričeskaja retrospektiva. Sbornik statej* (2010).

V rámci Centra se utvořil schopný tým lidí, kteří ve vzájemné spolupráci zvládli převážnou většinu vědeckých výstupů. Mezi pořadateli konferencí a autory knih, publikovaných většinou pod souhrnným záhlavím *Moskva i Vostočnaja Jevropa*, se kromě Galiny Muraško objevují jména: Taťjana Volokitina, Albina Noskova, Taťjana Pokivajlova a další. Bohatství materiálů z ruských archivů, včetně těžko dostupného Archivu prezidenta Ruské federace, využil tento tým například k přípravě zásadní analytické monografie *Moskva i Vostočnaja Jevropa. Stanovlenije političeskich režimov sovetskogo tipa. 1949–1953. Očerki istorii* (2002). V ní se autorky zaměřily mimo jiné na analýzu vlivu místních politických elit na utváření jednotlivých komunistických režimů, na určení jejich podílu na rozbíhající se mašinerii politických represí a pochopitelně na pozici Sovětského svazu v celé problematice. Nejlépe hodnocenými výstupy Centra jsou edice dokumentů využívající bohatství dosud nedostupných archivních fondů. Jde o knihy *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov, 1944–1953*

(I–II, 1997–1998), *Sovetskij faktor v Vostočnej Jevrope, 1944–1953* (I–II, 1999–2002) a *Vlast' i cerkov v Vostočnej Jevrope. 1944–1953* (I–II, 2009).

Poslední ze jmenovaných knih poukazuje na další posun vědeckého zaměření G. Muraško. Ta se od počátku 21. století zaměřila na postavení církví v jednotlivých státech východního bloku a na podmínky jejich činnosti. Tato proměna se opět odrazila i na publikačních výstupech – jako příklad uveďme rozsáhlou monografii osvědčeného autorského týmu Volokitina – Noskova – Muraško *Moskva i Vostočnaja Jevropa. Vlast' i cerkov v period obščestvennych transformacij 40–50-ch godov XX veka* (2008).

Pečlivý a zároveň citlivě vybraný průřez odborným dílem Galiny Muraško přináší jubilejní sborník jejích studií *Izbrannoje* (2011), připravený kolegy z Ústavu slavistiky k jejímu životnímu jubileu. S texty G. Muraško se ostatně mohou seznámit také čeští čtenáři. Pomineme-li dobou vzniku ovlivněnou knihou *Rozorané medze. K histórii socialistického združstevňovania československej dediny: 1948–1960* (Bratislava 1972), kterou napsala spolu s bohemistkou Valentinou Marjinou, publikovala až donedávna studie na stránkách *Slovanského přehledu* či *Soudobých dějin*.

S úmrtím Galiny Muraško neztratila česká veřejnost pouze historičku, která se zasvěceně zabývala naším regionem. Především odešel člověk, který byl s českou a slovenskou tematikou celoživotně spojen, člověk, který do České republiky pravidelně přijížděl a udržoval zde četná přátelství, a to bez ohledu na dobové okolnosti. Galina Muraško náležela k hrstce vědeckých pracovníků v bývalém Sovětském svazu, kteří nepřerušili kontakty s československými kolegy, zavrženými po roce 1968 a zbavenými za „normalizace“ možnosti vykonávat svá povolání (například s Františkem Janáčkem, Jiřím Sládkem, Karlem a Květou Jechovými, Čestmírem Císařem či Antonínem Václavů). Její význam pro českou historiografii stručně shrnul Michal Reiman: „Galina Muraško toho publikovala o Československu mnoho a řadu dokumentárních svědectví bychom bez ní neznali ani dnes. Byla to statečná žena a mnohé dokumenty se dostaly ven jen proto, že nelenila, a když to bylo zapotřebí, opisovala i rukou. A bylo to na měsíce práce.“

Škoda jen, že význam Galiny Muraško neocenila oficiální česká místa. Ministerstvo zahraničních věcí kupříkladu několikrát zamítlo návrh na udělení Ceny Gratias agit za šíření dobrého jména České republiky v zahraničí. Nicméně – bez ohledu na (ne)udělená ocenění – úmrtím Galiny Muraško ztratila česká společnost velkého znalce českých dějin a československo-sovětských vztahů na území Ruské federace. Odešla osobnost, která ruskou společnost seznamovala se skutečným, byť často hořkým pozadím československo-sovětských a česko-ruských

vztahů (viz její postoje k okupaci Československa v roce 1968). Tato badatelka byla schopna otevřeně a fundovaně reagovat na stále častější překrucování dějin, kterého jsme v Rusku v posledních letech opět svědky. A takových lidí se dnešnímu Rusku zoufale nedostává.

Lukáš Babka

Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Nekrolog

Mikuláš Teich

(23. července 1918 – 16. srpna 2018)

Při oslavě svých stých narozenin v kruhu přátel a kolegů žertoval, jak mu jeho otec vždy říkal, že členové jejich rodiny se nedožívají vysokého věku. Mikuláš Teich se dožil sta let. Tři týdny poté, 16. srpna 2018, v Cambridge zemřel. Vystudovaný chemik s doktorátem z univerzity v Leedsu, s vášní pro historii svého oboru. Honorary Fellow Robinson College v Cambridge. Čestný profesor Technické univerzity ve Vídni.

Jeho životní příběh by se dal vyprávět jako osudová rozhodování mezi východním a západním nádražím. Cesta z vídeňského Ostbahnhof na Westbahnhof na jaře 1939 byla tou tenkou linií, která rozhodla o tom, že přežije holokaust. Obtížen čtyřmi kufry (protože dva vezl pro svého bratra) a se skautskou polní lahví na krku se vydal do Londýna. Ve vlaku mu pomohli vysoký důstojník SS, se kterým se potom podělil o vodu ze své polní láhve, a dvě řádové katolické sestry. Na německo-holandských hranicích mu mladý německý voják vrátil prsten, hodinky

a manžetové knoflíčky darované na cestu tatínkem, když se bránil jejich zabavení s odůvodněním, že je slovenský občan, a že Německo má se Slovenským státem mezinárodní smlouvu. V ruce přitom držel neplatný československý pas. „Jak jsem byl pitomý, blbec jsem byl, vždyť mě mohl sbalit, nebo i zastřelit,“ chytal se za hlavu, když mi tuhle historku loni na jaře vyprávěl.

Druhá osudová cesta mezi východním a západním nádražím proběhla o čtvrt století později v Paříži. Tentokrát tu vzdálenost překonával nikoli se strachem z neznáma a nejistého osudu, ale s rozechvěním. Byla to jeho první pracovní cesta do Anglie. Do Cambridge ho pozval Joseph Needham, kterého už dlouho obdivoval. Necítil se jako druhořadý vědec, vždy měl vysoké mínění o úrovni vědy v Československu, ale jel přece jen na pozvání Cambridgeské univerzity, která mu zaplatila cestu první vlakovou třídou. Nemohl nezačít zvažovat, zda by pro něj nebylo lepší sledovat zahánění kapitalismu – o nevyhnutelnosti čehož jako marxista nepochyboval – z kapitalistického Západu než ze socialistického Východu. Jeho zkušenost z válečné Anglie a komunistického Československa mu říkala, že na Západě se marxismu daří lépe.

Do třetice to bylo nádraží v Praze o pár let později, které po sovětské invazi – kterou nikdy nepřestal považovat za kontrarevoluci – ještě nikdo nehlídal, a tak mohl spolu se svou ženou Alicí odjet na dlouho plánovanou roční studijní cestu do Spojených států, kam ho vyslala Československá akademie věd. Na rozdíl od své ženy si myslel, že se už nikdy do Československa nevrátí. Nebyl to ale plán na emigraci. Byla to naděje, že přijde nabídka k práci na Západě. A ta přišla, a nedala se odmítnout.

Mikuláš Teich se narodil jen několik měsíců před rozpadem habsburské monarchie. Vyrosl v prvorepublikovém Československu, které nikdy nepřestal obdivovat, a využil každé příležitosti, aby ho adoroval – jeho školství, demokratismus, kulturu. Nejvíce prezidenta Masaryka. Přesto dvakrát emigroval, vždy do Anglie.

Poprvé to bylo na jaře 1939, kdy se ho v Anglii ujala bohatá rodina Montefiore, díky jejíž podpoře začal studovat vysokou školu; v Praze předtím vystudoval několik semestrů medicíny. Už ženatý s rakouskou exulantkou Alicí Schwarz, s níž měl prožít 75 let krásného a spokojeného manželství, se rozhodli po válce vrátit do Československa. Jako přesvědčení marxisté chtěli pomoci budovat nový lepší svět. Namísto toho přišlo obvinění ze spolupráce s anglickým velkokapitálem (tedy rodinou Montefiore) a také ze západního revizionismu. V tom čase, kdy každá Stalinova věta byla jako slovo boží a také on sám je tak interpretoval, byl vyloučen z komunistické strany, a strávil pak jedenáct dlouhých

let psaním dopisů na Ústřední výbor KSČ se žádostí o rehabilitaci. Se smíchem říkával, že byl člen-korespondent ÚV KSČ. Ale tehdy zažíval těžké roky, a schůze na lékařské fakultě, při níž byl vyloučen a potom musel vypočodovat z místnosti, pro něj zůstala nejhorším životním zážitkem.

Útočiště našel v Historickém ústavu ČSAV, pod křídly tehdejšího ředitele Josefa Macka, a začal pracovat v oddělení dějin přírodních věd a techniky. Česká královská společnost nauk, Jan Evangelista Purkyně a dějiny exaktních věd v českých zemích byla jeho témata; o výsledcích této práce vypovídají četné studie a několik knih. A nesmíme zapomenout na vědecko-technickou revoluci, protože už za války poznal v Anglii práci J. D. Bernala, autora originálního marxistického konceptu vědecké revoluce. Díky tomu se ostatně dostal do – dnes zase nějak slavného – týmu Radovana Richty. Richta byl prý velmi překvapen, když ho s Teichem seznámil Jindřich Filipec, že je v Československu ještě někdo jiný, kdo se věnuje tématu, které on považoval za svoje. Nutno dodat, že Teich se tématu začal věnovat dříve a dříve také na toto téma publikoval své texty.

V roce 1968 Teich emigroval podruhé. Lépe řečeno, cestou ze studijního pobytu v USA “vystoupil” v Cambridge. Ještě v USA jej totiž zastihla nabídka na pozici hostujícího výzkumníka – první rok v Kings College, další dva roky v Oxfordu, potom opět Cambridge, Gonville a Caius College. Anglie se stala znovu jeho domovem, tentokrát na dlouhých padesát let, a přinesla mu mnoho radosti, ale také pracovních úspěchů a profesního uznání. Spolupracoval a přátelil se s nejvýznamnějšími vědci svého oboru – Josephem Needhamem, Royem Porterem, Alistarem Crombiem, Ruppertem Hallem.

I když strávil roky jako hostující profesor, nedařilo se mu najít trvalé místo. Ještě v roce 1975 píše svému americkému příteli působícímu na univerzitě v Yale, Fredericu L. Holmesovi, jak těžký úděl to pro vědce je, nemít permanentní místo. Často říkával: Živila mě Alice. Nevím, co bych si bez ní počal. Teprve v roce 1978 se mu sen stálého místa splnil, když se na doporučení přítele nejprestižnějšího, Josepha Needhama, stal zakládajícím členem nejmladší koleje v Cambridge, Robinson College. Bylo mu tehdy již šedesát let. Následovalo téměř čtyřicet let usilovné a plodné vědecké práce. S Royem Porterem vydal v Cambridge University Press sérii 12 kolektivních monografií pokrývajících témata od osvícenství, přes romantismus a renesanci až k fin de siècle nebo vědecké revoluci – vždy v národním kontextu. Několik dalších témat mělo perspektivu historického kontextu – od národnostní otázky přes revoluce až k sexualitě a drogám (1981–1997). S Dorothy Needham vydal *A Documentary History of Biochemistry 1770–1940* (1992). V Rakousku

vydal v roce 2000 naprosto zásadní dějiny německého pivovarnictví, v nichž dospěl ke své originální interpretaci dějin jednoho oboru, které berou v úvahu jak jeho vědecké základy, tak vývoj příslušných technologií, stejně jako hospodářské a politické dějiny. Jeho poslední knihou se stala útlá knížečka *Scientific Revolution Revisited*, kterou vydal v roce 2015, ve svých 97 letech. V ní reviduje dosavadní dějiny vývoje vědy a nabízí svou interpretaci fenoménu vědecké revoluce, v němž stejně důležitou roli jako vývoj vědy samotné hrají společenské podmínky, v nichž se tento vývoj odehrával. Teichův přístup je inspirován a ukotven v Marxově přístupu k historii a hlásí se k odkazu Josepha Needhama; ve shodě s ním Teich obhajuje Marxovu tezi, že to byla vědecká revoluce, co napomohlo v Evropě přechodu od feudalismu ke kapitalismu a vědeckou revoluci považuje za součást historické jedinečnosti Evropy. Kniha navíc představuje jedinečné uzavření celoživotní vědecké posedlosti: svou první vědeckou studii napsal Teich právě o vědecké revoluci a Newtonovi v Anglii v roce 1944. Publikoval ji tehdy časopis *Nature*.

Nejpozději od roku 1969, kdy byl vyzván Katedrou historie a filosofie vědy v Cambridge, aby připravil veřejnou přednášku, a jako téma si tehdy zvolil *Tři revoluce: vědecká, průmyslová a vědecko-technická*, se zabýval myšlenkou, že vydá knihy o všech těchto revolucích. Proto po vydání *Scientific Revolution Revisited* pomýšlel na vydání dalších dvou dílů – o průmyslové a vědecko-technické revoluci. K tomu už nedošlo. Nedošlo ani k publikování posledního textu, který napsal – byla to recenze knihy Lorena Grahama *Lysenko's Ghost* o sovětském fyziku Trofimu Lysenkovi. Měsíce zvažoval její podobu. Nemohl se totiž smířit s tím, že Graham volí morální kritéria při hodnocení sovětské vědy a zároveň není ochotný morální pochybení identifikovat také u západních vědců. Grahamovu práci přitom dlouhodobě vysoko oceňoval, a proto jej nechtěl kritizovat a přistoupit na požadavek redakce po ostřejším tónu. Proto recenzi nakonec odmítl publikovat. Nedošlo už ani k napsání studie pro knihu *Sto let*, která právě vyšla v Sociologickém nakladatelství SLON k výročí vzniku Československa. Pro tuto práci se nadchl a několik měsíců jsme diskutovali o podobě jeho studie, která měla tvořit závěr celé knihy. Přečetl většinu jednotlivých kapitol, ale nakonec od záměru upustil. Z obavy, že by v Čechách někdo mohl říct, co nás má co poučovat.

Exilové stigma nepřestal nést nikdy. Říkal, že člověk je nejen tím, kým se sám cítí být, ale také tím, za co ho považují druzí. A on se domníval, že ho v Anglii stále považují za Čechoslováka. Zároveň se ale hluboce trápil tím, že v Čechách není vítán. Velmi přitom toužil dosáhnout i zde ocenění a uznání své práce. Těžce nesl zážitek spojený s návratem do Československa po sametové revoluci. Ano, měl

jsem přednášku, říkal, byla i nějaká diskuse, ale přeci jen jsem měl pocit, že si lidé myslí, on si emigroval, žil si v Cambridge, co nám tady chce vykládat. Spolupráce, po které toužil, se nedočkal. Těžce nesl nevšímavost a do značné míry přehlížení svého díla v české historiografii. Jeho knihy nebyly recenzovány ani citovány, až na několik málo výjimek. Vědí dnes studenti medicíny, když čtou Porterovy dějiny svého oboru, že on je ten Mikuláš Teich, kterému Porter svou knihu věnoval? A vědí historikové, že je to on a jeho žena Alice, komu věnoval jednu ze svých knih jeden z nejuznávanějších současných historiků, Richard Overy?

On sám v každé ze svých knih a studií vždy kladl důraz na situaci v českých zemích, a kdykoliv to bylo možné, zval ke spolupráci české vědce. Ostatně, už v padesátých letech editor jednoho britského časopisu poznamenal v dopise Josephu Needhamovi na adresu Teichova textu, že je pozoruhodné, jak „tlačí“ české a slovenské věci do popředí. Po sametové revoluci uvedl Teich do života dvě knihy, *Bohemia in History* (1998) a *Slovakia in History* (2013), které editoval, přizval výhradně české a slovenské vědce, a prosadil jejich publikaci v nakladatelství Cambridge University Press. Proto měl takovou radost z přednášky ke své poslední knize, kterou zorganizoval Institut ekonomických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy přede dvěma lety, a nad kterou převzal záštitu slovenský velvyslanec Peter Weiss. Považoval velvyslancovu přítomnost za něco mimořádného. Nadchla ho bohatá diskuse a účast mladých historiků. Byl poctěn přijetím u místopředsedy Akademie věd ČR Pavla Barana.

Životní příběh Mikuláše Teicha je příběhem intelektuála židovského původu, který se musel během svého života opakovaně vypořádávat s turbulentními změnami, které zasáhly střední Evropu, jež byla jeho domovem. K marxismu dospěl – jako mnoho dalších příslušníků jeho generace – pod vlivem španělské války a hořké zkušenosti z rozpadu Československa a holokaustu, ale také díky zkušenosti z dětství a dospívání v centru slovenského autonomismu v Ružomberoku a setkání s několika marxisty na univerzitě v Exeteru v době války. Nejčastěji vzpomínal na dva Indy, kteří ho „zasvětili“ do studia marxismu – jeden byl muslim a druhý byl hindu, a byli to první komunisté, které potkal. Stejně často také vzpomínal na své československé přátele a spolupracovníky – Arnošta Klímu, Jaroslava Foltu, Josefa Smolku, Jindřicha Filipce nebo Karla Kosíka. A potom na Joan Bellamy, kterou poznal při studiu v Leedsu a se kterou si stále každou neděli telefonovali. Vyprávěl mi o těch hovorech: „Vždycky mluvíme velmi kriticky, a protože máme velmi blízký vztah, děláme si ze sebe legraci, jak jsme byli blbí. Už víme všechno, a zůstáváme u toho, co jsme si mysleli v mládí.“

Nic ze svých názorů nezměnil, zůstal přesvědčeným marxistou. Podle něj není lepší teorie, jak vysvětlit co a proč se v historii odehrálo. Nicméně kriticky viděl neschopnost komunistického hnutí vypořádat se s neúspěchem komunistických režimů. Tuto otázku – dědictví komunismu – promýšlel neustále, a považoval ji za hlavní příčinu diskreditace marxismu. A také – byť do poslední chvíle britký a nekompromisní diskutér – dospěl k názoru, že nemá smysl diskutovat s někým, kdo nechce slyšet názory druhých. „To je ztráta času“, kroutil hlavou.

„Smrtí všechno končí, ale nic nekončí!“, říkával mi v poslední době čím dál častěji. Po Mikuláši Teichovi zůstala jeho vědecká práce a také vzpomínky řady těch, kteří měli to štěstí s ním pracovat, diskutovat, nebo jen tak při řeči popíjet dobré červené víno, které tolik miloval. Jak mi napsala jeho dlouholetá kolegyně z Robinson College v den jeho smrti: jak privilegované jsme byly, že jsme ho znaly!

Antonie Doležalová
Foto: Milan Hlavačka

Knihy a časopisy došlé redakci

Gian Luca POTESÀ, Poslední mesiáš. Proroctví a panovnická svrchovanost ve středověku. Praha, Argo 2017. 227 s.

Povijesni prilozii. Historical contributions. Zagreb, Hrvatski institut za povijest. Roč. 37, 2018, sv. 54. 344 s.

Rassegna storica del risorgimento. Roma, Rubbettino Editore. Roč. 104, 2018, č. 2. 191 s.

Judith WERNER, Papsturkunden vom 9. bis ins 11. Jahrhundert: Untersuchungen zum Empfängereinfluss auf die äußere Urkundengestalt. Berlin, De Gruyter Akademie Forschung 2017. 548 s.

Za svobodu, spravodlnosť a solidaritu. Dějiny sociální demokracie v českých zemích = Für Freiheit, Gerechtigkeit und Solidarität. Die Geschichte der Sozialdemokratie in den böhmischen Ländern = For freedom, justice and solidarity. History of Social democracy in the Czech lands. Praha, Masarykova demokratická akademie 2016. 111 s.

Výtahy z českých časopisů a sborníků

Acta onomastica. Roč. 58, 2017:

Harald BICHLMEIER, Zum Ortsnamen Kaaden/Kadaň, s. 16–33. – Andrea BÖLCSKEI, Medieval settlement names of ecclesiastical reference: a cross-cultural approach, s. 34–52. – Jaromír KRŠKO, Motivačné činitele skalolezeckých ciest na Slovensku, s. 75–91. – Jana MATÚŠOVÁ, Ještě ke změnám vlastních jmen německého původu po roce 1945, s. 92–99. – Svatopluk PASTYŘÍK, Několik poznámek k vývoji antroponymického paradigmatu na moravském venkově v 15. a 16. století, s. 115–120. – Radek VOLEJNÍK, Toponyma v názvech českých hraných filmů, s. 150–157. – Michaela CASKOVÁ, Jména měšťanů České Lípy zapsaná v nejstarší městské knize z let 1461 až 1722, s. 158–164. – Michal HAVRDA – Markéta MATUROVÁ, Jména po chalupě v obcích Láz a Čenkov, s. 165–171. – Milan FARSKÝ, Co spojuje města Zlaté Hory a Dubí v Krušných horách? – Nové vysvětlení možného významu názvu Zuckmantel, s. 172–176. – Jana MATÚŠOVÁ, Vzpomínka na PhDr. Ludmilu Švestkovou, s. 211–212. – Žaneta DVOŘÁKOVÁ, Soupis prací Ludmily Švestkové, s. 213–221. – Žaneta DVOŘÁKOVÁ, XX. slovenská onomastická konference, s. 235–236. – Pavel ŠTĚPÁN, Pražská konference o propriích a apelativech, s. 236–237. – Marie NOVÁKOVÁ, Výklady vlastních jmen v časopisu Naše řeč 1917–1945 (ke 100. výročí časopisu), s. 238–283.

Archeologické rozhledy. Roč. 70, 2018, č. 2:

Václav VONDROVSKÝ – Jiří BUMERL – Petr ŠÍDA – Michaela PTÁKOVÁ – Martin PTÁK – Ondřej CHVOJKA, Nové poznatky o neolitickém osídlení jižních Čech, s. 147–194. – Ondřej CHVOJKA – Petr MENŠÍK – Petra HOUFKOVÁ – Tereza ŠÁLKOVÁ,

K depotům měděných žeber ze starší doby bronzové v sídlištním kontextu: Depot z Kučeře (okr. Písek) pohledem archeologie a archeobotaniky, s. 195–238. – Dominik REPKA, Intentionally broken vessels in Celtic graves. Evidence of funerary rites in the La Tène period, s. 239–259. – Milena BRAVERMANOVÁ – Miluše DOBISÍKOVÁ – Jan FROLÍK – Sylva KAUPOVÁ – Petra STRÁNSKÁ – Ivo SVĚTLÍK – Daniel VANĚK – Petr VELEMÍNSKÝ – Jitka VOTRUBOVÁ, Nové poznatky o ostatcích z hrobů K1 a K2 z rotundy sv. Víta na Pražském hradě, s. 260–293.

Archivní časopis. Roč. 68, 2018, č. 2:

Thomas JUST – Irmgard PANGERL, Habsbursko-lotrinské rodinné archivy ve vídeňském Domácím, dvorském a státním archivu, s. 117–130. – Daniel DOLEŽAL – Nikola MICHŇOVÁ – Jaroslav ŠULC, Dobrovolníci pro archiv. Program dobrovolnické činnosti ve Státním oblastním archivu v Praze, s. 131–154. – Ivana EBELOVÁ, 36. mezinárodní konference Archivu hlavního města Prahy „Město a jeho hradby“, s. 155–162. – Vladimíra HRADECKÁ, Mezioborová konference Modrého štítu, s. 163–164. – Petr DVOŘÁČEK – Michal WANNER, Konference Asociace latinoamerických archivů a Mezinárodní archivní rady v Mexiko City 26. – 28. září 2017, s. 164–171. – Tomáš PRAŽÁK, Konference konzervátorů-restaurátorů 2017 v Litomyšli: ohlédnutí za novými poznatky k archivně-konzervátorské praxi, s. 171–176. – Michal RYS, Seminář západočeských archivářů v Chebu, s. 176–178. – Gabriela KREJČOVÁ ZAVADILOVÁ, Praktická stáž v Archivu české vesnice (Archiv im Böhmischen Dorf) v Berlíně a první ročník Dne berlínských archivů (Kulturelle Vielfalt Archive in Berlin: 1. berliner Archivtag), s. 179–182. – Martina VODOVÁ, Workshop Formy a přeměny diplomatické produkce v novověku (II) v Brně 29. listopadu 2017, s. 183–184. – Zdeněk KRAVAR, Šesté archivní setkání v Bad Kissingen, s. 184–187. – Bohumír SMUTNÝ, K jubileu Vlastimila Svěráka, s. 188–189. – Bohdan KAŇÁK, Karel Müller jubilující, s. 190–194. – Jiří LAPÁČEK, Ukončila se životní pout' Vojtěcha Cekoty, s. 195–197.

Archivum Trebonense. Sv. 14, 2017:

Václav RAMEŠ, Úvodní slovo ředitele archivu, s. 26–29. – Václav RAMEŠ, Mezi archivní a kněžskou službou. Miloslav kardinál Vlk, 1932–2017, s. 30–35. – Jiří CUKR, Sběrka listin k matrikám Jihočeského kraje a příprava na její digitalizaci, s. 38–51. – Jaroslav ČECHURA, Digitální archiv ve Státním oblastním archivu v Třeboni: mikrohistorie a studium dějin raného novověku, s. 52–61. – Martin HANKOVEC, Ukládání dat v systému DigiDepot, s. 62–71. – Alena KABELOVÁ, Digitalizace kartoték v centrální knihovně treboňského archivu na příkladu kartotéky periodik, s. 72–79. – Jakub KAISERŠAT, Bilancování k deseti letům digitalizace archiválií ve Státním oblastním archivu v Třeboni, s. 80–93. – Aleš František PLÁVEK, Vývoj a zásady indexace písemností evidenční povahy v treboňském digitálním archivu, s. 94–111. – Lucie BOHÁČKOVÁ, Digitalizované historické písemné prameny a jejich popularizace v nových médiích, s. 114–118. – Hana HUBÁČKOVÁ – Kateřina LEMBERKOVÁ, Digitalizace Sbírký pohlednic ve Státním okresním archivu Tábor, s. 119–125. – Jaroslav MEJTA, Treboňská

centrála a digitalizace v jihočeských archivech, s. 126–131. – Alois SASSMANN – Jakub KAISERŠAT, „Genealogie se stala hitem a lidé dnes již opravdu vědí, oč jde.“ S Aloisem Sassmannem o genealogii, DigiArchivu a digitálním universu, s. 134–141. – Filip ANTOŠ, Digitalizace starých kartografických děl, s. 144–159. – Milan AUGUSTIN – Karel HALLA, Projekt Česko-bavorský archivní průvodce po roce fungování, s. 160–169. – Július BALÁŽ – Vladislav KUSKO, Deset let digitalizace archiválií ve Vojenském historickém archivu, s. 170–179. – Štěpánka BĚHALOVÁ, Muzeum Jindřichohradecka – 15 let digitalizace a využívání digitálních dokumentů v muzejní knihovně, s. 180–191. – Werner BERTHOLD, Das Niederösterreichische Landesarchiv im Zeitalter der Digitalisierung der Quellen. Vom Mikrofilm zum Digitalisat – die ersten Schritte zu einem virtuellen Lesesaal, s. 192–203. – Petr CAJTHAML – Lenka VAŠKOVÁ, Studenti pražských univerzit 1882–1845. Digitalizace v Archivu Univerzity Karlovy, s. 204–215. – Petr HUDIČÁK, Digitalizace archivu negativů a pozitivů Fotoateliéru Seidel a členů rodiny Josefa Seidela, s. 216–229. – Jakub KUNERT, Digitalizace pramenů k hospodářským a sociálním dějinám v Archivu České národní banky, s. 230–239. – Miroslav KUNT, Pamětní knihy železničních stanic – málo známý historický pramen, s. 240–253. – Jana KUŘÍKOVÁ – Lucie SWIERCZEKOVÁ – Marie VÍTKOVÁ, Sběrka skleněných diapozitivů z fotoarchivu tělesné výchovy a sportu v Národním muzeu, digitalizace a prezentace ve virtuálním prostředí, s. 254–267. – Miroslava KVĚTOVÁ – Petra TOMSOVÁ, Digitalizace fotografií z archivních souborů Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, s. 268–279. – Gerhart MARCKHGOTT, Schritt für Schritt, s. 280–295. – Zuzana MEISNEROVÁ WISMER, 1 600 DPI. Vznik digitálního archivu ze skleněných negativů Ateliéru Langhans, s. 296–309. – Michael PUCHTA, Das Digitale Archiv der Staatlichen Archive Bayerns – Von der Konzeption zur Produktion, s. 310–319. – Magdalena SEDLICKÁ – Jarka VITÁMVÁSOVÁ, Digitální projekty Židovského muzea v Praze (EHRI a Yerusha), s. 320–331. – Martin ŠÁMAL – Jan ŠEJBL, Digitalizace Sběrky Scrap-books v Národním muzeu – Náprstkově muzeu asijských, afrických a amerických kultur, s. 332–343. – Robert ŠIMŮNEK – Eva DOLEŽALOVÁ, Vědecká pozůstalost Augusta Sedláčka (informace o projektu digitální databáze), s. 344–371. – Marek ŠMÍD, Digitalizace Tajného vatikánského archivu a Vatikánské knihovny pro studium dějin 20. století, s. 372–383. – Jiří TOMAN, Interpretační aspekty digitalizace starších písmových návrhů, s. 384–403. – Markéta VLADYKOVÁ, Proměny digitalizace ve Státním oblastním archivu v Litoměřicích, s. 404–417. – Irena WINTROVÁ – Karel SIEBER – Jiří NOVÁK, Digitalizace archivních fondů v České televizi, s. 418–433. – Pavel HOLUB, Cesty k digitalizaci na příkladu pelhřimovského okresního archivu, s. 436–441. – Inna Anatolija KONUŠIN, Krátké představení genealogické společnosti FamilySearch, s. 442–445. – Ondřej MAGLIĆ, Digitalizace vybraných archiválií Archivu města Plzně, s. 447–452. – Lukáš MOTEJZÍK – Nora POULOVÁ – Martin JANKŮ, Jindřich a Boženky aneb digitalizace v Jihočeském kraji, s. 453–459. – Nicole Arnett PHILLIPS, Digitization as means of Revival, s. 460–464. – Pavel HÁJEK – Zdeňka PROKOPOVÁ, Zpráva o stavu digitalizace v Národním památkovém ústavu, územním odborném pracovišti České Budějovice, s. 465–472. – Vojtech RUMAN, Digitalizácia písiem, s. 473–

478. – Alice ŠIKOŠOVÁ, Úloha Nadace české bijáky v procesu digitálního restaurování Zlatého fondu české kinematografie, s. 479–483. – Valéria ZÁVADSKÁ, Rómska kultúra v digitálnom svete, s. 484–496. – Tomáš FOLTÝN – Aleš František PLÁVEK – Jiří CUKR, Trendy, zajištění a odezva na digitalizaci v Národní knihovně. Rozhovor s Tomášem Foltýnem z Národní knihovny České republiky, s. 498–511. – Jiří PEŠTA, Bibliografie pracovníků jihočeských státních archivů za roky (1999) 2001–2015, s. 513–689.

Bezděz. Vlastivědný sborník Českolipska. Sv. 26, 2017:

Jaroslav PANÁČEK – Daniel WOJTUCKI, Poslední českolipský kat, s. 5–29. – Martin ASCHENBRENNER, Cukrovar v Nových Zákupích. (Příspěvek k dějinám zanikajícího dvora v Nových Zákupích), s. 31–72. – Miloslav SOVADINA, Vlastivědný časopis Mitteilungen des Nord-böhmischen Excursions-Clubs míří do světa, s. 73–96. – Jan RUCZ, Svorsko-jablonská dráha – založení, stavba a s tím spojené problémy, s. 97–118. – Martin ASCHENBRENNER, Hosté Kinských na zámku Sloup v Čechách (1886–1933), s. 203–220. – Jaroslav PANÁČEK, Novozámecký hejtman Baltasar Kühnel na Nedamově, s. 223–237. – Michal GELNAR, Poznámka k exportu skla z Lužických hor, s. 239–246. – Martin BENDA, Neznámý vlastivědec Camillo Mell, s. 247–254. – Michal RÁDL, Jazykovědec Friedrich Kabesch (1886–1967), s. 255–261. – Marek HOFMAN, Vzpomínka na Waldemara Matušku, s. 263–272. – Josef ROZUM – Jaroslav PANÁČEK, Existovalo vůbec Smojno?, s. 275–286. – Jaroslav PANÁČEK, Český sochař Jan Komárek (1904–1965). (K výstavě v galerii VMG v České Lípě v roce 2017), s. 289–300. – Jaroslav PANÁČEK, Zpráva o činnosti Vlastivědného spolku Českolipska v roce 2016, s. 301–305. – Petr KOZOJED, Zpráva o činnosti Státního okresního archivu Česká Lípa za rok 2016, s. 307–310. – Zdeněk VITÁČEK, Zpráva o činnosti Vlastivědného muzea a galerie v České Lípě za rok 2016, s. 311–314.

Czech-Polish historical and pedagogical journal. Roč. 9, 2017, č. 1:

Jaroslav VACULÍK, A Historian of Czech-Polish Relations Zdeněk Hájek (1894–1958), s. 3–6. – Mirosław PIWOWARCZYK, The Educational Role of the Journals of Social and Educational Associations in the Second Republic of Poland as Exemplified by „Citizen Work“ of the Women's Citizen Work Association, s. 7–18. – František ČAPKA, The Essence of State Social Policy in Czechoslovakia in the Years of the First Republic (1918–1938), s. 19–27. – Piotr GOŁDYN, Józef Smetana: Czech and Polish Teacher in Volhynia in the Twenty-Year Interwar Period, s. 28–35. – Petr KALETA, Sorbian Members of the People's Chamber in the GDR (1949–1990), s. 36–42. – Barbara JĘDRYCHOWSKA, The State and the Church in the Post-War Struggle for the Ideological Aspect of the Polish Academic Society (Wrocław 1945–1956), s. 43–54. – Joanna LUSEK, School Strikes in the Bytom Commune in 1906 and 1920, s. 55–77.

Czech-Polish historical and pedagogical journal. Roč. 9, 2017, č. 2:

Kirill SHEVCHENKO, Social and Historical Preconditions of the Russian Revolutions in 1917. Through the Eyes of the Czech Politician Karel Kramář, s. 3–8. – Kamil ŠTĚPÁNEK,

On Model Analyses of the Media from the Viewpoint of the Didactics of History (an Illustrious Historical Figure – Charles IV), s. 9–20. – Lenka GULOVÁ – Stanislav STŘELEČEK, Social Education and Social Work as an Inspirational Resource of Teacher Training, s. 21–30. – Anna HARATYK – Bożena CZERWIŃSKA-GÓRZ, Folk Art and Culture in the Historical and Educational Context, s. 31–45.

Dějiny a současnost. Roč. 40, 2018, č. 6:

Milan BABÍK, Cti otce svého... Ale co Bibli? Woodrow Wilson, politika jako svatě poslání a role náboženství v demokracii, s. 10–13. – Jiří ELLINGER, Hughesovo nádraží v Praze. Americké prezidentské volby 1916 a Charles E. Hughes, s. 14–17. – Marcela HORNOVÁ, Jak rozbít Rakousko-Uhersko. Konec Velké války, čtrnáct Wilsonových bodů a československá samostatnost, s. 18–21. – Tereza PALÍČKOVÁ, Zaznamenáno ženskou rukou, s. 22–23. – Jan BREJCHA, Mazutová výtopna sídliště Invalidovna. Ztracený experiment průmyslové architektury v Československu, s. 24–25. – Václav BŮŽEK, Defenestrace 23. května 1618. Potrestání nepřátel svobody víry a obecného dobrého v Království českém, s. 26–29. – Vojtěch KESSLER – Josef ŠRÁMEK, Otec válečných hrobů Jan Nepomuk Steinský: muž, kterému památka válečných obětí nebyla lhotejná, s. 30–33. – Markéta Ř. HOLANOVÁ, „Kde vegetuje polosvět“. Detektivka pro velkoměstského čtenáře novin, s. 34–36. – Richard ŠVANDA, Všichni jsou si nyní rovni. Dědictví československých rudoarmějců, s. 38–40. – Aleš ZIEGLER, Ženy jdou do voleb. Československé parlamentní volby v roce 1920 a ženy, s. 41–44.

Dějiny věd a techniky. Roč. 51, 2018, č. 1:

Jiří MARTÍNEK, Klaudyánově mapě je 500 let, s. 3–9. – Jakub KOCUREK, Wardian case – Wardova schránka, jednoduchý vynález, který změnil svět. Nathaniel Bagshaw Ward a jeho vynález v kontextu dobové vědy, společnosti a kultury, s. 10–31. – Vlasta MÁDLOVÁ, Fotodokumentace života Československé akademie věd v prvním desetiletí její existence – Reportáže ČSAV a AV ČR, s. 32–56. – Jiří JINDRA, Dějiny hutní výroby v Čechách, s. 62–63. – Lucie ČERMÁKOVÁ, Kolokvium Vizualita – věda – vnímání, s. 63–64.

Folia numismatica. Supplementum ad Acta Musei Moraviae. Roč. 31, 2017, č. 2:

Július FRÖHLICH, Súbor razidiel keltských zlatých mincí z Moravy, s. 125–146. – Kyrýlo MYZGIN, Trzeciowieczne monety rzymskie we wschodnim barbaricum: antoniniany, s. 147–158. – Dragan MILUTINOVIĆ, Monety prowincjonalnorzymskie Aleksandryjskie w barbaricum środkowoeuropejskim, s. 159–184. – Julia Sophia HANELT, Von Mesopotamien bis nach Gallien – Überlegungen zur Verbreitung des Münzbildes Jovians, s. 185–196. – Antonio Manuel HENARES SEVILLA, Das Diadem aus dem Grabfund von Kertsch – ein Abdruck eines Medaillons des Commodus, s. 197–206. – Johannes HARTNER, Die Grafen und Äbte von Formbach. Ihr möglicher Einfluss auf die Monetarisierung der Bayerischen Ostmark im 12. Jahrhundert, s. 207–226. – Paweł MILEJSKI – Łukasz SROKA – Roksana WAWRZCZAK, Nowe spojrzenie na skarb brakteatów z Radzanowa (pow. Płocki), s. 227–247. – Mika BOROS, Die Wiener Münzmeister des 13. und 14. Jahrhunderts,

s. 249–255. – Borys PASZKIEWICZ, Unia czy separacja monetarna? Moneta książąt raciborskich i opawskich w drugiej połowie XIV i pierwszych dekadach XV wieku, s. 257–273. – Barbara BUTENT-STEFANIAK, Czeskie monety średniowieczne ze znalezisk archeologicznych w zbiorach Ossolineum, s. 275–284. – Lucia KRCHNÁKOVÁ, Kremnická mincovňa v druhej polovici 17. storočia (exkurz do archívnych prameňov Slovenského banského archívu), s. 285–295. – Daniel HAAS KIANIČKA, Zbierka medailí Jána Belházyho (1823–1901) z Kremnice, s. 297–322. – Lukáš KUČERA – Lukáš RICHTER – Martin ZMRZLÝ – Monika JAROŠOVÁ – Pavla KUČEROVÁ – Petr BEDNÁŘ, Problematika stanovení ryzosti středověkých mincí a porovnání běžně používaných technik, s. 323–336. – Adam DEGLER, „O roku Ów“. Jubileusz Ossolineum 1817–2017, s. 337–342. – Herfried E. WAGNER, Randgebiete der Numismatik: Geld, Orden und Abzeichen der Allschlaraffia, s. 343–355. – Věra NĚMEČKOVÁ, Česká numismatika – minulost, současnost a perspektiva, s. 357–364. – Dagmar GROSSMANNOVÁ, Brakteátový nále z Josefova (revize nálezu z r. 1901), s. 365–371. – Dagmar KAŠPAROVÁ – Jiří MILITKÝ, Revize depotu římských mincí z Olomouce-Slavonína, s. 373–382.

Historia scholastica. Roč. 4, 2018, č. 1:

Andrea DE VINCENTI – Norbert GRUBE – Andreas HOFFMANN-OCÓN, Pädagogisierung von Räumen: Reale, imaginierte und fiktive Bildungsorte in der Deutschschweiz im 19. und 20. Jahrhundert. Einleitung in den Themenschwerpunkt, s. 1–6. – Andrea DE VINCENTI, Kontrollierte Räume? Erziehende und gemeinschaftsbildende Settings neben den Unterrichtsräumen am Zürcher Seminar Küsnacht im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert, s. 7–22. – Norbert GRUBE, Verortungsversuche von fluiden Bildungsräumen im Evangelischen Lehrerseminar Zürich Unterstrass 1870 bis 1950. Das familiäre Leitbild als raumkonstituierender Ordnungsfaktor, s. 23–39. – Andreas HOFFMANN-OCÓN, Stadt-Land-Differenzen als Prägefaktoren in der Ausbildung von Lehrpersonen? Annäherungen an die Beispiele Basel und Zürich in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts, s. 40–61. – Stefanie MAROLF – Jonas DISCHL, Repräsentativer Schulhausbau in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts – Zwei Beispiele aus der Stadt Luzern und der Stadt Zürich, s. 62–78. – Anne BOSCHE – Tomas BASCIO, Führen unterschiedliche Ausbildungsräume zur gleich guten Lehrperson? Raumtheoretische Deutung des prospektiven Expertenberichts Lehrerbildung von morgen (1975), s. 79–92. – Rebekka HORLACHER, Der historiographische Mehrwert von Konzepten und Perspektiven. Ein Kommentar, s. 93–106. – Magdaléna ŠUSTOVÁ, Hidden Research, s. 107–108.

Historia Slavorum Occidentis. Czasopismo historyczne. Historický časopis. Roč. 8, 2018, č. 1 (16):

Marcin GOMÓŁKA, Wpływ szyku taborowego husytów na polską sztukę wojenną XV–XVII w. Zarys problematyki, s. 11–29. – Artur MAKOWSKI, Ludność Pleszewa w latach 1751–1793 w świetle ksiąg metrykalnych, s. 30–55. – Artur DOBRY, Dni Cesarskie i poświęcenie kościoła na Zamku Wysokim w Malborku w 1902 r., s. 56–71. – Maciej KOŚCIUSZKO, Rekwizycja czy rabunek? Studium przypadku przywłaszczenia mienia

przez Armię Czerwoną na przykładzie powiatu wrzesińskiego w 1945 r., s. 72–88. – Marek FIGURA – Łukasz STAŚKIEWICZ, Kwestia upamiętnień władców Wielkiego Księstwa Litewskiego w polityce historycznej współczesnej Białorusi, s. 89–105.

Historická demografie. Roč. 42, 2018, č. 1:

Radek LIPOVSKI, Vitální statistika v rakouském Slezsku do roku 1869, s. 1–41. – Markéta SKOŘEPOVÁ, Křty a kmotrovství ve farnosti Nový Rychnov v 19. století, s. 43–63. – Nino DELIĆ, Pôrodnosť a úmrtnosť v Srbsku 1842–1910, s. 65–78. – Branislav ŠPROCHA – Pavol TIŠLIAR, Outline of population development in Slovakia in the nineteenth century, s. 79–98. – Martin VAŠATA, Příčiny úmrtí civilního obyvatelstva města Hradce Králové ve světle matričních záznamů z let 1883–1889 a 1903–1909, s. 99–138. – Alice VELKOVÁ, Slavnostní seminář k 50. výročí založení časopisu Historická demografie, s. 151–152.

Historický obzor. Roč. 29, 2018, č. 7/8:

Martin NEJEDLÝ, Lišák Ferina z Kuliferdy a na Klukově. Středověký román jako pramen historikova poznání, s. 146–154. – Jan ČERVENKA, Tolerance z nutnosti, z nezájmu nebo nadkonfesijní křesťanství? Obecné dobré a jeho vliv na ustanovení koexistence v českém království na konci středověku, s. 154–161. – Jakub HAVLÍČEK, Čínská migrace do Spojených států: dvě staletí dějin, s. 161–174. – Jaroslav VALKOUN – Jakub MAZANEC, Britové na Nilu a modernizace egyptského zavlažování, s. 174–180. – Marek ŠMÍD, Diplomatické styky Svatého stolce a Rakouska v období mezi světovými válkami, s. 180–186. – Roman VONDRA, Osobnosti české minulosti. Julius Grégr (1831–1896), s. 187–189.

Historie a vojenství. Roč. 67, 2018, č. 1:

Aleš BINAR, Hodnocení vojenské okupace českých zemí v březnu 1939 v dokumentech XIII. armádního sboru, s. 4–27. – Jiří RAJLICH, Důstojník Haškova pluku u c. a k. letectva. Kapitán Ludvík Purm (1885–1953), s. 28–89. – Tomáš JAKL, Zpráva rtm. Josefa Fiřta o veřejném mínění v protektorátu v letech 1939–1944, s. 90–95. – Jan FEDOSEJEV, Zákopové dělostřelectvo, s. 96–103. – Miroslav KHOL, Letecké muzeum do jubilejní sezony, s. 104–105. – Jan SÝKORA, 40. výročí letu československého občana do vesmíru, s. 110–114. – Ivo PEJČOCH, Neznámé oběti 17. listopadu 1939, s. 115–118. – Jiří PLACHÝ, Generál Karel Klapálek ve dnech komunistického převratu v únoru 1948, s. 134–135. – Jiří RAJLICH, Ivan Otto Schwarz (1923–2018), s. 136–143. – Ivo PEJČOCH, Hugo Marom (1928–2018), s. 144–147.

Historie a vojenství. Roč. 67, 2018, č. 2:

Petr JANOUŠEK, Chemici s Havlem proti agresorovi. K vojenským i politickým aspektům působení Československého samostatného protichemického praporu v operacích Pouštní štít a Pouštní bouře v letech 1990–1991, s. 4–21. – Prokop TOMEK, Čtyřicet let československé delegace v Dozorčí komisi neutrálních států v Koreji 1953–1993, s. 22–45. – Jindřich MAREK, V pevnostech z písku pod modrou vlajkou OSN. Zaujetí činnosti čs. praporu v misi UNPROFOR v roce 1992, s. 46–65. – Leoš KREJČA,

Vojensko-historická služba v zahraničních operacích, s. 66–70. – Leoš KREJČA – Jindřich PLESCHER – Pavel LÖFFLER, Balkán v proměnách času, s. 71–94. – Petr BJAČEK, Tabák a kuřácké potřeby v zákopech první světové války. I. část, s. 116–121. – Martin LUKEŠ – Zdeněk MUNZAR – Radka NOVOBILSKÁ, Zahraniční mise Československé armády a Armády České republiky: výběrová bibliografie, s. 122–127. – Jiří RAJLICH, Miroslav A. Liškutín (1919–2018), s. 138–147.

Husitský Tábor. Sv. 21, 2017:

Tomasz GRAFF, The Monarchy of Wladyslaw Jagiello and Jerome of Prague, s. 9–28. – Petr HLAVÁČEK, Assisi versus Paříž. Středověké františkánství mezi univerzitou a antiintelektualismem, s. 29–36. – Paweł F. NOWAKOWSKI, Jerome of Prague as the second in the Hussite ideology, s. 37–49. – Jan STEJSKAL, Jeronýmové z Prahy: Mistr a mnich, s. 50–75. – Miloš DRDA, Středověká cisterna z Tábora, Žižkova náměstí č. p. 7. (II. Kachle, sklo, dřevo, usně), s. 79–116. – Petr ZBYTOVSKÝ – Miloš DRDA, Rozbor osteologického materiálu z cisterny v č. p. 7 v Táboře, s. 117–141. – Emanuel OPRAVIL – Daniel ABAZID, Rozbor archeobotanického materiálu z cisterny v č. p. 7 v Táboře, s. 142–154. – David RADEK, Husův žák? Obraz Bolka V. Opolského v historiografii, s. 156–181. – Dmitrij TIMOFEJEV, Husitská doba v první redakci Kalendáře historického Daniela Adama z Veleslavína, s. 182–213.

Jihočeský sborník historický. Roč. 86, 2017:

Zlata GERSDORFOVÁ, Těžební aktivity spojené s pány z Krumlova v jižních Čechách, s. 7–27. – Roman LAVIČKA, Pozdně středověká architektura v Jindřichově Hradci za vlády Jindřicha IV. z Hradce (*1463 – †1507), s. 28–59. – Vojtěch VEČEŘE, Zachariáš z Hradce a jeho posmrtný obraz v pohřební řeči Zikmunda Domináčka z Písnice, s. 60–112. – Tomáš STERNECK, Ze života Jana Aulnera před rokem 1606 (K původu a kariéře pozdějšího hejtmána budějovické kompanie), s. 113–124. – Jana HONNEROVÁ, „Tak já jsem šelma?“ Spory o čest na třeboňském panství v letech 1650–1750, s. 125–152. – Jaroslav ČECHURA, Bošilec a jeho lidé (1640–1750) (Kapitoly z třeboňské protostatistiky), s. 153–172. – Rudolf SVOBODA, Ke kauze vlasteneckých kněží Šimona Schneidera a Antonína Krejčího 1848–1852, s. 173–184. – Leoš NIKRMAJER, Městské muzeum v Českých Budějovicích v prvním čtvrtstoletí své existence (1876–1903), s. 185–211. – Jana ŠIMKOVÁ, Gymnaziální vzdělávání v Pelhřimově v letech 1871–1921, s. 212–239. – Marie ŠIMKOVÁ, Kongregace Chudých školských sester de Notre Dame a její působení v Třebíči, s. 240–265. – Věra TRNÍKOVÁ, Učitelský ústav v Soběslavi a jeho studenti v letech 1871–1948, s. 266–296. – Martin ZEMAN, „V dávno osvědčené věrnosti“. Historie c. a k. pěšího pluku č. 11, se zvláštním přihlédnutím k jeho osudům za Velké války, s. 297–337. – Jan SOLPERA, Rok změn a konfliktů (O činnosti Vojenského inspektorátu České Budějovice, okrskových velitelství v jižních Čechách a jihočeských pluků v roce 1919), s. 338–404. – Irena KRČILOVÁ, Sametová revoluce na Pelhřimovsku, s. 405–436. – Anna KUBÍKOVÁ, Historická topografie Českého Krumlova (1424)1459–1654. Část 15 (Plešivec), s. 437–458. – Milan HLINOMAZ, Artikule a řády městečka Vyšší

Brod z roku 1608 (1666), s. 459–473. – Anna HAMRLOVÁ, Cyklus Genesis a tvůrčí transformace předloh Jana Sadelera na vrchu Křemešník, s. 474–490. – Jan MACHULA, Pozůstatky historické těžby na Jelením vrchu u Dobřejovic u Hosína, s. 491–502. – Jana MAREŠOVÁ, Staré a staronové soupisy památek uměleckých a historických (Novodobé vydávání Soupisů památek historických a uměleckých Archeologické komise ČAVU), s. 503–536. – Zdeněk POLANSKÝ, Tři faráři, tři políři a jeden malenický domek. Stavba domku Františka Teplého č. p. 102 v Malenicích, s. 537–557. – Jindřich HOSPASKA, Vzpomínky schwarzenberských zaměstnanců z první světové války, s. 558–571. – Eva ZUZÁKOVÁ – Jana ŠTORKOVÁ, První panelová výstavba v okresních městech jižních Čech, s. 572–591. – Jitka RAUCHOVÁ, Celostátní studentská vědecká konference Historie 2016, s. 607–608. – Helena STEJSKALOVÁ, Knižní kultura 19. století – odborná konference v Muzeu Jindřichohradecka, s. 608–609.

Krkonoše – Podkrkonoší. Vlastivědný sborník. Sv. 22, 2016:

Vlastimil MÁLEK – Ondřej VAŠATA, K životnímu jubileu Ing. Güntera Fiedlera, s. 13–18. – Ondřej VAŠATA – Vlastimil MÁLEK, Výběrová bibliografie publikovaných prací Ing. Güntera Fiedlera, s. 19–25. – Jan KRULIŠ, Můj život s GF, s. 27–30. – Eva SEMOTANOVÁ, Günterovi k životnímu jubileu, s. 31–33. – Antonín TICHÝ, Günterlein Sonnenschein, s. 35–37. – Miloš BURONĚ, Dílčí poznatky stavebního vývoje staré radnice č. p. 210 ve Vrchlabí s. 41–51. – Jaroslava ČAPKOVÁ, Tramping na Trutnovsku, s. 53–61. – Anna HORÁKOVÁ, Koexistence tří církví v rámci jedné obce ve výpovědích jejích obyvatel (na příkladu Bílé Třemešné), s. 63–85. – František IŠA, Rejstříky robotních krejcarů – skutečná náplň roboty na Královédvorskú kolem poloviny 18. století, s. 87–115. – Jakub JANOVEC, Několik poznámek k německému obyvatelstvu na Trutnovsku po roce 1945. (Sonda do materiálů uložených v centrálních archivech), s. 117–131. – Václav JIRÁSEK, Nahlédnutí do mapy žacléřských dolů z roku 1814, s. 133–145. – František JIRÁSKO, Josef Jungmann, jeho přátelé u nás a Krkonoše, s. 147–153. – František JIRÁSKO, Vlastivědné snahy na Vrchlabsku a Hostinsku a učitelstvo (Němci a Češi) s. 155–169. – Vilém KMUNÍČEK, Boje o Weisse, s. 171–179. – Pavel KOLÁŘ, Dopisy Jana Skleněčky Václavu Hankovi a nález Rukopisu královédvorského, s. 181–209. – Alena KŘIVSKÁ, Okolnosti, za nichž rod erbu třmene ztratil hrad Vízmburk, s. 211–217. – Vlastimil MÁLEK, Regionální historiograf P. Eduard Pelhřimovský z Greifenfelsu (1829–1889) a jeho „Paměti kaple sv. Michaela arch. na hřbitově Úpickým“ (1862), s. 219–235. – Vlastimil MÁLEK, Trutnovské muzeum jako vydavatel regionálních vlastivědných periodik v kontextu svého historického vývoje (1890–2015), s. 237–291. – Karel MARTINEK, Johann Kuhn (1863–1899) z Horní Brusnice, sochař podkrkonošského venkova, s. 293–297. – Markéta PAVLISOVÁ, Správný vývoj Horního Maršova v letech 1850 až 1990 se zaměřením na sloučení obcí Maršov IV, Horní Albeřice, Dolní Albeřice, Horní Lysečiny, Dolní Lysečiny, Suchý Důl a Temný Důl v roce 1949 v jednu obec s názvem Horní Maršov, s. 299–307. – Ivan PAVLŮ, Smysl archeologie ve vzpomínce na Zdeňka Vašíčka s. 309–315. – Ivo REJCHRT, Vzdělání na příděl. Královédvorské gymnázium v době první světové války, s. 317–329. – David RICHTER, Hospodářské postavení vrchlabského proboštství

benediktinského kláštera v Opatovicích nad Labem na přelomu 14. a 15. století (hypotéza), s. 331–346. – Jitka SLEZÁKOVÁ, 77 let literárního a regionálního historika PhDr. Jiřího Uhlíře, emeritního profesora Střední lesnické školy Trutnov (1961–1998), publicisty a bibliografa, s. 349–361. – Jaroslav ŠŮLA, Výtvarní umělci z Podkrkonoší a jejich podíl na vzniku prvních československých mincí, s. 363–391. – Ondřej TŮMA, Předběžná zpráva o archeologickém výzkumu v kostele Všech svatých ve Velkém Vřeštově (okres Trutnov), s. 393–399. – Jiří UHLÍŘ, Přírodní, lesnické a myslivecké motivy v díle Karla a Josefa Čapků, s. 401–407. – Jiří UHLÍŘ, Marginálie k pozoruhodné osobnosti ředitele Střední lesnické technické školy a Lesnické mistrovské školy Trutnov Ing. Vlastimila Zeleného (1925–2005) a k dění a událostem na trutnovských lesnických školách v letech 1964–1976, s. 409–419. – Jiří UHLÍŘ, Rozpomínka na spolupráci s akademickým malířem a grafikem Jiřím Škopkem, s. 421–425. – Ondřej VAŠATA, Národní obec fašistická na Úpicku, s. 427–447. – Ondřej VAŠATA, Židé v Trutnově ve 20. století, s. 449–473. – Vladimír WOLF, K nedožitým jubileím doc. PhDr. Vladimíra Lesáka, s. 475–479. – Vlastimil MÁLEK, Královédvorská textilní historička a archivářka PhDr. Jana Koníčková (1961–2013), s. 483. – Vlastimil MÁLEK, Předčasné úmrtí kolegy PhDr. Jiřího Kalfersta, archeologa královéhradeckého muzea, s. 484–485. – Ondřej VAŠATA, Za Adolfem Grécem, s. 486. – Jaroslav DVORSKÝ, Ing. Václav Tyrner (1920–2014), s. 487. – Vladimír WOLF, Ave, Toníku Juste!, s. 488–489. – Jaroslav DVORSKÝ, Čapkem a hudbou zasažený Zdeněk Trnka, s. 490–492. – Ondřej VAŠATA, 80 let Karla Hybnera, s. 492–493. – Vladimír WOLF, 80 let JUDr. Milana Žďárského, s. 493. – Vlastimil MÁLEK, Sedmdesát let regionálního historika a vydavatele Dr. Josefa Ptáčka-Dobrušského, s. 494–495. – Ondřej VAŠATA, 70 let Petra Kopeckého, s. 495–496. – Vlastimil MÁLEK, Životní jubileum Mgr. Petra Fuxy, s. 497–498. – Vladimír WOLF, Kladská komise historiků 2014, s. 499. – Olga HÁJKOVÁ a kol., Zpráva o činnosti Krkonošského muzea ve Vrchlabí v roce 2012, s. 500–506. – Blanka ZÁZVORKOVÁ a kol., Zpráva o činnosti Krkonošského muzea ve Vrchlabí v roce 2013, s. 506–511. – Vlastimil MÁLEK, Zpráva o činnosti Muzea Podkrkonoší v Trutnově v roce 2012, s. 511–527. – Vlastimil MÁLEK, Zpráva o činnosti Muzea Podkrkonoší v Trutnově v roce 2013, s. 527–547.

Moderní dějiny. Roč. 26, 2018, č. 1:

Pavel KLADIWA, The Transformation and Social Activation of Rural Areas. The Bohemian Lands in 1861–1914 (A preliminary outline of the issue), s. 1–29. – Patrik VEDRAL, Gender a náboženství v meziválečném Československu (1918–1938), s. 31–43. – Markéta SKOŘEPOVÁ, Propagace katolicismu ve 20. století prostřednictvím prvků lidové zbožnosti. Komunikační prostředky pastorace děkana Jana Paulyho, s. 45–66. – Martin PELC, Národní stadion. Polemiky o ústředním sportovišti Československa v letech 1918–1938, s. 67–90. – Jaroslav VALKOUN – Eva FISCHEROVÁ, Britsko-dominiální vztahy, imperiální preference a imperiální ekonomická konference v Ottawě v roce 1932, s. 91–109. – Jan HERMAN, Baťa, Židé a Steinův seznam (1938–1939), s. 111–134. – Alena BUBELOVÁ – Petra ZABILANSKÁ, Český skauting za druhé světové války. Podle deníků Jarmila Burghausera, s. 135–161. – Anna BLATECKÁ, Vedoucí představitelé

nacistické trestnice Mírov v letech okupace (1938–1945), s. 163–181. – Vojtěch ČEŠÍK, Kriminální komisař Richard Heidan (1893–1947). Životní osudy posledního vedoucího gestapa v Olomouci, s. 183–203. – Lukáš BLAŽEK – Daniela NĚMEČKOVÁ, Analýza revize retribuice v roce 1948 s využitím statistických metod, s. 205–235. – Miroslav ŠEPTÁK, Novinářská organizace v počáteční fázi reformního procesu (leden – březen 1968), s. 237–252. – Jindřich DEJMEK, Málo známý list ze „západní“ politiky Pražského jara. Schůzka ministrů zahraničí Jiřího Hájka a Kurta Waldheima v Bratislavě dne 21. června 1968, s. 253–275. – Daniela NĚMEČKOVÁ, Pracovní seminář o komunistickém převratu v únoru 1948, s. 277–278.

Památky středních Čech. Roč. 32, 2018, č. 1:

Jan KYPTA – Jiří MAROUNEK – Zdeněk NEUSTUPNÝ, Nedatované hradiště na vrchu Zavírce (k. ú. Obecnice) v Brdech. Případ nápravy chybného upuštění od památkové ochrany, s. 1–10. – Jan KYPTA – Jan VESELÝ – Alena NACHTMANNOVÁ, Nenápadný domek na návsi pod drobnohledem. Novověká hrncírna ve Vilasově Lhotě na Sedlčansku, s. 11–35. – Jan ŽIŽKA, Strípky ze stavebních dějin kostelů v Tuklatech a Ratenicích na Kolínsku, s. 36–43. – Jindřich NUSEK, K antické sbírce a parkovému „Holzstossu“ ve Vlašimi, s. 44–48. – Hana PRIXOVÁ DVORSKÁ, Nově vyhlášená národní kulturní památka – poutní areál ve Svatém Janu pod Skalou, s. 49–54.

Sborník archivních prací. Roč. 68, 2018, č. 1:

Marie BLÁHOVÁ, Mezi pamětí a právem: pamětní zápisy jako historický pramen, s. 6–18. – Marta HRADÍLOVÁ, Per manus Vaczkonis dicti Zlatowlasi... (příspěvek ke kritice datovaných a signovaných kolofonů), s. 19–27. – Martina HRDINOVÁ, Stalo se toto zhlédnutí a spatření erbuov... Heraldické památky a jejich využití při majetkoprávních sporech na přelomu 16. a 17. století, s. 28–43. – Věra NĚMEČKOVÁ, Prameny (nejen) k dějinám měst v pozůstalosti „konkurenta“ Františka Palackého J. E. Horkého (písemné svědectví o první oficiální průzkumné cestě po světských i církevních památkách Moravy), s. 44–57. – Hana PÁTKOVÁ, Jindy a nyní. Vysokoškolské studium pomocných věd historických v Čechách v 1. polovině 19. století, s. 58–69. – Marie RYANTOVÁ, Kodikologie a její možnosti: raně novověké památníky a jejich zpřístupnění, s. 70–84. – Jana VOJTÍŠKOVÁ, Středověké a raně novověké městské kanceláře: široké téma pro široké využití, s. 85–93. – Vladimír Jakub MRVÍK, Urbář panství Kounice (okr. Nymburk) z roku 1689 – rekonstrukce nezvěstného pramene, s. 94–187. – Pavel KOČMAN, Stížnosti města Znojma a znojemských cechů na Židy z roku 1649, s. 188–232. – Jan KAHUDA, Místodržitelství archiv v Praze na přelomu 19. a 20. století ve světle dopisů Karla Köpla Oswalda Redlichovi, s. 233–266. – Ivan HLAVÁČEK, Klasobraní z diplomatických edičních počinů německojazyčné medievistiky (2016–2018), s. 267–296.

Sborník Muzea Blanenska. 2017:

Ivo ŠTELCL, Správa Moravského krasu v poválečných letech, s. 46–51. – Martin GOLEC, Předwankelovský vědecký zájem o Křtinské údolí, s. 52–55. – Petr ZAJÍČEK,

Průkopníci mapování jeskyní v Moravském krasu, s. 56–58. – Petr KOSTRHUN, Tajemství Macochy: První zvukový film o speleologii, s. 59–62. – Petr VÍTÁMVÁS, Kdo byli první páni z Boskovic?, s. 66–68. – Matěj OTT, Četnictvo v okrese Boskovice v letech 1938–1939, s. 69–74. – Petr SYCHRA, Ladislav Ryšavý – učitel, kulturní činitel, kronikář a překladatel, s. 75–96. – Jiří KUČERA, Jan Kunc: Víc, než jen tvář muže z kamenné busty, s. 97–101. – Luděk PŮLPITEL, Po stopách vodních elektráren na řece Punkvě, s. 102–114. – David VARNER, Kachlová kamna z jedovnické kamnárný, s. 115–116.

Slezský sborník. Roč. 115, 2017, č. 1:

Jaroslav SZYMAŃSKI, Biblioteka księcia Ludwika I Brzeskiego (ZM 1398), s. 5–16. – Tomáš VELIČKA, Zeměpanské písemnosti pro slezská města (do roku 1360). Pokus o statistický přehled, s. 17–45. – Janusz SPYRA, „Cyganie wajdę wołą“. O romskich przywódcach ze Śląska Cieszyńskiego przed i wojną Światową, s. 47–55. – Stanislav KNOB, Žil byl jednou jeden... aneb rekonstrukce osobního života prostřednictvím pramenů evidenční povahy na příkladu Petra Cingra, s. 57–77. – Karolína HAZUCHOVÁ, Ervín Tengler pohledem písemné pozůstalosti, s. 79–98. – Vlastimil GALATÍK – Pavel ZONA, Československá samostatná tanková brigáda při osvobozování polské části Slezska (10. 3. 1945–15. 4. 1945), s. 99–116. – Lubomír HLAVIENKA, Volby do závodních rad v období let 1945–1948, s. 117–130. – Rudolf ŽÁČEK, Za prof. PhDr. Mečislavem Borákem, CSc., s. 139–142. – Olga ŠRAJEROVÁ, Životné jubileum Šárky Hernovej, s. 142–143. – Lubomír HLAVIENKA, Prokletá část. Marginalizované oblasti sociálních věd, s. 143–144. – Kamil RODAN, Gabriela Sokolová jubilující aneb „Verba docent, exempla trahunt“, s. 144.

Středočeský sborník historický. Sv. 41, 2015 [vyd. 2016]:

Jindřich SCHWIPPEL, Krátké zamyšlení nad dnešním stavem obecního kronikářství, s. 6–7. – Marek FAPŠO, Edice jako interpretace. Ignaz Cornova a jeho vydání Stránského Respublika Bojema, s. 11–31. – Martin ŠIKULA, Reflexe celonárodních dějin 20. století na stránkách obecních kronik. (K otázce možností vypovídací hodnoty kronikářských záznamů z obcí v kontextu se společenským vnímáním osudových okamžiků české moderní historie), s. 32–59. – Miroslav SVOBODA, „Tak hle! Bezbožnost francouzská vysoko vystoupila...“ Informační zdroje kronikářů na přelomu 18. a 19. století, s. 60–86. – Marie TOŠNEROVÁ, Městské kroniky jako významný pramen pro historiografii měst, s. 89–106. – Jakub DOLEŽAL, Soupis kronik Středočeského kraje na stránkách Středočeského sborníku historického (1976–2011), s. 107–119. – Eduard MAUR, Informační zdroje lidových kronikářů v Čechách v době od poloviny 18. do poloviny 19. století, s. 120–132. – Martin HŮRKA, Předci milčického písmáka Františka Jana Váváka a vyšehořovická tvrz, s. 133–146. – Zuzana SVOBODOVÁ, Obraz regionu ve Vavákových Pamětech, s. 147–189. – Ivana OSTŘANSKÁ, Rukopisná kronika Leopolda Christa (1906–1985): neznámý pramen k dějinám každodennosti Valašského Meziříčí a Krásna, s. 190–206. – Karel ŘEHÁČEK, Pamětní kniha arciděkanské osady v Plzni aneb Havelkovy letopisné memoáry, s. 209–218. – Beáta VIDA, Kronika zo Skaly útočišťa ako prameň k dejinám

spišských kartuziánov, s. 219–240. – Marta DOBROTKOVÁ, Verum an falsum?, s. 241–262. – Marie MACKOVÁ, Klášterní kroniky v 19. století (na příkladu redemptoristů a voršilek), s. 263–277. – Libor STANĚK, Povinnost nebo potěšení? Přístup autorů farních kronik ve Volyňském vikariátu k jejich kronikářské tvorbě, s. 278–290. – Vladimír Jakub MRVÍK, Tricetiletá válka a její každodenní realita v královském městě Český Brod (1631–1635) v soudobé zprávě městské kanceláře, s. 293–319. – Lenka NEŘOLDOVÁ, Výstava Rabín PhDr. Richard Feder (1875–1970). Život a dílo; Výstava Odhalené osudy dětí z Kolína a okolí za Holocaustu, s. 346. – Jiří VICHTA, Konference Archival Cooperation and Community Building in the Digital Age, s. 347–352. – Hana KMOCHOVÁ, Konference Násilné migrační procesy v českých zemích ve 20. století, s. 352–356. – Vladimíra HRADECKÁ, Hus – osobnost napříč staletími. Konference konaná 24. června 2015 v Lánech, s. 357–359. – Michal SEJK, Státní okresní archiv Benešov, s. 363–372. – Radovan CÁDER, Muzeum Podblanicka, příspěvková organizace, s. 373–385. – Hana KMOCHOVÁ, PhDr. Eva Šmilauerová, CSc. 80 let, s. 389–390. – Jan KAHUDA, K životnímu jubileu PhDr. Jindřicha Schwippela, s. 391–394. – Miloš GARKISCH, Nedožitě narozeniny Evy Procházkové (6. 2. 1950–4. 11. 2013), s. 395–396. – Jiří SMITKA, Vzpomínka na emeritního vedoucího oddělení zemědělsko-lesnických a osobních fondů Milana Baštáře, s. 397–398.

Středočeský sborník historický. Sv. 42, 2016 [vyd. 2017]:

Vladimíra HRADECKÁ, Čtyřicet ročníků Středočeského sborníku historického a jeho redaktoři, s. 11–25. – Viktor POHANKA, Organizace kutnohorských rudokupců, hutníků a propíračů rudy ve 14. – 18. století, s. 26–51. – Karin PÁTROVÁ, Šatlava, soud a šibenice v Brandýse nad Labem. Příspěvek k městskému hrdelnímu soudu na komorním panství v 17. století, s. 52–80. – Eduard KRAJNÍK, Červové z Božetína, s. 81–95. – Michal HORÁČEK, Nové poznatky k vývoji areálu sladovny a pivovaru v Benešově v dobových souvislostech mezi lety 1872–1897, s. 96–121. – Lukáš PROVAZ, JUDr. Josef Antonín Schneider-Svoboda (1839–1914), aktér hilsneriády i zapomenutý mecenáš a dobrodinec, s. 122–143. – Ivan FUKSA, Velké cvičení civilní protiletecké ochrany v prostoru Velké Prahy a středních Čech v roce 1937, s. 144–177. – Andrea JANDEROVÁ, Emigrace pracovníků Československých aerolinií v letech 1968–1989, s. 178–216. – Milan HLAVÁČKA, Stavitel železnic Eduard Bazika ve světle svých pamětí, s. 219–237. – Martin DOLEJSKÝ, Květnové povstání roku 1945 v Čelákovících, s. 238–250. – Beata KEMPNÁ, Workshop k archivním fondům farních úřadů v Mělníce, s. 271–272. – Beata KEMPNÁ – Viktor POHANKA, Konference Matouš Collinus z Chotěřiny (1514–1566), s. 272–277. – Kateřina FRYAUFOVÁ, Mezinárodní vědecký seminář Josef Václav Radecký z Radče a jeho místo v dějinách, s. 277–280. – Tereza PRUCHOVÁ, Zikmund Winter mezi Prahou a Rakovníkem. Konference k 170. výročí narození historika a spisovatele Zikmunda Wintra, s. 280–282. – Hana KMOCHOVÁ, Státní oblastní archiv v Praze, s. 285–294. – Marcela ŠÁŠINKOVÁ (ed.) a kolektiv, Středočeské muzeum v Roztokách u Prahy, s. 295–314. – Danuše PERUTKOVÁ – Mikuláš ČTVRTNÍK, Podnikové archivy a fondy. Vzpomínkový rozhovor s Danuší Perutkovou, s. 317–340. –

Květa HRNČÍŘOVÁ, K životnímu jubileu Ireny Veverkové, s. 343–345. – Hana KMOCHOVÁ, Zemřela Helena Průšková 1947–2016, s. 346.

Studia Mediaevalia Bohemica. Roč. 8, 2016, č. 2:

Dana ZAPLETALOVÁ, Počátky rajhradského kláštera – monastické, nebo kolegiální?, s. 219–245. – Pavel BLAŽEK, Dopis brabantské vévodkyně Tomáše Akvinského a jeho recepce v Knížkách šesterých o obecných věcech křesťanských Tomáše ze Štítného, s. 247–258. – Pavel SOUKUP, Z prvních polemik o odpustky v roce 1412, s. 259–289. – Pavel BOLINA, Konec, nebo začátek diskuse o problematice desátků v českém středověkém státu?, s. 291–298. – David KALHOUS, K otázce desátků v českých zemích doby přemyslovské, s. 299–308. – Miroslav PLAČEK, Zdeněk Měřinský (16. ledna 1948 – 19. září 2016), s. 367–370.

Studia Mediaevalia Bohemica. Roč. 9, 2017, č. 1:

Jan CIGLBAUER, K dějinám hudby na kolejích pražské univerzity v jejím nejstarším období, s. 7–18. – Daniela DVOŘÁKOVÁ, „Consilium itinerarii“ benátského lékaře pro vyslanců k císaři Žigmundovi do Uhorska v letech 1434–1435. Příspěvek k cestování a životosprávě cestovatele v středověku, s. 19–45. – Zdeněk BERAN, Moc a bezmoc šlechticů v husitských Čechách, s. 47–69. – Pavel SOUKUP, Jan Hus po 600 letech. Úroda jednoho výročí, s. 71–85. – Martin NODL, František Hoffmann (23. února 1920 – 1. října 2015), s. 143–145. – František ŠMAHEL, Josef Válka (13. července 1929 – 13. května 2017), s. 146–149. – František ŠMAHEL, Stanisław Bylina (4. dubna 1936 – 4. září 2017), s. 150–153.

Studie o rukopisech. Sv. 47, 2017:

Viktor KUBÍK, Poznámky k Triptychu kardinála Stefaneschiho a jeho mecenášství ve vztahu k Giottovi i dobové knižní a deskové malbě. (Věnováno památce profesora Jaromíra Homolky), s. 3–24. – Milada SVOBODOVÁ, Odraz zaniklých soukromých knihoven patnáctého a šestnáctého století z území kostnické diecéze v rukopisné sbírce pražské lobkowiczské knihovny, s. 25–48. – Kamil BOLDAN, Eine unbekannte Handschrift mit einer Porträtgalerie der Wettiner, s. 49–69. – Marie TOŠNEROVÁ, Kronikářské záznamy v Pamětní knize Velvar. (Historiografické narativní prameny druhé poloviny 16. století), s. 71–92. – Miroslava KVĚTOVÁ, Lukáš Bernard Schneider a jeho kronikářská činnost. Obraz města Českých Budějovic pohledem měšťana druhé poloviny 18. století, s. 93–123. – Tomáš PRAŽÁK, Nejmenší český psaný rukopis Starého zákona z tzv. Valdštejnské sbírky, s. 125–132. – Jindřich MAREK, Účast Josefa Truhláře ve sporu o pravost Rukopisů, s. 133–157. – Hana KÁBOVÁ, Josef Vítězslav Šimák a rukopisná komise ČAVU. Fakta a souvislosti, s. 159–180. – Naďa FIEDLEROVÁ, Soupis rukopisů Rožmberské knihy (1. část), s. 181–280. – Stanislav PETR, Matouš Collinus z Chotěřiny (1516–1566). Mezioborová konference Kouřim 2. – 4. června 2016, s. 331–335. – Ondřej VODIČKA, Výběrová bibliografie kodikologické literatury 36, s. 336–406.

Umění. Roč. 66, 2018, č. 1–2:

Ivo HLOBIL, Gravierte Schleier von Madonnen und Vesperbildern. Ein autochthones Motiv des böhmischen Schönen Stils und seine religiöse Funktion, s. 2–35. – Tomáš WINTER, Sova a papír na hřebíku. Zátíší Karla Purkyně jako skrytá alegorie?, s. 36–42. – Lucia KVOČÁKOVÁ, Anton Jaszusch. Umělec jako nástroj mocenských vztahů, s. 43–59. – Eliška FUČÍKOVÁ, Ein Zyklus von Zeichnungen Habsburger Herrscher im Nationalarchiv in Prag. Die Werkstatt von Jörg Breu d. J., Hans Tirol und dessen Wirken in Böhmen, s. 60–71. – Filip SUCHOMEL, Oriental Salon in Liběchov Chateau and the Sources for Its Painted Decoration, s. 72–87. – Monika PEMIČ, Jan Vejrychs Narodni dom im slowenischen Maribor. Eine Untersuchung anhand der Archivbestände in Prag und Maribor, s. 88–104. – Tomáš MURÁR, Tak pravil Arthur C. Danto. O možnostech vlivu filosofie Friedricha Nietzscheho v uvažování o konci (dějin) umění, s. 105–109.

Vlastivědný věstník moravský. Roč. 70, 2018, č. 2:

Jaromír KUBÍČEK, Srpen 1968 na Moravě obrazem žurnalistiky. Padesát let od okupace Československa armádami států Varšavské smlouvy, s. 105–114. – Leoš MLČÁK, Ostatky přemyslovských zakladatelů kláštera na Hradisku u Olomouce. K 940. výročí vysvěcení kláštera, s. 115–123. – Tomáš SOMER, Mongolský vpád na Moravu roku 1241 mezi faktem a mýtem. Část 1. Fakta, s. 124–130. – Jiří MILOTA, Zapomenutý zemský myslivec Franz Schröfl aneb Záhada jednoho obrazu na Pernštejně, s. 131–139. – Jan KUX, Internační tábor Svatobořice a jeho poválečná historie, s. 140–145. – Radek LIPOVSKI, Ukradené tělo aneb Pohřeb sebevraždky Roziny Krkošky z Koloredova (u Místku) v roce 1828, s. 146–166. – Martin KUČA, Zaniklá lokální železniční trať Kuřim-Veverská Bítýška na starých pohlednicích a fotografiích Ondřeje Knolla (1883–1960), s. 167–176. – Eva VEČERKOVÁ, Karel Josef Jurende a národopisná monografie Kravařska, s. 177–191. – Petr ŽÁKOVSKÝ, „Znovuobjevený“ tesák z hradu Rychleby u Javorníka, s. 192–196. – Bohumír SMUTNÝ, In memoriam PhDr. Jindřich Obršlík, s. 197.

Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech. Roč. 55, 2018, č. 1:

Jiří FRÖHLICH, Pravěké osídlení na březích rybníka Řežabince u Putimi, s. 3–9. – Jan SOLPERA, Krásné pole a Nová řeka, s. 9–21. – Jaroslav POLÁCH, Pozoruhodná náboženská medaile nalezená u Zlaté Koruny, s. 22–29. – Miloslav TRNKA, Nebudou zapomenuti (Vitorazská sonda do matriky dolnorakouského c. a k. pěšího pluku č. 49), s. 30–36. – Ivo MASÁŘÍK, Život a kroniky JUDr. Františka Masaříka, s. 37–47. – Jiří PETRÁŠ, Prokop Brázda, pilot RAF, s. 51–55. – Daniel KOVÁŘ, Novinky regionální vlastivědné literatury jižních Čech z roku 2017, s. 56–62.

Východočeský sborník historický. Sv. 33, 2018:

Filip VÁVRA, Prodej Zdechovického panství roku 1641. Netypická smlouva o prodeji mezi Václavem Vrábským Tluksou z Vrábí a Václavem Věžníkem z Věžník, s. 5–27. – Šárka NEKVAPIL JIRÁSKOVÁ, Mezigenerační transfer majetku v protoindustriální oblasti severovýchodních Čech v 18. a první polovině 19. století, s. 29–53. – Miloš HLAVA,

Římská kamenná zeď u Starého Mateřova. Archeologická senzace z počátku 20. století na Pardubicku, s. 55–78. – René NOVOTNÝ, Německé kolonie Weska, Gunstdorf a Kleindorf (1780–1946). Případová studie k asimilačním procesům v malých jazykových enklávách, s. 79–147. – Tomáš ČURDA, Schizma v nejstarších dějinách Pardubic a fenomén archeologie, s. 151–167. – David RICHTER, Bibliografie příspěvků k dějinám východních Čech v periodických publikacích vydávaných východočeskými institucemi v roce 2017, s. 175–182.

Zpracovaly Kristina Rexová a Věra Hanelová

DO TOHOTO ČÍSLA PŘISPĚLI

PhDr. Mikuláš ČTVRTNÍK, Ph.D.

Státní oblastní archiv v Praze
Archivní 4/2257
CZ-149 00 Praha 4
mikulas.ctvrtnik@soapraha.cz

prof. Mgr. Vratislav DOUBEK, Ph.D.

Ústav politologie
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
U Kříže 8
CZ-158 00 Praha 5 – Jinonice
vdoubek@post.cz

doc. PhDr. Jan NĚMEČEK, DrSc.

Historický ústav AV ČR, v. v. i.
Prosecká 76
CZ-190 00 Praha 9
nemecek@hiu.cas.cz

prof. PhDr. Zdeněk R. NEŠPOR, Ph.D.

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
Jilská 1
CZ-110 00 Praha 1
Zdenek.Nespor@soc.cas.cz

prof. PhDr. Jan RATAJ, CSc.

Katedra politických věd
Fakulta sociálních věd
Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnavě
Bučianska 4/A
SK - 917 01 Trnava
univproftrataj@post.cz

prof. PhDr. Vít VLNAS, Ph.D.

Centrum humanistických studií
Historické muzeum
Moravské zemské muzeum
Zelný trh 6
659 37 Brno – střed
vvlnas@mzm.cz

Redakce

Vedoucí redaktorů | Editors-in-chief:

Jaroslav PÁNEK – Jiří PEŠEK

Výkonná redaktorka | Managing Editor: Marie Buňatová

Technický redaktor | Administrative Editor: Jaroslav Novotný

Vědecká rada | Scientific Board:

Zdeněk Beneš, Václav Bůžek, Milan Hlavačka, Martin Holý, Tomáš Knoz, Martin Kovář, Robert Kvaček, Jiří Lach, Václav Ledvinka, Jiří Malíř, Jan Němeček, Svatava Raková, Eva Semotanová, Petr Sommer, Miroslav Šedivý, Petr Vorel, Josef Žemlička

s redakčním kruhem | with Editorial Board:

Ivan Hlaváček, Zdeněk Hojda, Miroslav Hroch, Jan Křen, Magdaléna Pokorná, Ivan Šedivý

Mezinárodní vědecká rada | International Scientific Board:

Detlef Brandes (Düsseldorf), Robert J. W. Evans (Oxford), Henryk Gmiterek (Lublin), Wojciech Iwańczak (Warszawa), Dušan Kováč (Bratislava), Antoine Marès (Paris), Ralph Melville (Mainz), Nicolette Mout (Leiden), Thomas Winkelbauer (Wien)

Návrh obálky a typografie | Design:

Jáchym Šerých

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. | *Published by the Institute of History of the Czech Academy of Sciences*

Adresa | Address:

Prosecká 76, CZ-190 00 Praha 9 – Nový Prosek. Tel.: +420 225 443 241

E-mail: cch@hiu.cas.cz

Tiskne Powerprint s. r. o., Kamýcká 751/60, Praha - Suchbátka

Přijímání objednávek | *Distribution:*

Distribuci předplatitelům provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s. p., telefonicky na bezplatné lince 800 300 302, elektronicky na: postabo.prstc@cpost.cz, písemně na adrese: Česká pošta, s. p., oddělení periodického tisku, Olšanská 38/9, 225 99 Praha 3. Smluvní vztah mezi vydavatelem a předplatitelem se řídí všeobecnými obchodními podmínkami pro předplatitele.

Distribuce pro Slovensko:

Magnet Press, Slovakia s. r. o., Šustekova 8, P. O. Box 17,

SK-851 04 Bratislava, tel.: 01/67201931-33, fax: 02/67201930, e-mail: predplatne@press.sk

Distribution rights in all remaining areas (with the exception of the Czech Republic and Slovakia):

Kubon and Sagner, Postfach 340108,

D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Jednotlivá čísla lze zakoupit též v Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; nám. Svobody 13, 602 00 Brno) nebo přímo v Historickém ústavu AV ČR, v. v. i. (Prosecká 76, 190 00 Praha 9; j.kozohorska@hiu.cas.cz) či prostřednictvím distributora www.kosmas.cz.

ČČH vychází čtvrtletně | ČČH is published quarterly.

Toto číslo vyšlo v prosinci 2018 | This issue was published in December 2018.

Cena jednotlivého výtisku 130 Kč.

ERIH – European Reference Index for the humanities (Category A – International 1)

SCOPUS

<http://www.hiu.cas.cz/cs/nakladatelstvi/periodika/cesky-casopis-historicky.ep>

<http://hsozkult.geschichte.huberlin.de/zeitschriften>

<http://cejsh.icm.edu.pl>

<http://www.recensio.net/rezensionen/zeitschriften/cesky-casopis-historicky>

<http://www.proquest.com>

ISSN 0862-6111

ISSN 0862-6111

9 770862 611003

